

ԳՈՒՐԳԵՆ ՀՈՎՆԱՆ

ՌՈՒՍ-ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
XIX-XX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Институт Литературы

ГУРГЕН ОВНАН

РУССКО-АРМЯНСКИЕ
ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

В XIX-XX ВЕКАХ

Книга первая

Издательство АН Армянской ССР

ЕРЕВАН - 1960

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Գրականության ինստիտուտ

891.71.09

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՈՎՆԱՆ

Լրաց.

891.99.09

ՌՈՒՍ-ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

XIX-XX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գիրք առաջին

A $\frac{II}{7251}$

Հայկական ՍՍՌԻ ԳԱ Հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ - 1960

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների
ակադեմիայի Խմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշմամբ

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Յ

Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը նրան լայն շփման մեջ է դրել աշխարհի շատ ժողովուրդների հետ: Ամենահեռավոր ժամանակներից սկսած նա արթուն կերպով հետևել է համաշխարհային կուլտուրայի զարգացմանը, ջանացել է սովորել բոլոր ժողովուրդներից և, սովորելով հանդերձ, նա ընթացել է իր նախապահով, ստեղծել է իր ուրույն ազգային կուլտուրան, զրակամտությունն ու արվեստը. որոնք խիստ բնորոշ են իր ազգային հագեցանությամբ, իր անցած պատմական ուղուն:

Ակադեմիկ Ն. Մառը, անդրադառնալով հայ կուլտուրայի զարգացման առանձնահատկություններին, նշել է. «Ոչ մի կուլտուրա չի կարող հասկացվել առանց ժողովուրդների փոխադարձ և արգասավոր ազդեցության, սակայն հայկական կուլտուրան այդ տեսակետից բռնում է առանձնակի տեղ: Հանդիսանալով ազգային հարաբերությունների հանգույց ոչ միայն ժամանակակից, այլև մեծած կուլտուրական ժողովուրդների միջև, ինչպես և ներկայիս կենդանի փառակերպված աշխարհում հայերն առաջինն էին, որ դեռևս միջին դարերում բմբռնեցին միջազգայնության և ընդհանուր պատմության ընկալման անհրաժեշտությունը»:

Հայ կուլտուրայի, հատկապես զրականության միջազգային կապերի ու հարաբերությունների մասին խոսել են հայ, ռուս և եվրոպական նշանավոր շատ գրողներ ու գիտնականներ, հասարա-

կական ու փառափառ գործիչներ։ Այդ ամենը վկայում է հայ կուլտուրայի լայն ընդգրկումների, զեղարվեստական մտածողության ու արտահայտման ձևերի բարձր մակարդակի մասին։

Հայ կուլտուրայի մասին իրենց ջերմ խոսքն են ասել Վիկտոր Հյուգոն և Անատոլ Գրանսը, Ռոմեն Ռոլանը և Հանրի Բարբյուսը, Մոմֆիս Գոթլիբ և Վալերի Բրյուսովը...

Բայրոնը ոգեշնչված գոչել է. «Ինչպիսին էլ եղած լինի հայերի նակատագիրն անցյալում,—իսկ նա եղել է դառն,—ինչպիսին էլ ու լինի նա ապագայում, նրանց երկիրը միշտ կմնա ամենամեծաբերին աշխարհի երեսին»։

Չսրգացման իր ընդհանուր տենդենցներով հայ առաջավոր կուլտուրայի համար խորք են եղել ազգային մեկուսացումը, ազգային կեղծի մեջ պարփակվելու հատկությունը։ Հնագույն ժամանակներից հայերը ռաբուլմասիբել ու քարգմանել են համաշխարհային գրականության լավագույն ստեղծագործությունները։

Բանաստեղծ Վահան Տերյանը իրավացիորեն նշել է, որ «միայն կուլտուրական ազգը կարող է ստեղծել ազգային կուլտուրա»։ Այդ գիտակցությամբ հայ ժողովուրդը անցել է դարերի միջով, ստեղծելով ազգային մեծ պոեզիա, գունեղ նկարչություն, հուզիչ երաժշտություն ու նարտարապետություն։ Ժամանակները երբեմն մոայլել են նրա զարգացման ուղին, բայց նա սերտությամբ պահպանել է իր գիրն ու խոսքը, իր գրականությունն ու արվեստը։

Հայ-եվրոպական և հայ-արևելյան ժողովուրդների գրական կապերի և հարաբերությունների ուսումնասիրության խնդիրը ոչ միայն պատմական ու կուլտուրական, այլև հասարակական ու փառափառ նշանակություն ունի։ Այդ կապերի ուսումնասիրությունը հարուստ ու շնորհակալ նյութ է տալիս հայ և մյուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության մասին։ Ժողովուրդների գրական-կուլտուրական համագործակցությունը հարստացնում, առաջ է մղում ազգային կուլտուրան։ Ազգային կուլտուրաների փոխադարձ ուսումնասիրությունն ու եղբայրական մտնոցումը սոցիալիստական հասարակարգի բնորոշ հատկանիշն է։

Դարերի խորքից է գալիս հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը։ Այդ բարեկամությունն էլ ավելի ամրաճում ու զարգանում է XIX դարի սկզբներից։ Հայ գրողներն ու նկարիչները, կոմ-

պողիտորներն ու արտիստները, գրեթե բոլորն էլ այս կամ այն չափով ողեշնչվել, լիցք են ստացել ռուս առաջավոր կուլտուրայից:

«Ռուս-հայ գրական կապերը XIX—XX դարերում» աշխատությունը նպատակ չունի ընդգրկելու հարցի ամբողջ պատմությունը, նա կազմված է որոշ ծրագրով և նվիրված է մեծածավալ թեմայի միայն մի փանի կարևոր հարցերի լուսաբանմանը:

Աշխատության առաջին գիրքը բաղկացած է երկու մասից, առաջին մասում ճեղինական անդրադառնում է XIX դարի առաջին կեսի ռուս-հայ գրական-կուլտուրական հարաբերություններին, ապա այդ շրջանի ռուս գրողներից նա վերցնում է Ն. Վ. Գոգոլին, որի անվան հետ է կապվում ռուս գրականության զարգացման մի ամբողջ դարաշրջան: Գոգոլը ողեշնչեց ու կյանքի կոշեց գրական մի ուղղություն, որը վեճական նշանակություն ունեցավ ռուս (և ոչ միայն ռուս) գրականության զարգացման համար: Այդ ուղղությունը բնագոտական ռեալիզմն էր: Գոգոլյան տրադիցիաներն իրենց խոշոր դերն են ունեցել հայ գրականության ու քատրոնի զարգացման գործում:

Աշխատության երկրորդ մասը նվիրված է ռուս 60-ականներին՝ Ն. Գ. Չերեխնսկուն, Ն. Ա. Դոբրոլյուբովին և Ն. Ա. Նեկրասովին, որոնք նոր էջ բացեցին ինչպես ռուս, այնպես էլ Ռուսաստանի ժողովուրդների գրական-հասարակական և ուղղութիւն մտքի պատմության մեջ: Արխիվային և այլ նյութերի հիման վրա ճեղինակը ցույց է տալիս հայ մտավորականության զաղափարական ու անձնական կապը Չերեխնսկու հետ: 60-ական րվականների ժողովրդական ամենախոշոր պոետը Նեկրասովն էր: Ռուս մեծ բննադատներից մեկն իրավացիորեն նշել է, որ Նեկրասովը Ռուսաստանի հասարակական զարգացման մի ամբողջ դարաշրջանի պոետական արտահայտիչն էր, ժողովրդական վշտի ու ցասման անման երգիչը: Աշխատության մեջ հանգամանորեն խոսվում է Նեկրասովի ստեղծագործությունների մասին՝ կապված հայ պոեզիայի զարգացումն հետ:

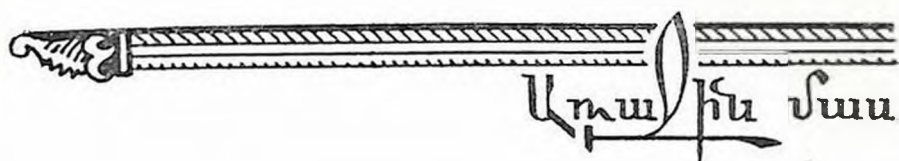
Աշխատության երկրորդ գիրքը նվիրված կլինի ռուս ռեալիստական գրականության հանճարեղ վարպետներ՝ Լ. Ն. Տոլստոյի, Ա. Պ. Չեխովի, Ա. Մ. Գեղու ստեղծագործություններին: Ճույց կտրվեն նրանց նշանակությունը հայ գրականության ու արվեստի զարգացման գործում, նրանց կապը հայ կուլտուրայի հետ:

«Ռուս-հայ գրական կապերը XIX—XX դարերում» աշխատության մի քանի գլուխները տարբեր ծամանակներում լույս են տեսել և առանձին հրատարակություններով կամ պարբերական մամուլի էջերում: Ներկա հրատարակության համար դրանք վերանայված և խմբագրված են՝ գրքի ընդհանուր կառուցվածքին համապատասխան:

Դրքի վերջում բերված է ռուս այն հեղինակների ևրկերի հայերեն քարգմանությունների բիրիոգրաֆիան, որոնց հատուկ գլուխներ են նվիրված աշխատության մեջ:

20 ապրիլի 1960

Նրևան

XIX ՀԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ
ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒՏՔԸ
ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Գլխա աղանձիս

ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՋԱՆԻ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

*Уже давно судьбы древней
Армении связаны с судьбой великой
России.*

В. Я. Брюсов

Մեծ է ռուս ժողովրդի դերն ու նշանակությունը մարդկության պատմության մեջ: Ռուս ժողովուրդը հանդես է եկել որպես ճնշված ու շահագործված ժողովուրդների ազատարար, որպես ամբողջ աշխարհի դեմոկրատիայի ու սոցիալիզմի առաջավոր ու հզոր ուժ, մի այնպիսի ուժ, որը փշրեց մարդկության ազատությունը կաշկանդող դարավոր կապանքները և այժմ առաջնորդում է նրան դեպի կոմունիզմի հաղթանակը:

Ռուս ժողովուրդը ստեղծել է մեծագույն կուլտուրա՝ քաղաքականության, գիտության, արվեստի և դրա հանուն պարեզում տալով այնպիսի դեմքեր, որոնք վճռական դեր են խաղացել համաշխարհային կուլտուրայի առաջընթացի մեծ գործում:

Ռուս ժողովուրդը տվել է աշխարհին Պուշկին, Գոգոլ, Բելինսկի, Չեռնիշևսկի, Նեկրասով, Տոլստոյ, Զեխով, Գորկի և շատ ուրիշներ: Համաշխարհային մեծ

արվեստին նա տվել է Ռեպին, Սերով, Սուրիկով, Դլինկա, Չաչկովսկի, Մուսորգսկի, գիտություն ասպարեզում՝ Մենդելեև, Տիմիրյազև, Պավլով և շատ ու շատ ուրիշներ, Ռուս հարուստ կուլտուրայի, գրականության ու արվեստի փայլուն բնորոշումը տվել է Մաքսիմ Գորկին, նա գրել է. «Միայն արվեստի բնագավառում, սրտի ստեղծագործության մեջ, ուս ժողովուրդը հայտարարեց զարմանալի մի ուժ, ամենասոսկալի պայմաններում ստեղծելով սքանչելի գրականություն, զարմանալի նկարչություն և օրիգինալ երաժշտություն, որով հիանում է ամբողջ աշխարհը: Փակված էին ժողովրդի շրթունքները, կաշկանդված էին հոգու թևերը, սակայն նրա սիրտը ծնեց խոսքի, հնչյունների, գույների տառնյակ մեծ արվեստագետների... Խելահեղ հպարտության աստիճանի հուզում է ոչ միայն 19-րդ դարում Ռուսաստանի ծնած սաղանդների առատությունը, այլև նրանց ապշեցուցիչ բազմազանությունը...»¹:

Ռուսական մեծ կուլտուրան, նրա առաջավոր միտքը հուզել են ամբողջ աշխարհը: Չկա գիտության ու կուլտուրայի մի ասպարեզ, մի ճյուղ, որտեղ ուս ժողովուրդը չամենա իր ծոցից ելած համաշխարհային անուն վաստակած հանճարներ:

Այսօր արդեն պայծառ իրականություն են դարձել ուս մեծ քննադատ Բելինսկու ավելի քան մեկ դար առաջ ասած հանճարեղ խոսքերը. «Նախանձում ենք մեր թոռներին և ծոռներին, որոնց վիճակված է տեսնել Ռուսաստանը 1940 թվականին, երբ նա կանգնած կլինի կրթված աշխարհի գլուխը, օրենքներ կտա և՛ գիտու-

¹ М. Горький, Собрание сочинений, том 24, Москва, 1953, стр. 184.

թյանը, և՛ արվեստին, և հարգանքի ջերմեռանդ տուրք կստանա ամբողջ լուսավորված մարդկությունից»¹:

Ռուսական կուլտուրան, ռուս գրականությունն ու արվեստը հիացրել են գիտական սոցիալիզմի մեծագույն հիմնադիրներ Մարքսին ու Էնգելսին:

Կարլ Մարքսը բարձր է գնահատել ռուսաց լեզուն և այդ լեզվով ստեղծված գրականությունը: Չնայած որ նա տիրապետել է եվրոպական մի շարք լեզուների, այնուամենայնիվ իր պատկառելի տարիքում գտել է, որ ռեուլյուցիայի գործն ավելի լայն ընդգրկումով շարունակելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նաև ռուսաց լեզուն: Ինչպես հայտնի է, 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Ռուսաստանը հետզհետե դառնում է Եվրոպայի և ողջ աշխարհի ռեուլյուցիոն մտքի կենտրոնը: Ռուսաստանում արագ զարգացող սոցիալ-տնտեսական իրադարձությունները նպաստավոր հող էին ստեղծում առաջավոր, ռեուլյուցիոն մտքի զարգացման համար: Ռուս հասարակական-քաղաքական միտքը արդեն ծնել էր Մարքսի այնպիսի ժամանակակիցներ, ինչպիսիք են՝ Բելինսկին, Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը և ուրիշներ: Մարքսը Չերնիշևսկուն համարել է մեծագույն գիտնական ու մտածող: Եվ ահա Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքին մոտիկից ու խորը ծանոթանալու, ռուսական առաջավոր կուլտուրան ուսումնասիրելու համար Մարքսը կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն սովորում է ռուսերեն, այլև հաճույքով կարդում է ռուս գրողների երկերը, ռուս իրականության վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթերը: Այդ բոլորը խորա-

¹ В. Г. Белинский. Полное собр. сочинений, том 12, Москва, 1926, стр. 224.

պէս նպաստում են Մարքսին պարզ պատկերացում ունենալու Ռուսաստանում տիրող բարդ իրադարձութիւնների վերաբերյալ և իր իմաստուն բնոյճանրացումներն անելու գրանց մասին:

Պոլ Լաֆարգը Կարլ Մարքսի մասին գրած իր հիշողութիւններում պատմում է, որ Մարքսը հաճույքով կարգացել է ուսւս պոետներին ու արձակագիրներին՝ Պուշկինին, Գոգոլին, Շչեկովինին և մյուս գրողներին ու հրապարակախոսներին: Մարքսը կարգացել է նաև Գերցենի հայտնի «Յդելութիւններ և խոհեր»-ը, ուսւս հրապարակախոս Ն. Ֆլերովսկու «Բանվոր դասակարգի գրութիւննր Ռուսաստանում» և մի շարք ալլ գրքեր, որոնց լուսանցքներում կատարել է խիստ արժեքավոր դիտողութիւններ: Շուտով Մարքսը հիմնովին ծանոթանում է Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական կացութիւնը, այնտեղ խմորվող ռևոլյուցիոն շարժումներին:

Ռուսաստանի, ուսւս կուլտուրայի, ուսւս հասարակական կյանքի նկատմամբ բազմակողմանի հետաքրքրութիւն է հանդես բերել Մարքսի մարտական զինակից Ֆրիդրիխ Էնգելսը: Իր աշխատութիւններում, նամականերում նա բազմիցս նշել է ուսւս ժողովրդի ազգային լավագույն հատկութիւնները՝ մարդասիրութիւնը, սերրդեպի հայրենիքը, արիութիւնը աշխատանքում ու պայքարում, հովատը լավ ապագայի նկատմամբ և այլն:

Սիրով ու լարվածությամբ Էնգելսը ձեռնամուխ է եղել ուսւս լեզվի, գրականության ու պատմության ուսումնասիրությանը: Ինչպէս Մարքսը, Էնգելսը նույնպէս հիացած էր ուսւս լեզվի պարզությամբ, հարստությամբ, ճկունությամբ, արտահայտչական ձևերի բազմազանությամբ: 1875 թվականին հրապարակած իր

«էմիգրանտական գրականություն» աշխատութեան մեջ էնգելսը խոսելով ռուսերենի մասին, գրել է, որ այն «ամեն կերպ արժանի է ուսումնասիրութեան, որովհետեւ ամենից ուժեղ և ամենից հարուստ կենդանի լեզուներից մեկն է, ինչպէս ինքնին, այնպէս էլ ի սեր նրա բացահայտած գրականութեան»¹:

Լենինը հպարտութեամբ է նշել, որ Մարքսն ու էնգելսը ջանասիրութեամբ են ուսումնասիրել ռուս ժողովրդի լեզուն, նրա հարուստ կուլտուրան, պատմութիւնը, հասարակական ու ռեոլյուցիոն շարժումները: Ռուսաստանի իրադարձութիւններին տված նրանց խոր դնահատականները մեծապէս նպաստել են ռուսաց պատմութեան ճիշտ ըմբռնմանն ու մեկնաբանմանը:

Ռուս մեծ ժողովրդի հարուստ կուլտուրայի, նրա գրականութեան ու արվեստի համաշխարհային նշանակութեան մասին բազմիցս խոսել է Վլադիմիր Իլյին Լենինը:

Խոր հիացմունքով է խոսել Լենինը ռուս ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի, նրա անդուգական գրականութեան, սքանչելի արվեստի ու լեզվի մասին: Ռուսաստանի մեծապետական ռեակցիոն շրջանների, ռուս լիբերալների դեմ ուղղված իր հոդվածներից մեկում Լենինը հետևյալ տիպլոն գնահատականն է տալիս ռուսաց լեզվին. «Մենք ձեզնից լավ գիտենք, որ Տուրգենևի, Տոլստոյի, Դոբրոլյուբովի, Չերնիշևսկու լեզուն մեծ ու հզոր է: Մենք ձեզնից ավելի ենք ցանկանում, որպէսզի Ռուսաստանում բնակվող անխտիր բոլոր ազգերի հարստահարված դասակարգերի միջև ստեղծվի որքան

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том XV, стр. 239.

հնարավոր է ավելի սերտ հաղորդակցություն և ելրայրական միասնություն: Եվ մենք, հասկանալի է, կողմնակից ենք նրան, որպեսզի Ռուսաստանի յուրաքանչյուր բնակիչ հնարավորություն ունենա սովորելու ռուսաց մեծ լեզուն: Մենք չենք ցանկանում միայն մի բան՝ ստիպողականորեն տարբեր¹:

Թե՛ դերը նշված հոդվածում, թե՛ 1913 թվականի դեկտեմբերի 6-ին Ստեփան Շահումյանին ուղղած նամակում կենինք հատկապես քննարկում է, որ ռուսաց լեզվի, ռուսական հարուստ կուլտուրայի դերն ու պրոպրետիվ նշանակությունը շատ ավելի մեծ կլինի Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների համար միայն այն ժամանակ, երբ կվերացվեն ազգերի միջև գոյություն ունեցող խտրությունը, առեւտրությունը, ազգային ճշումը, երբ բոլոր ժողովուրդները կլինեն հավասար:

Սովետական բաղձալու ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունն անխղելիորեն կապված է ռուս մեծ ժողովրդի ազատագրության համար մղած հերոսական պայքարի պատմության հետ: Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատագրումը տեղի ունեցավ շնորհիվ ռուս ժողովրդի ղեկավարի՝ պայքարի հաղթանակի: Այդ ժողովուրդների կուլտուրան, գրականությունն ու արվեստը ռուսական կուլտուրայի բարեբար ազդեցության տակ աննախընթաց վերելք ունեցան, է՛լ ավելի զարգացան ու ծաղկեցին: Այդ տեսանկյունից նշանակալի է ռուս հասարակական մտքի, կուլտուրայի դերը հայ կուլտուրայի, գրականության ու արվեստի զարգացման գործում:

¹ Վ. Ի. Լեւին, Երկեր, հատոր 20, Երևան, 1950, էջ 73:

Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի հետաքրքրությունը գալիս է հեռավոր ժամանակներից։ Այդ հետաքրքրությունն ավելի մեծ, ավելի լայն բնույթ է ստանում, երբ Անդրկովկասը միացվում է Ռուսաստանին։ Ռազմական գործողությունները դեռ շարունակվում էին Անդրկովկասում, երբ այնտեղ են գալիս ռուս մի շարք զորղներ, որոնց տեղական բնակչությունը նահապետական սիրով ու ջերմությամբ է ընդունում։

Ռուս մեծ զորղներից Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոեդովն առաջինն էր, որ այցելեց Հայաստան, մոտիկից ծանոթացավ նրա անցյալին ու ներկային, հսկայական դեր կատարեց պարսկական ու թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրման գործում։ Պատմությունը նրան վիճակեց առաջամարտիկը լինելու ռուս-հայ բարեկամության ու եղբայրական հարաբերությունների այն մեծ գործում, որ այնպես փարթամորեն զարգացավ հետագա տասնամյակներում։

Գրիբոեդովն առաջին անգամ Հայաստան է եկել 1819 թվականին։ Այնուհետև տարբեր առիթներով այցել է Հայաստանի վրայով, եղել է Նրևանում, էջմիածնում, տեսել է էջմիածնի հայտնի ձեռագրատունը, հիացել մարդկային կուլտուրայի այդ հաղվադյուն գանձարանով։ Նա մոտիկից ծանոթ է եղել հայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներին. Թիֆլիսում մոտ հարաբերության մեջ է եղել Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներ Հարություն Ալամդարյանի, Հակոբ Շահան-Ջրպետյանի և ուրիշների հետ. պաշտոնական և այլ առիթներով հանդիպումներ է ունեցել ժամանակի նշանավոր հայ ղինվորականներ/

հետ. գեներալ Մադաթովը, Վ. Բեհրուտովը, գեներալ Հախովերովյանը, գնդապետ Լազարյանը նրա մոտ բարեկամներն են եղել, որոնց սիրով է այցելել։ Նա եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Հայաստանի ազատագրման համար մղվող մարտերին և ուսա շատ հերոսների հետ միասին պարգևատրվել է նրևանի բերդի գրավման համար մեդալով։ Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհաս» հռչակավոր կոմեդիան առաջին անգամ բեմադրվել է նրևանում 1827 թվականին, հեղինակի ներկայությամբ։ Ներկայացումը կազմակերպել էին գեներալ Ա. Ի. Կրասովսկու ղեղավարությամբ։ Դա առաջին և միակ բեմադրությունն էր, որ հեղինակը բախտ է ունեցել տեսնելու։ Գրիբոեդովը ծրագրել և նյութեր էր հավաքել Հայաստանի պատմության հին շրջանից մի ողբերգություն գրելու համար։

Պատերազմական գործողությունների ժամանակ Գրիբոեդովը Հայաստանից բազմաթիվ նամակներ է գրում իր բարեկամներին։ Այդ նամակներից մեկում կարդում ենք. «Անհնարին է նկարագրել այստեղի բնակիչների, մեծ մասամբ հայերի հրճվածքը, որոնք դուրս էին եկել դիմավորելու հաղթողներին՝ մուսուլմանների երկարատև տանջալից լծից իրենց ազատագրողներին»։

Բացառիկ մեծ ու նշանակալից է Գրիբոեդովի գերը 1828 թվականի փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայում ուսապարսկական պայմանագրի կնքման, ինչպես և Պարսկաստանից Հայաստան հայերի ներգաղթի կազմակերպման գործում։

Հայ մտավորականությունը մեծ հարգանքով է վերաբերվել գեպի Գրիբոեդովի պայծառ հիշատակը։ Նա սիրով ու հանգամանորեն ուսումնասիրել է Գրիբոեդովի

կյանքն ու գործունեությունը, նրա կապը Հայաստանի և հայ կուլտուրայի հետ¹:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Հայաստան է եկել նաև Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինը: 1829 թվականի մայիսի 26-ին նա արդեն Թիֆլիսումն էր: Մի քանի օր այդտեղ մնալուց հետո հունիսի 9-ին նա մեկնում է Հայաստան: Հավատացած, որ Ղարսում կհանդիպի ռուսական բանակին, որի շարքերում էին իր մի շարք ընկերները, ձիով նա գալիս է Զալալ-օղլի (Ստեփանալան), այդտեղից մեկնում է Գյումրի (Լենինական) և ճանապարհին, լեռան բարձունքների վրա, հանդիպում է մի սայլի: Պուշկինը հարցնում է սայլապաններին.

— «Որտեղի՞ց եք գալիս:

— Թեհրանից:

— Ի՞նչ եք տանում:

— Դրիբոեդով:

Դա սպանված Դրիբոեդովի մարմինն էր, որ փոխադրում էին Թիֆլիս»²:

¹ Տե՛ս Վ. Պարսամյանի մենագրությունը «Ա. Ս. Դրիբոեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները», Վ. Վարդանյանի «Դրիբոեդովը և հայ թատրոնը», Տ. Հախումյանի «Ա. Ս. Դրիբոեդով» գրքերը և Ռ. Զարյանի հոդվածաշարքը «Խնկբից պատուհասի» առաջին բեմադրությունների մասին նրա՝ «Պայքար ոռոս դրամատուրգիայի համար հայ թատրոնում» գրքում:

Տե՛ս նաև И. Ениколопов, Грибоедов и Восток, Ереван, 1954. Вано Шадури, Грибоедов и грузинская культура, Тбилиси, 1946.

² Ա. Ս. Պուշկին, Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում, Երևան, 1937, էջ 30:

Պուշկինը խորապես ցնցվում է այդ հանդիպումից։ Ծանր տպավորությամբ նա շարունակում է ճանապարհը։ Հունիսի 11-ին հասնում է Գյումրի, 12-ի երեկոյան՝ Ղարս։ Ամբողջ ճանապարհի ընթացքում հայերը «ռուս հյուրին» ընդունում են ջերմ, կերակրում ու ուղեկցում նրան։ Ղարսում իրեն հուրընկալող հայ ընտանիքի մասին Պուշկինը գրել է. «Անձրևը հորդ թափվում էր վրաս։ Վերջապես մոտիկ տնից դուրս եկավ մի երիտասարդ հայ և բանակցելով թուրքիս հետ, կանչեց ինձ իր մոտ, խոսելով բավականին մաքուր ռուսերեն։ Նա ինձ նեղ սանդուղքով տարավ իր տան երկրորդ մասը։ Յածր բաղկաթոռներով և հին գորգերով կահավորված սենյակում նստած էր մի սլառավ կին, նրա մայրը։ Նա մոտեցավ ինձ և համբուրեց իմ ձեռը։ Որդին սլառվիրաց նրան կրակ ասել ու ինձ համար ընթրիք պատրաստել։ Նա հանվեցի ու նստեցի կրակի մոտ։ Ներս մտավ տանտիրոջ փոքր եղբայրը, մոտ տասնևյոթ տարեկան տղա։ Նրանք ինձ ասացին, որ մեր ղորքերը առաջ են շարժվել նախընթաց օրը և որ մեր ճամբարը գտնվում է Կարսից 25 վերստ հեռու։ Նա բոլորովին հանգստացաւ։ Շուտով պառավը ինձ համար պատրաստեց ոչխարի միս սոխով, որն ինձ խոհարարական արվեստի դաժանակետը թվաց։ Մենք բոլորս պառկեցինք միևնույն սենյակում։ Նա պառկեցի մարվող բուխարու դիմաց և քնեցի այն հաճելի հուշսով, որ մյուս օրը պիտի տեսնեմ կոմս Պասկևիչի ճամբարը»¹։

Հաջորդ օրը քաղաքը դիտելուց հետո Պուշկինը մեկնում է բանակ, նրան ուղեկցում է տանտիրոջ որդին՝

¹ Ա. Ս. Պուշկին, ճանապարհորդութուն ղեպի Արզրում, Երևան, 1937, էջ 35—36։

Ա. Պուշկինի հանդիպումը Գրիբոեդովի զապադին 1829 թ.

Պուշկինը նյութեր է հավաքել հայ ժողովրդի հեռավոր անցյալից մի պոեմ գրելու համար։ Նրա սեագիրը ձեռագրերի մեջ կա մի երկու հատված այդ պոեմից։ Նկարագրելով հայ աղջկան, Պուշկինը գրել է. «Նա գեղեցիկ էր ինչպես մայիսյան շուշան, և կայտառ՝ ինչպես կովկասյան լեռների եղնիկը»։

Հայ գրականագիտությունը բավականին զբաղվել է Պուշկինի ժառանգությամբ, Կովկասի հետ ունեցած նրա կապերով¹։ Հայ արվեստի մեջ լայնորեն արտացոլվել է նրա կերպարը։

Անցյալ դարի 20-ական թվականներին Հայաստան է եկել նշանավոր բանաստեղծ, 1812 թվականի Հայրենական պատերազմի հերոս Դենիս Դավիդովը: Նա եկել է Հայաստան ոչ որպես սոսի գրող, այլ որպես քաջարի հրամանատար: Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ օրերին բանաստեղծ-մարտիկ Դենիս Դավիդովին վիճակվել է խոշոր գեր խաղալու Հայաստանը սարդարներից ազատելու պատերազմում, առաջին հարվածները պարսկական զորքին պատկանում է Դենիս Դավիդովին: Նրա հրամանատարությունից հետո գործող զորամասերը, այդ

¹ Տե՛ս Ս. Լիսիցյան, «Պուշկին—նրա կյանքն ու գործունեությունը» (1899 թ.), Սուր. Հարուսթյանյան, «Պուշկինի հարյուրամյա կյանքը հայ գրականության մեջ» (1935 թ.), «Ա. Պուշկին. հոգիվածներ և նյութեր» (1937 թ.), Վ. Թեբղիբյան, «Պուշկին և Արևելք» (1937 թ.), Բ. Հովհաննիսյան, «Բուս մեծ բանաստեղծ Ալեքսանդր Սերգենիչ Պուշկին» (1949 թ.):

թվում և հայկական առանձին խմբերը, հերոսությամբ են կռվել պարսկական սատրապների դեմ, որոնք դարեր շարունակ ճնշել ու արյունաքամ էին արել հայ ժողովրդին, ավերել նրա քաղաքներն ու գյուղերը:

Պարսիկների դեմ վարած կատաղի մարտերի մասին Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար Նրմուլլին ուղղած 1826 թվականի սեպտեմբերի 23-ի զեկուցագրի մեջ Դավիդովը գրում է. «Ձեր բարձր գերագանցության հրամանի համաձայն, ինձ վստահված զորամասով ես դուրս եկա Ջալալ-օղլի ամրությունից և ամսի 19-ին անցա Բզովդալի լեռնաշղթան: Ամսի 20-ին Համամլու գյուղի մոտ մի ընդհարումից և ամսի 21-ին էլ Միրաքի ամրությունների մոտ սկսված Հասան-խանի զորքերի համար թեժ մարտերից հետո ես հանդիպեցի թշնամուն, որի հետևանքով մաքրեցի Փամբակի դավառը և հաղթականորեն մուտք գործեցի պարսկական սահմանները: Այժմ ես գտնվում եմ Երևանի ամրոցից երկու փոքր անցման հեռավորության վրա, Սուղաքենդի կիրճի մոտ»¹:

Ըստ Կովկասյան հրամանատարության մշակած նախագծի՝ Երևանի զրավումը հետաձգվում է մինչև 1827 թվականի գարնան-ամռան ամիսները: Դավիդովը կատարելով գեներալ Նրմուլլի հրամանը՝ իր զորքերով քաշվում է Ջալալ-օղլի և մի քանի ամիս հետո արձակուրդ ստանալով՝ մեկնում է Մոսկվա, ընտանիքին տեսություն: Հայաստանում Դավիդովի տարած հաղթանակների լուրը արդեն հասել էր Մոսկվա: Նրա բարեկամները ու ընկերները ղիմավորում են նրան մեծ խանդավառությամբ:

¹ «Кавказский сборник», том XXIII, 1902, стр. 178.

Հեռանալով Կովկասից՝ Դավիդովն իր հետ տանում է չափազանց լավ տպավորությունների: Հայաստանում, մարտերի ընդմիջման պահին, Դենիս Դավիդովը գրել է մի շարք բանաստեղծություններ: Իր այդ բանաստեղծությունների մասին ռազմիկ-պոետը տասել է. «Դրանք գրվել են զազարների ժամանակ, մի հերթապահությունից մինչև մյուսը, երկու ճակատամարտերի միջև...»: Դենիս Դավիդովը բանաստեղծական սքանչելի տողեր է նվիրել Հայաստանին: Ահա դրանցից մի նմուշ.

Аракс шумит, Аракс шумит,
Араксу вторит ключ нагорный,
И Алагез, нахмурясь, спит,
И тонет в влаге дол узорный;
И вест с пурпурных садов
Зефир восточным ароматом,
И сквозь серебристых облаков
Луна плывет над Араратом¹.

(Արաքսն է վշշում, Արաքսն է վշշում,
Մեղմ ձայնակցում է աղբյուրը նրան,
Մեր Ալագեզն է մռայլված նիրհում
Սուզվում է միզում հովիտը բուրյան:
Զով ալգիներից զեփյուն երազուն
Բերում է թովիչ բույրն Արեւիքի,
Շուշան ամպերում լուսինն է նազում,
Պճնում արծաթով դահն Արարատի):

Դենիս Դավիդովի բուռն ու փոթորկալի կյանքում ու ստեղծագործությունների մեջ Կովկասը և Հայաս-

¹ Д. Давыдов, Стихотворения, Москва, 1936, стр. 119—120.

տանը թողել են զգալի հետք: Դավիդովի գրական ժա-
ռանգության մեջ կան բաղմաթիւ նամակներ, հիշողու-
թյուններ, պաշտոնական փաստաթղթեր և այլ արխի-
վային նյութեր՝ Հայաստանի, ռուս-պարսկական պատե-
րազմի և ժամանակի պատմական դեմքերի ու դեպքերի
մասին: Այդ հարուստ նյութերի մեջ նկատելի է առանձ-
նապես բանաստեղծ-ուղմիկի ջերմ սերը դեպի Հա-
յաստանը ու նրա ճնշված ու բաղմաչարչար ժողովուր-
դը, որին պարսիկներից ազատելու պատմական գործում
այնքան մեծ դեր կատարեց ինքը՝ ռուս մեծ ժողովրդի
հռչակավոր զավակը, բանաստեղծ ու ռազմիկ Դենիս
Դավիդովը:

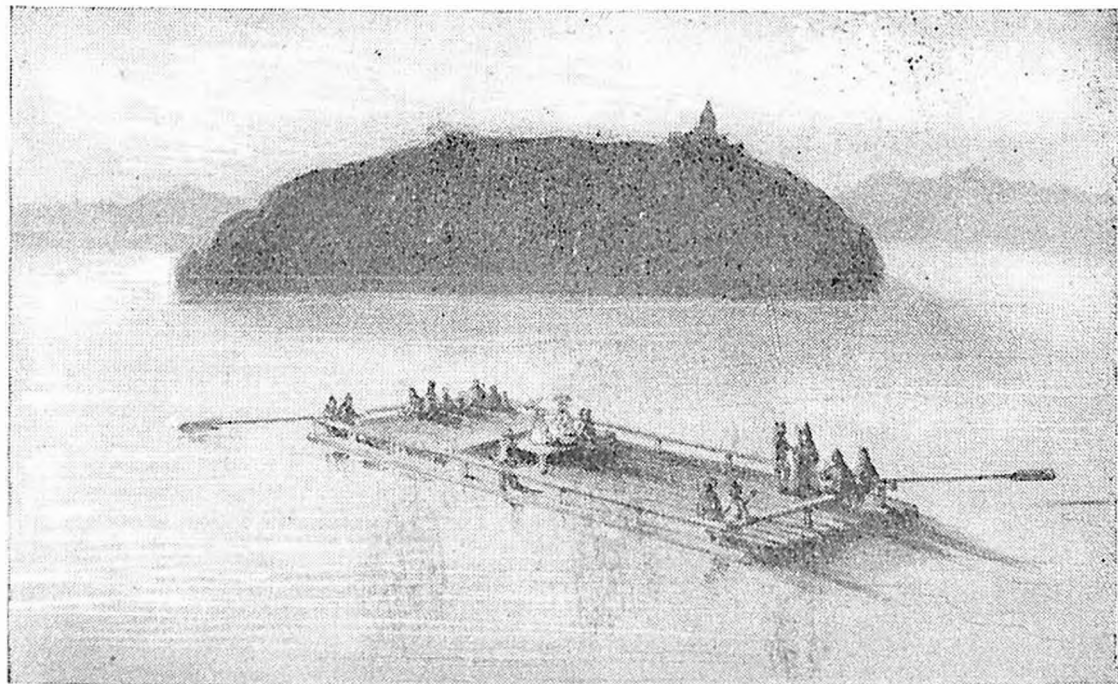
Ծանր տեսարան էր ներկայացնում Հայաստանի
այն մասը, որ անցել էր ռուս տիրապետության ներքո:
Ժողովուրդն աղքատ էր, հետամնաց, տնտեսապես քայ-
քայված: Պատերազմական գործողությունների հետևան-
քով երկիրը ոտնատակ էր եղել, ավերվել ու քաղցի
մատնվել: Անդրկովկաս աքսորված գրող-դեկաբրիստ
Բեսսուով-Մառլինսկին, գալով Հայաստան, տեսնելով
այդ բոլորը, բարեկամներին ու հարազատներին ուղղած
իր նամակներում խոսում է Հայաստանի այդ ծանր վի-
ճակի մասին: Ահա թե ինչ է գրում նա 1830 թվականի
օգոստոսի 20-ի նամակում. «Նա թափառեցի այնուհետև
հայկական թաղավորության ավերակներում. ես տեսա
Պարսկաստանից նվաճած տխուր երկիրը. ես շրջեցի
Արարատի ստորոտում, եղա Սարդարաբադում, Երևա-
նում; որն այն ժամանակ դեռևս ժանտախտով էր բլրո-
նրված, տեսա մեր ռումբերի և արկերի հարվածները
նրա մզկիթների վրա. տեսա այն վշտալի ճանապարհը,
որով դեպի էջմիածին անցավ Կրասովսկին, որտեղ ըն-

կան աշխարհի ռուսներ, ոչ թե պարտւած, այլ հոգնաբեկ: Առհասարակ այդ ամբողջ երկիրը տխրություն է սփռում մարդու սրտի վրա. մերկ, աշրւած հրաբխային լեռներ, անկենդան տափաստաններ և կիրճեր, որտեղ ոլորվելով բարձրանում է փոշին և աղմկում է մոլախոտը: Գյուղերը դեռնի տակ են, բնակիչները ցնցոտիների մեջ»¹:

Ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմների ժամանակ և հետո Հայաստան են ժամանել մի շարք նշանավոր ռուս նկարիչներ, որոնք պատկերել են Հայաստանի պատմական վայրերը, պատերազմական դործողությունները և այլն: Առանձնապէս մեծ է նկարիչ Վ. Ի. Մոշկովի կատարած աշխատանքը: Մոշկովը Հայաստան է եկել ռուսական բանակի հետ և 1826—1827 թվականների ընթացքում ստեղծել է մի շարք նկարներ, որոնք այսօր պատմական ու գեղարվեստական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Հատկապես ուշադրւած են Մոշկովի այնպիսի աշխատանքները, ինչպիսիք են՝ «Ախթալա», «Սանահինի կամուրջը», «Ներսէսի բերդի գրավումը 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին», «Կարս քաղաքի գրավումը», «Էրզրումի գրավումը», «Հայերի ներգաղթը Պարսկաստանից Հայաստան 1828 թ.» և այլն: Տաղտնդաւոր նկարիչը, որպէս պատմական այդ մեծ իրադարձությունների մասնակից, ստեղծել է ռուսական բանակի հերոսական ճակատամարտերի անմոռանալի տեսարաններ:

Հայաստան է այցելել նաև Գ. Գ. Գագարինը, ռուսական կերպարվեստի լավագույն վարպետներից մեկը: Վրաստանում և Հայաստանում կատարած նրա բազմա-

¹ „Русский вестник“, 1870, № 6.

Սևան, 1848 թ.

Նկար՝ Գ. Գ. Գաղարինի

թիւլ յուղանկարները, ակւլարելները, մատիտանկարները նոր ու թարմ խոսք էին ոռւս նկարչության մեջ: Հաւկական թեմաներով կատարած նրա բազմաթիւ ստեղծագործութիւնները ուշագրաւ են իրենց մտահղացումներով, բազմալանությամբ ու ներդաշնակությամբ: Գագարինի «Սևանը», «Արագած սարի տեսարանը Գյումրի քաղաքից», «Նրեանի շուկայի հրապարակը», «Պառաւ: Հայունհին իր աղջկա հետ», «Դիլիջանի ճանապարհին», «Հոփիսիմի վանքը էջմիածնում» և շատ ուրիշ աշխատանքներ այսօր էլ մեղ հիացնում են Արեւելի բնության կոլորիտի նուրբ, հարազատ վերարտադրությամբ:

19-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստան են եկել ոռւս այլ նկարիչներ ևս, որոնք սլատկերել են Հայաստանի բնութիւնը, ճարտարապետական կոթողները, կենցաղային բնորոշ տեսարաններ¹:

Նրբ կարգում են ոռւս պոետների Կովկասին նվիրւած բանաստեղծութիւնները, դիտում Կովկասը սլաստկերող ոռւս նկարիչների կտաւները, նորից վերհիշում են հանճարեղ Բելինսկու իմաստուն խոսքերը, որ «Կովկասին կարծես թէ վիճակւած է լինել մեր պոետական տաղանդների օրրանը, նրանց մոռանների սնողն ու ոգևորողը, նրանց պոետական հայրենիքը»²:

Դեպի ոռւս ժողովուրդը և նրա կուլտուրան հետաքրքրութիւն ու սեր առաջացնելու գործում մեծ ծառայութիւն են մատուցել տեղական ժողովրդին Անդրկով-

¹ Տե՛ս Մ. Ս րգսյան, Հայկական և ոռւսական կերպարավետի կապերը, Երևան, 1953:

² В. Г. Белинский, Собрание сочинений в 3-х томах, том I, Москва, 1948, стр. 692.

կաս աքսորված դեկարրիստները¹։ Հարյուրավոր դեկարրիստներ շտեմնված արիուժյուն են ցուցաբերել ուսւ-սղարսկական և ուսւ-տաճկական պատերազմների ժամանակ։ Անդրկովկասի ուղղմաճակատի իսկական հերոսները ոչ թե Կովկաս ուղարկված ցարական բոլժ շինովնիկներն ու կոմսերն էին, այլ ուքսորական դեկարրիստները, շարքային մարտիկները։ Դեկարրիստական շարժման աշնակիսի ականավոր ղեմքեր, ինչպիսիք են՝ Կյուլինկերկերը, Յակուբովիչը, Պուշչինը, Մաուլինսկին, Օդոնսկին և շատ ուրիշներ իրենց ըմբոստ ու խռովահույզ հոգու համար հանդիստ էին որոնում կովկասյան ժողովուրդների զրկում, նրանց ազատագրական պայքարում։ «Նվ երբ նրանք, — իմաստուն կերպով նկատել է Թումանյանը, — իրենց ժամանակի ուսական կյանքի ու իրենց հիասթափության անապատից քշված, հալածված զիմում էին դեպի հարավ՝ նրանց խոցված ու դազազած սրտերին հեռվից, ամպերի միջից առողջ ու պայծառ ժողտացին Կովկասի ձյունափառ գաղաթները՝ հոյակապ ցնորքների նման, նրանք էլ իրենց հոգու ամբողջ ուժով ու աշխուշժով փաթաթվեցին Կովկասին, որդեգրվեցին Կովկասին և ախպերացան մեզ — կովկասցիներին»²։

Ռուս ժողովրդի ազատասեր զավակները իրենց ազատասիրական մտքերն ու իղձերը բաժանում էին կովկասյան ժողովուրդների հետ։ Կենդանի շփումը ուս

¹ Տե՛ս Մ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Դեկարրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958, Վ. Պարսամյան, Դեկարրիստները Հայաստանում, Երևան, 1959, В а н о Ш а д у р и, Декабристская литература и грузинская общественность, Тбилиси, 1958.

² «Թումանյանը-քննադատ», Երևան, 1939, էջ 321։

գրականութեան ու հասարակական մտքի այդ փայլուն դեմքերի հետ խոշոր ազդեցութիւնն է ունենում կովկասյան ժողովուրդների մտավոր ու հասարակական կյանքում: Ի՛նչ խոսք, որ XIX դ. 20—30-ական թվականների հայ մտավորականութիւնը հսկայական լիցք ստացաւ այդ շփումներից:

* * *

Հայ ժողովրդի կուլտուրան աշխարհի հնագույն կուլտուրաներից է: Նա ունի մի քանի հազար տարւած պատմութիւն: Դանիացի հայտնի քննադատ Գեորգ Բրանդեսը, հայ ժողովրդի մասին արտասանած իր նշանավոր ճառում, որ հետագայում առանձին գրքով լույս տեսաւ մի շարք լեզուներով, հետեյալ կերպ է բնորոշում հայկական կուլտուրան. «Հայերը կուլտուրական ժողովուրդ են. նրանք երկրագնդի ամենահին ժողովուրդներից մեկն են. մոտ չորս հազար տարւած պատմութեամբ այդ ժողովուրդն իր երկրի ներսում և ավելի շատ իր երկրից դուրս մեծ գործեր կատարեց քաղաքակրթութեանը ծառայելու ասպարեզում»¹:

Բայց հայ ժողովրդի կուլտուրայի ճակատագիրը խիստ փոփոխական է եղել. դարերի ընթացքում նա անցել է անկման և վերելքի երկար ու ձիգ տարիներ: Մի անգամ չէ, որ հայ ժողովրդի ստեղծած կուլտուրայի մեծագույն հուշարձանները ոտնահարւել են օտարերկրյա զավթիչների բազմաթիւ արշավանքների հետևանքով:

¹ Г. Брандес, Армянский вопрос, 1906, стр. 14.

Կորցնելով իր սլետականությունը և ընկնելով արեւելեյան ֆեոդալական սլետությունների տիրապետութեան տակ, հայ ժողովուրդը տնտեսական ու քաղաքական բարենպաստ սլայմաններ չունենալով՝ չի կարողանում արագ թափով զարգացնել իր կուլտուրան ու դրականությունը: Այդ հանգամանքն առանձնապես նկատելի է վերջին դարերի ընթացքում—մինչև 18-րդ դարի կեսերը: Հայ ժողովրդի կուլտուրայի արագ զարգացմանն առանձնապես խանգարել են տաճկական և իրանական ֆեոդալական այն սլայմանները, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանը: Այդ իմաստով Հայաստանի անցումը տնտեսապես ու կուլտուրապես ավելի զարգացած և կապիտալիզմի ուղին բռնած ռուսական տիրապետութեան ներքո, խոշոր պրոգրես էր հայ ժողովրդի համար:

1851 թվականի մայիսին Մարքսին ուղղած իր մի նամակում Էնգելսը որոշակի կերպով ընդգծում է Ռուսաստանի այդ պրոգրեսիվ դերը Արևելքի նկատմամբ: Էնգելսը գրում է. «Ռուսաստանը Արևելքի վերաբերմամբ իրոք առաջադիմական է եղել: Ռուսական իշխանությունն իր ամբողջ ապականությամբ... քաղաքակրթող դեր է կատարել Սև ու Կասպյան ծովերի նկատմամբ, կենտրոնական Ասիայի, բաշկիրների և թաթարների նկատմամբ»¹:

Էնգելսի այս տողերն անկասկած վկայում են այն մասին, որ Արևելքի ֆեոդալական քարացած իրականութեան համեմատությամբ Ռուսաստանը եղել է պրոգրեսիվ: Որ դա իրոք այդպես է, մենք այդ կտեսնենք այս

¹ Կ. Մ արքս և Ֆ. Էնգելս, Հատընոիր նամակներ, հատոր 1, Երևան, 1936, էջ 68:

աշխատութեան հետագա մասերում, երբ կդիտենք այն փոփոխությունները, որ տեղի ունեցան Հայաստանում, նրա կուլտուրայի մեջ, ռուսական տիրապետութեան տակ անցնելուց հետո:

Տնտեսական ու քաղաքական շփումը Ռուսաստանի առաջաւոր կենտրոնների հետ արագ կերպով բարձրացնում է Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը: Ընդամենը մի երկու տասնամյակի ընթացքում Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ հայ իրականութեան մեջ կատարվում են նշանակալից փոփոխություններ¹:

Նախքան արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Մոսկվայում ու Պետերբուրգում հրատարակվում է ռուսերեն լեզվով բաւականին գրականություն Հայաստանի անցյալի ու ներկայի, նրա պատմութեան ու աշխարհագրութեան մասին: Այսպես օրինակ, 1809 թվականին լույս է տեսնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» ռուսերեն առաջին հրատարակութեանը, հրատարակվում են ռուս-հայերեն բառարաններ և այլն:

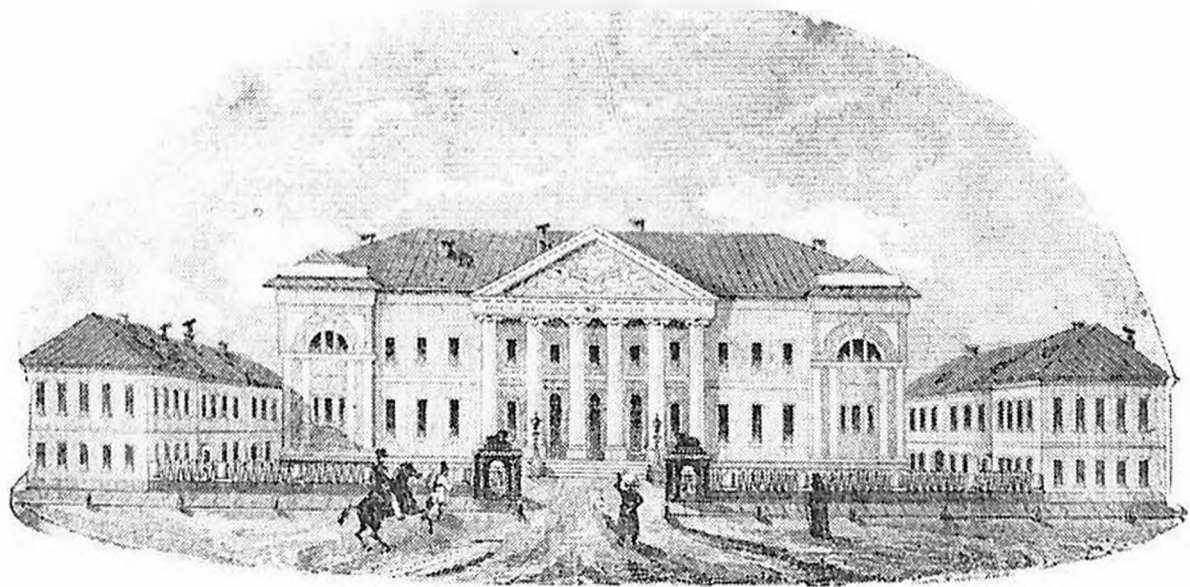
1815 թվականին Մոսկվայում հիմնվում է կադարյան ճեմարանը, որը խոշոր դեր է կատարում հայ ժողովրդի կուլտուրայի զարգացման մեջ: Թուլյատրելով այդպիսի մի լուրջ ձեռնարկութեան հիմնադրումը Մոսկվայում, ռուս պետութեանը նպատակ էր դնում համապատասխան կադրեր պատրաստել Մերձավոր Արեւելքում իր քաղաքականութեան տարածման համար: Միա-

¹ См. М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, книга I, Ереван, 1956.

ժամանակ Լազարյան ճեմարանը տվեց մեծ քանակությամբ նշանավոր դեմքեր, որոնք խոշոր դեր կատարեցին արևելյան ժողովուրդների կյանքում, առանձնապես հայ-ռուսական կուլտուրական կապերի գործում:

1827—28 թվականներից հետո մեծ չափերի է հասնում Հայաստանի և նրա պատմությանը վերաբերող ուսեսերեն հրատարակությունների թիվը: Այս գործում գլխավոր դեր էր կատարում Լազարյան ճեմարանը իր դասախոսական կազմով: Այդ հրատարակություններից առանձնապես հաջողություն ունեցան Լազարյան ճեմարանի ստարանում հրատարակված Սերգեյ Գլինկայի (հռչակավոր կոմպոզիտոր Գլինկայի եղբայրը) խմբագրությամբ լույս տեսած եռհատոր «Հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող վավերագրերի ժողովածուն» (Մոսկվա, 1833—1838 թթ.) և նրա «Հայաստանի համառոտ պատմությունը» աշխատությունները:

Հասարակական հարաբերությունների այդ նոր պայմաններում հայ կուլտուրայի և գրականության դարգացմանը մեծ շափով նպաստում էր այն հանգամանքը, որ կուլտուրայի դարգացման օջախները չէին սահմանափակվում Անդրկովկասի, առավել ևս Հայաստանի սահմաններում: Անդրկովկասի և առանձնապես Հայաստանի տնտեսական զարգացման աստիճանն ու հարաբերությունները չէին կարող լայն հնարավորություններ տալ հայկական կուլտուրայի զարգացման համար: Այդ իսկ պատճառով հայկական կուլտուրայի զարգացումը նոր պայմաններում բացատրվում է նրանով, որ այդ կուլտուրայի օջախները հանդիսացան Ռուսաստանի տնտեսապես ու կուլտուրապես զարգացած կենտ-

Լազարյան հեմարանի շենքը Մոսկվայում

յանի նամակն իր հայրենակիցներին: «Աչքներդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառն չարչարանքից աղատվեց, քրիստոնի տերության ներքո ընկավ: Փա՛ռք բարերարին աստուծո, որ այսուհետև ավել նեղություն չեք ունենալեց, աղատ քաղաքի քաղաքացի պիտիը անվանիք, ձեր աղագասիրության՝ իմաստության լուրն և արվեստից հառաջադիմությունն բոլոր աշխարհ պիտիը տարածվին... Նրբ որ լսեցի ներկա մեր աշխարհի աղատությունն, սիրտս ուրախությամբ վառվեց»¹:

Հայաստանի աղատագրումը ջերմորեն ողջունում է հայրենասեր բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը:

Հայ մեծ գրող-լուսավորիչ հաշատուր Աբովյանն ականատես եղավ ռուս-պարսկական պատերազմին, Հայաստանի միացմանը Ռուսաստանին, և պատմական այդ իրադարձությունները նա հանձարեղ կերպով արտացոլեց իր «Վերք Հայաստանի» վեպի մեջ: «Ահա ձեզ մի գրվածք, որ ամբողջովին «հեղինակի արյունով» է շաղախված, ամբողջովին բանաստեղծություն ու անկեղծ ոգևորության արտահայտություն է»², — գրել է Շահումյանը:

«Վերք Հայաստանի» վեպի ամենահուղիչ էջերը նվիրված են այն մեծ սիրուն, այն անսահման երախտագիտության, որ հայ ժողովուրդը տածում է դեպի Ռուսաստանը և ռուս ժողովուրդը: «Օրհնվի էն սհաթը, որ ռսի օրհնած ոտը հայոց լիս աշխարհը մտավ ու դղրաշի անիծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց»:

¹ Հ ո վ հ. Մ կ ր յ ա ն, Կենսագրություն Մ. Դ. Թադևադյանց, Թիֆլիզ, 1886, էջ 133—134:

² Ս տ. Շ ա հ ու մ յ ա ն, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 190:

Քանի որ մեր բերանումը շունչ կա, պետք է գիշեր ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բերենք ու ռսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաչ հանենք, Աստծուն փառք տանք...»¹։

Աբովյանը վերհիշում է այն անվերջ արշավանքները, որ կատարել էին օտարերկրյա պետությունները Հայաստանի վրա և այն, թե ինչպես այդ արշավողները թողել էին Հայաստանում իրենց արյունոտ հետքերը, իրենց ծանր հիշատակը։ Նվ իզուր չէ, որ Աբովյանը մեծ ոգևորությամբ արձանագրում է, որ Ռուսաստանն այդ երկրների թողած ծանր «...հիշատակն իսպառ ջնջեց, ու ռուսաց քաջության, մեծահոգության, բարեսրտության, մարդասիրության անունն աստղերի հետ դասեց»²։

Ռուսական ոգու նման բնորոշումն ու մեծարումը կարող էր անել միայն մեկը, որի սրտին անսահման մոտ էր Ռուսաստանը, նրա կյանքը, նրա կուլտուրան, նրա ժողովրդի լավագույն մարդիկ։ Այդպիսին էր Աբովյանը։ Հայ ժողովրդի հետագա սերունդների համար Աբովյանը թողել է մեծ պատգամ՝ լինել միշտ Ռուսաստանի հետ, սովորել ռուսաց լեզուն, դաստիարակվել նրա մեծ կուլտուրայի հոյակապ տրադիցիաներով։ Աբովյանը դրել է. «Պատվելի համաքաղաքացիներ։ Ռուս անունը պետք է մեզ համար լինի սուրբ, ինչպես և նրա արյունը, որով մենք ազատվել ենք ընդմիշտ, նույնպես սուրբ պետք է լինի և նրա կամքը, որի ներքո մենք ապրում ենք, կատարելապես պաշտողանված լինելով մեր հավատքի և հայրենիքի բոլոր թշնամիներից։ Աշխա-

¹ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3-րդ, Երևան, 1948, էջ 58։

² Նույն տեղում, էջ 176։

Աբովյանը խորապես յուրացրել էր իր ժամանակի Ռուսաստանի առաջավոր կուլտուրան: Մեծ լուսավորչին անձամբ ծանոթ էր ռուս բանաստեղծ ժողովուրդին և նրա հետ ունեցած հանդիպումն ու մտերմական երկարատև զրույցը խորապես հուզել ու ոգևորել էր նրան: Իր մի շարք հաջող թարգմանություններով Աբովյանը հիմք դրեց ռուսական սովետական թարգմանական գործին, որը հետագա տարիներում այնպես սիրով ու ոգևորությամբ շարունակեցին հայ գրողների նոր սերունդները: Ռուս գրողներից Աբովյանը թարգմանել է Կարամ-զինի, Խեմնիցևի, Կոլիովի և մի շարք այլ հեղինակների ստեղծագործությունները: Իր աշխատություններում նա հիշատակում և օրինակներ է բերում Դերժավինի, Ժուկովսկու, Գրիբոեդովի երկերից:

Արուլյանը մեր առաջին մեծ գրողն էր, որ հայ երիտասարդությանը ծանոթացրեց ռուս պոեզիայի հետ, անհուն սեր արթնացնելով նրա մեջ գեպի ռուս մեծ ժողովուրդը, զեպի ռուսական հոլակապ կուլտուրան:

Այն ջերմ սերն ու համակրանքը, որ տաժում էր 19-րդ դարի հայ առաջավոր մտավորականությանը յուր ղեկի ղուռ ժողովուրդը, նրա կույտուրան, արվեստն ու

¹ ի. Արսիճյան, Բնությունը երկեր, հատոր 2-րդ, Երևան, 1940, էջ 369—370:

գրականությունը, մեծապես պարտական է հաշատուր Աբովյանին¹։

19-րդ դարի առաջին կեսում Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարաններում ուսումնասիրողների հետ միասին սովորել են հայ կուլտուրայի շատ ներկայացուցիչներ։ Շփվելով նրանց հետ, մասնակցելով նրանց գրական խմբակներին, հայ երիտասարդությունը շատ բան է սովորել նրանցից։ Ահա այդ երիտասարդությանն էլ վիճակվել է առաջին տպագիր խոսքն ասելու ուսումնականության ու արվեստի մասին։ Այսպես, Մոսկվայի համալսարանի ուսանող, Բելինսկու դասընկեր Սարգիս Տիգլանյանը, 1834 թվականին, Մոսկվայում հրատարակում է Ռասինի «Գոթոլիայի» իր թարգմանությունը՝ մի ընդարձակ առաջաբանով։ Թատերագիտական ուշագրավ այդ առաջաբանում երիտասարդ հեղինակն անդրադառնում է դրամատուրգիայի մի քանի ընդհանուր հարցերի, ապա կանգ է առնում հին Հունաստանի, ինչպես և 17—18-րդ դարերի Ֆրանսիայի, Իսպանիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի հայտնի դրամատուրգների որոշ գործերի վրա։ Ռուս դրամատուրգիայի մասին խոսելիս նա հիշատակում է Տրեգյակովսկու, Լոմոնոսովի, Կնյաժնինի, ապա Խերասկովի, Մայկովի, Սումարոկովի անունները, ավելի հանգամանորեն խոսում է Օգերովի մասին, ընդգծելով նրա ստեղծագործությունների հայրենասիրական ոգին։

Հայ թատրոնի պատմաբանները բարձր են գնահատում Տիգլանյանի այդ աշխատությունը²։ Նրանք

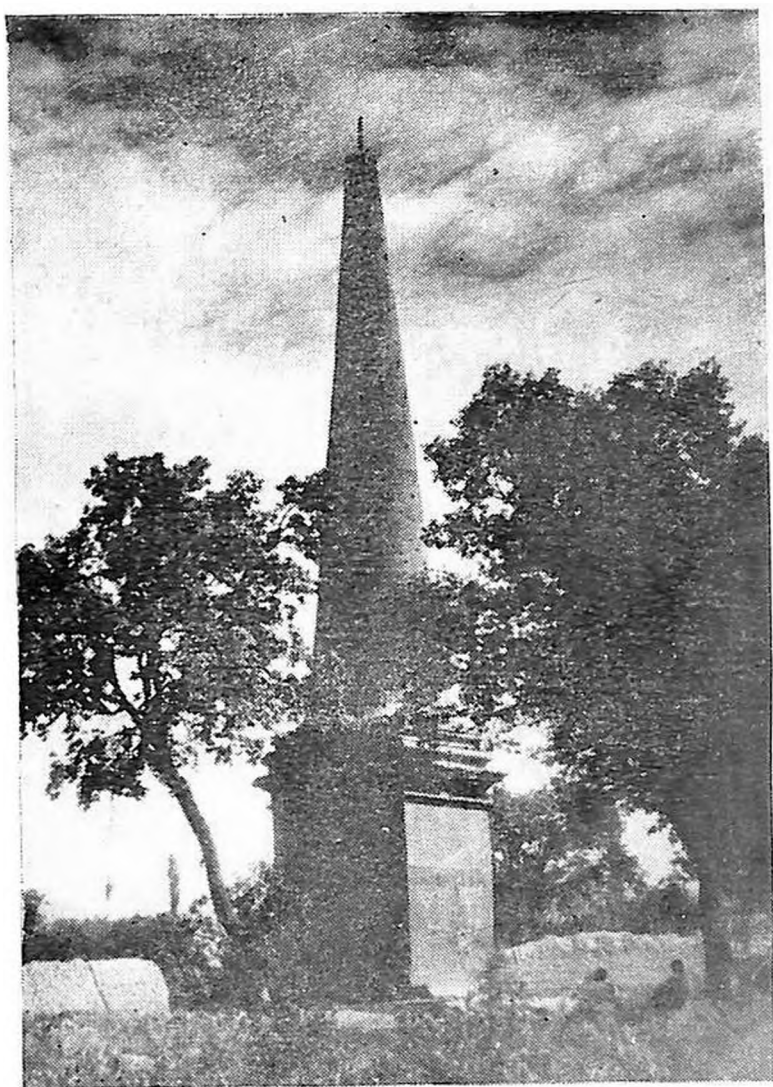
¹ Տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, Ռուս գրականությունը հայ հասարակական մտքի զնահատմամբ, Երևան, 1949։

² Տե՛ս Ա. Արշարունի, Հայ թատերագիտական մտքի պատմությունից, Երևան, 1956։

որոշ ընդհանուր տեսակետներ են նշմարում Բեկինսկու «Գրական երազանքների» և Տիգրանյանի առաջարանում հայտնված մտքերի միջև։ Մոսկվայում հրատարակվող «МОСТА» պարբերականը 1835 թվականի 3-րդ համարում հատուկ հաղորդում է տպագրում Տիգրանյանի գրքի լույս տեսնելու մասին։ Դա այն ժամանակ էր, երբ այդ պարբերականի աշխատանքները վարում էր Բեկինսկին։ Տիգրանյանի առաջարանը արժեքավոր մի փաստաթուղթ է նաև հալ նոր մտավորականության դադափարական դարգացման ընդհանուր տենդենցները ուսումնասիրելու համար։

Նշանավոր բանասեր-պատմաբան Մկրտիչ Էմինը, տնցյալ դարի 30-ական թվականներին ավարտելով Մոսկվայի համալսարանը և մնալով կազարյան ճեմարանում որպես լեզվի ու գրականության դասախոս, հսկայական աշխատանք է կատարել ռուս-հայ կուլտուրական կապերի զարգացման գործում։ Նա ուսերեն լեզվով հրատարակել է բազմաթիվ աշխատություններ՝ նվիրված հայ ժողովրդի պատմությանը, ինչպես և հայ-ռուսական պատմական ու կուլտուրական կապերին։ Մկրտիչ Էմինը ռուսական կուլտուրայի առաջին պրոպագանդիստներից մեկն էր հայ իրականության մեջ։ Որպես դասախոս, Էմինը հայ մտավորականության մի ամբողջ սերնդի մեջ առաջացրել է ջերմ հետաքրքրություն ու անսահման սեր դեպի ռուս հարուստ կուլտուրան ու գրականությունը, դեպի ժամանակի մեծ գրողները և նրանց հանձարեղ ստեղծագործությունները։

Էմինի աշակերտներից նշանավոր բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը իր հուշերում գրում է. «Պուշկինի և Լերմոնտովի գրվածքն առաջին անգամ մեզ ծա-

Հուշարձան զոհված ոսկա ղրնվորներին հիշատակին,
կառուցված 1834 թ. (Օշական տանող
ճանապարհի վրա)

նոթացուց էմինը. շատ անգամ, հենց յուր դասի միջոցին, ձեռքն առնում էր նոցա շարադրությունները և կարդում էր մեզ համար, և այդ կերպով մեր մեջ սեր և ճաշակ էր ձգում այդ և ուրիշ ոռու հեղինակների մասին: Եւ այդ իսկ էր պատճառը, որ պրոֆեսոր էմինի աշակերտների մեջ բավականին շատ թիւով բանաստեղծական ոգով և ճաշակով երիտասարդներ երևան եկան»¹:

30-ական թվականներին ոռու բանաստեղծներից էմինը մի շարք թարգմանություններ է կատարում: Այդ մասին տեղեկանում ենք 1833—1838 թվականներին Մոսկվայում ոռուներեն լեզվով հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմության տեսության վերաբերող վավերագրերի ժողովածուից»: Այդ ժողովածուի երրորդ հատորում հետևյալն ենք կարդում էմինի կատարած թարգմանությունների մասին. «Մկրտիչ էմին, Մոսկվայի արևելյան լեզուների հայկական Լազարյան ճեմարանի սան, ուղարկված այս ճեմարանը Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքից՝ կրթություն ստանալու համար, ոռուներենից հայերեն չափածո թարգմանել է Ա. Պուշկինի «Բախչիսարայի շատրվանը» և «Կովկասյան դերին» երկերը: Այս թարգմանությունները շուտով կհրատարակվեն և այն ժամանակ Շատրվանի և Գերյալի երգիչը հայտնի կդառնա հայերով բնակված Ասիայի զանազան երկրներում»²:

Աշխարհահռչակ հայ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկուն, ծովի տարերքի այդ մեծ երգչին, վիճակվել է սերտ հարաբերությունների մեջ լինել 19-րդ դարի

¹ Ի. Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1955, էջ 696:

² «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», часть III, Москва, 1838, стр. 220.

ռուս հանճարեղ գրողների, նկարիչների, երաժիշտների և հասարակական կյանքի շատ անվանի մարդկանց հետ: Այվազովսկու նկարչական առաջին փորձերը հիացրել են ժուկովսկուն ու Կռիլովին, և լիրջիներն իս սիրալիր օժանդակությամբ նկարիչն արժանացել է լայն շրջանների ուշադրությանը: Այվազովսկին բարեկամական հարաբերությունների մեջ է եղել ռուս գրողների մի քանի սերնդի հետ՝ Պուշկինից ու Գոգոլից սկսած մինչև Զեյսովն ու Գորկին:

Այվազովսկին մոտիկից ծանոթ էր նաև Վ. Գ. Բելինսկուն: Մեծ քննադատը դիտել է նկարչի ցուցահանդեսը և հյուրընկալվել նրա մոտ: Իր նամակներից մեկում Այվազովսկին գրում է. «Վ. Գ. Բելինսկու հետ բազմիցս ես հանդիպել եմ Պետերբուրգի գրական խմբակներում և նրա մոտ եմ եղել իր հրավերով մի անգամ Լիգովսկայա փողոցում, արտասահմանից վերադարձին»¹:

Ա. Ս. Պուշկինի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին Այվազովսկին շատ տարիներ հետո գրել է. «1837 թվականին, մահվանից երեք ամիս առաջ, այսինքն սեպտեմբերին, Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինը կնոջ՝ Նատալյա Նիկոլաևնայի հետ եկավ Ակադեմիա՝ դիտելու սեպտեմբերյան ցուցահանդեսը: Իմանալով, որ Պուշկինը ցուցահանդեսումն է, Անտիկ պատկերասրահում, մենք՝ Ակադեմիայի աշակերտներս ու երիտասարդ նկարիչներս վաղեցիներ այնտեղ ու շրջապատեցինք նրան: Նա կնոջ հետ թեև ցուցակ արած՝ կանգնել էր տաղանդավոր սելյուսթիստ Լերեդեի նկարի առաջ: Պուշկինը հիանում էր դրա վրա: Ակադեմիայի մեր վերակացուն՝ Կրու-

¹ „Мир“, 1912, кн. I, 1.

տուլը, որ ուղեկցում էր նրան, բոլորի մեջ որոնում էր
 Լեբեդևին՝ Պուշկինին ներկայացնելու համար. բայց
 Լեբեդևը չկար, և տեսնելով ինձ՝ բռնեյ ձեռքս և ներկա-
 յացրեց Պուշկինին որպես այդ ժամանակ ոսկե մեդալ
 ստացածի (ես ավարտում էի Ակադեմիան), Պուշկինը
 խիստ փառաբերեց զիմաւորեց ինձ, հարցրեց, թե ո՞ր-
 տեղ են իմ նկարները: Ես դրանք ցույց տվի Պուշկինին:
 Իմանալով, որ ես բնիկ ղրիմցի եմ, մեծ բանաստեղծը
 հարցրեց ո՞ր քաղաքից, և եթե այդքան վաղուց է, որ
 այստեղ եմ, ապա չե՞մ կարոտել հայրենիքիս և հյուսի-
 սում չե՞մ հիւանդանում: Այն ժամանակ ես լավ զննեցի
 նրան և նույնիսկ հիշում եմ, թե ինչ էր հագել սքանչելի
 նատալյա նիկոլանան»¹:

19-րդ դարի 40-ական թվականներին ռուս պոեզիա-
 յից կատարված թարգմանությունների մի քանի ժողո-
 վածունքներ են լույս տեսնում հայերեն: 1843 թվականին
 Մոսկվայում Լազարյան ճեմարանի ուսանող Հ. Համա-
 ղասյանի թարգմանությամբ լույս է տեսնում Վ. Ժու-
 կովսկու, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Բորատինսկու և Գնե-
 ղիչի բանաստեղծությունների ժողովածուն: Թարգմա-
 նիչը ռուսերեն և հայերեն տեքստերը տպագրել է միա-
 սին, հավանորեն ամբողջական տպավորության համար:
 Ժողովածուի հրատարակումը ուշագրավ երևույթ էր և
 արժանացավ բարձր գնահատականի:

1849 թվականին, դարձյալ Մոսկվայում, լույս է
 տեսնում Կռիլովի, Դմիտրևի և Խեմնիցերի առակների
 մի ժողովածու Հարություն Կեոքչյանի թարգմանու-
 թյամբ: Գրքի առաջաբանում թարգմանիչը գրում է, որ
 նախակրթական ընթերցանության համար հայ մանուկ-

¹ „Мир“, 1912, книга 1.

ները ոչինչ չունեն, ուստի և նա օգտակար է համարել ուսւ երեք առակագիրների ընտիր գրվածքներից թարգմանել հայերեն՝ դրանց կողքին դնելով նաև բնագրերը, որպեսզի առաջադնմ մանուկները դրանք աչքի առաջ ունենան իրենց հետագա վարժությունների և թարգմանությունների համար:

Ուսւ առակագիրների ստեղծագործությունները լայն ընդունելություն են գտնում հայ գրականության մեջ: 40-ական թվականներին թարգմանվում ու հայ մամուլի էջերում տպագրվում են Կոիլովի բաղմաթիվ առակները: Վենետիկի «Բաղմավեպը» հատուկ հոգվածներ է տպագրում Կոիլովի, Դմիտրևի ստեղծագործությունների մասին:

19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած ավելի նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում ուսւ գրականության լավագույն ստեղծագործությունների թարգմանության, ինչպես և ալդ գրականության մասին գրելու համար:

Հետեւելով Արովյանին, հայ կլասիկ գրողները՝ Նալբանդյանը, Պռոշյանը, Աղայանը, Բաֆին, Հովհաննիսյանը, Ծատուրյանը, Ռումանյանը և շատ ուրիշներ թարգմանում են ուսւ գրականության լավագույն երկերը: Հայ մամուլի էջերում հարյուրավոր հոգվածներ են տպագրվում, որոնց մեջ ցույց են տրվում ուսւ գրողների բոցավառ հայրենասիրությունը, ազատատենչ ոգին, դեմոկրատական վեհ գաղափարները:

Ստեղծվում է ուսւ և հայ գրականության ու կուլտուրայի փոխհարաբերության մի նոր, ավելի բարձր շրջան, երբ ուսւ գրականությունը, ոտք դնելով համաշխարհային ասպարեղ, սկսում է կատարել իր պատմական, առաջավոր ու մեծ դերը: Այդ դերն առանձնապես

ԾԱՂԿԱՔԱՂ

Հասակացն Վռիլովի, Տիթրիեվի և Խեմիցերի

Թարգմանեաց

Հարուժիւն աւագ Սարկաւագ Կեօքչեանց.

Պէ՛ հայրապետուն Տեառն Վերսեսի Սրբազնա-
գոյն Կաթողիկոսի Խմ հայոց և Մսպետի:

Հառաջնորդուն Սոստիաբնակ հայոց
Տեառն Սատրեոսի Սրբազան
Մք Եպիսկոպոսի և Մսպետի:

Համի Տեառն 1849. Եւ հայոց ռմիլ:

ՊԵՄՍԿՈՒՆ.

Պէ՛ Գրգրատի Սլոթիւն Կրէէ:

ցայտուն կերպով արտահայտվում է Ռուսաստանի ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի գրականության և արվեստի զարգացման գործում: Անդրադառնալով այդ շրջանի իրադարձություններին, Հովհ. Թումանյանը գրել է. «Կովկասի և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի նվաճման ժամանակ ռուս լավագույն մարդիկ այն միտքն էին հայտնում, որ Ռուսաստանը կոչված է այդ երկրներում ստեղծել քաղաքացիական ազատ կյանք, արդար իրավակարգ և լինել կուլտուրայի և լուսավորության կրողը»¹:

XIX—XX դարերի ռուս-հայ գրական, կուլտուրական, հասարակական ու քաղաքական հարաբերությունները հաստատեցին ժամանակի այդ լավագույն մարդկանց իմաստուն կանխատեսությունը:

¹ Հ. Ո. Վ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատոր 4-րդ, Երևան, 1951, էջ 112—113:

Գլուխ երկրորդ

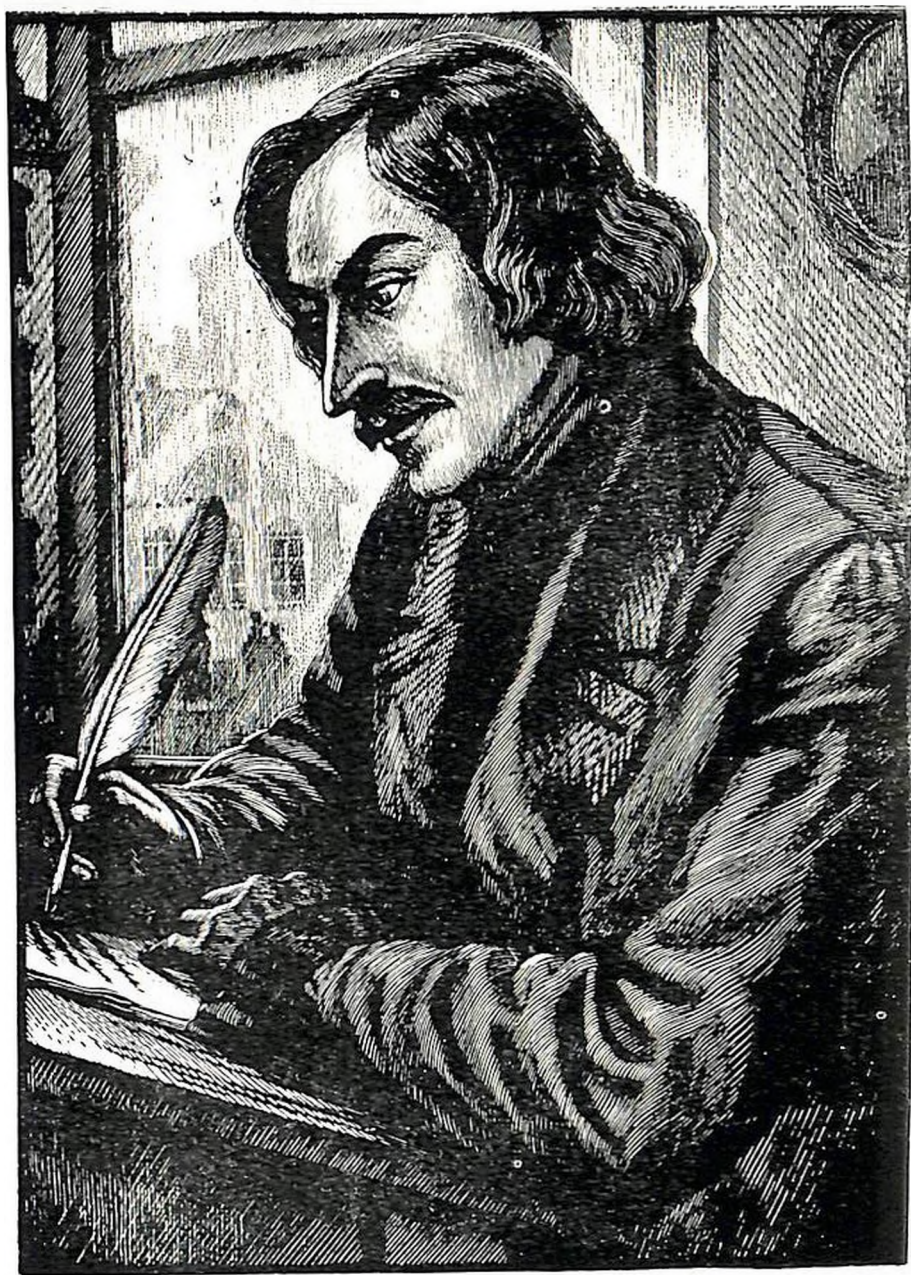
ՆՎԳՈԳՈԼԸ
ԵՎ ԳՈԳՈՅԱՆ ՏՐԱԴՅՈՒԱՆԵՐԸ
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000

1

Ն. Վ. ԳՈԳՈՒ,

*Гоголь — великий талант,
гениальный поэт и первый писатель
современной России.*

В. Г. Белинский

1836 թվականին, ժողովական ուղղված իր մի նամակում, Գոգոլը մարդարեորեն գրել է. «Գիտեմ, որ ինձանից հետո իմ անունն ավելի բախտավոր է լինելու ինձանից»¹: Եվ իրավ, հանճարեղ գրողը չի սխալվել: Այսօր Գոգոլի անունը, որպես ռուսական հանճարի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկի, հնչում է աշխարհով մեկ, իսկ անդուդախան վարպետությունը կերտած նրա հիասքանչ երկերը վաղուց արդեն իրենց արժանի տեղն են գրավել համաշխարհային գրականության ոսկե ֆոնդում:

Գոգոլի տաղանդավոր երկերն ալեկոծեցին ողջ Ռուսաստանն ու ոգեշնչման աղբյուր հանդիսացան նոր

¹ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений в шести томах, том VI, Москва, 1950, стр. 239.

ու ազատ Ռուսաստանի համար մղվող պայքարում: Գոգոլի արտասալոր տաղանդն անմիջապես իր վրա բեռեց ռուս գրական հասարակայնության ուշագործությունը: Վ. Գ. Բելինսկին ջերմորեն ողջունեց նրա մուտքը գրականության ասպարեզ, նշելով, որ «Գոգոլն ունի արտասալոր, ուժեղ ու մեծ տաղանդ»: Իսկ «Մեռած հոգիները» լույս տեսնելուց հետո Բելինսկին ոգեշնչված գրեց, որ «Գոգոլը — մեծ տաղանդ է, հանճարեղ պոետ և ժամանակակից Ռուսաստանի առաջին գրողը...»¹:

Այդ մեծ ու հանճարեղ գրողի անվան հետ էր կապում Բելինսկին ռուս գրականության ներկան ու ապագան, նրա ստեղծագործությունների մեջ տեսնելով նաև իր իդեալների ու երազանքների գեղարվեստական մարմնավորումը: 1842 թվականի ապրիլի 20-ի իր մի նամակում Բելինսկին հետևյալն է գրում Գոգոլին. «Դուք այժմ մեզ մոտ միակն եք, և իմ բարոյական դոյությունը, իմ սերը գեպի ստեղծագործությունը սերտորեն կապված են ձեր ճակատագրի հետ...»²:

Ռուսաստանի ազատագրական շարժման զարգացման հետ մեկտեղ հետզհետե անսահմանորեն մեծանում է նաև Գոգոլի երկերի ազդեցությունն ու նշանակությունը ռուս գրականության համար: Ռևոլյուցիոն-դեմոկրատներ Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը և մյուսները, իրենց իդեալան պայքարում, առաջին գծի վրա քաշեցին Գոգոլի անմահ ստեղծագործությունները. այդ ինքնաախյալ ստեղծագործությունների մերկացումները

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, том II, стр. 285.

² В. Г. Белинский, Избранные письма, том II, Москва, 1955, стр. 198.

մեծապես օգնում էին ռուս ժողովրդի ինքնագիտակցության արթնացմանը, նրա սովատագրական պայքարի նախապատրաստմանը: Գոգոլը մեծ հայրենասեր էր, նա անսահման սիրում էր իր ժողովրդին, հավատում նրա ուժին ու պայծառ ապագային: Այդ ամենը, գոգոլյան հանճարին հատուկ պարզությամբ ու գունեղությամբ, արտահայտվել են նրա «Ռեպրոր», «Ճարաս Բուլբա», «Մեռած հոգիներ» և մյուս երկերում:

Կարճ ժամանակամիջոցում գոգոլյան ուղղությունը ռուս գրականության մեջ իշխող ու որոշիչ է դառնում: Ահա թե ինչու ռուս ռևոլյուցիոն ու առաջավոր մտքի տիտան Չերնիշևսկին, գծելով ռուս գրականության զարգացման ուղիները, որոշակիորեն հանգում է այն մտքին, որ «Գոգոլյան ուղղությունը մինչև այսօր էլ մնում է մեր գրականության մեջ որպես միակ ուժեղը և բեղմնավորը...», չնայած «քսան տարի է անցել «Ռեպրորի» և քսանհինգ տարի՝ «Ծրեկոներ Դիկանկայի մերձակա խոտորումի» հանդես գալուց»¹:

Դորրույլուբովը նույնպես պնդում էր, որ ռուս գրականության զարգացման առողջ տենդենցներն ամբողջովին կապված են Գոգոլի մեծ անվան հետ:

Ռուս գրականության զարգացման յուրաքանչյուր տասնամյակ նոր մեծարում ու նոր փառք է բերում մեծ գրողին: Նրա հանճարեղ ստեղծագործությունն իր խոր արմատներն է նետում ոչ միայն մայրենի գրականության, այլև մյուս ժողովուրդների գրականության մեջ: Գոգոլի աղղեցությունը, նրա ստեղծած գրական հոյակապ տրագիդիաներն առանձնապես ցայտուն կերպով

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том III, Москва, 1947, стр. 6.

արտահայտուիլ են սովետական ժողովուրդների դրականության, այդ թվում նաև հայ գրականության մեջ:

Գոգոլի առաջին հայ ծանոթը մեծ ծովանկարիչ Հովհաննես Ալվազովսկին էր: Ն. Վ. Գոգոլի և ռուս շատ անվանի մարդկանց հետ ունեցած իր հանդիպումների մասին Ալվազովսկին բազմիցս պատմել է հայ նկարիչներին և արվեստի ու գրականության ներկայացուցիչներին, որոնց նա հանդիպել է Ղրիմում, Հայաստանում, Պոլսում, Պետերբուրգում և Մոսկվայում: Ռուսերեն ու հայերեն գրված իր նամակների մեջ Ալվազովսկին անսահման հիացմունքով ու երախտագիտությամբ է խոսում Պոլշկինի, Բելինսկու, Գոգոլի, ինչպես և մյուս ռուս գրողների, կոմպոզիտորների ու նկարիչների մասին: Ալվազովսկին հատկապես մոտ էր Գոգոլի հետ: Հայտնի է, որ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև արտասահմանում նրանք հաճախակի հանդիպումներ են ունեցել և երկար զրուցել գրականության ու արվեստի հարցերի շուրջը: Բելինսկու մասին գրած իր հուշերում Ալվազովսկին նշում է. «Որքա՞ն շատ բան է փոխվել այն ժամանակվանից, երբ Գոգոլի հետ միասին ես կարդում էի Բելինսկու «Գրական երազանքներ» լուրջ ու անկեղծ հոգվածք, որտեղ նա այնպես հիացմունքով ու ջերմությամբ է վերաբերվում թատրոնին՝ «հոգու բոլոր ուժերով իր սիրածին...»¹:

Բելինսկու «Գրական երազանքներ» նշանավոր հոդ-

¹ „Мир“, 1912, книга I.

վածք լույս է տեսել 1834 թվականին: Այդ հոգևածումն է, որ Բելինսկին Գոգոլի երկերի մասին գրել է. «Որքա՜ն սրամտություն, ուրախություն, պոեզիա և ժողովրդայնություն կա դրանց մեջ»¹:

Շուտով Գոգոլն ու Ալվազովսկին միասին ճանապարհորդում են Իտալիայում: Այդ ճանապարհորդության, ինչպես և Գոգոլից ստացած իր տպավորությունների մասին Ալվազովսկին գրում է. «Ցածր հասակով, նիհար, բավականին երկար ու սուր քթով և շեկ մազերով, որոնք հաճախակի թափվում էին փոքրիկ, կիսաբաց աչքերի վրա, Գոգոլը գիտեր փարատել յուր անհրապույր տեսքի աղդեցությունը սիրալիրությամբ, անսսլուռ զվարճախոսությամբ, սրամիտ ու նուրբ կատակներով, որոնցով միշտ փայլում էր նրա զրույցը մտերիմ բարեկամների շրջանում:

Նոր անժանութ անձի ներկայությունը, անձրևաբեր ամպի նման, մի ակնթարթում ստվեր էր ձգում Գոգոլի քաղցր ժպտով ողևորված երեսի վրա. նա լռում էր, մռայլվում, մի տեսակ փոքրանում և կարծես ինքն իր մեջ խորասուլզ լինում: Նրա այս տարօրինակ բնավորության հասկացությունները նկատել էին նաև նրա մոտ բարեկամները: Սակայն ինձ հետ նա շուտ մտերմացավ և ես առիթ ունեցա մի քանի անգամ վայելելու նրա սիրալիր զրույցները: Նա, Բոտկինը և Պանովն ինձ առաջարկեցին մեկնել իրենց հետ Ֆլորենցիա, և ես հաճույքով համաձայնեցի: Մենք ճանապարհորդում էինք վարձված չորստեղանի կառքով... Ժամանելով Ֆլորենցիա, ես մի-

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, том I, Москва, 1948, стр. 83.

առմի ղննեցի Տոսկանայի մայրաքաղաքի գեղարվեստական զանձարանները, հաճախեցի Պիտտու ասպարանքը և այլն»¹։

Իտալիայում ստեղծած բաղմամբով նկարներից արտակարգ հաջողություն է ունենում Այվազովսկու «Քաոս»-ը։ Իտալական, և ոչ միայն իտալական, մամուլում բաղմամբով հոգեխածներ են տպագրվում, որոնց մեջ հանդամանորեն խոսվում է նկարի մտահղացման, կատարման բարձր վարպետության, գույների զարմանալի ներդաշնակության մասին։ Այդ նկարը գնվում է Վատիկանի պապերասրահի համար, որտեղ, ինչպես հայտնի է, ցուցադրվում էին միայն աշխարհահռչակ նկարիչների գործերը։ Այվազովսկին պարգևատրվում է ոսկե մեդալով։ Այդ հաջողության առթիվ ուսս նկարիչների ու գրողների մասնակցությամբ Հոռմում կազմակերպվում է հատուկ երեկույթ, որին ներկա է լինում նաև Ն. Վ. Գոգոլը։ Մեծահռչակ սատիրիկը կատակով արտասանում է մի փոքրիկ, բայց սրամիտ ճառ.

«Господа, недавно с берегов Невы приехал сюда маленьким человеком Ваня Айвазовский, и вдруг в Ватикане поднял «Хаос». Сделай это я, мне бы, как писаке, дали в шею, а Ване Айвазовскому дали медаль на шею»².

Մեծ նկարիչն ամբողջ կյանքում չի մոռանում իր սիրելի բարեկամի այդ զիպուկ ու սրամիտ կատակը։

¹ «Русская старина», 1878, том XXII, стр. 423.

² «Պարոնայր, վերջերս Նեայի ափերից այստեղ եկավ մի փոքրիկ մարդ, Վանյա Այվազովսկին, և հանկարծ Վատիկանում «Քաոս» բարձրացրեց. եթե այդ ես անեի, ինչ որպես գրչակի վզակոթիս կտային, այնինչ Վանյա Այվազովսկու վզից մեդալ կախեցին»։

Բելինսկու մոտիկ ծանոթներից մեկը լինելով, կարդալով Գոգոլին նվիրված նրա հոգվածները և ապա բարեկամանալով մեծ գրողի հետ, Ալվադովսկին լրիվ պատկերացում է կազմում նրա մասին, որպես մարդու և հանճարեղ գրողի։ Աշխարհահռչակ նկարչի հուշերն ու տպավորությունները խիստ արժեքավոր ու նշանակալից են մեզ համար նրանով, որ մեծ նկարիչը խորաթափանց, զննող լինելով, կարողացել է պատկերել Գոգոլի կերպարը, ընդգծելով նրա բնավորության բնորոշ առանձնահատկությունները։ Ալվադովսկին բազմիցս նշել է, որ եթե ինքը պորտրետիստ լիներ, ապա մեծ սիրով կնկարեր Գոգոլին, բայց հաջողություն չունենալով այդ ժանրում, առհասարակ խուլս է տվել դիմանկարներ անելուց։

Գոգոլից ստացած իր տպավորությունների մասին Ալվադովսկին հաճախակի հիացմունքով պատմել է իր հայրենակիցներին, նրանց մեջ անսահման սեր առաջացնելով դեպի հանճարեղ գրողը։

Գոգոլի հայ ծանոթներից է եղել անցյալ դարի 30—40-ական թվականներին Մոսկվայում բնակվող մի հայ հրիստոսադ՝ Սուրեն Միխայլովիչ Հարությունյանը (Հարությունով)։ Արխիվային փաստաթղթերում և մեմուարային զրականության մեջ Սուրեն Հարությունյանի անունը հիշատակվում է որպես բազմակողմանի զարգացած, բավականին սրամիտ մի մարդու։ Նա հայտնի է եղել որպես տաղանդավոր իմպրովիզատոր և լայն ծանոթություն է ունեցել ռուս գրողների և արվեստագետների շրջանում։ Ազնվականների սալոնային երեկոյեցիկներին Ս. Հարությունյանն իր պերճախոսությունը հմայիչ տպավորություն է գործել հանդիսականների

վրա: Նա կատարելապես տիրապետել է եվրոպական մի քանի լեզուներին: Հարությունյանը, Գողովի մոտիկ բարեկամը լինելով, հաճախակի հանդիպումներ է ունեցել նրա հետ: Պլետնեը իր մի նամակում նրա մասին հարցնում է Գողովին. «Ի՞նչ է անում քո շատ խելացի հայր»:

Մեզ հայտնի չեն, թե Ալվադովսկուց ու Հարությունյանից բացի Գողովն ուրիշ հայ ծանոթներ էլ ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

1834 թվականին Գողովին հաջողվում է սլոֆենոսրի սլաշտոն ստանձնել Պետերբուրգի համալսարանում, որտեղ դասախոսություններ է կարդում ընդհանուր պատմության վերաբերյալ: Հունաստանի, Հռոմի և Հին Արևելքի պատմությունը մշակելիս նա հանդամանորեն ծանոթանում է նաև Հայաստանի պատմությանը:

Կովկասի և Հայաստանի կյանքին մոտիկից ծանոթանալու գործում հսկայական դեր են կատարել Կովկասյան ռադամաճկատից վերադարձած նրա մի շարք ընկերներն ու բարեկամները. նրանք Գողովին ողջընչված պատմել են Հայաստանի դեղատեսիլ լեռների ու ձորերի, ինչպես և ժողովրդի ու նրա զավակների մասին, որոնք հերոսաբար մասնակցել էին 1826—1827 և 1828—1829 թվականների ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին: Կովկասի ու Հայաստանի կյանքին Գողովի ծանոթությանը նպաստել են նաև Պուշկինի, Լերմոնտովի, Դենիս Դավիդովի, Մաուլինսկու, Գլինկայի և մյուս գրողների՝ Կովկասին նվիրված գեղարվեստական արձակ ու չափածո երկերը, որոնց մեջ լայնորեն պատկերված էին նաև Հայաստանը, նրա ժողովրդի կյանքը, երկրի հարուստ բնությունը:

Իր մի հոգվածում Գոգոլը հիացմունքով է խոսում Կովկասի մասին: Կովկասի մասին գրած նրա ջերմ տողերը լավագույն վկայությունն են հանդիսանում, որ նա լիովին բաժանել է Գրիբոեդովի, Պուշկինի և Լերմոնտովի մեծ սերը Կովկասի ազատատենչ ժողովուրդների ու նրա վեհասքանչ բնության նկատմամբ: Գոգոլը որոշակի նշում է, թե Պուշկինի ստեղծագործությունն «ավելի ջերմ է ու բոցավառ այնտեղ, ուր նրա հոգին դիպել է հարավին»: Բեկինսկին ասել է, որ Կովկասը Պուշկինի սրտեղիալի օրրանն է: Գոգոլը ևս անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «Հսկայական, հավերժական ձյունով ծածկված Կովկասը, որ ընկած է կիզիչ հովիտների մեջ, ապշեցրել է Պուշկինին: Կովկասը, կարելի է ասել, դուրս կոչեց նրա հոգու ուժը և խորտակեց վերջին շղթաները, որոնք դեռ ճնշում էին ազատ մտքերը: Նրան դերեց հանդուգն լեռնցիների ազատ, բանաստեղծական կյանքը... և այդ սլահից նրա վրձինը ձեռք բերեց այն լայն թափը, այն արագությունն ու համարձակությունը, որն այնպես հիացրեց ու ապշեցրեց նոր կարողալ սկսող Ռուսաստանին»¹:

Կովկասի վերաբերյալ հիացմունքի այսպիսի տողեր քիչ չեն Գոգոլի մոտ:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Գոգոլն իր գեղարվեստական մի սքանչելի սյուսիների մեջ հիշատակում է Արարատի անունը, անվանելով այն «աշխարհի հին նախահայրը»:

* * *

Հայ կուլտուրայի լավագույն ներկայացուցիչները միշտ էլ երախտագիտությամբ են նշել ռուս դրականու-

¹ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений в шести томах, том VI, Москва, 1950, стр. 33—34.

թյան բարերար ազդեցությունը հայ գրականության և ընդհանրապես կուլտուրայի զարգացման ընթացքի վրա: Այդ տեսակետից Գոգոլն այն եզակի հեղինակների թվին է պատկանում, որոնց երկերը, բացի մայրենի գրականությունից, հսկայական ազդեցություն են ունեցել նաև մյուս ժողովուրդների գրականության վրա, ուժեղ խթան հանդիսանալով այդ ժողովուրդների գրականության զարգացման գործում:

Գոգոլի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված առաջնորդող հոգվածում «Մշակ» թերթը, անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «Կովկասահայ երիտասարդությունը, որ կամ ուսել է պետության դպրոցներում կամ տեսել նշանավոր գրողի «Ռեկզոր» պիեսը ռուսական և հայկական բեմերի վրա, կամ կարդացել նրա հեղինակությունների բնագրերը, և մասամբ հայ թարգմանություններով, կրթվել է Գոգոլի գրվածքների ազդեցության տակ, նրան ընդունում է մոտ իր սրտին և այսօր նա նույն երախտագիտությամբ և հարգանքով է տոնում ռուս գրողի հիշատակը, ինչպես նրա հայրենակիցները: Եվ անշուշտ, Գոգոլի ազդեցությունն ունեցել է իր որոշ բաժինը հայ գրականության վրա, թե՛ ուղղակի և թե՛ կողմնակի կերպով»¹:

Գոգոլի երկերի առաջին արձագանքները մենք տեսնում ենք հայ նորագույն գրականության հիմնադիր, Գոգոլի ժամանակակից, Խաչատուր Աբովյանի ստեղծագործություններում:

Աբովյանը դաստիարակվել ու խորապես յուրացրել էր իր ժամանակի Ռուսաստանի առաջավոր կուլտուրան: Իր անմահ «Վերք Հայաստանին» նա գրել է մեծ

¹ «Մշակ», 1909, № 58:

ոգեշնչումով, ազատ, անկաշկանդ, հախուռն ու ան-
զուսպ սրութկումներով: Բնության գունեղ նկարագրու-
թյունը, կենցաղային հուզիչ պատկերները, կերպարնե-
րի հայրենասիրական շունչը, նրանց անսահման նվիր-
վածությունն ու հերոսությունը «Տարաս Բուլբայի» լա-
վագույն էջերն են հիշեցնում: Այդ հարցին ավելի կոնկ-
րետ անդրադարձել է «Վերքի» ռուսերեն թարգմանիչ
Ս. Շերովինսկին: «Արույանը և ռուս գրականությունը»
իր հոդվածում նա գրել է. ««Վերք Հայաստանի» վեպի
կենցաղային տեսարանները չեն կարող ակամայից
չհուշել «Դիկանկայի մոտիկ ագարակում» երկի հետ
համեմատելու միտքը: Բարեկենդանին տանուտերի և
նրա կնոջ միջև անզի ունեցած կոմիկական տեսարանը
չի կարող չհիշեցնել «Մայիսյան դիշեր»-ում տանուտե-
րի և նրա քենու պատմությունը:

Արույանի մոտիկությունը Գոգոլին գրանորվում է
«Վերք Հայաստանի» վեպի ոչ միայն կենցաղային տե-
սարաններում: Այնտեղ, ուր Արույանը պատկերում է
հարազատ երկրի բնությունը, ձայնակցում է «Տարաս
Բուլբայի» հեղինակին: Հերոսական այս երկի, — որին
Արույանը, անկասկած, ծանոթ էր «Միրգորոդում» ղե-
սեղված առաջին տարբերակով, — և «ոդր հայրենասի-
րիլի» միջև ընդհանուր շատ գծեր կան: «Տարաս Բուլ-
բայում» ևս նկատվում է, չնայած ոչ այնքան սուր ձևով
արտահայտված, տարբեր ոճերի համատեղում, ընդ-
հուպ մինչև գեղարվեստական երկում պատմական տե-
ղեկությունների մեջբերումը, մի բան, որ Արույանը
ավելի շատ է օգտագործում, քան Գոգոլը:

Ձի կարելի, ի միջի աչլոց, շնշել, որ ինչպես սեն-
տիմենտալ և ռոմանտիկական ձևերը, որ Արույանը գե-

բաղանջապետ ռուս գրականությունից է վերցրել, այնպես էլ կենցաղագրական ռեալիզմը բաղմապատկվել են նրա խառնվածքի շնորհիվ: Աբովյանի վնասում գրանք արտահայտվել են ավելի ճոխ, անդուսպ և կրակոտ ձևով: Եվ իրոք, եթե Գոգոլը, պարբերության վարպետը, կարող է մի պարբերությունը ծավալել մի ամբողջ էջում, ապա Աբովյանը այն համարձակորեն ծավալում է մեկուկես էջի վրա: Եթե Գոգոլի, ինչպես և նրա մյուս ռուս ժամանակակիցների երկերում պարբերությունը բավականին բարդ է, ապա Աբովյանի վնասում դա ընդունում է բացառիկ բարդ, միանգամայն արտասովոր ձևեր»¹:

Շերվինսկին իրավացի կերպով զգուշացնում է, որ բերած օրինակներից չպիտի հանգել այն կարծիքին, որ Աբովյանը նմանվում է որևէ ռուս գրողի, այդ թվում և Գոգոլին: «Այդ միտքը, — գրում է Շերվինսկին, — պետք է ամբողջովին մերժել: Աբովյանը նմանող չի եղել: Նմանողության, ոճավորման, աշակերտական հետևողության մեջ միշտ գիտակցության տարր կա: Ո՛չ, Աբովյանը գիտակցաբար երբեք ոչ ոքի չի նմանվել: Նրա վնասում առկա Կարամզլինի, ռոմանտիկների, Գոգոլի ոճական առանձնահատուկ գծերը, ինչպես և սեմինարիստական հետտորականությունը, մեղ թվում է, պետք է այլ կերպ բացատրել: Ստեղծելով «ոգր հայրենասիրին», Աբովյանը շատ հեռու էր գրական անմիջական խնդիրներից, որպեսզի զրազվեր ոճական որևէ հարցով: Նա ամբողջովին կլանված էր իր վեհապանծ և սրտամորմոք երկով: Սակայն, ինչպիսի արդեն ասացինք, ոչնչից բան չի կարելի ստեղծել: Ռուս գրականությունը

¹ „Коммунист“, 1955, № 238.

և, առաջին հերթին, Գոգոլը Աբուլյանի համար նմանողության առարկա չէին: Ռուս գրողների ստեղծագործությունները, որ խորապես մտածել, զգալ էին տվել Աբուլյանին, որոնց նա լեռնայամբ յուրացրել էր, մնում էին նրա հիշողության մեջ ինչպես ընդգետնյա ջրեր և գրանվորվում էին հեղինակի կամքից անկախ: Երբ հարկ է եղել զգայական մի տեսարան նկարագրել, Աբուլյանն ավամայից սկսել է խոսել Կարամզինի լեզվով, որ ժամանակին նրան հիացրել է և մնացել նրա հիշողության ոսկե ֆոնդում: Իսկ երբ հարկ է եղել կենցաղագրական տեսարանների անցնելու, Աբուլյանը, բնականաբար, ձայնակցել է Գոգոլին, որ կենցաղագրության անմասն նմուշներ է տվել: Աբուլյանի ինքնատիպությունը բնավ չի նսեմանում նրանով, որ նրա ստեղծագործության այսինչ էջերը Կարամզինին են մոտ, այնինչները՝ Գոգոլին»¹:

Դեռևս անցյալ դարի 40-ական թվականներին, Գոգոլի կենդանության օրոք, նրա երկերը հայ մտավորականությանը խորապես հուզել ու մտքերի լայն փոխանակումների ու բախումների տեղիք են տվել:

Գոգոլի երկերի առաջին արձագանքողներից է եղել հայ նշանավոր բանասեր Գևորգ Ախվերդյանը: Հայ գրականության սլամովության մեջ Ախվերդյանը հայտնի անուն է: Սայաթ-Նովայի երգերի այդ տաղանդավոր հետադոտողն ու առաջին հրատարակիչը անցյալ դարի 40-ական թվականներին, դեռևս Պետերբուրգի համալսարանում, լայն հետաքրքրություն է հանդես բերում ժամանակի ողու գրականության ու արվեստի նկատմամբ: 1842 թվականի սեպտեմբերի 9-ին Պետերբուր-

¹ „Коммунист“, 1955, № 238.

զի Ալեքսանդրյան թատրոնում՝ բեմագրվում է Ն. Վ. Գոգոլի «Մեռած հողիներ» պոեմից մի քանի պատկերներ, որին ներկա են լինում Վ. Գ. Բելինսկին, ինչպես և Գևորգ Ախվերդյանը։ Բելինսկին հատուկ հոգված է գրում այդ բեմագրության մասին, իսկ Ախվերդյանը անվանի հայագետ Մկրտիչ Էմինին ուղղած 1842 թվականի սեպտեմբերի 10-ի իր նամակում գրում է. «...«Մեռած հողիներն» էին, որ ինձ հրապուրեցին զնալ թատրոն։ Կարծես թե Ձեզ մոտ էլ են սկսել բեմի վրա ներկայացնել «Մեռած հողիները», հավանաբար ավելի սահուն։ «Ամեն տեսակետից հաճելի մի կնոջ» և «պարզապես հաճելի մեկ ուրիշ տիկնոջ» միջև տեղի ունեցած զրույցը լավ չտրվեց, առանց արվեստի էր։ Մարտինովը հոյակապ պատմեց Կոսելյկինի հետ տեղի ունեցած զեպքերը, իսկ Նոգոդեի խարակտերը ճարպկորեն տվեց գերասան Մաքսիմովը։ Աստ խնդրեմ, ինչո՞ւ համար են հայհոյում այդ խելոք Գոգոլին, որը գերազանցեց բոլոր ուսս գրողներին։ Ճիշտ է, վերջին երկի մեջ ոճը անհարթ է, ոչ սահուն, բայց դրա փոխարեն աշխույժ է, իսկ որքա՞ն ստեղծագործություն կա նրանում։ Խարակտերները տրրված են մեծ թափով և խիզախ ձեռքով, այնպես որ դու չես կարողանա ոչ ավելացնել և ոչ պակասացնել։ Նրա երկի հիման վրա կարելի է տալ ուսս ժողովրդի բնութագիրը, որը նա ինքը նույնպես պատկերել է»¹։

Ախվերդյանը քաջ ծանոթ էր Գոգոլի ողջ ստեղծագործությանը։ 40-ական թվականներին Գոգոլի շուրջը ծավալված սուր պայքարում Ախվերդյանի կարծիքը բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Ախվերդյանի ֆոնդ։

հայ, այլև ռուս գրականություն համար: Նա այն սակավաթիվ մարդկանց շարքումն էր, որոնք Գոգոլի զնահատման հարցում պաշտպանում էին Բելինսկու հայացքները:

Ն. Վ. Գոգոլի ստեղծագործություններին շատ լավ ծանոթ էին «Հյուսիսափայլի» շուրջը համախմբված զրոգները, բանաստեղծներն ու հրապարակախոսները: Իրենց հոգիածներում, նամակներում ու օրագրերում նրանք հիացմունքի ջերմ խոսքեր են ասում Գոգոլի մասին: Գոգոլի ստեղծագործությունների քննադատական ոգին, դաժան իրականության ռեալիստական պատկերումը, սերը դեպի հայրենիքն ու ժողովուրդը ջերմ պաշտպանություն են դառնում «Հյուսիսափայլի» աշխատակիցների կողմից, այդ բոլորը համահնչուն են եղել նրանց գաղափարներին ու ձգտումներին:

«Հյուսիսափայլի» էջերում առաջին անգամ Գոգոլի ստեղծագործություններին անդրադառնում է ամսագրի խմբագիր, նշանավոր հրապարակախոս-գիտնական Ստեփանոս Նավարյանը: 1859 թվականի հունվարի համարում նա տպագրում է թատրոնի մասին Շիլլերի հոդվածի թարգմանությունը և կատարում մի շարք հավելումներ, որոնց մեջ կան ուշագրավ դիտողություններ հայ դրամատուրգիայի և թատրոնի զարգացման ուղիների վերաբերյալ, հատկապես ուշադրության արժանի են այն տողերը, որ նվիրված են Գոգոլին: Խոսելով կոմեդիայի, այդ թվում նաև Գոգոլի «Ռեկիդորի» հասարակական նշանակության մասին, Նավարյանը գրում է. «Գոգոլի «Ռեկիդորը», որ պատկերացնում է ռուսաց ազգի առջև նորա կաշառակեր և խաբերա պաշտոնականներին թացքը, մի մազաշափ ևս բարվոքացուցել չէ դոցա»:

քարոյական որսիսությունը (բարբ ու վարքը), բայց թե՛ այս մեծ ազգեցությունը թատրոնական բեմի սահմանափակելինք մենք, թե՛ մենք կամենայինք լինել այնքան անիրավ, որ և վերացնեինք նորան, «յնուամենայնիվ ինչքան շատ ու շատ բան մնալու էր մեզ նորա ազգեցությունից»¹:

Նազարյանը խոշոր նշանակություն է տալիս Գոգոլի մերկացումներին, նշում է այդ մերկացումների հսկայական դերը ժողովրդի ինքնագիտակցության արթնացման գործում: Անդրադառնալով «Ռեկլորի» կերպարներին, նա գրում է. «Այս արատավորների, այս հիմարների հետ ստիպված ենք մենք ապրել միասին, մեզ պիտո է կամ երես շրջել նոցանից կամ թե հանդիպել նոցա. մեզ պիտո է կամ քանդել ու կործանել նորանց կամ թե հաղթվիլ նոցանից. բայց այսուհետև կարող չեն նոքա անսպասարկի գտնել մեզ. մենք առաջուց զինվորված ենք ընդդեմ նոցա դարանագործություններին: Թատրոնական բեմը մատնել է մեզ այն դադտնիքը, թե ինչպես պիտո էր հայտնի կացուցանել և անվնաս պահել նորանց: Նա խլել է կեղծավորի երեսից նորա արվեստական (շինովի) զիմակը և հայտնագործել է այն որոգայթները, որ դրել էին մեզ խորամանկությունը և դավաճանությունը: Խաբերայությունը և սուտը դուրս է քաշել յուր ծուռ ու թեք լաբիրինթոսներից, և ցույց է տվել նոցա սոսկալի երեսը ցերեկին»²:

Խոսելով հայ թատրոնի հասարակական ու դաստիարակչական խոշոր նշանակության մասին, Նազարյանը դարձյալ դիմում է Գոգոլին: Գոգոլի հայտնած

¹ «Հյուսիսափայլ», 1959, № 1:

² Նույն տեղում:

մտքերը հիմք էին ծառայում Նաղարչանին իր սեփական տեսակետները թատրոնի մասին հիմնավորելու համար: Գոգոլը գրել է. «Թատրոնը մեծ դպրոց է, խորն է նրա նշանակությունը, նա մի ամբողջ բաղմունքյան, մի հաղար հոգու մեկ անդամից կենդանի ու օգտակար դաս է տալիս»:

Հետեւելով թատրոնի մասին հայտնած Գոգոլի այս կարեւոր դրույթին, Նաղարչանը գրում է. «Մի հայկական թատրոնաբեմ շատ ու շատ հարկավոր է մեզ հայերիս, որպէս ազգու, ներգործող խրատ, որպէս պատիժ և քաջալերություն, որպէս հայելի պատկեր մեր հայկական կյանքին, որպէս մի մեծ դաստիարակիչ դպրոց մեծ ու փոքրերի, կնամարդի ու աղամարդի համար»¹:

Ի պատիւ Նաղարչանի, պիտի ասել, որ նա հայ իրականության մեջ առաջինը հրապարակորեն արժեքավորեց Գոգոլի ստեղծագործությունները և հայ ընթերցողների լայն շրջանների ուշադրությունը հրավիրեց նրա հանձարեղ երկերի վրա:

Գոգոլի ռեալիզմի տիտանական ուժի, նրա երկերի քաղաքական-հասարակական խռոր նշանակության բացահայտումը հայ իրականության մեջ կապւած է ռուս ռեուլյուցիոն դեմոկրատների զինակից ու համախոհ Միքայել Նալբանդյանի անվան հետ: Հայտնի է, թէ ռուս 60-ականներն ինչպիսի կրքոտությամբ ու սրությամբ առաջ քաշեցին Գոգոլի ռեալիզմի հարցը: Չերնիշևսկին իր լավագույն աշխատություններից մեկը անվանեց «Գոգոլյան ժամանակաշրջանի ռուս գրականության ուրվագծեր»:

¹ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 1:

Միբայել Նալբանդյանը, խորապես բաժանելով ուսու 60-ականների սկզբունքները Գոգոլի նկատմամբ, համանման պահանջների տեսանկյունից էլ մոտենում էր հայ գրականության և հատկապես արձակի զարգացման գործին:

Նալբանդյանը Պետրոպավլովսկ բերդում գրած «Սոս և Վարդիթեր»-ի նշանավոր «Կրիտիկա»-ում, ելնելով Բելինսկու ու Զերնիշևսկու էսթետիկական հայացքներից, հայ գրականության մեջ առաջին անգամ հիմնավորեց քննադատական ուսման սկզբունքները:

Գրականությունը, բայց Նալբանդյանի, որպես «անխաբիա հայելի», պետք է ճշմարտացիորեն պատկերի իրական կյանքը, այնպես, ինչպես նա կա, առանց գեղեցկացնելու այն, առանց մեղմելու կամ սքողելու նրա խոցերը:

Նալբանդյանը Պոռշյանի «Սոս և Վարդիթերի» ամենամեծ արժանիքը տեսնում է նրա ուսմանական այն հատկանիշներում, որտեղ վիպասանը ճշմարտացի պատկերում է գյուղացիության թշվառ վիճակը, ցույց է տալիս հասարակական օրդանիլմի վրա գտնվող այն խոցերը, որոնք մաշում ու արնաքամ են անում աշխատավոր գյուղացիությանը: «Մենք,—գրում է Նալբանդյանը,— մեր կողմից շնորհակալություն ենք հայտնում արգո հեղինակին, որ բացում է աղբի այս տեսակ բարոյական խոցերը, որ ծածկված մնալով ոչ միայն կարող են փթիլ, այլև իրենց վարակիչ որակով շատ կործատարեր լինել»¹:

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1940, էջ 174:

Ինչպես տեսնում ենք, Նալբանդյանը կոչ է անում անողորմ կերպով մերկացնել այդ խոցերը, օգնել հասարակությանն աղատվելու դրանցից: Նա հայ գրողներից սբահանջում է կյանքը դիտել ու պատկերել այնպես, ինչպես այդ արել է ռուս պրականության մեջ Գոգոլը: Նալբանդյանը պայքարում էր գոգոլյան ռեալիզմի՝ քննադատական ռեալիզմի արմատավորման համար: Իր այդ միտքը ավելի ցայտուն կերպով նա արտահայտում է մի այլ վեպի կապակցությամբ:

Ինչպես հայտնի է, հայ վիպագրությունը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած իր դարգացման առաջին հաստատուն քայլերն էր անում: 1858 թվականին լույս է տեսնում խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին», 1860 թվականին՝ Պերճ Պոռշյանի «Սոս և Վարդիթերը» և 1861 թվականին՝ Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Սարգիս» վեպի առաջին ղուլսները «Հյուսիսամիսյի» էջերում. սակայն ցարական ցենզուրան շուտով խափանում է վեպի տպագրությունը և այդպիսով նա մնում է անավարտ:

Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը, որ սովորել, ապա և 60-ական թվականներին ավարտել էր Մոսկվայի համալսարանը, դաստիարակվել էր ռուս առաջավոր ինտելիգենցիայի շրջաններում, յուրացնելով նրա դեմոկրատական աշխարհայացքը:

«Տեր-Սարգիս» վեպն իր ռեալիզմով, գեղարվեստական բարձր արժանիքներով անմիջապես արժանանում է հայ առաջավոր ինտելիգենցիայի ուշադրությանը: Նա պրկած էր ռուս վեպի լավագույն տրագիցիաներով:

Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանն առաջին տաղանդավոր հայ գրողն էր, որ գոգոլյան ռեալիզմն արմատա-

վորեց հայ գրականութեան մեջ: Պատահական չէ, որ Միքայել Նալբանդյանը Պետրոսավիլովսկ բերդից ողջունեց Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանի մուտքը հայ գրականութեան մեջ: Իր նշանավոր «Կրիտիկայում» Նալբանդյանը գրում է. «Մենք պարտականութեան ունինք հրատարակել, թե սլ. Աբովյանցի «Վերք Հայաստանին» և «Սոս և Վարդիթերը» հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանութեան: Այո՛, արդարութեամբ նույնպես պարտք է զննում մեր վրա բարձրաբարձու հռչակել սլ. Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանցի «Տեր-Սարգիս» մակագրով վիպասանութեանը, որ տպւիւմ էր 1861 թվականի «Հյուսիսափայլի» մեջ, և որ ափսո՛ս և հազա՛ր ափսո՛ս, հեղինակից կամ «Հյուսիսափայլից» կախում չունեցող պատճառներով ընդհատուեցավ»¹:

Նալբանդյանը բարձր է գնահատում «Տեր-Սարգիս» վեպի ռեալիզմը, հայ իրականութեան, հատկապես գաղառական կյանքի բազմակողմանի պատկերումը, վեպի հմայիչ հումորը, կերպարների կենդանի ու տիպական լինելը: Բնորոշ է, որ Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանի մեջ Նալբանդյանը տեսնում էր հայկական Գոգոլին և ջերմորեն ողջունում նրան, որպես աչքալիսին: Նալբանդյանը գտնում էր, որ ամբարտեւու գեպքում «Տեր-Սարգիս» վեպը հայ գրականութեան մեջ կարող է գրավել նույնպիսի տեղ, ինչպիսին գրավում է ուսու գրականութեան մեջ Գոգոլի «Մեռած հոգիները»: Այդ մասին Նալբանդյանը գրում է. «Եթե երբեք լինի այդ կիսատ մնացած դործը ամբարտի, միևնույն ոգով և հմտութեամբ

¹ Մ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, էջ 120:

շարունակվելու, այն ժամանակ մեր նոր դպրոցյան մեջ այդ գործն այն տեղը կունենա, ինչ տեղ ուսա դպրոցյան մեջ ստացել է «Մեռած անձիքը»: Թող կանխիկ ընդունի մեր սրտա՛նց շնորհակալությունը հայկական Գոգոլը, որին մաղթում ենք մի փայլուն գալոցք»¹:

«Տեր-Սարգիս» վեպի հրատարակված գլուխների հանգամանորեն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա հեղինակը իրավ Գոգոլի տաղանդավոր հետևորդըն էր: Վեպի կառուցվածքը, դործողությունների ու դեպքերի զարգացումը, տիպական կերպարները, հումորը, էպիտետների գունեղությունը, ժողովրդական սրամիտ ասացվածքներով համեմված լինելը որոշ չափով հիշեցնում են ուսա մեծ գրողի «Մեռած հոգիները»:

«Տեր-Սարգիս» վեպում մարմնավորվել է Ռուսաստանի ծայրամասում, ֆեոդալական կարգերում խարխափող հայկական գավառն իր հետամնաց ու դառը վիճակով: Ընթերցողը նրա մեջ պարզ տեսնում է կղերականության նողկալի արարքները, ժողովրդի դաժան կեղեքումն ու շահագործումը: «Տեր-Սարգիս» վեպում կռիվ է հայտարարվում տիրող հետամնացության, նեխվածության, կաշառակերության, կեղծիքի ու ստրկության դեմ: Վեպն անասելի իրարանցում առաջ բերեց հայ խավարամոլ ու ռեակցիոն շրջաններում և հենց այդ շրջանների դավադրությունների հետևանքով էր, որ ցարական դեհուրան արգելեց նրա ամբողջական տպագրությունը:

¹ Մ. Ն ա լ ի ա ն դ յ ա ն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, էջ 120:

60-ական թվականների հայ նշանավոր բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը, իր կյանքի լավագույն տարիներն անցկացնելով ռուս ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների գաղափարներով ոգեշնչված երիտասարդության մեջ, կրել է նրանց ազդեցությունը և իր բանաստեղծություններում, նամակներում ու հրապարակախոսական աշխատություններում ջերմորեն արձագանքել Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի, Նալբանդյանի առաջավոր գաղափարներին։ Այդ գաղափարներով զինված նա պայքարել է հայ հասարակական ու գրական կյանքի առաջընթացի համար։

Իր ստեղծագործություններում Շահազիզը Չերնիշևսկու երկերից մեջբերումներ է արել, թարգմանություններ կատարել Դոբրոլյուբովից և եռանդուն կերպով հետևել «Սովրեմեննիկում» արժարժիող քաղաքական, հասարակական հրատապ հարցերին։

Ռուս կյսսիկ գրականության և հատկապես Գոգոլի ստեղծագործությունների նկատմամբ Շահազիզի արտահայտած մտքերը մոտ են ռուս ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների գաղափարական դրույթներին։ Չերնիշևսկու «Գոգոլյան ժամանակաշրջանի ռուս գրականության ուրվագծեր» նշանավոր աշխատությունը, որ տպագրվել է 1855 թվականին «Սովրեմեննիկում», Շահազիզը փայլուն կերպով իմացել ու ղեկավարվել է նրա հիմնական դրույթներով, նույնպես բարձր գնահատել և պաշտպանել «գոգոլյան ուղղությունը»։

Իր մի աշխատության մեջ խոսելով ռուս գրականության նախորդ էտապների և Գոգոլի դերի ու նշանակության մասին՝ այդ գրականության դարգացման գործում, Շահազիզը գրում է. «Եթե հետևենք ռուսաց

գրականության պատմության, կտեսնենք, որ անցյալ դարի սկզբին և մի փոքր առաջ տիրում էր կեղծ-կլասիկական ուղղություն (Խերասկով, Դերժավին), ապա ռոմանտիկական (Ժուկովսկի, Մաուրինսկի, Պոդոլինսկի), և հետո նատուրալիստական կամ ռեալիստական, որ և գոգոլյան (Գոգոլ, Բելինսկի)։ Պուշկինն էլ պատկանում է գոգոլյան ուղղության, որովհետև առաջինն եղավ, որ յուր բանաստեղծական նյութերը քաղեց ազգային կյանքից... Գոգոլը պսաղուն և ռեկիեֆ ներկերով երևան հանեց ռուսաց նիստուկացի մանրանկարը, պոմբշչիկների ընտանեկան կյանքը, չինովնիկների բյուրոկրատական ձևապաշտութունը և առհասարակ երկրի մումիական անշարժությունը, այնպես որ օրհասականները դուրս պրծան նահապետական որջերից և սկսվեց մի սարսափելի իրարանցում և պատերազմ, որ շարունակվում է մինչև այսօր»¹։

Շահադիդի այս տողերը վկայում են, թե ինչպիսի ազդեցություն են ունեցել Բելինսկին, Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը Ռուսաստանի ժողովուրդների հասարակական մտքի վրա։ Այս տողերը ոչ միայն յուրովի արձագանք են ռուս ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների մտքերի, այլև այդ մտքերի սրտազանգը հայ իրականության մեջ։ Վերհիշենք, թե ինչ է գրում Չերնիշևսկին Գոգոլի մասին. «Մեր գրականության մեջ գոգոլյան ուղղությունը մինչև այսօր էլ մնում է որպես միակ ուժեղը և բեղմնավորը»²։

Տարիներ հետո Շահադիդը գրում է. «Գոգոլյան

¹ Ս. Շահադիդյան, Ամառնային նամակներ, Մոսկվա, 1897, էջ 175—176։

² Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том III, Москва, 1947, стр. 6.

ուղղությունը և այսօր իսկ մնում է տիրապետական ուսաց ընտիր գրականության մեջ»¹:

Նկատենք, որ Շահազիզի այս տողերը գրված են այն տարիներին, երբ Չերնիշևսկու երկերը դեռևս արգելված էին, և Շահազիզը չէր կարող հրապարակորեն փկաշակուշիկ դրանք: Նույն ուղղուցիտն-դեմոկրատների դիրքերից Շահազիզը բնութագրել է Գոգոլի մեծ տաղանդի բնորոշ առանձնահատկություններն ու նրա ստեղծած կերպարների պատմական խոշոր նշանակությունը: «Գոգոլի մեծ արժանավորությունը նորանումն է,— գրում է Շահազիզը,— որ նա չուր տիպերն առնում է կենդանի շրջանից, այս պատճառով և այդ տիպերը խիստ ռեալական են և պլաստիկական զծերով: Գոգոլը, երբեմն շեշտակի ապասկելով յուր տիպերի երեսին, ընթերցողը, կարծես, տեսնում է, թե ինչպես կեծ ու պեծը թռչում է խեղճերի աչքերից և կարեկցարար ինքը-իրան հարցնում է. Տեր իմ, այդ մարդիկը որտեղի՞ց են գոյացել»²:

Պաշտպանելով գոգոլյան քննադատական լիբերալերմունքը դեպի հասարակական կյանքը, Շահազիզը ընդգծում է, որ իսկական գրողը և հրապարակախոսը չի կարող և չպիտի հանդուրժի կյանքի այլանդակությունները, նրա մեջ տիրող սոցիալական խոցերը:

Պատկերավոր ու բավականին դիպուկ ձևով է ներկայացնում Շահազիզը գրողի դերը հասարակության մեջ: Դիմելով երիտասարդ գրականագետներից մեկին, Շահազիզը գրում է. «Դու, որպես բժիշկ, պիտի դիտես հասարակությունը, դորա հետ զնալով, միայն ոչ ետևից,

¹ Ս. Շահազիզյան, Ամառնային նամակներ, Մոսկվա, 1897, էջ 176:

² Նույն տեղում, էջ 178:

այլ առաջից. մի ձեռիդ ժամացույց, մյուսի մեջ նորա ձեռը, ճիշտ պիտի համարես երակի շարժերը, տեղեկանալով հիվանդության պատճառին և հավասար դեղ ու դարման անելով: Եթե մարմնի մեջ վարակիչ ցավ է նկատվում և օպերացիոնի անհրաժեշտություն կա, ահանջ մի՛ դնիր հիվանդի վային. ա՛ռ դանակդ, կտրիր և փտած տեղը դեն ձգիր, որպեսզի բոլոր մարմինը չկորչի»¹:

Բարձր գնահատելով անմահ Գոգոլի դերը ճորտատիրական Ռուսաստանի դաժան կարգերի քննադատության ու խարաղանման գործում, նրա ոչնչացնող մերկացումների խոշոր նշանակությունը հասարակական կյանքի վերափոխման գործում, բանաստեղծն ընդգծել է. «Ապրել հասարակության մեջ չի նշանակում մասնակից լինել և նորա թերություններին: Ընդհակառակն, գործիչն անդադար պիտի մաքառե այդ թերությունների դեմ թե՛ գրչով, թե՛ գործով: Հասարակության անկեղծ բարեկամն այդպիսի դեպքերում չպիտի խնայե և ո՛չ մի միջոց, մինչև անգամ, եթե պահանջում է հանգամանքը, և զինվորի պես, սուրը ձեռին, ընկնել կռվի դաշտում»²:

Ճորտատիրական կարգերի դեմ այդպիսի անհաշտ կռվի էր կոչում Գոգոլն իր անմահ ստեղծագործություններով, և հայ գրողների 60-ական թվականների ալեհադան՝ Նալբանդյանը, Շահաղիզը և մյուսները՝ Գոգոլի մերկացնող ու ոչնչացնող սուրը ձեռքներին գրոհում էին հայ իրականության հետամնացության, դեսպոտիզմի և կեղեքումների դեմ:

¹ Ս. Շահաղիզյան, Ամառնային նամակներ, Մոսկվա, 1897, էջ 182:

² Նույն տեղում:

«Հյուսիսափայլի» աշխատակից բանաստեղծ-թարգմանիչ Գևորգ Բարխուդարյանը իր հիշատակարանում գրում է, որ դեռևս 1851 թվականին իրեն «...շատ լավ հայտնի էին Պուշկինը, Լերմոնտովը, Գոգոլը և ուրիշ ռուս գրողներ, որոնց շարադրությունները ոչ միայն կարդացել էի ծայրէ ի ծայր մի քանի անգամ, այլ շատ բան անգիր էլ գիտեի»¹։

60-ական թվականների թատերական գործիչ, դերասան, թարգմանիչ, ասլա մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը Գոգոլի գաղափարների առաջին արձագանքողներից մեկն էր հայ իրականության մեջ։ Սովորելով Մոսկվայում, նա հիմնովին ուսումնասիրում է ռուս գրականությունը, հատկապես զրամատուրգիան և թատրոնը։ 60-ական թվականներին Թիֆլիս վերադառնալով, նա զբաղվում է գերասանությամբ և անվանի թատերական գործիչ ու մեծանուն դերասան Գևորգ Չմշկյանի հետ միասին ակտիվորեն պայքարում հայ ռեալիստական թատրոնի համար։ Թարգմանելով Սուխովո-Կոբիլինի «Կրեչինսկու հարսանիքը» կոմեդիան, նա, ինչպես վկայում է ժամանակակից մամուլը, մեծ հաջողությամբ նաև խաղացել է Ռասպլյուեի դերը։

60-ական թվականներին թատերական հարցերի շուրջը կրքոտ բանավեճի մեջ մտնելով «Հայկական աշխարհի» խմբագիր, հրապարակախոս, բանաստեղծ, թարգմանիչ Ստեփանեի հետ, Սեդրակ Մանդինյանն օգտագործում է գոգոլյան սատիրան և սպանիչ ծաղրի ենթարկում Ստեփանեի հրապարակախոսական գործունեությունը, հատկապես զրամատուրգիայի և թատերական հարցերի նկատմամբ նրա ոչ ճիշտ ու միակող-

¹ «Տարագ», 1911, № 1։

մանի ըմբռնումները: 1867 թվականին գրած իր մի հոդվածի մեջ Մանդինյանը պոետական մի «Ուղեբձ» է ուղղում Ստեփանեին, որտեղ հիշատակում է Բորչինսկու և Դորչինսկու անունները, ակնարկելով Ստեփանեին, որ երբեմն Գոգոլի այդ հերոսների պես հենվում է «ասումների»՝ սովորական բամբասանքների վրա:

Այսպիսով 60-ական թվականներից սկսած հայ մամուլի էջերում հաճախակի հանդիպում ենք գոգոլյան կերպարների հիշատակման ու օգտագործման փաստերի: Հայ ինտելիգենցիայի և ընթերցողների լայն շրջաններում Գոգոլի ստեղծագործություններն այնքան սիրված ու հայտնի էին, որ կարիք չի եղել տալու հեղինակի կամ երկի անունը—բավական էր միայն Գոգոլի որևէ կերպարի անվան հիշատակումը, և ամենքը դիտեին, թե ի՞նչ է ցանկանում ասել տվյալ քննադատը կամ հրապարակախոսը:

Նշանակալի դեր է կատարել Գոգոլը հայ ռեալիստական դրամատուրգիայի և թատրոնի զարգացման գործում: Նա ոգեշնչել է հայ թատրոնի լավագույն գործիչներին:

Գոգոլի հրկերը զգալի ազդեցություն են ունեցել հայ մեծ դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանի վրա: 1846 թվականին Սունդուկյանը մեկնում է Պետերբուրգ և ընդունվում Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի արևելյան բաժինը: Գոգոլի ստեղծագործություններին Սունդուկյանը ծանոթ էր դեռևս Թիֆլիսի ռուսական դիմնադիպյից: Պետերբուրգի համալսարանում անցկացրած տարիներին նա հնարավորություն է ստանում մոտիկից ու խորը կերպով ուսումնասիրել ռուս դրականությունը, մասնավորապես

Գողթլի ստեղծագործությունը: Գողթլը բացառիկ դեր է ունեցել Սունդուկյանի ստեղծագործական կյանքում: Ինքը՝ հայ մեծ գրամատուրգը, բազմիցս նշել է այդ մասին: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է մի ուշագրավ փաստաթուղթ, որը լիովին բացահայտում է Սունդուկյանի ջերմ վերաբերմունքը դեպի Գողթլը:

1909 թվականին Ռուս Գրականության Սիրողների Ընկերությունը հատուկ հրավերով խնդրում է Սունդուկյանին մասնակցել Մոսկվայում Գողթլի արձանի բացման հանդեսին: Այդ ժամանակ Սունդուկյանը 83 տարեկան էր և զժվար էր նրա համար այդպիսի երկար ճանապարհորդություն կատարելը: Հնարավորություն չունենալով անձամբ մասնակցելու այդ նշանավոր հանդեսին, նա հետևյալ հեռագիրն է ուղարկում հոբելյանական հանձնաժողովին.

«Արտահայտելով ջերմ երախտագիտությունս հանձնաժողովի ցույց տված ուշադրության համար, ի սրտեցյալում եմ, որ անձամբ չեմ կարող ներկա լինել անմահ «Ռեկլորի» մեծ ստեղծագործող Նիկոլայ Վասիլևիչ Գողթլի հուշարձանի բացման հանդեսին: Ես այժմ 83 տարեկան եմ: Մտքով փոխադրվում եմ այն հեռավոր ժամանակները, երբ որպես ուսանող ապրել եմ Պետերբուրգում և տեսել եմ գործղնիչու դերում հանգուցյալ Շչեպկինին: Հենց այդ ժամանակ խորացավ ու ամրապլքնդվեց իմ անսահման սերը դեպի Թատրոնը, որին ես նվիրեցի իմ լավագույն տարիները, իմ հոգու մասնիկներ՝ իմ գրվածքները, իմ մտքերն ու զգացմունքները: Գողթլի անվան հետ ես կապված իմ լավագույն հիշողությունները՝ այդ անվան ես շատ բան եմ պարտական նաև դեպի Թատրոնն իմ տաժած սիրո համար:

Ահա ինչո՞ւ խորին հարգանքի հատուկ պաշտոնով ես յօնարհվում եմ «Մեռած հոգիների» հեղինակի առաջ և հեռավոր Կովկասից իմ սրտագին ողջույնն եմ հղում հանգեսի բոլոր կաղմակերպիչներին, հանգես, որ հատկապես թանկ է Ռուսաստանի բոլոր բաղաբաղիների համար՝ առանց աղբի խտրութեան»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ մեծ դրամատուրգը սրբաբաց ու հպարտությամբ մատնացույց է անում, թե ինչպիսի ազդակներ են մղել նրան դեպի գրականությունը ու թատրոնը և որոնք են եղել նրա մտավոր զարգացման կենարար աղբյուրները:

Բելինսկին առանձնապես ընդգծել է Գոգոլի ստեղծագործությունների սոցիալական խոշոր նշանակությունը: Նույնպիսի նշանակություն ունեն նաև Սունդուկյանի երկերը: Առաջին սոցիալական կոմեդիան հայ իրականության մեջ ստեղծել է Սունդուկյանը և այդ պործում նրան մեծապես օժանդակել են Գոգոլի անմահ ստեղծագործությունները:

Ժամանակին գրական քննադատությունը նշել է Գոգոլի ազդեցությունը հատկապես Սունդուկյանի «Վարինկի վեչերը» պատմվածքի վրա: Վերջինիս մեջ մարդկային հարաբերությունների և բնավորությունների, նիստուկացի և շրջապատի նկարագրության ձևը, իրավ, որ որոշ չափով հիշեցնում է Գոգոլի «Վիպակ այն մասին, թե ինչպես Իվան Իվանովիչը դժտվեց Իվան Նիկիֆորովիչի հետ» երկը:

Խորապես ուսումնասիրելով Գոգոլի գեղարվեստական մտածողության եղանակները, կյանքն ընկալելու ու պատկերելու գոգոլյան մեթոդները, Սունդուկյանը

¹ „Закавказье“, 1909, № 61.

կարողացել է միանգամայն յուրովի ու փայլուն կերպով կիրառել դրանք հայ իրականութեան մեջ. նա մերկացրել ու սղանիշ ծաղրի է ենթարկել Թիֆլիսի հայ բուրժուական վերնախավերի կյանքը, նրանց ապրելակերպը:

Ահա մի երկու օրինակ վերը հիշած երկերից: Նկարագրելով Միրզորոզի գորտգնիչու հյուրերին, Գոգոլը գրում է.

«А сколько было дам! смуглых и белолицых, длинных и коротеньких, толстых, как Иван Никифорович, и таких тонких, что, казалось, каждую можно было упрятать в шапжные ножны городничего. Сколько чепцов! сколько платьев! красных, желтых, кофейных, зеленых, синих, новых, перелицованных, перекроенных, платков, лент, ридикулей! Прощайте, бедные глаза! вы никуда не будете годиться после этого спектакля. А какой длинный стол был вытянут! А как разговорилось все — какой шум подняли! Куда против этого мельница со своими жерновами, колесами, шестерней, ступами! Не могу вам сказать наверно, о чем они говорили, но должно думать, что с многих приятных и полезных вещах, как-то: о погоде, о собаках, о пшенице, о чепчиках, о жеребцах»¹.

Սունդուկյանը «Վարինկի վեչերը» պատմվածքում հյուրերի մուտքը հետևյալ կերպ է նկարագրում. «Էկան ու էկան, մոդ էկան ու մոդ Վարինկի ղոնաղները. լքցվեցավ բուրդուարը, դալեն, գաստինեն, դիփ ախշըկիրը, դիփ կնգդիրը:

¹ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений в шести томах, том II, Москва, 1919, стр. 221—222.

Աբա թամաշեն հիմի էր, աբա տեսիլքն էստի էր:

Քանի նատաշա ու Անիշկա, քանի Դարինկա ու Քալինկա, քանի Մաշինկա ու Սաշինկա, քանի Նինիշկա ու Սոնիշկա, քանի էլի ինկա ու մինկա ամեն բարաթեմեն, ջուրա ջուրա, քանի ջուրա էլ գուզիք: Զեր մենակ տասնութստը բարաթ Սոնիշկա կեին՝ բացր, ցածր, տուռ, նիհար, դիւիկ, դնդր, լոնդի, ճնալո, նազ, բոշա, աղիւլ, նեժնի մարոժնի, խելոր, տուտուց, ցանցառ, շատուպուտա, քարափշուտա. քալինկերուն ու մաշինկերուն խոռո՞ւ էր համբրում: Վուր մեկը մարթ կանա հիդասի. էլ քախկումը մե միծաօղլան հայու կնիկ չէր մնացի, վուր էնդի չէր էլի:

Իժում ի՞նչ ուանգե ուանգ հանգուտնիր, ինչ զուրս կարմիր, կանանչ, մալի, դեղին, գաւանա, բորդո, ցիւս փեր, ծղլիս փեր, պիրիս փեր, թագլիս փեր, մախոխիս փեր, մոդնիս փեր. ի՞նչ զումաշնիր՝ գլասե, ֆայն, մորե, կաշմիր, մախմուր. ինչ մոդեք, դիպլոմներ, բլոնդներ, բրիլիանտներ, օսկե ձեցկլիկ ճապաններու հաստութին, մենաքրե սահաթնիր կղկանը դայիմացրած, բրաուններ ու ճակտի աղւրխներ վուր, վուր, վուր... լիզու պիտի վուր պատմե»¹:

Ուշագրաւ է նաև հյուրերի անունները և նրանց թվարկումը Գոգոլի ու Սոնդոկյանի մոտ:

Գոգոլը գրում է.

«Позвольте, я перечту всех, которые были там: Тарас Тарасович, Евпл Акинфович, Евтихий Евтихевич, Иван Ива-

¹ Գ. Ս ու ն դ ու կ յ ա ն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1952, էջ 219:

нович, не тот Иван Иванович, а другой, Савва Гаврилович, наш Иван Иванович, Елевферий Елевфериевич, Макарь Назарьевич, Фома Григорьевич... Не могу далее! не в силах!»¹.

Սունդուկյանի մոտ. «Գանա Մակակոն էլ վեչեր չէր տեսի», էլ լոտո չէր խաղացի». Վո՞ւնց չէ, ամա էն տեսած վեչերներն ու լոտոն վո՞ւրդի գուրեր էս հանգի վեչերի հիգ: Ո՞վրի էին տեսած վեչերներումը՝ Թուլուխինց Նատալին, Չափրատինց Անանին, Դարզինց Սոփիոն, Խնդոինց Քալին, Դանդումինց Մարիամը, դիփ էս լնավուր օմքնիր, իրան Մակակոյումեն ի՞նչով էին լավը: Ամա Վարինիկի վեչերումը, հը՛, նրանք վի՞ս էկադրերիան, դիփ մինձի մինձ օմքնիր, ձիր արիվը՝ Մոդնինց Նատաշեն, Բուդադինց Անիկեն, Լադլադինց Դարինկեն, Կոմբոստինց Քալինկեն, Ծիվծիվինց Մաշինկեն, Քիրմանինց Սաշինկեն և էլի ավտաս քարսուն սրանց վրա լավիրը: Փա՞ռք չէր սրանց մոդ նստիլը, էն էլ մինձ փառք, բաս ի՞նչ զահրումար էր»²:

Այս օրինակներն առաջին հայացքից որքան էլ հիշեցնեն իրար, էությամբ դրանք խորապես տարբեր են: Կարելի է միայն հիանալ, թե ինչպես ոգեշնչվելով Գոգոլով, ելնելով նրա ստեղծագործական գաղափարից, բայց գործելով հայ գրականության մեջ, Սունդուկյանը որքան ինքնուրույն է, որքան գիպուկ, որքան ազգային: Կարելի է հիանալ, որ գոգոլյան սատիրան Սունդուկյանի

¹ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений в шести томах, том II, Москва, 1949, стр. 221.

² Գ. Ս Ս Ո Ւ Ն Դ Ո Ւ Կ Յ Ա Ն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1952, էջ 204:

մոտ ստեղծագործական ինչպիսի նոր երանգավորում է ստացել, ինչպիսի գունեղություն ու սրություն:

Սունդուկյանի վրա հսկայական տպավորություն է գործել Գոգոլի զրամատուրգիան՝ ռուս թատրոնի տաղանդավոր դերասանների բեմադրությամբ: Այստեղ խոսքը առաջին հերթին վերաբերում է ռուս թատրոնի մեծագույն վարպետ Շչեպկինին, որի անզուգական խաղով Սունդուկյանը բախտ է ունեցել բազմիցս հիանալու: Իր մի նամակում խոսելով Շչեպկինի մասին, Սունդուկյանը գրում է. «Ինչ վերաբերում է ականավոր Շչեպկինին, կարող եմ հաղորդել ձեզ, որ ես նրան քանիցս տեսել եմ Ալեքսանդրյան թատրոնի բեմի վրա, երբ նա գալիս էր Մոսկվայից: Թեև այն օրից անցել է 60 տարուց ավելի, բայց տաղանդավոր խաղի տպավորությունը մտքիցս չի գնացել. նամանավանդ լավ հիշում եմ, թե ինչպես ցայտուն եղանակով նա կատարում էր «Ռեկվորի» մեջ գորոգնիչու վերջին եզրավաճման մենախոսությունը»¹:

Հետևելով գոգոլյան ռեալիզմի տրագիցիաներին, Սունդուկյանը կարողացավ գեղարվեստական մեծ ընդհանրացումներով սլասկերել իր ժամանակաշրջանի հայ իրականությունը, այդ իրականության մեջ կեղծիքով, խաբեբայությամբ և հալար ու մի ստոր միջոցներով հարստություն դիզող զիմզիմովներին, զամբախովներին, բուխանտովներին, ոչնչացնող սատիրայով նա զիմակաղերծ արեց հարստահարիչներին և օգնեց հասարակության լայն շրջաններին՝ տեսնելու, ճանաչելու ու սլաքարելու դրանց դեմ: Սունդուկյանը մեծ հաջողու-

¹ Գ. Սունդուկյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1934, էջ 435:

թյամբ կերտեց այդ կեղեքիչների դեմ ըմբոստացող և նրանց սե արտոքները մերկացնող աշխատավորության ներկայացուցիչներին՝ պեպոներին:

Հայտնի է, թե ուսուսուսական շրջաններն ինչպիսի կատաղությամբ հարձակվեցին Գողթլի վրա նրա առաջին սահղծագործությունների համար, հայտարարեցին նրան պատկաւիւստ, Ռուսաստանին զրպարտող, ռուսական կյանքում միայն վատը տեսնելու միտում ունեցող և նման հազար ու մի հերյուրանքներ (Բուլգարին, Գրեչ, Սենկովսկի և ուրիշներ): Նույնպիսի բախտ հայ իրականության մեջ վիճակվեց Գաբրիել Սունդուկյանին: Հայ սեակցիոն քննադատությունը և մամուլը միաբերան ազադակեցին Սունդուկյանի դեմ, որ նա միայն վատն է տեսնում հայ իրականության մեջ, որ նա տեսնեցող է, միակողմանի: Ահա, օրինակ, ինչ է գրում 1873 թվականին հայ ազգային-պահպանողական «Մեղու Հայաստանի» լեւրթը Սունդուկյանի մասին. «Մի՞թե պ. հեղինակը ոչինչ գրական տարր չգտավ մեր կյանքի մեջ, ոչինչ ուրախալի երևույթ չնշմարեց մեր գոյության մեջ, որ իր աշխատության մեջ այդ ուրախալի երևույթները մի փոքր գոնյա տեղ բռնեին, որ կարելի լիներ մի փոքր սթափվել ծանր տպավորությունից: Պիտի հասկանալ, որ քանի խիստ է հարվածը, այնքան ևս տնրնական է փոփոխությունը: Անսահման և ծայրահեղ հանդիմանությունը ավելի կվատթարացնե մարդուն և ժողովրդին»¹:

Բայց Ռուսաստանի և Հայաստանի առաջավոր մարդկանց շատ լավ հայտնի էր, որ Գողթլն ու Սունդուկյանը խորապես սիրում են իրենց հայրենիքը, իրենց

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1873, № 20:

Ժողովրդին և լի են անսահման ատելությամբ դեպի ներանց հարստահարողներն ու կեղեքողները: Ահա թե ինչո՞ւ Բելինսկին իր հզոր պաշտպանության տակ առավ Գոգոլին և իր մարտաշունչ հողվածներով ոչնչացրեց նրա թշնամիներին ու կեղծ բարեկամներին: Իսկ Սունդուկյանը, ոգեշնչված Ժողովրդի զրկարաց ընդունելությունից, ղեմավարտական խավերի ջերմ պաշտպանությունից, արհամարհեց իր թշնամիներին:

Ինչպես Գոգոլի, այնպես էլ Սունդուկյանի ստեղծագործությունները ոգեշնչել են երիտասարդությանը, օգնել նրան ճանաչելու «անթափանցելի խավարի» ծանր իրականությունը, տեսնելու նրա մեջ իշխող սոցիալական անհավասարությունը, ճնշումն ու կեղեքումը, խաբեբայությունն ու սարկահողությունը: Գոգոլի «Ռեվիզորը» և Սունդուկյանի «Պեպոն» սովորեցնում են երիտասարդությանն անսահմանորեն ատել հին աշխարհը, նրա մեջ իշխող դաժան կարգերը, պայքարել դրանց վերափոխման համար: Այդ տեսակետից բավականին բնորոշ է Խարկովի համալսարանի հայ ուսանողների 1888 թվականի դեկտեմբերի 22-ի ուղերձն ուղղված Սունդուկյանին՝ նրա գրական գործունեության 25-ամյակի առթիվ: Այդ ուղերձում ասված է. «Պեպոն», «Քանդած օջախը» և «Խաթաբալան» կազմում են և ընդմիջտ պիտի կազմեն Ձեր փառքի և մեր ազգային պարծանքի անթառամ պսակը: Անխնա մտրակելով Ձեր կոմեդիաների մեջ մեր կյանքի ստոր և կեղտոտ կողմերը, Դուք միևնույն ժամանակ կարողացաք խուլս տալ չափազանցություններից ու մնացիք մինչև վերջ կատարյալ ռեալիստ: Բայց ամենից ուրախալին այն է, որ մեր կյանքի աշանդակ ու վատթարագույն ախտերը

չծնեցին Ձեր զգայուն սրտի մեջ սառը և հուսահատ պետիւնիզմ և Դուք կարողացաք ձեր աշխատութեանց մի քանի ազնիւ տիպարների միջոցով մեզ ելք ցույց տալ այն անթափանցելի խավարից, որ շրջապատում է մեզ: Եւ այդ շատ հասկանալի է՝ Ձեր ծիծաղի ետև նույնպես թաքնւած է աշխարհին անտեսանելի այն արտասուքը, որի մասին խոսել է գեռ Գոգոլը¹:

Ուսանողութեան այս ուղերձն այն բաղմամբով վկայություններից մեկն է, թե Սունդուկյանի երկերն ինչպիսի՝ խոր ազդեցություն են ունեցել երիտասարդութեան վրա, ոգեշնչման ինչպիսի՝ մեծ աղբյուր հանդիսացել նրա համար:

Ինչպես ռուս իրականութեան մեջ Գոգոլը, այնպես էլ հայ իրականութեան մեջ Սունդուկյանը նշանավորում է մի նոր ժամանակաշրջան հայ դրամատուրգիայի ու թատրոնի զարգացման պատմութեան մեջ:

Մենք տեսանք, թե ինչպիսի վերաբերմունք են ունեցել Գոգոլի նկատմամբ Գևորգ Ախվերդյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Միրայել Նալբանդյանը, Սմբատ Շահազիզը, Գարրիել Սունդուկյանը: Անկասկած դրանցով չի սահմանափակւում հայ ականավոր գրողների ու հրատարակատուների ստեղծագործական կասլը Գոգոլի հետ:

Գրական քննադատությունը հայ գրողներից միայն Հակոբ Պարոնյանին է արժանի համարել համեմատելու Գոգոլի հետ: Հայ մեծ երգիծաբանը արևմտահայ գրականութեան մեջ նույն դերն ու նշանակութիւնն է ունեցել, ինչ Գոգոլը ռուս գրականութեան մեջ: Պարոնյանը

¹ «Մշակ», 1880, № 1:

սպանիչ ծաղրի է ենթարկել պոլսահայ իրականությունը, տաճկական բռնակալությունը, եվրոպական պետությունների արևելյան դաժան ու նենգ քաղաքականությունը, հասարակական ամեն մի տեսակի շարիքները: 1902 թվականին, Գոգոլի մահվան 50-ամյակի առթիվ գրված մի անստորագիր հոգևածում կարդում ենք. «Մեր նորագույն գրականության մեջ Գոգոլի հետ կարող ենք համեմատել երգիծաբան Պարոնյանին, որի գրվածքները հարկավոր որոշ չափով նմանվում են ուստա տաղանդավոր երգիծաբանի երկերին. «Մեծապատիվ մուրացկանները», «Ծիծաղը» և այլն տաճկահայ ժողովրդի թույլ կողմերն ու հիվանդոտ տեղերն են ծիծաղի առարկա դարձնում և հասարակության ուշադրությունը հրավիրելով՝ նպաստում են այդ թույլ կողմերի բուժվելուն. կարդալով կամ բեմի վրա տեսնելով այդ գրվածքները, մենք ծիծաղում ենք, բայց միևնույն ժամանակ մտածում ենք և զգում, որ այդպես չպետք է շարունակվի, պետք է օգնել ժողովրդին, բուժել, դարմանել ցավը»¹:

Ինքնին հարց է առաջանում. ծանոթ եղե՞լ է արդյոք Պարոնյանը Գոգոլի ստեղծագործություններին: Անկասկած, այո՛: Պարոնյանը մի գրող էր, որ խորապես ծանոթ էր ժամանակի համաշխարհային գրականությանը: Այդպիսի մեծ էրուզիցիայի տեր գրողի տեսադաշտից չէին կարող վրիպել Գոգոլի ստեղծագործությունները, որոնք այդ ժամանակ արդեն թարգմանված էին ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, իտալերեն և այլ լեզուներով: Բացի այդ, հայ նշանավոր կոմպոզիտոր Տիգրան Զուխաջյանը, որն ապրում էր Պոլսում և ծանոթ էր Պարոնյանին, դեռևս 1874 թվականին Գոգոլի

¹ «Լուսմա», 1902, № 2:

«Ռեկլդորի» վերափոխված սյուժեով գրում է իր նշանավոր «Արիֆ» կոմիկական օպերան, որը քանիցս բեմադրվել է Պոլսում, ուր ապրում ու գործում էր Պարոնյանը: Իսկ 1877—78 թվականների ուռա-թուրքական պատերազմի ժամանակ ուռա գրականության ու գրողների մասին այնքան է գրվել արևմտահայ մամուլում, որ տարօրինակ ու դարձանալի կլիներ, եթե Պարոնյանի տեսադաշտից վրիպեին Գոգոլի ստեղծագործությունները:

Այանրի խոր ճանաչողության, իրականության ռեալիստական ընկալման և պատկերման, գեղարվեստական բարձր փարպետության, լիարժեք, կենդանի կերպար ստեղծելու հարցերը, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն հայ գրականության հետագա զարգացման համար, խորապես հուզում են հայ գրականության և քննադատական մտքի առաջավոր ներկայացուցիչներին, հատկապես 80—90-ական թվականներին: Բնականաբար այդ հարցերը արժարժվում են նաև Շիրվանզադեի ստեղծագործության քննարկման առնչությամբ: Եվ առաջին հերթին Գոգոլի ստեղծագործության օրինակով է, որ հայ գրական քննադատները ուզում էին հիմնավորել իրենց տեսական դրույթները: Այսպես, օրինակ՝ Շիրվանզադեի «Խշխանուհի» դրամայի առթիվ ընդարձակ հոդվածով հանդես գալով, Արծրունին գրում է. «Նախ պետք է հասկանալ, ինչ է նշանակում՝ ճշտությամբ կյանքից վերցնել անցքեր, տիպեր և ներկայացնել նրանց հասարակությանը վեպի, ռոմանի կամ դրամայի միջոցով: Գոգոլի «Մեռած հողիները», Գրիլլոեդովի «Խեղբից պատուհասը», կամ Սունդուկյանի «Խաթաբալան» իրենց ժամանակի կյանքից վերցրած

Ճիշտ պատկերներ են... Եթե Գոգոլի ժամանակ ամբողջ Ռուսաստանը լիքը չլիներ Չիչիկովի ու Նոզդրեի պես անձնավորություններով, Գոգոլը չէր էլ կարող դիտել նրանց և նրանց բոլորից ստեղծել մի Չիչիկով կամ մի Նոզդրե... Կյանքի ճիշտ պատկերը կարելի է ստեղծել միայն այն ժամանակ, երբ հեղինակը խոր կերպով դիտելով, ուսումնասիրելով կյանքը, և միանման բազմաթիվ անցքեր ու տիպեր գտնելով իր ուսումնասիրած շրջանում՝ ամփոփում, ընդհանրացնում է իր դիտածը և ուսումնասիրածը մի ճիշտ պատկերի մեջ, որը կյանքի մի շարք երևույթների միջին երևույթն է կազմում, իր ուսումնասիրած բոլոր միանման տիպերը միացնում է ընդհանուր տիպի մեջ... Տիպ,— նշանակում է միանման բազմաթիվ, անթիվ անձնավորություններից միացրած, ձուլված մի գեղարվեստական անձնավորություն»¹:

Այն պայքարում, որ տարվել է հայ գրականության մեջ ռեալիզմի հաղթանակի համար, Գ. Արծրունին պատսիվ դիտողի գերում չի եղել, այլ եղել է նրա եռանդուն մարտիկը:

Շիրվանղաղեի անունը բազմաթիվ թելերով կապվում է ռուս մեծ գրողի անվանը: Նա առաջին նշանավոր հայ գրողն էր, որ գեռես անցյալ դարի 80-ական թվականներին հանդես եկավ Գոգոլի երկերի թարգմանությամբ: Տարբեր առիթներով ու տարբեր ժամանակաշրջաններում գրած իր հոդվածներում Շիրվանղաղեն նշում է Գոգոլի հսկայական գերն ու նշանակությունը ռուս ռեալիստական արձակի ու գրամատուրգիայի զարգացման գործում: Խստիվ քննադատության ենթարկելով ռուս սիմվոլիստներին ու գեկադենտներին, Շիր-

¹ «Մշակ», 1891, № 143:

վանդադեն գրում է. «Եվ դարձյալ ռուս գրականության ոսկե դարի անուններն են, որ արտասանվում են այստեղ խոթին հարգանքով՝ Տոլստոյ, Գոգոլ, Տուրգենև»:

1897 թվականին, Կովկասյան 5-րդ պատկերահանդեսի մասին գրած իր հոդվածում Շիրվանզադեն նշում է, որ նկարչության, երաժշտության, քանդակագործության, գրականության ասպարեզում մնացուն ու անմահ գործերը միշտ էլ ստեղծվել են երկարատե, տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ և օրինակ է բերում Գոգոլի ու Տուրգենևի համառ աշխատանքն իրենց ստեղծագործությունների վրա: «Լեմենալավ գեղարվեստական գործերը,— գրում է Շիրվանզադեն,— հեղինակների դառն տանջանքների արդյունք են: Կարդացեք Գոլոույի կենսագրությունը և տեսեք՝ որքան է աշխատել յուր «Ֆաուստի» վրա: Նույնն է և գրական երկերի վերաբերմամբ: Գոգոլը 14 անգամ ուղղում ու արտագրում էր յուր երկերը, իսկ Տուրգենևը՝ 10 անգամ, և դարձյալ դժգոհ էին, որ ժամանակ չունեին երկու անգամ ավելի ուղղել և արտագրել»¹:

Ինչպես հաշտնի է, Շիրվանզադեն ևս բազմաթիվ անգամ մշակել է իր երկերը, համառ աշխատանքով ձգտել է հասցնել գրանք գեղարվեստական բարձր կատարելության:

Գոգոլի ստեղծած կերպարները համարվել են բնորոշ ու տիպական ոչ միայն ռուս, այլև հայ իրականության մեջ: Շիրվանզադեն իր «Կյանքի բովից» մեմուարների մեջ, խոսելով ցարական մի նահանգապետի մասին, գրում է. «Մի երեկո ինձ մոտեցավ Գոգոլի Դեր-

¹ «Մուրճ», 1897, № 10:

Ժիմորդայի կերպարանքով մի մարդ...»¹։ Այնուհետև նա այդ նահանգապետին ուղղակի Դերժիմորդա է անվանում։ Ցարական շինովնիկին կոչելով գոգոլյան «Ռեվիզորի» կերպարի անունով, Շիրվանզադեն լիովին բնութագրում էր նրան։ Եվ այդ տիպիկ բնորոշումը հասկանալի էր հայ ընթերցողների լայն շրջաններին, քանի որ նրանք շատ լավ ծանոթ էին Գոգոլի ստեղծագործությունների հավիտյան կենդանի կերպարներին։

1909 թվականին, Մոսկվայում, Գոգոլի արձանի բացման առթիվ կազմված հոբելյանական հանձնաժողովը հրավիրում է Եվրոպայի և Արևելքի մի շարք նշանավոր պրոզաների ու արվեստագետների՝ մասնակցելու նշանավոր տոնակատարությանը։ Հայ գրողներից արձանի բացման մասնակցելու համար հատուկ հրավերներ են ստանում բացի Գ. Սունդուկյանից, նաև Ա. Շիրվանզադեն և Ա. Չոպանյանը, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Փարիզում։ Հնարավորություն չունենալով անձամբ մասնակցելու մեծ գրողի արձանի բացման հանդեսին, Շիրվանզադեն հատուկ նամակով դիմում է գոգոլյան հոբելյանական հանձնաժողովին։ Ահա այդ նամակը.

«Գոգոլյան հանձնաժողովին

Հնարավորություն չունենալով անձամբ մասնակցելու ողջ մեծ գրող Ն. Գոգոլի հուշարձանի բացման հանդեսին, ամենախոնարհաբար խնդրում եմ հանձնաժողովին՝ իմ խոր երկրպագության արտահայտիչը լինել մարդկային հոգու հիասքանչ գիտակի հանճարի

¹ Ա. Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 8, Երևան, 1951, էջ 338։

առջև: Պատմական այս օրը ռուս հասարակությունը մեծարում է ռուսական մաթի այն մարտիկներից մեկին, որոնք նրա համար համաշխարհային փառք են նվաճել:

Հատկապես հայ գրականությունը շատ բան է սլարտական իր ավագ քրոջը, և ես մեկն եմ նրանցից, ովքեր Գոգոլով շատ են հրապուրվել:

Խո՛ղ մարդկային արատների անողորմերկացնողի հոգին սալառնի Մեծ Ռուսիայի վրա և ժամանակակիցներին զերծ պահի անցյալի սխալներից:

Ա. Շիրվանզադե

(Հայ վիպագիր և դրամատուրգ)»¹:

Կատկածից դուրս է, որ բուրժուական իրականության ամբողջ նեխվածությունը վարպետորեն բացահայտելու և մերկացնելու գործում Շիրվանզադեին մեծապես օգնել է «Ռեիզորի» և «Մեռած հոգիներին» անմահ հեղինակը:

Ռուս կուլտուրան, գրականությունն ու արվեստը հայ իրականության մեջ պրոպագանդելու գործում մեծ դեր է կատարել հայ պոեզիայի ահանաւոր վարպետ Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Նա, որ սովորել ու հաջողությամբ ավարտել էր Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը, անթերի կերպով տիրապետում էր ռուս լեզվին և խորապես գիտեր ռուս գրականության պատմությունը: Ռուս պոետներից, հատկապես՝ Պոլշկինից, Լերմոնտովից, Պլեչևեկից, Նեկրոսովից կատարած նրա թարգմանությունները մինչև այսօր էլ մնում են որպես թարգմանական գրա-

¹ «Երևան», 1958, № 224:

կանության լավագուշն նմուշներ: Ռուս գրականությունից Հովհաննիսյանը թարգմանել է նաև գրամատիկական և արձակ երկեր: Երկար տարիներ շարունակ Գևորգյան ձեմարանում դասավանդելով ռուս գրականություն ու լեզու, նա ուսանողության մեջ արթնացրել է ջերմ հետաքրքրություն ու սեր դեպի ռուս կուլտուրան ու գրականությունը, դեպի Պուշկինը, Լերմոնտովը, Գոգոլը, Նեկրասովը, Տուրգենևը, Տոլստոյը, Չեխովը, Գորկին:

«Գեորգյան ձեմարանի բարձր դասարաններում, իմ աշակերտության շրջանում,— պատմում է Հովհաննիսյանի սաներից Վ. Փոթեյանը,— ռուսաց լեզուն, ղուգահեռ նաև գրականությունը, ավանդում էր հայ անվանի բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Ռուսերենի ու հայերենի միաժամանակ անթերի տիրապետումը, լեզվական մեծ կուլտուրան ու նուրբ ճաշակը և, չլերջասիւս, Հովհաննիսյանի՝ սիրելի բանաստեղծի ու սքանչելի մարդու անձնական հմայքը, ռուսաց լեզվի ու գրականության դասերը դարձնում էին մեզ համար անսահման հետաքրքիր, կարելի է ասել՝ մեծ բավականության աղբյուր: Մեր բաղմաթիվ ուսուցիչներից շատ քչերին էր հաջողվում աշակերտների մեջ այնպիսի մեծ սեր ու հետաքրքրություն զարթեցնել դեպի իրենց ավանդած առարկան, ինչպես այդ կարելի է ասել Հովհաննիսյանի մասին ռուս մեծ լեզվի ու գրականության նկատմամբ: Չսահմանափակվելով ռուսերենի դասագրքում ղետեղված նյութերով, Հովհաննիսյանը հանձնարարում էր կարգալ ռուս գրողների բոլոր կարևոր երկերը և հետաքրքրվում էր, թե ինչ չափով ենք մենք յուրացնում կարդացածը: Մեծ սիրով ու հետաքրքրու-

թյամբ էինք լսում մենք, երբ նա դասերի ժամանակ այս կամ այն առիթով կարդում էր ուսու բանաստեղծների գործերը, հատկապես իր թարգմանությունները: Բնական էր, որ ուսու լեզուն ու գրականությունը այգալիսի դասատուի ձեռքի տակ անցնելուց հետո նրա աշակերտներն ու ուսանողները հետագայում պետք է դառնային ուսսական լեզվական ու գրական մեծ կուլտուրայի պրոպագանդիստները հայ իրականության մեջ»:

Ուշագործվ է այն հանգամանքը, թե ինչպիսի սիրով էր Հովհաննիսյանը ճեմարանի աշակերտության ու ուսանողության հետ անցնում Գոգոլի ստեղծագործությունները: Գոգոլի լեզվի նրբությունները, նրա կերպարների յուրահատկությունների բացահայտումը Հովհաննիսյանը կատարում էր մանկավարժական ու դիտական մեծ հմտությամբ: Այդ մասին Վ. Փոթեյանը գրում է.

«Մուս կլասիկ հեղինակների հիմնական գործերը Հովհաննիսյանը մեկ հետ անցնում էր հանգամանորեն, մանրամասն. սրռը երկերի վրա մենք կանգ էինք առնում շարաթներ, երբեմն նաև ամիսներ: Այսպես, 6-րդ դասարանում Ն. Գոգոլի «Ռեկվորը» մենք անցանք համարյա մեկ ու կես ամսվա ընթացքում: Բացի ընթերցելուց, պատմելուց ու նյութին վերաբերող թեմաների շուրջը շարադրություն գրելուց, Հովհաննիսյանը պահանջում էր ուսերեն բնագրի հայերեն ձգգրիտ թարգմանությունը, մեր ուշագրությունը դարձնելով ուս լեզվի ոգու, ասանձնահատկությունների, դարձվածքների ու ոճերի թարգմանության վրա, պահանջելով ոչ միայն ճիշտ, այլև ճաշակով թարգմանել, իսկ այս հարցում նրան բավարարելը հեշտ չէր... Օսիպի այն խոսքերը,

որ նա ուղղում է խլեստակովին, խորհուրդ տալով շուտով հեռանալ՝ փողերը կորզելուց հետո, «пероуен чак»—մենք թարգմանեցինք մի քանի կերպ, թեկուզ և ճիշտ, բայց Հովհաննիսյանը չբավարարվեց.—Ասացե՛ք այնպես, ինչպես հայ Օսիպը կասեր—«Օրը գնաց, խաթեն մնաց»— թարգմանեց նա: Հովհաննիսյանի ավանդած նյութը այնպես խորն էր տալավորվում մեր մեջ, որ ամբողջ հատվածներ երկար մնում էին մեր հիշողության մեջ, Օսիպի, Սկվիլնիկ-Դմոխանովսկու մենախոսությունները տասնյակ տարիներ անց անգիր կրկնել կարող էին նրա աշակերտները: Մյուս կողմից, անցածի հայերեն ճշգրիտ թարգմանությունը բանավոր ձևով արդեն սլափափափ էր մեր մտքում: Աշակերտներից շատերը դասի ժամանակ բառ առ բառ գրի էին առնում թարգմանությունը և ապա ցույց տալիս Հովհաննիսյանին, որը սիրով ճշտում, խմբագրում ու իր դիտողություններն էր անում: Ահա այդ ձևով էլ ծնունդ առավ «Ռեկվորի» («Վերաքննիչի») հայերեն թարգմանությունը, որը լույս տեսավ էջմիածնում 1905 թվականին, ճեմարանի ուսանող Լ. Տ. սկզբնատառերով: Կասկածից դուրս է, որ այդ թարգմանությունը ճշտել ու խմբագրել է ինքը՝ Հովհաննիսյանը, որն այդ ժամանակ ռուսաց նոր պրակայություն էր դասավանդում ճեմարանի լսարաններում: Ուստի, ճեմարտության դեմ մեղանշած չենք լինի, եթե անպայման հաջող, սահուն այդ թարգմանության հեղինակը համարենք Հովհաննիսյանին:

Գոգոլի մահվան 50-ամյակի կապակցությամբ, 1902 թվականին, էջմիածնում, Հովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ ու ռեժիսորությամբ բեմադրվել է Գոգոլի

«Ռեկիզորը», որին, սակայն, կանգրագառնանք այս աշխատության հաջորդ գլխում:

Ռուս գրականության պրոպագանդայի գործում նշանակալից դեր է կատարել նաև բանաստեղծ, գրամատուրգ ու արձակագիր Լևոն Մանվելյանը, որն ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի պատմադրական ֆակուլտետը և դաստիարակվել ռուս կլասիկ գրականության առողջ տրագիցիաներով, նրա ժողովրդական ու հումանիստական սպորի: Լ. Մանվելյանը իր պատշաճ տեղն ունի հայ գրականության պատմության մեջ:

Նա կատարել է մի քանի փայլուն թարգմանություններ ռուս գրականությունից: Հայտնի է, որ Ստեփան Շահումյանը իր հորադատներին ուղղած նամակներից մեկում վերջիններիս ուշադրությունն է հրավիրել Մանվելյանի ստեղծագործությունների վրա:

1905 թվականի ռեուլյուցիային հաջորդող ռեակցիայի տարիներին Մանվելյանը ծրագրում է թարգմանել Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասը» և Գոգոլի «Ռեկիզորը»: Դրամատիկական այդ երկու գործերն էլ վաղուց արդեն թարգմանված էին հայերեն, սակայն դրանք իրենց գեղարվեստական որակով չէին բավարարում գրական հասարակայնությանը. գժգոհ էր նաև Լևոն Մանվելյանը, որ գեռևս ռուսանողական նստարանից բերանացի դիտեր այդ կոմեդիաները, ինչպես և ռուս գրականության շատ ուրիշ նշանավոր երկեր: Մանվելյանին շատ լավ հայտնի էր, թե ռուս ազգային ռեալիստական դրամատուրգիայի զարգացման պատմության մեջ ինչպիսի խոշոր դեր են կատարել Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասը» և Գոգոլի «Ռեկիզորը»: Խորը գիտակցելով այդ երկերի նշանակությունը նաև Ռուսաստանի այլ

ժողովուրդների դրամատուրգիայի ու թատրոնի զարգացման գործում, նա ձեռնարկում է դրանց հայերեն նոր թարգմանությունը:

Իր մի շարք հոգվածներում Մանվելյանը խարազանում է հայ թատերական գործիչներից նրանց, ովքեր 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին, եվրոպական ու հատկապես ֆրանսիական մեկոդրամաներով և սենսիմենտալ պիեսների բեմադրություններով, հայ թատրոնն իջեցնում էին իր ռեալիստական բարձունքներից: Խոսելով այդ տարիների ներկայացումների մասին, Մանվելյանը գրում է. «Մեր բեմը հեղեղվում էր գլխավորապես ֆրանսիական մեկոդրամաներով, որոնք այնքան փշացրին մեր հասարակության ճաշակը»¹:

Թատրոնից անցնելով դրականության հարցերին, Մանվելյանը միանգամայն առողջ դիրքերից քննադատում ու մերկացնում է սիմվոլիզմը, նիցշեականությունը և ռեալիստիկն սպասարկող դրական այլ ուղղությունները: Որպես գրական նշանաբան նա առաջարկում է ընդունել «պարզ ռեալիզմը և անկեղծությունը», արտացոլել մեր իրականությունը, մեր կյանքն իր բազմազան երանդներով: Մանվելյանը հայ գրողներին կոչ է անում հետևել Պուշկինի ու Գոգոլի, Օստրովսկու ու Տոլստոյի ռեալիստական սկզբունքներին և պատկերել կյանքն այնպես, ինչպես ռուս այդ մեծ գրողներն իրենց հանձարեղ երկերում պատկերել են ռուսական կյանքը, ռուս ժողովրդի դյուցազնական ուժն ու պայքարը:

Գտնելով, որ հայ գրականության, դրամատուրգիայի զարգացման ուղին ռուս գրականության գծած ռեալիստական, ժողովրդական ու հումանիստական

¹ «Գեղարվեստ», 1909, № 3:

ուղին է, Մանվելյանը հաջողությամբ սլայքարել է այդ գրականության հոյակապ տրագիկյանները հայ գրականության մեջ խորն արմատավորելու համար: Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի ստեղծագործությունների հետ մեկտեղ Մանվելյանը ձեռնամուխ եղավ Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասի» թարգմանությանը: Պոետական այդ արժեքավոր թարգմանությունը հաջողվեց հրապարակել միայն 1913 թվականին: «Խելքից պատուհասի» հայերեն թարգմանության առաջաբանում Մանվելյանը գրում է. «Այս գրվածքն այնքան մեծ է, որ կարողացավ հեղինակին գնել Պուշկինի, Լերմոնտովի և Գոգոլի շարքում: Նա այնքան գեղարվեստական է, նրա ներկայացրած հասարակությունն ու տիպերն այնքան ճշգրիտ են և կենդանի, նրա յուրաքանչյուր տողն այնքան սուր է և հակիրճ, որ գրվածքի գրեթե կես մասը այժմ ուռաց լեզվում ժողովրդականություն գտած ասացվածքներ և առածներ են դարձել»¹:

Հիմնականում, ասպա և մահը խանգարեցին Մանվելյանին իրականացնելու նաև Գոգոլի «Ռեիզորի» թարգմանությունը, բայց նա իր բազմաթիվ հոգվածներում միշտ էլ հիացմունքով է խոսել Գոգոլի հանձարեղ ստեղծագործությունների, նրանց հասարակական մեծ նշանակության մասին:

Դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներին իր մի հոգվածում խոսելով ժլատ մարդկանց այն կերպարների մասին, որ ստեղծել են Մոլիերը, Բալզակը, Պուշկինն ու Գոգոլը, Մանվելյանը հատկապես անգրադառնում է Գոգոլի «Մեռած հոգիների» Պլյուշկինին: «Նոցա

¹ Ա. Ս. Գրիբոեդով, Խելքից պատուհաս, թարգ. Լևոն Մանվելյան, Թիֆլիս, 1913, էջ IX:

յամենքի մեջ,— գրում է Մանվելյանը,— բթացած կամ մեռած են մարդու ամենաբարձր զգայմունքները՝ սեր, համակրություն, գուլթ։ Մյուս կողմից՝ նոցա մեջ մենք տեսնում ենք վերին աստիճանի զարգացած կասկածամտություն։ Նոքա մշտական երկյուղի մեջ են, թե իրանց կարող են կողոպտել։ Նոքա դողում են ունեցած շունեցածի վրա... Բայց տարրեր են նոցա ժլատության սկզբնական պատճառները։ Պլյուշկինն առաջ միայն խնայող կալվածատեր էր, կյանքի զանազան պայմաններն ավելի ու ավելի զարգացրին նոքա մեջ խնայողությունը, որը դարձավ կիրք և ապա ժլատություն։ Ժլատ ասպետը առաջ փառասեր ասպետ էր, որը, չունենալով հոգեկան արժանավորություններ չուր փառասիրչությանը բավականություն տալու համար և իմանալով, որ ոսկով և արծաթով կարելի է իշխանություն և ուժ ձեռք բերել, սկսեց կուտակել ոսկի և արծաթ... Բացի այդ, մեկի ժլատությունը ավելի ստոր տեսակի ժլատություն է, մյուսինը՝ ավելի բարձր»¹։

Մանվելյանը ռուս գրականության և թատրոնի լավագույն սրուպադանդիստներից մեկն է հանդիսանում հայ գրականության մեջ։

1902 թվականին Գոգոլի կյանքի ու ստեղծագործությունների մասին ընդարձակ հոդվածով հանդես է գալիս անվանի բանաստեղծ Ալեքսանդր Մատուրյանը։ Իր այդ արժեքավոր հոդվածում բացաահայտելով Գոգոլի ստեղծագործությունների սոցիալական խոր նշանակությունը, նրանց հմայքն ու ազդեցությունը, Մատուրյանը գրում է. «Գոգոլն անխնա ծաղրեց իր ժամանակակից Ռուսաստանը, մերկացրեց, մորակեց ռուսական

¹ «Մուրճ», 1895, № 12։

կյանքի բացասական կողմերը: Նա սուր գրչով, որ սուր նշտարն է հիշեցնում, մոտեցավ իր մայրենի վերքառատ, անառողջ կյանքին: Նա, կարծես, հանաքով, ծիծաղելով խաչթում, ուղղակի ճղում էր այն «շարավոտ վերքերը», որոնցով ծածկված էր աղբի բարոյապես հիվանդ, կալմալուծվող օրգանիզմը, սակայն սրտի խորքում անտեսանելի որքան արտասուք էր թափում նա այդ վերքերի վրա... նրա ծաղրը, նրա ծիծաղը շաղախված էին մորմորի, կսկծանքի դառն արցունքներով¹:

Մատուրյանն առաջին հայ բանաստեղծն էր, որ դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներին թարգմանեց Նեկրասովի «Գոգոլի մահվան օրը» բանաստեղծությունը: Այդ թարգմանությունը բաղմիցս վերաստվել է, զետեղվել դպրոցական դասագրքերում, առանձին ժողովածուներում: Չնայած այդ բանաստեղծությունը հետագայում ուրիշները հաճախ թարգմանել են, բայց Մատուրյանի թարգմանությունը մնում է լավագույնը դրանց մեջ: Նեկրասովի պոետական խոր ու հուզիչ պատկերները, սոցիալական սրությունը Մատուրյանը սքանչելի կերպով կարողացել է պահպանել հայերենում: Ահա Գոգոլին նվիրված այդ բանաստեղծության Մատուրյանի թարգմանությունը.

Երանի՛ անչար այն բանաստեղծին,
Ում մաղձն է սակավ, զգացումը — լի՛.
Ողջագուր՞ւմ են նրան սրբապին
Բարեկամները խաղաղ արվեստի:

Ամբոխի միջում նրա ականջին
Անվերջ հասնում է շոյիչ համակրանք.

¹ «Մշակ», 1902, № 69:

Օտար է նրան կասկածանք ներքին —
Ստեղծագործ ոգու այդ խորի՛ն տանջանք:

Անձնատուր անիույթ և հանգիստ կյանքին,
Խրստաշունչ, հեգնող նա երգն ատելով,
Խո՛ր տիրանում է ամբոխի սրբախին
Իր խաղաղասեր, շուրջ քրնարով:

Զմայլվում, տարվում են նրա մեծ խելքից,
Զունի նա նեղիչ, չունի բամբասող.
Եվ նրան մարդիկ ժամանակակից
Մահից առաջ են պատրաստում կոթող...

Բայց վա՛յ այն երգչին, որ քաջ, անվեհեր
Հանգես է հանում ազնիվ հանճարով
Ամբոխի ախտա՛ր, մոլորություննե՛ր —
Բախտն է դեպի նա անգութ, անգորով:

Կրթքում սընուցած սերմ ատելության,
Զինված հեգնանքով, ծաղրը — շրթնեքին,
Նա միշտ անցնում է տատասկոտ ճամփան՝
Իր պատուհասող քրնարը ձեռքին:

Եվ մատնված անդուստլ, շար պարսավանքի,
Նա դրվատներին ականջ է դնում
Ո՛չ անուշ խոսքում փառքի ու գովքի,
Այլ գոռ ու վայրագ աղաղակներում:

Վառ ցընորքներին իր վրսն է կոշման
Ն՛վ հավատալով, և՛ կասկածելով,
Նա կյանքում սեր է քարոզում մարդկանց,
Քարոզում ժըխտիչ, հակաճառ լեզվով:

Եվ նրա խոսքի ամեն մի հընչուն
Ծընում է անհաշտ թըշնամիք դաժան՝
Թե՛ դատարկամիտ, թե՛ խել, թե՛ դիտուն —
Ամենքն էլ պատրաստ խաչելու նրան:

Անե՛ծք ևն թափում չորս կողմից վըրան...
 Բայց՝ մարդիկ նրա մահը տեսնելով,
 Ինչն՝ ր նա արեց — այնժամ կիմանան,
 Եվ ինչպե՛ս սիրեց—նա միշտ առնելով¹:

Գողտլի երկերից Մատուրյանն առանձնապես սիրել է «Տարաս Բուլբան», նրա հայրենասիրական հախառն պոռթկումները, հերոսների դյուցազնական թափը, ղեղարվեստական մեծ հմայքը: Փարիզում հրատարակվող «Անահիտ» ամսագրի խմբագիր, հայ յանվանի գրող, գրականագետ ու հրապարակախոս Արշակ Չոպանյանը անցյալ դարի 90-ական թվականներին դիմում է Մատուրյանին, խնդրելով իր ամսագրի համար թարգմանել Գողտլի «Տարաս Բուլբան»: Մատուրյանն իր պատասխան նամակում գրում է. «Գողտլի «Տարաս Բուլբան» արդեն թարգմանված է հայերեն և առանձին գրքով լույս տեսած. թարգմանությունը բավականին հաջող է: Սրտանց համակրում եմ այդ աշխատության և՛ գաղափարին, և՛ սաստիկ հավանում եմ նրա ղեղարվեստական հյուսվածքը»²:

Արշակ Չոպանյանը, ինչպես և Սունդուկյանն ու Շիրվանզադեն, հրավեր էր ստացել մասնակցելու Մոսկվայում տեղի ունենալիք Գողտլի արձանի բացման հանդեսին: Հնարավորություն չունենալով անձամբ մասնակցելու այդ նշանավոր տոնակատարությանը, Չոպանյանը հորեղյանական հանձնաժողովին է ուղարկում հետևյալ ուշադրավ ուղերձը՝ ֆրանսերեն.

¹ Ա. Մատուրյան, Ռուս բանաստեղծներ, երկրորդ զրբույի, Մոսկվա, 1906, էջ 49—51:

² Գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի արխիվ:

«Ռուս գրականությունը խորին ազդեցություն ունեցած է ռուսական Հայաստանի գրագետներուն և նույնիսկ Ռուրքիո հայ նորավիպագիրներեն ոմանց վրա: Վեհանձն դթության ոգին, մարդկային լայն եղբայրության մը բուռն ծարավը, բացարձակ արդարության բաղձանքը, կյանքի ուղղակի դիտողության և պարզ ու հավատարիմ արտահայտության ձգտումը, արվեստն առանց արվեստականության՝ որ կհայտնվի իբր ինքնաբեր ու կենդանի ծաղկափթթում մը մարդկային հոգւոյն, այս բոլոր հատկանիշները ռուս մեծ գրագետներուն, խանդավառորեն սիրված են ժամանակակից հայ գրականության մեկ քանի լավագույն ներկայացուցիչներեն, և կազմած են էական տարրերեն մին, որ ազդային խառնվածքի և ազդային գեղեցկագիտական ավանդությանց հիմնական տարրին ու Արևմտյան Եւրոպայի մեծ գրականությանց ազդեցությանը հետ, ձևացուցած են Հայոց նոր գրականությունը:

Իմ հիացման հարկս մատուցանելով ռուս գրականության հայր ու հիմնադիր Նիկոլայ Գոգոլի հիշատակին, ուրախ եմ, ուրեմն, որ կարող եմ այս առթիւ՝ հայտնել միեւնոյն ատեն հայ դպրութեանց երախտագիտութիւնը հանդեպ ռուս մտածման վարպետներուն»¹:

Շատ տարիներ առաջ Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած իր մի նամակում Ավետիք Իսահակյանը գրում է, որ իր ստեղծագործութիւններին վրա զգալի ազդեցութիւն են ունեցել Գոգոլի երկերը, հատկապէս նրա «Մեռած հոգիները»: «Ես պետք է ավելացնեմ,— գրում է Իսահակյանն իր այդ նամակում,— որ իմ ներքին աշխարհի վրա

¹ «Անահիտ», 1909, ապրիլ-մայիս:

ուժեղ տպավորութիւնն է դործել Գոգոլն իր լանժա՜ «Մեռած հողիներով»¹։

Մեծ բանաստեղծի այս խոստովանութիւնն արժանի է ամենայն ուշադրութեան։ Այս խոսքերը գրւած են այն տարիներին, երբ Իսահակյանը դեռ երիտասարդ բանաստեղծ էր, դեռ նույնիսկ հանգես չէր եկել արձակ դործերով։ Ուստի դժուար էր դեռես նշել Իսահակյանի երկերի մեջ ստեղծագործական այն ազդեցիկները, որոնք գալիս էին Գոգոլից։ Տասնյակ տարիներ հետո անդրադառնալով Յուրի Վեսելովսկուն գրած իր այդ տողերին, Իսահակյանը, մեղ ուղղած նամակում, հետեւյալ բացատրութիւնն է տալիս Գոգոլի երկերի թողած տպավորութիւնների ու ազդեցութիւնների մասին. «Ես Գոգոլին կարդացել եմ առաջին անգամ Գեորգյան ճեմարանում աշակերտ եղած ժամանակ՝ 1891—92 թվականներին։ Շատ սիրել եմ, հիացած եմ եղել նրա հանճարով, կարդացել եմ «Ռեկվորը», «Տարաս Բուլբան» և «Մեռած հողիները»։ Եվ նույնիսկ, սիրուցս զրդւած հանգդնել եմ այն տարիքիս և ուսերեն թույլ գիտենալով հանդերձ, թարգմանել նրա «Կյանքը» սլառովածքը։

Յուրի Վեսելովսկուն նամակ գրած ժամանակը ես արդեն լույս էի ընծայել «Երգեր ու վերքեր» ոտանավորների զբոսնայիս, և տակաւին գրեթե ոչ մի արձակ բան չէի գրել և իմ ոտանավորների մեջ երբեք չկա Գոգոլի ազդեցութիւնը, նրա սատիրան, նրա դառը վիշտը։ Ուրեմն ի՞նչ հիմք ունի իմ արտահայտութիւնը Գոգոլի ազդեցութեան մասին։ Ինչո՞վ բացատրել... Ես սիրել եմ Գոգոլի տիպերի, կերպարների պատկերասրահը, ու-

¹ Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 25.

սական կյանքի նկարագրությունները, պեյզաժները, լիրիկական զեղումները, նրա ցավագին ծիծաղը, ծաղրը արցունքի միջով: Միայն հետագայում ինձ համար սլարզվեց, որ այդ հին, մեծ տպավորությունը (Գոգոլից կրած) ասլերելով իմ ենթագիտակցության մեջ, իր արտահայտությունը դտել է, տարիներ հետո, «Ուստա Կարո» վեպիս մեջ, նրա որոշ անձնավորությունների մեջ և թերևս այլ մոմենտների մեջ»:

Իսահակյանի ստեղծագործությունների և հատկապես «Ուստա Կարո» վեպի վրա ունեցած Գոգոլի ազդեցությունների մասին բավականին ցայտուն ու ուշագրավ տողեր ունի գրած Դեմիրճյանը: Անդրադառնալով հայ գրականության վրա Գոգոլի ազդեցությունների հարցին, Դեմիրճյանը փորձում է հատկապես Իսահակյանի արձակի մեջ բացահայտել գոգոլյան սատիրայի ոգին ու էությունը: «Սակայն Գոգոլի ազդեցության հարցում,— գրում է Դեմիրճյանը,— պետք է վերասլաց լինեմ: Հարց է ծագում.— ազդե՞լ է Գոգոլը հայ գրողների վրա և ո՞ւմ վրա: Ասել թե անցյալում հայ հասարակությունը չի քաջալերել երգիծաբանությունը՝ չի կարելի հենց միայն Սունդուկյանի և Պարոնյանի երգիծաբանությունը հիշելով: Սունդուկյանի երգիծաբանությունն անմասն չէ Գոգոլի երգիծաբանության լազդեցությունից: Սակայն յուրահատուկ գոգոլյան երգիծաբանությունը, հատկապես նրա հերոսական-ռոմանտիկ բնույթը, ավելի ճիշտ՝ տարրերը ես գտնում եմ Ա.վ. Իսահակյանի «Ուստա Կարոյի» մեջ, որի հատվածները հանրաժանոթ են: Այն տարիները, երբ ես ամենից շատ մոտ եմ եղել Ա.վ. Իսահակյանի ստեղծագործական աշխատանքներին,— դա 90-ական թվականներին էր,— ես նկատում էի, որ

նա լարված ուսումնասիրում էր համաշխարհային էպոսները, էպոպենները, պոեմները: Նա այն ժամանակ սկսել էր գրել մի «էպոս» հայկական կոտորածների մասին: «էպոսը» կորավ կարծեմ: Մեր զրույցներից ես լսել էի տեսնում Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործական խառնուրդաժրք: Փիլիսոփայական ուսմանտիզմ—կասեի ես: «Տարաս Բուլբաչի» սերը հասկանալի էր. դրա մեջ կար Ավ. Իսահակյանի ազատատենչ ու տարերային թռիչքները: Սակայն ի՞նչ հմայք կարող էր ունենալ «Մեռած հողիները» նրա, նույնպես բանաստեղծի վրա, ինչպես որ ես էի: «Մեռած հողիները» պոեմ էր, և սա ոչ ֆորմալ պատճառով: Դա բխում էր Գոգոլի ներքին հատկություններից, որի նմանը կար Ավ. Իսահակյանի մեջ: «Զարմանալի է աշխարհիս կառուցումը,—ասում է Գոգոլը «Մեռած հողիների» մեջ,— ուրախ բանը վայրկենապես տխուր է դառնում՝ եթե միայն երկար կկանգնես նրա մոտ, և այն ժամանակ աստված գիտե, թե միտքդ ինչեր կրնկնեն»: Ավ. Իսահակյանը ևս չէր կարողանում որևէ երևույթի, գեպրի, առարկայի առաջ կանգնել և չխորհրդածել, և չտխրել: Տխուր փիլիսոփայությունը ուղեկցում էր նրա «Ուստա Կարո» երգիծաբանական վեպին (ևս կասեի վիպասանության, պոեմի): Ահա որտեղից է նրա սերը գեպի Գոգոլի երգիծաբանական (թեկուզ և արձակ) պոեմը»:

Իր հոգիվածներում Իսահակյանը տվել է Գոգոլի ստեղծագործությունների բնութագիրը և նշել նրանց դերն ու տեղը ռուս և համաշխարհային գրականության մեջ: Անդրադառնալով Գոգոլի ստեղծագործությունների ոճական առանձնահատկություններին, ինքնատիպ սատիրային, Իսահակյանը գրում է. «Ամբողջ աշխարհի

երգիծական գրականության սակավաթիւ հանճարների առաջին շարքումն է Գոգոլը: Նա ռուս փառապանծ գրականության ամենախոշոր աստղերից մեկն է, որի փայլն ու հեռազդեցությունը անսպառելի է ու տևական: Նա ռուսական արձակի և մանավանդ բանաստեղծական արձակի հիմնադիրներից և անխոնջ կերպով առաջ մղողներից ու զարգացնողներից մեկն է: Նա ինքնատիպ, ինքնուրույն հեղինակ է, ռուսական կոլորիտի և ոճի մեծատաղանդ կրողը... Գոգոլն իր հանճարեղ հայացքով ընդգրկեց ցարական Ռուսաստանի ողջ իրականութիւնը, իր սղանիչ սատիրայով մերկացրեց այդ դաժան, ծանր իրականութիւնը: Անխնա ծաղրեց ռուս աշխատավոր ժողովրդի շահագործողներին, ազնւական դահիճներին, ղիշատիչ կալվածատերերին, չինովնիկներին: Մահացու հարված տվեց ցարական ֆեոդալական, կալվածատիրական հոռի կարգերին»¹:

Խոսելով Գոգոլի կերտած անմահ կերպարների սոցիալական բնույթի, նրանց հասարակական դերի, այդ կերպարների միջոցով ճորտատիրական Ռուսաստանի դաժան կարգերի մերկացման, ցարական բյուրոկրատիային հասցրած մահացու հարվածների մասին, Իսահակյանը գրում է. «Գոգոլն իր քանդակած տիպերով՝ Խլեստակովով, քաղաքագլխով, Չիչիկովով, Սոբակիչով և այլն, միլիոնավոր մարդկանց է ուրախացրել, զվարճացրել, սակայն ավելի շատ միլիոնների հոգում դառն ծայր է հարուցել և թունավոր արցունք, դայրույթ և ցասում ալդ խաբբա, խարդախ, գող մարդկանց հանդեպ, որոնք միտում էին պետական հիմնարկներում և ամենուրեք Գոգոլը զգլանք է հարուցում այդ

¹ «Սովետական Հայաստան», 1952, № 54:

ազնեղ աշխարհի դեմ՝ ճղճիմ հաշիվներով, եսապաշտ ձգտումների, կեղծավորության, բամբասանքի, պարապ, անբան ձրիակերների բուժ աշխարհի դեմ. «Այո, պարոնայք, այս ձանձրալի, տխուր աշխարհի դեմ, ուր անկարելի է ասլրել»։ Գոգոլն իր մեծ արվեստով կերտած այս բացասական տիպերով և կերպարներով ըմբոստացնում է միլիոններին, վառում ատելությամբ և արիություն՝ քանդելու, կործանելու շարիքներով և ոճիրներով լի իրականությունը, դարշահոտ աշխարհը, թարմ օդ, լույս, ազատություն բերելու աշխարհին»¹։

20-րդ դարի հայ անվանի գրողներից թերևս ոչ ոք այնպես սերտորեն կապված չէ Գոգոլի ստեղծագործության հետ, ինչպես սովետական արձակի նշանավոր վարպետ Դերենիկ Դեմիրճյանը։ Գոգոլի հանճարն իշխել է Դեմիրճյանի վրա՝ նրա գրական առաջին քայլերից։ Դեռ աշակերտական նստարանից նա զգում է Գոգոլի ստեղծագործությունների մոգական ուժը, նրա արձակի բանաստեղծական հմայքը, ուժգին պոռթկումները, գունեղ ու անմոռանալի պատկերները։ «Դեռ աշակերտական նստարանի վրա, — գրում է Դեմիրճյանը, — զգում էի հոգեկան մտերմություն Գոգոլի հետ։ Եվ ինչպես մարդ հարազատի հետ ասլրում է տարիներ և չի մտածում, որ նա իրեն հարազատ է և չի հարցնում ինչո՞ւ և ի՞նչն է դարձրել իրեն հարազատ, այնպես էլ ես՝ պատանի պոետ՝ զգում էի մի առանձին սեր դեպի Գոգոլը, մի հոգեկցություն, որ չէր կապված ոչ մի անալիզի, ոչ մի մեկնարանության հետ։ Սիրում էի կարդալ ու խոսել նրա մասին մի ընկերի հետ, որը նույնպես առանձին սեր էր տածում դեպի նա, հաճախ վերապատ-

¹ «Սովետական Հայաստան», 1952, № 54։

մել նրանից հատվածներ, հիշեցնել միևնույն բաները, կրկնել արտահայտության ձևեր, սուր խոսքեր, բնորոշ մի որևէ հանգամանք: Անհատնում էր այս զգացմունքի նյութը: Ես, որ գրում էի միայն բանաստեղծություններ, չէի էլ ինձ հաշիվ տալիս, որ այսքան շատ զբաղված եմ պրոզայով: Ես հետագայում սկսեցի պարզել, թե ինչ է եղել ինձ համար Գոգոլի հմայքը, որ, ճիշտն ասած, ներկայումս ես շատ մտածելու նյութ է, որքան որ հետաքրքիր»:

Դեմիրճյանը Գոգոլի ստեղծագործություններին սկսել է ծանոթանալ «Շինել» պատմվածքով: Կես դարից ավելի է անցել այդ օրերից, բայց անջնջելի տպավորությունը կենդանի ու թարմ է պահել Դեմիրճյանի հիշողության մեջ այդ պատմվածքի հերոս Ակակի Ակակեի կերպարը: «Դպրոցում մենք անցնում էինք «Շինելը»,— գրում է Դեմիրճյանը,— կարդում, սովորում մաս-մաս: Եվ ի՞նչ երկար ու բազմաբովանդակ էր թվում: Երբ վերջացրինք՝ կարծես մի մեծահատոր գիրք էինք կարդացել: Ի՞նչն էր սիրելի պատմվածքի մեջ: Դժվար է շոշափելի ցուցմունքներ անել: Հեղինակը պատմում էր մի շատ հասարակ մարդու, ուղղակի աննկատելի մի արարածի կյանքի մասին: Ի՞նչ կարելի էր, իրոք, պատմել Պետերբուրգի դեպարտամենտներից մեկի մի ստորին ծառայողի կյանքի մասին, երբ այն ընթանում էր առանց դեպքերի, չուներ ոչ մի հիշելի արտակարգ բան, գորշ, միօրինակ, խղճուկ մի կյանք, որ թվում էր չպետք է արժանանար հետաքրքրության: «Եվ Պետերբուրգը մնաց առանց Ակակի Ակակեի, կարծես թե նա չէր էլ եղել»,— ասում է հեղինակը այնպիսի դառնությամբ, երբ Ակակին մեռավ, որ ակամա պիտի ծագեր հարցը,

թիւ ապա ինչո՛ւ էիր զբաղւում այգալիսի մի աննշան մարդով: Սակայն այն ժամանակ դեռ ես զգում էի Գոգոլի մեծ մարդասիրությունը: Մարդու նշանակությունը, որքան էլ աննշան լիւր այդ մարդը՝ մեծ է,— այս էի զգում «Շինելի» ընթերցման ժամանակ: Նկատել մարդուն, ինչ ստվերի տակ էլ որ նա ընկած լինի, ճանաչել նրա իրավունքը,— կարողում էի «Շինելի» տողերի տակ: Ահա այսպիսի ոչ «ազմկալի» դեպքերից հյուսված մի պատմվածքով ես ունեցա առաջին ծանոթությունը Գոգոլի երկերի հետ»:

Նրիտասարգ Դեմիրճյանը շուտով հանգամանորեն ծանոթանում է Գոգոլի պատմվածքներին, վիպակներին, դրամատիկական երկերին և անմահ «Մեռած հոգիներ» պոեմին ու խորանում դրանց ուսումնասիրության մեջ: Դեմիրճյանը պարզ տեսնում է Գոգոլի՝ աշխարհի մեծ գրողներից մեկի, յուրահատկությունը, նրա ծիծաղի ու արցունքի հասարակական իմաստը, նրա ջերմ մարդասիրությունը, «փոքր» մարդու նրա մեծ պաշտպանությունը: Ծիծաղի հասարակական դերի մասին Գոգոլի հայտնած հանճարեղ մտքերը խորապէս հուզում են Դեմիրճյանին: Հայտնի է, որ թունոտ, մարդուն վիրավորող, ստորացնող, նրան ոչնչացնող ծիծաղը խորթ է Գոգոլի ոգուն: «Ծիծաղը,— ասում է Գոգոլը,— ավելի նշանավոր է և խորը, քան թե կարծում են, բայց ոչ այն ծիծաղը, որը ծնւում է ժամանակավոր դրդումից, մաղձից, բնավորության հիվանդոտ տրամադրությունից, նույնպէս և ոչ այն ծիծաղը, որը ծառայում է մարդկանց պարապ զվարճությանը և վայելչությանը, այլ այն ծիծաղը, որը դուրս է թուշում մարդու ջինջ բնությունից, դուրս է թուշում, որովհետեւ այդ բնության հատակում

դետեղված է նրա հավիտյան բխող աղբյուրը... Ո՛չ, ծիծաղել բարի, պայծառ ծիծաղով կարող է միայն խորին կերպով բարի հոգին: Այդ ծիծաղը ծնվել է սիրուց դեպի մարդը»¹:

Գոգոլի այս խոսքերը էպիգրամ կարող են ծառայել Դեմիրճյանի կոմեդիաներին: Ծիծաղել սոսկ ծիծաղելու համար՝ խորթ էր Դեմիրճյանի էությանը: Իր ծիծաղի մեջ Դեմիրճյանը դրել է ոչ միայն հասարակական իմաստ, այլև խորը փիլիսոփայական, պատմության խորքերից եկող ժողովրդական իմաստուն մտքեր:

Դեմիրճյանը Գոգոլի պես բանաստեղծ-արձակագիր է: Նրա մի շարք պատմվածքները արձակ բանաստեղծություններ են, պոեմներ: Ահա այդ բանաստեղծականությունն է, որ Դեմիրճյանի արձակին հաղորդում է բարձր արամադրություն, երաժշտայնություն և լիրիկական ջերմություն:

Մի առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Դեմիրճյանի հայտնած մտքերը Գոգոլից կրած ազդեցության մասին: Նա չի ժխտում այդ ազդեցությունը: Այսպես, օրինակ, մեզ ուղղած իր մի նամակում, անդրադառնալով Գոգոլի ստեղծագործություններին, նրա ռեպլիզմի բնորոշ կողմերի բնութագրմանը և առաջ դրանց ազդեցությանն իր առանձին գործերի վրա, Դեմիրճյանը գրում է. «Այս ազդեցությունը հետաքրքրական է ոչ միայն թեմատիկայի նկատմամբ, այլև շատ ավելի կարևոր և հիմնական մի բանում: Դա մարդուն երբեք մերկացնելու և առհասարակ ներքինը գրսևորելու այն անողոր «մեթոդն» է, որ ունի Գոգոլը և կա-

¹ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений в шести томах, том IV, Москва, 1949, стр. 256—257.

վելացնեմ՝ Տոլստոյը: Մերկացնել, նկարագրել ըստ «խղճի ձայնի», որ չի թողնում ոչինչ թաքցնել նախ իրենից և ապա ուրիշներին: Այս «մեթոդը» շատ է Գոգոլին մոտեցնում Տոլստոյին և լավ է բնորոշում ուս պրոզաներին: Ռուս գրականության լավագույն և գերազանց մասի հասարակական-սոցիալական մեծ արժեքը պայմանավորված է ահա այս մերկացնողական հատկությամբ: Մերկացված է ողջ կալվածատիրական-ցարական Ռուսաստանը: Մարդու հասարակական ներքինիք ելնել, դրսևորել. այսպես եմ հասկացել Գոգոլին...»:

Անցնելով ժանրային հարցերին, այստեղ ևս Դեմիրճյանը ընդունում է, որ շատ բան է սովորել Գոգոլից, հատկապես հարադատ է եղել նրա համար «Գոգոլի զուգորդությունը էպիկականի—հումորի—սատիրայի—լիրիկայի և հաճախ այդ բոլորի միատեղումը»:

Հայ գրական քննադատությունը վաղուց է նշել Դեմիրճյանի ստեղծագործությունների վրա Գոգոլի ունեցած ազդեցությունը: Այդ ազդեցության մասին խոսել են նաև մեր անվանի գրողները: Այսպես, օրինակ, Ավետիք Իսահակյանը գրել է. «Րաֆֆու, Մուրացանի, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի մեջ ես չեմ նկատել Գոգոլի ազդեցությունը: Տաղանդավոր գրող Դ. Դեմիրճյանի վրա միայն նկատել եմ Գոգոլի բարերար ազդեցությունը: Դեմիրճյանին ես ճանաչում եմ նրա պատանեկության օրերից. նա այն ժամանակ (ինչպես և միշտ) Գոգոլին շատ և շատ էր սիրում. «Մեռած հոգիներից» էջեր գիտեր անդիր, առօրյա խոսքի մեջ, ամեն պատեհ առիթով մեջբերումներ էր անում Գոգոլի զանազան գործերից, աֆորիզմներ, սուր, կծու, սաստիկ ասումներ,

մտքեր: Հայկական իրականության մեջ որոնում էր Գողի կերպարների նմանողություններ: Բնավ սխալ գործած չեմ լինի, որ ասեմ, թե դեպի Գողն ունեցած Դեմիրճյանի երկար տարիների սերը իր արտացոլումը դասել է նրա գրվածքների մեջ: Գողի ոգին, Գողի հումորը, սատիրան յսկնբախ են Դեմիրճյանի բազմաթիվ ֆելիետոնների մեջ, պատմվածքների մեջ, «Քաջ Նազարի» և մյուս կոմեդիաների մեջ: Վերջապես Դեմիրճյանի համար ճանաչողությունը Գողի գրականության հետ՝ նրան մղեց թարգմանելու հանճարեղ «Մեռած հոգիների» առաջին հատորը շատ գեղեցիկ, շատ հաջող կատարումով»:

Գողն իր հանճարեղ երկերով ոգեշնչել է հայ արձակի նաև մյուս անվանի ներկայացուցիչներին: Նրա ազդեցությունը միշտ չէ, որ իր ցայտուն արտահայտությունն է դասել այդ հեղինակների այս կամ այն գործերում, այս կամ այն կերպարի բնույթի մեջ, սակայն այդ ազդեցությունն եղել է և այդ չեն ժխտում նույնիսկ այնպիսի հեղինակներ, որոնք իրենց ժանրային առանձնահատկություններով զգալիորեն տարբերվում են Գողից:

Սովետական արձակի ականավոր վարպետ Ստեփան Զորյանը դաստիարակվել է ռուս կլասիկ գրականության հույակապ տրագիցիաներով: Իր գրական հենց առաջին քայլերից ղեկավար սկզբունք ընդունելով ռուս կլասիկ գրողների ունալիստական տրագիցիաները, նրանց հումանիզմը, գրականությունը հասարակական կյանքին ծառայեցնելու նրանց ձգտումը, Զորյանը կարողացավ իր միանգամայն ինքնուրույն ուղին հարթել հայ գրականության մեջ: Պատահական չէ, որ հենց

Զորյանը նախաձեռնեց ռուս աշնադիտի կլասիկների երկերի թարգմանությունը, ինչպիսիք են Տուրգենևը, Տոլստոյը, Գարշինը և շատ ուրիշներ։ Այդ հեղինակների երկերից կատարած թարգմանությունների հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է այն ջերմ սիրով, որ տածում է Զորյանը դեպի ռուս կլասիկ գրականությունը։

Գոգոլը Զորյանին հմայել է դեռևս պատանեկան տարիներից։ Ականավոր հայ արձակագիրը երախտագիտությամբ է հիշում այդ տարիները, որովհետև Գոգոլն այն մեծ հեղինակների թվին է պատկանում, որոնք ուղեցույց են հանդիսացել նրա գրական առաջին փորձերում։ «Սովորելով ռուսական դպրոցում,— գրում է Զորյանը,— ես և իմ հայ դասընկերները, բնականաբար, հայ գրականությունից առաջ, ծանոթանում էինք նախ ռուս գրականությանը թե՛ դասագրքերում տպված հատվածներով, թե՛ առանձին գրվածքներ կարդալով և թե՛ ուսուցիչների զրույցների միջոցով։ Կոխովի, Պուշկինի, Լերմոնտովի հետ միասին (այն ժամանակ Լև Տոլստոյին լայն շափով չէին անցնում) մեր ամենատարված հեղինակներից էր և Նիկոլայ Վասիլևիչ Գոգոլը։ Առաջին երկը, որ կարդացի այդ իր արվեստի թարմությունը չկորցնող հեղինակից՝ «Շինելն» էր։ Մինչև այսօր էլ չեմ մոռացել այն մեծ տպավորությունը, որ ստացա այդ սքանչելի, փալլուն հումորով և հարուստ զիտողությամբ գրված ռեալիստական պատմվածքից։ Զավեշտական և միաժամանակ տնչափ խղճալի Ակակի Ակակիչն օրերով չէր հեռանում մտքիցս. նա ինձ թվում էր ոչ թե հեղինակի կողմից հորինված պերսոնաժ, այլ կենդանի մարդ, որ աշխատում է N դեպարտամենտում, քայլում

է Պետերբուրգի փողոցներում... և հանկարծ ենթարկվում է ախուր արկածի: Ես խղճում էի նրան, որ այնքան մեծ զրկանքով ձեռք բերած շինելը դողերը հանում են հազից... միևնույն ժամանակ նա ինձ թվում էր քախտից ու մարդկանցից մերժված մի խեղճ, հասարակ մարդ շքել մայրաքաղաքի փարթամ հասարակության մեջ, որը կյանքը լայնորեն վայելելով՝ չի նկատում, չի խղճում Ակակի Ակակեիչի նման մարդկանց...»:

Առավել մեծ ու անջնջելի տպավորություն է թողել Զորյանի վրա «Տարաս Բուլբան»: Նրկի հայրենասիրական ուժեղ երանգները, դյուցազնական կերպարների հերոսական սխրագործությունները, ազատության, անկախության ու հերոսության գաղափարները խորապես հուզել են Զորյանին: «Համակրելի և ահարկու հայրենասեր Բուլբան,— գրում է Զորյանը,— հիացնում էր ինձ և ընկերներիս այն աստիճան, որ նրա խոսքերը մենք անգիր էինք անում ու կրկնում հաճախ, մանավանդ լեհ բռնակալների հասցեին ուղղած խոսքերը... իսկ նրա «СЛЫШУ»-ն, որ արտասանում է Վարշավայի հրապարակում խոշտանգվող որդու խոսքին ի պատասխան՝ ցնցում, փշաքաղում էր մեր մարմինը և ատելությունը լցնում մեր սիրտը դեպի լեհ բռնարարները: Ավարտական քննություններին ինձ բաժին ընկավ հենց «Տարաս Բուլբայի» վերլուծությունը, որը մեծ հուզմունքի հետ միասին ինձ պատճառեց և մեծ ուրախություն, որովհետև առարկան լավ ծանոթ էր ինձ... իմ վերլուծումը, ըստ երևույթին, դուր եկավ քննողներին, և նրանք ինձ նվիրեցին Գոգոլի երկերի լրիվ ժողովածուն՝ երկու հատորով, որի մասին, եթե հիշում եք, ես գրել եմ «Մի կյանքի պատմության» մեջ: Այնուհետև որքան շատ

էի կարգում Գոգոլին, այնքան նա հմայում էր ինձ իր ճարտար արվեստով, իր հորդաբուն հումորով, իր իրական, անկրկնելի տիպերով... Մինչև այսօր էլ ես նրան կարգում եմ հաճախ և միշտ նորանոր գեղեցկություններ եմ գտնում նրա երկերում. բարձր, կատարյալ վարպետութուն՝ անդամ մանրունքների մեջ, և միանգամայն ինքնատիպ, բացառիկ ինքնատիպ արվեստ՝ յուրահատուկ մանեքներով, յուրահատուկ պատմեւածեւով, և հանճարեղ արվեստագետի ուժ, որ բացառիկ երևույթըն էլ դարձնում է կենդանի ու համոզիչ... Ոչ մի ճիգ, ոչ մի դրական շարժում, ոչ մի կանխամտածում... Ամեն ինչ բնական, զվարթ, աշխույժ... Մեծ հոգու խորաթափանց աչքերով դիտված և հմուտ արձանագործի ձեռքով կերտված գործեր»:

Զորյանը հատկապես նշում է Գոգոլի ստեղծած անմահ կերպարների հոյակապ պատկերասրահը, կերպարներ, որոնք իրենց ինքնատիպութեամբ, թարմութեամբ, կեցվածքով, շարժեւծեւերով, անկրկնելի բնութքով ու էութեամբ մեխվում են մարդկանց հիշողության մեջ և տպւրում այնտեղ միշտ թարմ, միշտ կենդանի:

Զորյանը խիստ արժեքավոր դիտողութուններ է անում հայ գրականութեան վրա Գոգոլի ունեցած ազդեցության հարցի շուրջը: Նա գտնում է, որ յուրաքանչյուր մեծ դրող, արվեստագետ ուղղակի կամ անուղղակի ազդում է մյուս ժողովուրդների գրականութեան վրա: «Այնպես էլ մեծ Գոգոլը, — գրում է Զորյանը, — ունեցել է իր բարերար ազդեցութունը մեր իրականութեան մեջ, և չէր կարող չունենալ, քանի որ նրա երկերը տակավին 50—60-ական թվականներից սկսած կարդացել են մեր մտավորականները, մեր աշակերտները, ուսանողները

թե՛ բնագրում, թե՛ թարգմանաբար, կամ դիտել են նրա պիեսների բեմադրությունը թե՛ հայկական և թե՛ ռուսական բեմերի վրա»:

Ավելի կոնկրետացնելով իր միտքը, Զորյանը Գողի ազդեցության հետքերը տեսնում է մեր գրականության մեջ անցյալ դարի 50-ական թվականներից սկսած մինչև մեր օրերը: Նա գրում է. «Գողի ազդեցության հետքերը ևս նկատում եմ, զգում եմ Միքայել Նալբանդյանի արձակում, հոգվածներում, Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Սարգսի» մեջ... այնուհետև Սունդուկյանի առանձին պերսոնաժների վրա, զգալիորեն «Վարինիի վեչերը» պատմվածքում: Այնուհետև այդպիսի հետքեր կարելի է նշմարել Մուրացանի իրական պատմվածքներում և «Առաքյալի» մեջ, թերևս և Շիրվանդադեի «Վարդան Ահրումյանի» սկզբում: Գուցե կան ազդեցության նման հետքեր և ուրիշ հայ հեղինակների դործերում — չեմ հիշում: Խոսքը մասնավորելով՝ պետք է ասեմ, որ ես իմ երկու պատմվածքը՝ «Պրոպոս» և մասամբ «Կապիտան Նրամ», գրելիս հաճախ հիշել եմ Գողին...»:

Գողի ազդեցությունը շատ ավելի մեծ ու խորն է, քան այն կարելի է մատնացույց անել այս կամ այն գրողի երկերում: Զորյանը հմտորեն բացահայտում է մեր գրականության ընթացքի վրա ունեցած այդ բաղմնավորմանի ազդեցությունը: «Գողի կամ արվեստագետի ազդեցությունը, — գրում է Զորյանը, — չի լինում հաճախ շոշափելի, փաստերով ապացուցելի. դա մեծ մասամբ լինում է մտքերի վրա, սրտերի վրա, ճաշակի վրա. հետևաբար այդ ազդեցությունը պետք է չափել ավելի շուտ այն հմայքով, ինչ ունենում է տվյալ գրողը

կամ արվեստագետը մի հասարակության մեջ: Այս տեսակետից նայելով ազդեցության խնդրին՝ պետք է ասեմ, որ պատանի հասակիցս սկսած, որքան դիտել եմ, միշտ մեծ է եղել Գոգոլի հմայքը մեր հասարակության մեջ: Մեր մտավորականությունը, քաղաքներում թե գյուղերում, պաշտամունքի պես սեր ունեն դեպի Գոգոլը, և ունի այժմ: Հետևապես՝ որտեղ կա այդպիսի սեր — կա ուրեմն և մեծ ազդեցություն»:

Պրոլետարական հայ արձակի հիմնադիր Մ. Արադին սիրով է հիշում աշակերտական այն տարիները, երբ առաջին անգամ ծանոթացել է Գոգոլի հանճարեղ երկերին: «Իմ գիտակցական տարիներից սկսած, — գրում է Արադին, — անմահ Գոգոլը միշտ հիացրել է ինձ իր հանճարեղ գրվածքներով և իմ սիրած հեղինակներից մեկն է եղել: Առաջին անգամ ես ծանոթացել եմ նրա գրվածքներին աշակերտական տարիներին՝ ռուսական ռեալական դարոցում, կարգալով «Շինելը» և «Տարաս Բուլբան»: «Շինելի» հերոս Ակակի Ակակևիչի կերպարն այնքան հարազատ էր թվում իրականությանը, որ դարձել էր հասարակ անուն և շատ անգամ տեսնելով մի շինովնիկի, որը նման դժեր ուներ, ես և իմ ընկերները, խոսելով նրա մասին, անվանում էինք Ակակի Ակակևիչ: «Շինելի» բովանդակությունը սովորեցնում էր մեզ ճանաչել իրականությունը, հուզում էր և վշտացնում: Հերոսի դժբախտ կյանքը և տրագիկական վախճանը ցույց էին տալիս, թե ինչպես դաժան իրականության պայմաններում դոհվում, կորչում են խեղճ, շահագործվող մարդիկ: «Տարաս Բուլբան» խորը տալավորություն էր անում իր ռոմանտիկ իրադարձություններով, հերոսական հմայիչ կերպարներով: Տարասը և

Օստապը իրենց սխրագործություններով ջերմ, անձնվեր հայրենասիրություն էին ներշնչում և դրդում՝ նորից կարգալու գիրքը»:

Արազին պատմում է, թե ինչպես ցարական դպրոցը, հատկապես Ռուսաստանի ծայրամասերում գտնվող դպրոցները, սեր չէին զարթեցնում դեպի ռուս կլասիկները, դեպի Պուշկինը, Լերմոնտովը, Գոգոլը և մյուս մեծանուն գրողները: «Մենք անցնում էինք ռուս գրականության պատմություն,— գրում է Արազին,— բայց այնտեղ Գոգոլին քիչ տեղ էր տրվում, այն էլ ձևական՝ իսկական բովանդակությունից կտրված շրջանակի մեջ: Գոգոլի տիպերի սոցիալական բնույթը չէին շոշափում, կանգ էին առնում գլխավորապես ժլատ կալվածատեր Պլյուշկինի վրա: Դպրոցից հիշողությանս մեջ մնացել է մի հատված Գոգոլի «Սարսափելի վրեժ» վիպակից, որը մենք սովորել էինք բերանացի, որպես նմուշ արձակ բանաստեղծության. այն սկսվում է այսպես.— «Հրաշալի է Դնեպրը խաղաղ եղանակին...»»:

Ուշագրավ և հետաքրքրական է Արազու այն վկայությունը, որ անցյալում աշակերտությունը, հատկապես ռևոլյուցիոն տրամադրություններով համակված երիտասարդությունը, շատ լավ գիտեր ռուս կլասիկ գրականությունը: Այդ գրականությունը նա ուսումնասիրում էր դպրոցից դուրս, աշակերտական ու երիտասարդական խմբակներում: «Գոգոլի ստեղծագործությունները,— գրում է Արազին,— մենք ճաշակում էինք դպրոցից դուրս, ազատ ընթերցանությամբ: Երբեմն Շահումյանի և ուրիշ ընկերների հետ կարդում էինք «Մեռած հոգիներից» կամ «Ռևիզորից» և բուռն ծիծաղից հետո անդրադառնում կարդացածի վերլուծությանը:

Գոգոլն իր քննադատական ռեալիզմով, իր ջախջախիչ սատիրայով մերկացնում էր հին, ռեալիցիոն իրականությունը: Նրա տիպերի մեջ մենք տեսնում էինք Ռուսաստանի կալվածատիրական շահագործող դասակարգը: Գոգոլը ծաղրի է ենթարկում այդ մակարեցծ տարրերին, նյութ տալով մեզ ապագա պայքարի համար: Մեզ օգնության էր գալիս մեծ քննադատ Բելինսկին, որը Գոգոլի մասին գրած իր հոգվածներով խորացնում էր նրա ռեալիստական ուղղության խոշոր հասարակական նշանակությունը: Բելինսկին ուժեղ պայքար էր մղում ռեալիցիոն քննադատների դեմ, ցույց տալով, որ նրանց համախոհների լեզնամությունը Գոգոլի դեմ ծագել է այն անողորմ ճշմարտությունից, որը բերում է հեղինակն իր գրվածքներով, ճշգրիտ պատկերացնելով ռուս կյանքը, իրականությունը»:

Մեր այս աշխատության մեջ արդեն մի շարք վկայություններ ու փաստեր ենք բերել այն մասին, որ Գոգոլը հայ առաջավոր մտավորականության շրջանում սիրված ու կարգացված հեղինակներից է: Արազին ևս անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «Գոգոլը հայ ինտելիգենցիայի շրջաններում սիրված ու տարածված հեղինակ էր: Նրան կարդում էին ռուսերեն: Նրա «Ռեկլյորը» հայ բեմի զարդն է եղել: Գոգոլն իր հրաշալի վարպետությամբ և զեղարվեստական խորությամբ, իր քննադատական ռեալիզմի ոգով հայ գրողների լավագույն ուսուցիչն է եղել և այժմ էլ մնում է նույն դերում»:

Գոգոլի ստեղծագործությունների ուսումնասիրությամբ հանդամանորեն ղրաղվել է սովետահայ տաղանդավոր գրող Ակսել Բակունցը: Նրա թարգմանություններ 1934 թվականին լույս է տեսել Գոգոլի «Տարաս

Բուլբան»։ Այդ թարգմանության կցած առաջաբան-հոդվածում Բակունցը դրսևորել է Գոգոլի ստեղծագործությունների խոր, բազմակողմանի ու նուրբ իմացություն։ Նրան հիացրել է «Տարաս Բուլբայի» հեղինակի «բարձր հանճարը, նրա վառ երևակայությունը և պատմելու մեծ վարպետությունը»։

Բնության նկարագրության գոգոլյան արվեստը Բակունցը համարել է մեծ գրողի ամենաուժեղ կողմերից մեկը և այդ հարցում համաշխարհային գրականության մեջ նրան մրցակից չի տեսել։ Նվ իրավ, ինչպիսի՝ թափ, ինչպիսի՝ թոփչք։ «Բնության նկարագիրը, — գրում է Բակունցը, — որ աղամանդի մանր ու խոշոր քարերի նման հեղինակը ցրել է յուր երկի զանազան մասերում, ինչպես և ռադմի տեսարանները կազմում են մի տեսակ շրջանակներ, որոնք ավելի հոյակապ են դարձնում կազակներին։ Կարծես պատերազմ չէ, այլ աղատ և ընդարձակ ստեպում խրախճանքի են ելել դյուցազուններ։ Նրանք ամեն ինչ կարող են անել. այդ քաջերն իրենց թրերով են որոշում կարելության սահմանը։ Նրանք նույնքան վիթխարի են և հզորությամբ գեղեցիկ, որքան Դնեպրը, որքան նրանց հայրենիքի անեղր ստեպը... Ռուս գրողներից և ոչ մեկը չի ունեցել այդպիսի հզոր երևակայություն և ոչ մեկը չի թողել այդպիսի էջեր, որտեղ լինելու այդքան արև, այդպիսի սանձարձակ տարերք և այդ տարերքի նման դյուցազուններ»¹։

Ինչպես Գոգոլը, Բակունցը լիրիկական արձակի փայլուն վարպետ է. նա վարպետ է նաև բնության նկարագրության մեջ։ Ստեղծագործական այդ հատկա-

¹ Ն. Գոգոլ, Տարաս Բուլբա, Երևան, 1934, էջ 11։

նիշներն են Բակունցին մոտեցրել Գոգոլին, դարձրել նրան հարազատ ու անսահման սիրելի գրողներից մեկը:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ մեր լավագույն գրողները խոր գիտակցությամբ և հիացմունքով են խոսել ուս գրականության, նրա հանճարեղ գրողների մասին: Նրանք հատկապես բնդված են այն խոշոր գերը, որ Գոգոլն ունեցել է հայ գրականության ու թատրոնի զարգացման գործում: Այդ մեծ ունակությունը իր սատիրայի ուժովն ցատումով, իր դառը ժպիտով, իր գունեղ ու հոյակապ նկարագրություններով, պոետական զվարթ ու կենդանի գրելաձևով միշտ էլ օրինակ է հանդիսացել և կհանդիսանա հայ գրողների շատ սերունդների համար: Հայ գրականության մեջ տարբեր հեղինակներ տարբեր ձևով են ընկալել Գոգոլի ստեղծագործությունները, բայց նրանցից ամեն մեկն էլ մի նշանակալից ազդակ է ստացել այդ հանճարեղ երկերից իր գրական առաջընթացի համար: Ահա թե ինչո՞ւ մեր բոլոր լավագույն գրողները հիացմունքով ու երախտագիտությամբ են խոսում ուս մեծ հանճարի համաշխարհային դերի ու նշանակության մասին:

Ի՞նչ խոսք, որ մի առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, թե իր ժամանակի բանաստեղծները ինչպե՞ս են ընկալել և երգել Գոգոլին: Մենք նշեցինք, որ բանաստեղծ Ալ. Մատուրյանը դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներին թարգմանել է Նեկրասովի բանաստեղծությունը՝ նվիրված Գոգոլին: Սովետահայ տաղանդավոր բանաստեղծ Գեղամ Սարյանը հաջողու-

թյամբ թարգմանել է Տարաս Շևչենկոյի «Գոգոլին» բանաստեղծությունը։ Շևչենկոն Ռուսաստանի ճնշված ժողովուրդների առաջին մեծ բանաստեղծն է, որ իր պոետական խոսքն է ասել Գոգոլին։ Հետաքրքրական է այն նաև նրա համար, որ դա Գոգոլի սիրած Ուկրաինայի մեծ բանաստեղծի խոսքն է։ Հայտնի է, որ Շևչենկոն զուրկ է եղել հնարավորութունից իր սրտի ազատ, անկաշկանդ խոսքն ասելու Գոգոլին, բայց այն, ինչ նա ասել է ակնարկելով, մշուշածածկ, դարձյալ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում մեղ համար։ Ահա Շևչենկոյի «Գոգոլին» բանաստեղծությունը՝ Գ. Սարյանի թարգմանությամբ.

Գ Ո Գ Ո Լ Ի Ն

Մտքի հետևից միտք՝ պարսի պես է թռչում.
Մեկը սիրտ է ճնշում, մյուսը՝ պատռոտում,
Իսկ երրորդը՝ խաղաղ, ասես թե չի շնչում,
Լաց է լինում սրտում—աստված իսկ չի լսում։

Ես ո՛ւմ պիտի ցույց տամ նրան,
Եվ ո՞վ արդյոք անկեղծ
Կըգուշակի և կողջունի
Ահա այդ խոսքը մեծ։

Բոլորը խուլ, բոլորը հեզ,
Կրում են շղթաներ,
Դու ծիծաղում, ես լալիս եմ,
Իմ մե՛ծ, իմ մե՛ծ ընկեր։

Սակայն լացից ինչ կըծնվի.
Միևեր լոկ դառնությամբ,
Ջեն որոտա Ուկրաինայում
Արկերն ազատությամբ։

Ու չի մտրթի հայրը որդուն,
 Չի տա երեխային,
 Հանուն պատվի, ազատության,
 Հանուն Ուկրաինայի:

Ո՛չ, չի մտրթի, կը կերակրի,
 Լավ գին կրտան նրան
 Սպանդի մեջ: Այդ է ահա
 Ազրատ այրու լուծան:

Հայրենիքի, գահի համար,
 Գերմանացուն տուգանք...
 Թողենք, կղբայր... իսկ մենք պիտի
 Լաց լինենք ու խնդանք...¹

Դեռևս Հոկտեմբերյան Մեծ ռեւոլյուցիայից առաջ Գոգոլի հոբելյանական հանդեսներին, զրական երեկոներին մեծ գրողին նվիրված շատ բանաստեղծություններ են կարդացվել: Սովետական Հայաստանի բանաստեղծները, հատկապես երիտասարդ սրտերներն իրենց բանաստեղծություններին մեջ երգում են Գոգոլին և, ուզե՜լ ընչված նրա անմահ երկերով, անսահման հիացմունքի խոսքեր ասում հանճարեղ գրողի մտրակող ուժի ու ցասման մասին:

Գոգոլին նվիրած իր բանաստեղծության մեջ Մ. Հարությունյանը պատկերում է հասարակական այն դաժան պայմանները, որոնց մեջ ապրել ու ստեղծագործել է մեծ գրողը.

Ձմեռ էր դուրսը՝ ձյուն էր, քամի,
 Բայց ինչո՞ւ այսպես հեղձուկ է, տոթ,
 Բացվում է փեղկը պատուհանի,
 Դարձյալ խեղդվում է, օ՞դ տվեք, օ՞դ...

¹ Տ ա ր ա ն Շ ե չ ե ն կ ո, Կորզար, Թարգմ. Գ. Սարյան, Երևան, 1954, էջ 145:

Դեմը Ռուսիան է անժայրածիր,
Աղքատ ղյուղերում ժանտախտ է, սով,
Ի՞նչ սվիններ են անցնում, նայի՛ր,
Այն ո՞ւմ են տանում գեղի աքսոր...

Մռայլ հողիներն հեռանում են լուռ,
Քրքիջն է լսում նա մեծատան,
Արթնացիր, երկիր, խավար ու խուլ,
Փշրի՛ր բանտերդ, Ռուսաստան:

Սփռի՛ր զանձերդ, իմ ժողովուրդ,
Ո՞վ է ծաղրում քեզ, իմ սիրտ, իմ սեր,
Դեռ քեզ մոտ կգան անմահ երգի
Եվ իմաստության համար վսեմ:

Նա պատուհանը փակեց, եկավ
Նորից հարազատ թղթերի մոտ,
Ահա թշնամին աչքի առաջ՝
Ե՛վ կալվածատեր, և՛ թագավոր...

Աստիճանավորներ՝ քսու, ճղճիմ
Եվ ոստիկաններ աչքաբան տգետ.
— Ռուսաստանը տեղ չունի՝ չնչին
Ձեր հողիների համար երբեք...

Շրջում էր նա և ծիծաղում
Եվ արասավում էր նա վշտահար,
Ցանում էր սերմերը խոպան հողում
Քալիքի առողջ ծիլի համար:

Բանաստեղծի խոսքերը դառնում են ավելի հնչեղ,
ավելի հուղիչ, երբ նա խոսում է Գոգոլի հանճարեղ եր-
կերի հմայքի ու նրա, որսլես մեծ երգչի, անմահության
մասին.

Քեզ համար, ոսկե ազատութիւն,
 Քեզ համար ապրեց նա հալիտյան,
 Եւ ծիլը հասաւ կյանքի արտում
 Եւ հզորացաւ այնպես փարթամ...

Ու թեկուզ դար է անցել արդեն,
 Ապրում է երգիչն հաւնտ անմահ,
 Տանում է նրան սերունդը մեր
 Դեպի աշխարհի մեծ ապագան:

Արարատ Այվազյանը, «Գողթլի հիշատակին» նվիրած իր գեղեցիկ բանաստեղծութեան մեջ, պոետական բարձր ներշնչմամբ է երգում Գողթլի երկերի հմայքը, նրանց ազատատենչ ոգին, գողթյան ծածաղի մոգական ուժը, մարդկային խոր թախիժն ու վիշտը: Բանաստեղծը ոգեշնչված խոսում է Գողթլի նոր հայրենիքի մասին, որն այժմ ողջ մարդկութեան ազատութեան անմար փորոսն է հանդիսանում:

Ահա այդ բանաստեղծութիւնը.

Իմ պատանութեան հովտում արևոտ
 Ես կարգում էի սիրով անսահման
 «Երեկոները Դիկանկայի մոտ»,
 «Մեռած հողիներ» ու «Տարաւ Բուլբան»:
 Ես կարգում էի երկերդ անմահ,
 Այնպես հարազատ իմ ժողովրդին,
 Ինձ ներշնչում էր Օստապը անմահ՝
 Տարաւ Բուլբայի անվահեր որդին:
 Դու տեսար ճորտի կյանքը դառնագին,
 Վաստակը խղճով ու բրտինքը ծով,
 Նրան տանջում էր քանի Պլուշկին
 Ու բախտախնդիր քանի Չիչկով:
 Քո խոսքը հնչեց կյանքի խաղարում
 Մերթ ծաղրով ու մերթ խորին տխրութեամբ,

Թեև ճանապարհ չէիր նշմարում
 Դեպի դալիբի հորիզոնն անամպ,
 Սակայն ունեցար պայծառ զգացում
 Եվ տեսար դու քո հավաստով անմար,
 Որ Ռուսիան է ճանապարհ բացում
 Այս հողագնդի ազգերի համար:
 Որ նա թռչում է հրաշք-կառքի պես
 Իր հետև թողած բազում տերություն,
 Եվ նրա համար հոգնություն չկա
 Կամ ճանապարհի հեռավորություն:
 Մեր լենինյան այս պայծառ դարում
 Փոխել է դեմքը Ռուսիան հարազատ,
 Նա կոմունիզմ է հաղթաբայլ գնում
 Իր հետ տանելով ազգերին ազատ:
 Անցել է արդեն քո մահից մի դար,
 Բայց թևկուղ անցնեն բյուրավոր դարեր,
 Կմնա նորից փառքդ լուսավառ
 Եվ ռուսական քո խոսքը անմեռ:

Հովհ. Կարայանը «Գոգոլն էր եկել...» խորագիրը
 կրող իր բանաստեղծության մեջ Գոգոլին պատկերում է
 որպես ցարական Ռուսաստանում և ամենուրեք իշխող
 կեղծիքի, ոսկու, անարդարության ու բռնության մեծ
 խարաղանդի, որի հուժկու ձայնը անկարող եղավ
 լռեցնել անգամ ժամանակի ամենամեծ դահիճը՝ ցարը:
 Անկասկած պոետին հաջողվել է իր փոքրիկ բանաստեղ-
 ծության մեջ գեղեցիկ կերպով պատկերել Գոգոլին որ-
 պես արդարության, ճշմարտության լեհ ռեպորտի, որը
 Ռուսիայից բացի նաև «օվկիանոսներ կանցնի»՝ քննելու
 համար աշխարհում տիրող բռնությունն ու կեղծիքը:
 Բանաստեղծը գրում է.

Հին Ռուսաստանի Փոքր թատրոնում
 Չորրորդ արարն էր «Վերաքննիչի»:

Խլեստակովի մոտ կեղծում էր, քծնում
Շշկակինի կերտած բիրտ գորոգնիչին:

Սուր ծաղրանքն էր այդ հին, նեխող կյանքի
Ու բրբջում էր դահլիճը անսանձ.
Մեկ էլ ճռնչաց դուռը օթյակի
Եվ կիսամթնում Գողուն Երեաց...

Բոլորի գեմբերը գեպի նա դարձան,
Բեմն էլ հասկացավ գեպքը կատարված,—
Այո՛... կեղծիքի՞, սակո՞ւ, բռնության
Խարազանողն էր ներս մտել հանկարծ...

Եվ գորոգնիչին՝ նստած դահլիճում՝
Ձգաց, որ նրան չի՞ կարող բանտել,
Որ քննիչն այդ վեհ՝ Ռուսիայից հետո
Օվկիաններ կանցնի, կրննի այնտեղ...

Ն. Վ. ԳՈԳՈՒԸ ԵՎ ՀԱՅ ՔԱՏՐՈՆԸ

Անդուգական արձակ երկերի հետ միասին Գողունը
թողել է նաև դրամատիկական հանճարեղ ստեղծագոր-
ծություններ: Նրա «Ռեիզորը» և «Ամուսնությունը», Գրի-
բոնովի «Խելքից պատուհաս» կոմեդիայի հետ միա-
սին, մի ամբողջ դարադուխ են կազմում ռուս դրամա-
տուրգիայի և թատրոնի պատմության մեջ: Գրիբոնովի
«Խելքից պատուհասը» և Գողունի «Ռեիզորը» փաստորեն
19-րդ դարի ռուս նորաստեղծ կոմեդիայի հիմքը դրին:
Եվ, անշուշտ, դրան պետք է վերագրել այն փաստը, որ
Բեկինսկին առանձնապես իր ուշադրությունը կենտրո-
նացրեց հենց այդ երկու կոմեդիաների վրա և նրանց
նվիրեց իր ծավալուն ուսումնասիրությունները, որոնց

մեջ այնպես փայլուն կերպով հիմնավորեց իր տեսակական սկզբունքները ռուսական կոմեդիայի առանձնահատկությունների մասին:

Թատրոնի հասարակական դերի բարձր գիտակցությամբ Գոգոլը ստեղծագործում է իր անմահ «Ռևիզորը», որ ոչ միայն ռուս, այլ համաշխարհային կոմեդիայի լավագույն նմուշներից մեկն է հանդիսանում: «Ռևիզորում» Գոգոլը ոչնչացնող քննադատության է ենթարկում նիկոլաեյան Ռուսաստանում տիրող դաժան կարգերը, ցարական շինուլնիկության մեքենայությունները, խաբերայությունը, կաշառակերությունը, մտավոր ու հոգեւոր սնանկությունը, ալլանդակ բարքերն ու սովորությունները:

Գոգոլի դրամատուրգիան, իր իդեական ու գեղարվեստական մեծ ընդհանրացումներով, խոշոր ազդեցություն է թողել ոչ միայն ռուս, այլև մյուս ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի դրամատուրգիայի ու թատրոնի վրա:

Հայ ռեալիստական դրամատուրգիան ու թատրոնը շատ բան են սրարտական Գոգոլին իրենց մեծ նվաճումների համար: Նախքան Գոգոլի պիեսները հայ թատրոնում բեմադրվելը, նրա դրամատուրգիայի, նրա դրական ուղղության մասին բավականին հոգվածներ են տալադրվել հայ մամուլի էջերում:

Գոգոլի անունը, որպես մեծ դրամատուրգի, առաջին անգամ հիշատակվել է 50—60-ական թվականներին Մոսկվայում հրատարակվող «Հյուսիսափայլ» ամսագրում: Հայ հասարակական ու գրական կյանքում նշանակալից դեր կատարած այդ ամսագիրը նշեց Գոգոլի ստեղծագործությունների դերն ու նշանակությունը

հայ դրականության ու թատրոնի վարդաքման գործում: Գոգոլյան դրամատուրգիան առիթ դարձավ հայ մամուլի էջերում հանդամանորեն քննարկելու թատրոնի հասարակական նշանակության, ինչպես և հայ թատրոնի կազմակերպման հարցերը:

Թատրոնի անհրաժեշտության, նրա հասարակական ու կրթական, դաստիարակչական խոշոր նշանակության մասին հայ մամուլի էջերում տպագրվել են նաև ուրիշ հոդվածներ, բայց, չնայած դրան, հայկական թատրոնի հիմնումը Կովկասի կենտրոնում այդպես էլ երկար տարիներ շարունակ մնացել էր որպես մի խումբ մարդկանց երազանքը:

Կովկասի փոխարքա Վորոնցովի հրահանգով 1845 թվականին Թիֆլիսում բացվում է ռուսական պրոֆեսիոնալ թատրոնը: Ռուսական թատրոնի հիմնումն Անդրրկովկասում պետական ու քաղաքական նշանակություն ուներ ցարիզմի համար: Կովկասի փոխարքա իշխան Մ. Ս. Վորոնցովը 1849 թվականի հուլիսի 14-ին Պետերբուրգ՝ Կովկասյան կոմիտեի նախագահ Ջերնիշևին ուղղած ղեկուցման մեջ գրում է. «Անդրկովկասյան երկիրը դալու իմ առաջին տարին՝ ես օգտակար համարեցի Թիֆլիսում հիմնել ռուսական հանրային թատրոն, ինչպես այստեղ նշանակալից թիվ կազմող զինվորական և քաղաքացիական սաշտոնյաների զվարճության, այնպես էլ տեղացիներին ռուս լեզվին, ռուսական բարքերին ծանոթացնելու և նրանց աստիճանաբար Ռուսաստանին մոտեցնելու համար»¹:

Նախաձեռնելով ռուսական թատրոնի կազմակեր-

¹ «Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею», том XI, Тифлис, 1888, стр. 894.

սլումը Թիֆլիսում, Վորոնցովը որոշակիորեն նպատակ ունենալով թատրոնը դարձնել իր գաղութային քաղաքականությունն ամրապնդող պաշտոնական օղակներից մեկը։ Բայց իրականում ստացվում է միանգամայն հակառակ պատկերը։ Տեղական ժողովուրդների համար այդ թատրոնը դառնում է ազգային ինքնագիտակցության արթնացման խթաններից մեկը։

Նոր կազմակերպված ռուսական թատրոնի աշխատանքները գլխավորելու համար Վորոնցովը Պետերբուրգից հրավիրում է նկարիչ իշխան Գ. Գագարինին և դրող կոմս Վ. Սոլոգուրին։

Թատրոնի աշխատանքները կազմակերպելուց հետո շուտով նրա առաջ ծառանում է ամենակարևոր հարցը, այն է՝ ռեպերտուարի հարցը, որի մասին ցարական շինովնիկները հավանորեն ամենից քիչ էին մտահոգվել։ Բավարարել հանդիսականների աճող պահանջները ֆրանսերենից ու իտալերենից թարգմանված սնամեջ վոդկիներով ու մելոդրամաներով չէր կարելի, հասարակութունը պահանջ էր դնում դրամատիկական լուրջ գործերի։ Ի՞նչ բեմադրել և որտեղի՞ց վերցնել գեղարվեստական բարձր արժանիքներով պիեսներ։

Ռուս ազգային դրամատուրգիան անցյալ դարի 40-ական թվականներին ուներ մի քանի խոշոր դրամատիկական գործեր՝ Լերմոնտովի «Դիմակահանդեսը», Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասը», Գոգոլի «Մեկիզորը» և այլն։ Սակայն Կովկասի փոխարքայի դիվանատանն այն կարծիքն էր իշխում, որ, քաղաքական նկատառումներով, այդ պիեսները չէր կարելի բեմադրել Թիֆլիսի նորաբաց թատրոնում։ Չէր կարելի Ռուսաստանի ծայրամասերում, ազգային ճնշման ու շահագործման են-

Թափա ժողովուրդների առաջ այնպիսի պիեաներ բեմադրել, որոնց մեջ անողոք կերպով խաբաղանվում էր ռուս շինովնիկությունը, բացասական կողմերով ներկայացվում իշխող խավը:

Ցարական շինովնիկները չէին կարող հանդուրժել Գոգոլի «Ռեկիզորի» բեմադրությունը և հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Չէ՛ որ հենց այդ կոմեդիայի մեջ է, որ հանձարեղ գրողը վերից վար ամբողջովին մերկացրել է Ռուսաստանի շինովնիկությանը, ցույց տվել նրա դաժանությունն ու կաշառակերությունը, կեղծավորությունն ու մեքենայությունները: Ռուսաստանի այդ շինովնիկների մասին Լենինը գրում է. «Ոչ մի երկրում այնքան շատ շինովնիկներ չկան, ինչպես Ռուսաստանում: Եվ այս շինովնիկները կանգնած են անձայն ժողովրդի գլխին, ինչպես մի մութ անտառ... Կաշառքների, կողոպուտների և բռնությունների համար շինովնիկների դեմ հարուցվող ոչ մի դանդաղ լույս աշխարհ չի գալիս... Չինովնիկների բանակը, որոնք ժողովրդից չեն ընտրված և պարտավոր չեն պատասխան տալ ժողովրդին, հյուսել է մի խիտ սարդոստայն, և այդ սարդոստայնի մեջ մարդիկ թաքտում են ճանճերի պես: Ցարական ինքնակալությունը շինովնիկների ինքնակալություն է: Ցարական ինքնակալությունը ժողովրդի ճորտական կախումն է շինովնիկներից և ամենից ավելի՝ ոստիկանությունից: Ցարական ինքնակալությունը ոստիկանության ինքնակալությունն է»¹:

Բնական ու հասկանալի է, որ շինովնիկների Ռուսաստանում Գոգոլի «Ռեկիզորի» բեմադրությունը պիտի հանդիպեր լուրջ արդելքների ու դիմադրության, հատկապես նրա ծայրամասերում: Ի՞նչ խոսք, որ Կովկասի

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 6, էջ 464—465:

փոխարքային հարկավոր էին այնպիսի պիեսներ, որ տեղի բնակչության մեջ ամրացնեին հավատը ցարական շինովնիկության նկատմամբ և ոչ թե խորացնեին նրա մեջ խմորվող հիասթափությունը:

Թիֆլիսի ռուսական թատրոնի աշխատանքները գլխավորող կոմս Սոլովովը լիովին բաժանում էր պաշտոնական շրջաններում տիրող այդ կարծիքն ինչպես Գոգոլի «Ռեկվորի», այնպես և Գրիբոեդովի «Խեղճից պատուհաս» պիեսների մասին: 1851 թվականին, «Նոր թատրոնը Թիֆլիսում» խորագիրը կրող իր հոդվածում, Սոլովովը գրում է. «Ինչ-որ ամոթանք էս զգում մեր հետամոնաց զրամատուրգիայի համար, հատկապես նոր ու անսովոր հանդիսականի առաջ... Մի՞թե բանալով նրա առաջ թատրոնի դռները, ցույց տալով նրան մտավոր դործունեության նոր ասպարեզ, մի նոր, մինչև օրս նրա համար անհայտ հաճույք, մենք միայն սովորեցնելու ենք նրան դառը և խելոք խնդալ մեզ վրա, ծանոթացնելով նրան «Ռեկվորի» և «Խեղճից պատուհասի» հետ: Պետք է անկեղծորեն խոստովանենք, որ մենք այդ երկու պիեսներից դուրս գրեթե ոչինչ չունենք, բացի միայն ֆրանսերենից վերցրած փոխադրությունները»¹:

Ամեն ինչ ասված է պարզ ու հասկանալի: Չեր կարելի Կովկասի բնակչությանը ցույց տալ, թե ի՞նչ է իրենից ներկայացնում Ֆամուսովի ու Սկալովովի, Լյապկին-Տյապկինի ու Դերժնյովի և ռուսական պետության ղեկավարությունն իրենց ձեռքում պահող մեծ ու փոքր իշխանավորների և շինովնիկների Ռուսաստանը:

Ահա թե ինչո՞ւ երկար ժամանակ Կովկասում չէին բեմադրվում Գոգոլի պիեսները: Այս բոլորի մասին, իր

¹ „Кавказ“, 1851, № 29.

բարեկամ Շչեպկինի միջոցով, գիտեր Գոգոլը և նրան խոր վիշտ էր պատճառում իր կոմեդիաների նկատմամբ ցարական իշխանավորների բռնած թշնամական դիրքը:

Հայ ինտելիգենցիան, հայ թատրոնի ու դրամատուրգիայի անվանի ներկայացուցիչները Գոգոլի երկերին, հատկապես դրամատուրգիային, ծանոթանում են դեռևս Գոգոլի կենդանության օրոք՝ 40—50-ական թվականներին՝ Պետերբուրգում ու Մոսկվայում: Նախորդ գլխում մենք արդեն նշեցինք, որ Գաբրիել Սունդուկյանը, Գևորգ Ավվերդյանը և ուրիշներ անցյալ դարի 40-ական թվականներին Պետերբուրգի Ալեքսանդրյան թատրոնում դիտել էին Գոգոլի, Գրիբոեդովի կոմեդիաների բեմադրությունը ուս նշանավոր դերասանների կատարմամբ:

Հայ թատրոնի համարյա բոլոր նշանավոր գործիչները, աննշան բացառությամբ, սովորել են Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում, իրենց դերասանական կրթությունը ստացել Ռուսաստանի առաջնակարգ թատրոններում, սովորել նրանց մեծագույն վարպետներից:

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ուսանողները դեռևս 50-ական թվականներին ուսերեն լեզվով բեմադրում են Գոգոլի «Ռևիզորը»: Այդ բեմադրությանը ներկա է եղել Ամիրան Մանգինյանը (հետագայում նշանավոր դերասան ու թատերական գործիչ), որն իր թատերական հուշերում պատմում է հատկապես այն խոր տպավորության մասին, որ հանդիսականների վրա թողել էր Սեդրակ Մանգինյանի խաղը: Ա. Մանգինյանը հիշատակում է, որ նրա խաղով առանձնապես հիացած էր ուս նշանավոր դերասան Պ. Մ. Սադովսկին:

Իր այդ հուշերում Ամիրան Մանգինյանը գրում է. «Սեդրակ Մանգինյանը հայտնի է իբրև ընդունակ դերասան Մոսկվայի Լադարյան ճեմարանի հինգերորդ դասարանի աշակերտ ժամանակից. բավական է հիշել միայն, որ Սադովսկու պես հայտնի և անվանի դերասանը, տեսնելով Սեդրակի խաղը անմահ Գոգոլի «Ռեկվորի» մեջ, առաջարկեց նրան հենց նույն ներկայացման երեկոյին՝ թողնել ամեն բան և նվիրվել դերասանության, իր վրա վերցնելով թե՛ կարևոր ծախսերը և թե՛ պատասխանատվությունը, որ ընդունված կլինի իբրև Մոսկվայի դերասան, Փոքր թատրոնում. այս փաստ է, որ կարող են վկայել Սեդրակի դասընկերներից և նույն ներկայացման մասնակցող աշակերտներից, եթե նոքա այժմ կենդանի են»¹:

Լադարյան ճեմարանում «Ռեկվորի» հիշյալ բեմադրության մասին շատ քիչ տեղեկություններ կան. մեզ հայտնի չէ նույնիսկ, թե ինչ դերում է հանդես եկել Սեդրակ Մանգինյանը: Բայց այն հանգամանքը, որ Սադովսկու պես մեծահռչակ դերասանը հիացմունքի խոսքերով է դիմավորում Սեդրակ Մանգինյանին խաղից անմիջապես հետո, արդեն վկայում է, որ ապագա հայ բեմի առաջին գործիչներից մեկը ճիշտ էր ըմբռնել Գոգոլի ռեալիզմի բուն էությունը, նրա մերկացնող հզոր ուժը:

Գոգոլի «Ռեկվորը» Հայաստանում առաջին անգամ խաղացվել է Ալեքսանդրապոլում, 1865 թվականի մայիսի 24-ին: Թե ովքեր էին խաղացողները՝ հայտնի չէ: Տեղի կայազորի սպաների ուժերով է խաղացվել, թե՛ եկվոր թատերական խմբի կողմից ներկայացվել՝ կայար-

¹ «Հուշարար», 1912, № 4:

ղեն հետագա պրպտումները, բայց փաստն ինքնին խիստ նշանակալից է, որովհետև դա Գոգոլի «Ռեկիդորը» առաջին ներկայացումն էր Հայաստանում: Ներկայացումն ընթացել է ռուսերեն լեզվով և այսպիսով տեղական բնակչությանը հնարավորություն է ունեցել առաջին անգամ ծանոթանալու ոչ միայն անմահ Գոգոլի հանճարեղ ստեղծագործության բովանդակությանը, այլև նրա նրբերանգ ու յուրահատուկ լեզվին:

Այդ ներկայացումը չէր կարող իր բարերար ազդեցությունը չունենալ տեղական երիտասարդությունից կազմված թատերախմբի գործունեության վրա, չէր կարող չշարժել նրա կենդանի հետաքրքրությունը ռուսական դրամատուրգիայի և նրա մեծագույն գլուխ-գործոցի հանդեպ: Մինչ այդ «Ռեկիդորը» խաղացվել էր Թիֆլիսի ռուսական բեմի վրա և մեծ հետաքրքրություն առաջացրել հասարակության լայն շրջաններում: Ալեքսանդրապոլի բեմադրությունը ոչ միայն յուրովի արձագանք էր Թիֆլիսի բեմադրության, այլև տեղի հայ բնակչության՝ Գոգոլի հանդեպ ունեցած ջերմ հետաքրքրության մի արտահայտություն:

Գոգոլի ստեղծագործություններից մեկնից շատ սիրվածն ու տարածվածը հայ իրականության մեջ եղել է «Ռեկիդորը»: Հայ արվեստի նշանավոր գործիչների համար «Ռեկիդորը», կուռ կերտվածքով, կերպարների ամբողջականությամբ ու ստեղծագործական կատարելությամբ, միշտ էլ ոգեշնչման աղբյուր է հանդիսացել:

Հայ պարբերական մամուլը սիստեմատիկաբար տեղեկություններ է տվել իր ընթերցողներին Թիֆլիսի ռուսական թատրոնում բեմադրվող պիեսների մասին: 60-ական թվականների մի հազորդման մեջ աս-

ված է. «Շեքսպիրի, Գոգոլի, Գրիբոեդովի, Օստրովսկու և ուրիշների պիեսները հաճախ են ներկայացվում»¹:

Մենք արդեն նշել ենք, որ դեռևս 1872 թվականին հայ նշանավոր կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխաճյանը Գոգոլի «Ռևիզորի» վերափոխված սյուժեի հիման վրա գրում է իր նշանավոր «Արիֆ» կոմիկական օպերան՝ երեք գործողությամբ: Ուրախությամբ պիտի նշել, որ այդ օպերայի պարտիտուրան, Չուխաճյանի մյուս գործերի հետ միասին, կորուստից փրկվել և այժմ գտնվում է Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի գրադարանի և արվեստի թանգարանում:

«Արիֆ» օպերայի պարտիտուրայի առաջին էջի վրա Տիգրան Չուխաճյանն իր ձեռքով գրել է. «Այս օպերան գրված է Գոգոլի «Ռևիզորի» վրա...»: Այսպես նշում է նաև, որ այն հարմարեցրած է տեղական կյանքին և այդ աշխատանքը կատարել է Հովհաննես Աճեմյանը: Մեզ չհաջողվեց գտնել «Արիֆ» օպերայի համար Աճեմյանի գրած լիբրետտոն, ուստի անհնարին է կոնկրետ կերպով խոսել այն մասին, թե ի՞նչ փոփոխություններ են կատարվել, կամ ի՞նչ ձևով է օգտագործվել Գոգոլի «Ռևիզորը»: Բայց քանի որ օպերայի հեղինակ Չուխաճյանը իր ձեռքով գրել է, որ «Այս օպերան գրված է Գոգոլի «Ռևիզորի» վրա...», նշանակում է, պետք է ենթադրել, որ այդ փոփոխություններն էական չեն եղել և հիմնականում պահպանվել է Գոգոլի կոմեդիայի սյուժետային և կոմպոզիցիոն ամբողջությունը:

Երաժշտական գրականության մեջ «Արիֆ» օպերայի բեմադրության մասին քիչ տեղեկություններ կան:

¹ «Հայկական աշխարհ», 1869, № 11—12:

Արխիվային գործերում գտնվել է «Արիֆի» մի բեմադրութ-
թյան ծրագիրը: Ահա՛ այդ ծրագիրը.

Թ Ա Տ Ր Ո Ն Կ Ա Ղ Ղ Ի Ա Կ Ա Ն

ԸՆԴԱՄԵՆ ՓՈՂՈՑ

1874 թվի հոկտեմբերի 23 շուբաշաբթի
Տնօրինություն Տիգրան Զուխանյանի
Մասնավոր Երեկոյք
Օպերայի հայ խմբին

ԱՐԻՖԻՆ ԶԻՇԼԻՍԻ

ՕՊԵՐԱ ԳՈՄԻՔ ԵՐԵՔ ԱՐԱՐՔՈՎ

Երաժշտություն

ՏԻԳՐԱՆ ԶՈՒԽԱՆՅԱՆԻ

Ապա բերված է գործող անձանց ցանկը, թվով
ավելի քան 10 հոգի, իսկ որ ամենագլխավորն է, ինչ-
պես ասված է ծրագրում, ներկայացմանը մասնակցում
էին «գյուղացիք և գեղջիկահիք»:

Ծրագրից ուրոշակի նկատելի է, որ գործողությունը
տեղի է ունենում գյուղական վայրում, քանի որ ոչ միայն
գործող անձանց թվում կային «գյուղացիք և գեղջիկ-
հիք», այլև մասսայական տեսարաններին նույնպես
մասնակցում էին գյուղացիներ ու գեղջիկահիքներ: Դա
կարևոր հանգամանք է: Գյուղացիների մասնակցությոնը
վկայում է, որ «Մեկիգորի» հարմարեցումը տեղական
պայմաններին կատարվել է ներկայացումը ժողովրդին
է՛լ ավելի մոտեցնելու որոշակի նպատակով: Վաճառա-
կանների փոխարեն հայ բեմում հանդես է գալիս աշ-

խատաւոր գյուղացիութիւնը, որը ճնշւում ու շահագործւում էր տեղական իշխանավորների կողմից:

Դժուար է ասել, թե ուրիշ էլ ի՞նչ փոփոխութիւններ են կատարւել «Ռեւիզորի» տեքստի նկատմամբ: Սակայն այն փաստը, որ դեռևս անցյալ դարի 70-ական թվականների սկզբներին Գոգոլի երկերը հիմք են ծառայել հայկական օպերա գրելու համար, ինքնին վկայում է, որ հանճարեղ ռուս հեղինակը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հայ մտավոր կյանքի զարգացման ընթացքի վրա:

Չնայած Չուխաջյանն ասել է հայրենի երկրից հեռու, թուրքական դեսպոտիզմի ծանր պայմաններում, բայց այնուամենայնիւ նրա սրտին միշտ մոտ ու հարազատ է եղել ռուսական մեծ կուլտուրան և պատահական չէ, որ 1877—78 թվականներին, ռուս-թուրքական սպառնալուծի տարիներին, նա պարզեցատրւել է ռուսական շրանշանով՝ ռուսական բանակին մատուցած ծառայութիւնների համար:

«Ռեւիզորի» տեքստի հիման վրա Չուխաջյանի գրած օպերան այն մասին է վկայում, որ Գոգոլի անմահ ստեղծագործութիւններն իրենց մասնակցութիւնն են ունեցել նաև հայ երաժշտութեան զարգացման գործում:

60—70-ական թվականներին հայ մտավորականութիւնը լավ ծանոթ էր ո՛չ միայն Գոգոլի գլխավոր կոմեդիաներին՝ «Ռեւիզորին» և «Սմուսնութեանը», այլև նրա դրամատիկական առանձին հատվածներին ու տեսարաններին: Հատուկ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն փաստը, որ դեռևս 1878 թվականին Երևանում խաղացւում է Գոգոլի «Վակեյանոց» դրամատիկական տեսարանը: Այդ մասին ժամանակի մամուլում

կարգում ենք. «Փետրվարի 16-ին Երևանում ուսուցչական խմբի ուժերով բեմադրվում է Հ. Կարինյանի «Շուշանիկ» ողբերգությունը, որից հետո խաղում են «Լակեյանոց» («Лакейская»)՝ Գոգոլի գրվածքներից»¹:

Հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնը Գոգոլի կոմեդիաները սկսել է բեմադրել 80-ական թվականների սկզբներից: Թիֆլիսի դերասանական մշտական խումբը 1882 թվականի հունվարի 14-ին խաղում է Գոգոլի «Ամուսնությունը»: Ներկայացմանը մասնակցում էին անվանի դերասաններ Մարի-Նվարդը, Մնակյանը, Տեր-Գրիգորյանը, քույրեր Գարագաշյանները և ուրիշներ: Ներկայացումն անցնում է բավականին հաջող: Այդ ժամանակից սկսած Գոգոլի «Ամուսնությունը», ինչպես և «Ռևիզորը» այլևս չեն իջնում հայկական բեմից: Գոգոլի կոմեդիաները դառնում են հայ թատերական հանդիսատեսների սիրելի գործերը:

Նույն, 1882 թվականի ապրիլի 12-ին Թիֆլիսի հայ դերասանական մշտական խումբը առաջին անգամ բեմադրում է «Ռևիզորը»: Գոգոլի մահվան 30-ամյակի կապակցությամբ, հորեկյանական այդ ներկայացմանը մասնակցում են հայ բեմի համարյա բոլոր նշանավոր դերասանները: Այսպես, Խլեստատիովի դերը կատարում է հանճարեղ արտիստ Պետրոս Աղամյանը, քաղաքապետինը՝ Մնակյանը, Աննա Անդրեևնայինը՝ Մարի-Նվարդը, Լյուսիին-Տյապկինինը՝ Որդուբաղյանը (հռակավոր դերասան Պետրոսյան), Դորչինսկունը՝ Տեր-Պավլյանը, Բորչինսկունը՝ Մանգինյանը, և այդպես բոլոր գլխավոր դերերում հանդես են եկել հայ բեմի վարպետները: Այդ դերասաններից շատերը այնուհետև տասնյակ տա-

¹ «Մշակ», 1878, № 44:

րիներ շարունակ գողոյւյան ռեսկրիտուարի լավագոյն կատարողներն են հանդիսացել հայ իրականութեան մեջ:

Մեծ ու նշանակալից երևույթ էր հայ ժողովրդի մեծագոյն դերասան Պետրոս Աղամյանի հանդես գալը գողոյւյան ռեսկրիտուարում: Անհրաժեշտ է նշել, որ Պետրոս Աղամյանը անսահման ու խորը համակրանք է տածել ռուս առաջավոր գրողներին՝ Գրիբոեդովի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Օստրովսկու և մյուսների հանդեպ: Նա անձամբ ծանոթ է եղել Օստրովսկու հետ և արժանացել մեծ դրամատուրգի բարձր գնահատականին: Աղամյանը հանդիսացել է ռուս դրամատուրգների այս փայլուն սլենդայի հոյակապորեն կերտված կերպարներից շատերի անողոգական մարմնավորողը հայ բեմի վրա: Գրիբոեդովի «Խելքից սլատուհասի» մեջ նա խաղացել է Չացկու, Լերմոնտովի «Դիմակահանդեսում»՝ Արքենինի, Գոգոլի «Ռեկվորում»՝ Խլեստակովի դերերը:

Աղամյանի կողմից Խլեստակովի կերպարի բեմական հիասքանչ մարմնավորումը մեծ ուշադրութեան է արժանացել ոչ միայն հայ, այլև ռուս հանդիսատեսների շրջանում, որոնք Խլեստակովի դերում շատ տաղանդավոր դերասանների էին հանդիպել: Աղամյանի հաջողութունը Խլեստակովի կերպարի ճիշտ ըմբռնման ու անողոգական դրսևորման գործում սխիսի վերագրել ոչ միայն նրա մեծ տաղանդին, այլև այն բարերար ազդեցութեանը, որ ունեցել են նրա վրա ռուս առաջավոր դրական քննադատութիւնը և առաջին հերթին Բելինսկու աշխատութիւնները, որոնց հետ նա ծանոթացել էր 80-ական թվականներին:

Աղամյանը, որ հայ իրականութեան մեջ եղել է նաև ասամունքի նշանավոր վարպետ, իր ասամունքի երեկոների

համար նյութեր է ընտրել ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս հարուստ գրականությունից: Նա հանդես է եկել Լեւոմոնտովի, Գոգոլի, Նեկրասովի և ռուս այլ գրողների ստեղծագործությունների կատարումով: 1882 թվականին Ադամյանը բեմականացնում է Լեւոմոնտովի «Դևը» և ինքն էլ հանճարեղ կերպով կատարելով Դևի մոնոլոգները, անջնջելի ու ցնցող տալովորություն է թողնում հասարակության վրա: Ադամյանը հանդես է եկել նաև Գոգոլի «Խելագարի օրագիրը» նշանավոր երկի կատարումով: Կարդալով Գոգոլի «Խելագարի օրագիրը», Բելինսկին ոգեշնչված նշել է, որ դա Շեքսպիրի վրձինին արժանի գործ է: ««Խելագարի օրագիրը», — գրում է Բելինսկին, — այդ այլանդակ գրոտեսկը, նկարչի այդ տարօրինակ քմահաճ անբջանքը, այդ բարեհոգի ծաղրը կյանքի ու մարդու — խղճուկ կյանքի, խղճուկ մարդուն կատամար այդ ծաղրանկարը, որի մեջ պոեզիայի այնպիսի անհունություն, փիլիսոփայության այնպիսի անհունություն կա, Ռիվանդուքյան այդ հոգեբանական պատմությունը՝ շարադրված բանաստեղծական ձևով, դարմանալի իր ճշմարտությամբ ու խորությամբ — արժանի է Շեքսպիրի վրձինին...»¹:

Վաղուց ի վեր ռուս բեմի վրա կատարվում էր Գոգոլի այդ երկը: Ռուս նշանավոր դերասան Անդրեև-Բուռլակը մեծ հռչակ էր ձեռք բերել, որպես Գոգոլի «Խելագարի օրագրի» անվուգական կատարող: Ադամյանը ծանոթ էր Անդրեև-Բուռլակի հետ, տեսել էր նրա վարպետ խաղը ռուս կլասիկ կոմեդիաներում, տեսել էր նաև «Խելագարի օրագրի» Բուռլակի կատարումը:

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, том I, Москва, 1948, стр. 137.

Ծանոթանալով հանճարեղ Գոգոլի այդ երկին, և իրեն հատուկ լրջությամբ ու խորությամբ մշակելով այն, Ադամյանը հանդես է գալիս այդ երկի միանգամայն նոր մեկնարանությամբ, ընդգծելով հերոսի ոչ այնքան կոմիկական, որքան տրագիկական կողմը: Նա բացառիկ հաջողությամբ է կարողացել Գոգոլի «Խեղագարի օրագիրը», որի կլասիկ թարգմանությունը Ադամյանի համար կատարել էր Շիրվանզադեն: Խեղագարի կերպարի՝ Ադամյանի մեկնաբանությունը միանգամայն յուրովի ու զարմանալի ինքնատիպ է եղել: Այդ ինքնատիպությունն արտահայտվել է Գոգոլի կերպարի ռեալիստական ու հույեբանական ճիշտ մեկնաբանության մեջ: Հասարակության վրա Ադամյանի թողած հսկայական տպավորության մասին ժամանակի մամուլը հետևյալն է գրել. «Պ. Ադամյանը կարդաց Գոգոլի «Խեղագարի օրագիրը» անունով հոգեբանական էությունի մի կտորը: Պ. Ադամյանը խեղագարի տիպը ներկայացրեց ինքնուրույնաբար, այսինքն, նա Պոսլրիշչինին դուրս բերեց բոլորովին այլ կերպով, քան թե, օրինակ, Անդրեև-Բուռլակը: Վերջինը պատկերացնում է Գոգոլի խեղագարին կոմիկ ձևով, այն ինչ ու. Ադամյանը ավելի դրամատիկ ձևով ներկայացրեց: Այսպես թե այնպես, նա խոր տպավորություն թողեց հանդիսականների վրա, որոնց կողմից և արժանացավ բուռն ծափահարության»¹:

Դեռևս Ադամյանի կենդանության օրոք շատ փորձեր են եղել նրա նմանողությունը կատարելու Գոգոլի «Խեղագարի օրագիրը», բայց այդ բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցել, և ոչ ոքի, թե՛ նրա ժամանակակիցներից և թե՛ նրանից հետո, չի հաջողվել Գոգոլի այդ երկի կա-

¹ «Արձագանք», 1886, № 44:

ՆՈՐԱՆՏԱՐԱՆ ԺԳ

ԹԻՖԼԻՍԻ ԹԱՏՐՈՆ

18 86

Ուրբաթ, Նոյեմբերի 28-ին

ԽԵԼԱԳԱՐԻ ՕՐԱԳԻՐԸ

ՀԱՅ ԳՅՈՒԼԻ ԲԱՐՄԱՆ ԺԱՎԱՆՉԱՅԻՆ

Կր կատարէ պ. ԱԴԱՄԵԱՆԸ

ՅԵՂԵՐԻ ԳԻՆԸ

Պէտքեր ըստ 10 ր 10 Կ. Կ. 1 Ժնն 1: 7 ր 30 Կ. Ժննայներ 0 ր 20 Կ. Բաղնախոռներ 1 Կարդի 3 ր 20 Կ. 2. 3 Կ 4-2 ր. 15 Կ. 5 Կ 6 1 ր 60
ախոռներ 1-ից Ժնն 6 Կարդ 1 ր 5 Կ. Ժննայներ 10 Կ. Բաղնախոռներ 1 Կարդ-2 ր. 15 Կ. Ժննայներ 1 ր 60 Կ. Զարկուի 30 Կ.

ՍԿԻՋՈՐ, Լ 8 ԺԸՄԻՆ ԵՐԵՒԱՅԵՐՆ

Յետ-Կներ կարծիք Լ տառով թէ վաղ-պաշ Լ թէ Լնրկալաշման որդ Գ. Պետրովիկուց. Բատարի կատարած:

Պ. Աղամյանի 1886 թ. ԵԼՈՒԺԻ ԺՐԱԳԻՐԸ:

տարման այն բարձրութեանը հասնել, որը հատուկ էր Աղամյանի հանճարին:

Դերասան Ամիրջանը Աղամյանի մասին գրած իր հուշերում պատմում է մի հետաքրքիր դեպք այն մասին, թե ինչպես մի օր, երբ Աղամյանի մոտ հավաքվել էին նրա թատերական ընկերները, դերասան Սմբատ Լալայանը դառնալով նրանց առում է.

«— Պարոնայք, կիսմենաք ինձ նմանեցնեմ պ. Աղամյանին «Խելագարի օրագրի» դերում:

— Խնդրե՛մ, ինչպե՛ս, շատ ուրախ ու գոհ կըլամ, եթե այդպիսի բան մը ընեք:

Պ. Լալայանը բարձրացավ սեղանի վրա ու սկսեց իր մենախոսութիւնը աշխատելով նմանեցնել Աղամյանի արտասանութեան ձևերին ու նրա դիմագծերին:

Աղամյանը, որ ամբողջ ժամանակ լուռ հետևում էր նրա խաղին, հանկարծ տեղից վեր թռչելով, բարձր ձայնով գոռաց.

— Ի՞նչ կընեք ծո, ո՞հ աստված իմ, ես մեռա: Տղա՛ս, դուք ինձ սպանեցիք, միթե՞ ես այդպես անշնորհ կխաղամ: Գուցե մի օր ինձ անծանոթ հասարակութեան մեջ այդպիսի ցանցառ բան մը ընեք, ապա ի՞նչ կարծիք պիտի կազմեն իմ մասին:

Ապա սկսեց արագորեն քայլել և բարկութիւնից իր սիրուն մաղերը քանդել: Հետո հուզված նստեց սեղանի մի անկյունում¹:

Աղամյանի մահից հետո հայ դերասաններից մի քանիսը նույնպես փորձեցին հանդես գալ Գոգոլի «Խելագարի օրագիրը» հոգեբանական էսյուդի կատարումով, բայց, ինչպես վկայում է ժամանակի մամուլը,

¹ «Թատրոն և երաժշտութիւն», 1916, № 12:

ներանց ևս չհաջողվեց հասնել այդ կերպարի հոգեբանական այն ճշգրիտ ու ռեալ պատկերմանը, որին հասել էր Ադամյանը:

19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին Անդրկովկասի տարբեր քաղաքներում Գոգոլի «Խելագարի օրագրի» կատարումով համախափ հանդես էր գալիս դերասան Հովսեփ Կարինյանը: Թիֆլիսում 1900 թվականի հոկտեմբերի 5-ի նրա ելույթին ներկա է լինում Շիրվանզադեն, որը բազմիցս բախտ է ունեցել տեսնելու ու հիանալու «Խելագարի օրագրի» Ադամյանի հանճարեղ կատարումով: Այդ մասին գրած իր թատերախոսականում Շիրվանզադեն նշում է. «Ընթերցողներին զարմացնելու համար ոլիտի ավելացնեմ, որ այ. Կարինյանը կատարեց Գոգոլի հայտնի «Խելագարի օրագիրը», բայց թե ինչպես, այդ մի՛ հարցնեք»¹:

Ինչպես առհասարակ իր դերերում, այնպես էլ Գոգոլի երկերի կատարման մեջ Ադամյանն անփոխարինելի էր: Հատկապես մեծ ու անդնահատելի է Ադամյանի դերը հայ իրականության մեջ Գոգոլի երկերը մասսայականացնելու և նրանց նկատմամբ անսահման սեր առաջացնելու դործում:

Թիֆլիսի հայկական թատրոնը 1885 թվականի ապրիլի 11-ին բեմադրում է Գոգոլի «Ամուսնությունը»: Այդ ներկայացման համար պիեսը նորից է թարգմանվում: Նոր էր նաև դերակատարների կազմը: Գլխավոր դերակատարներն էին—Ազաֆիա Տիխոնովնա՝ տիկին Մելիքյան, Ֆեոկլա Իվանովնա՝ Զաբել, Պողկոլյոսին՝ Քալանթարյան, Կոչկարյով՝ Կոլմանյան, որը և պիեսի

¹ «Մշակ», 1900, № 189:

նոր թարգմանության հեղինակն էր, Յաիշնիցա՝ Վրույր, ժեմակին՝ Լիսիցյան և այլն:

«Ամուսնության» այդ նոր բեմադրությունը կենդանի հետաքրքրություն է առաջացնում հասարակության մեջ: Մամուլն այդ բեմադրությանն անդրադառնալով խոսում է նաև Գոգոլի ու նրա ստեղծագործությունների մասին: Այսպես, օրինակ, թատերախոսներից մեկը գրում է. «Գոգոլը մեզնից կես դար առաջ ապրող հեղինակ է: Իբրև ճշմարիտ, հանճարեղ բանաստեղծ՝ Գոգոլը մեծ ճշմարտությամբ և նրբությամբ գուրս է բերել յուր ժամանակի կյանքը: Նրա ամեն մի գրվածքի տիպերը դարմանալի ինքնուրույնություն ունեն: Այնպես որ այդ տիպերը ճշտությամբ գուրս բերելու համար պետք է արտիստ լինել, այսինքն մի այնպիսի դերասան, որ դրա համար ունի կոշում, ձիրք»¹:

Անդրադառնալով առանձին դերակատարների խաղին, հոգվածագիրը հիացմունքով է խոսում դերասանուհի Զաբելի խաղի մասին: Նա գտնում է, որ անվանի դերասանուհին խոր կերպով ուսումնասիրել ու գեղարվեստական բարձր կատարելության է հասցրել իր դերը: «Ուրախությամբ սրտի հայտնում ենք,—գրում է նա,— որ տիկին Զաբելը (Ֆեոկլա Իվանովնա) շատ և շատ գեղեցիկ ներկայացրեց ռուս մոցիքուկ կնոջը: Նրեում է, որ հարգելի տիկինն առանձին խնամքով ուսումնասիրել է յուր դերը, որը յուր առանձին նրբություններն ունի»²:

Ըն ինչպե՞ս են խաղացել մյուս դերակատարները և թե հաջողվե՞լ է արդյոք նրանց ստեղծել ամբողջական

¹ «Մեղու հայաստանի», 1885, № 29:

² Նույն տեղում:

ու նպատակասլաց խաղ, այդ մասին հոգւածի հեղինակը գրում է. «Պ. Քալանթարյան (Պողկոլյոսին) և պ. Լիսիցյան (Ժեւլակին) ամենից ավելի աչքի էին ընկնում ո՛չ միայն իրենց դերով, այլև գեղեցիկ խաղով: Պ. Կոլմանյան (Կոչկարյով) շատ է սիրում շափազանցությունների մեջ ընկնել: Եվ կարծես ավելի ուզում է էֆեկտներով, քան դերի գիտակցությամբ ազդել: Մեզ թվում է, որ պ. Կոլմանյանը խաղի ժամանակ շատ է ոգևորւում, ուստի և մոռանում է իր դերի խորհուրդը: Պ. Վրույրը բավականին մոտ էր Գոգոլի Զվածեղին: Տիկին Մելիքյանը (Ադաֆյա Տիխոնովնա) շնորհալի խաղացող է երևում»¹:

Ինչպես վկայում է հոգւածագիրը, «Ամուսնության» 1885 թվականի այդ բեմադրությունն ընդհանուր առմամբ անցել է հաջող և հասարակության վրա թողել է միանգամայն դրահացուցիչ տպավորություն:

Գոգոլյան դրամատուրգիայի իդեական ու գեղարվեստական ճիշտ մեկնաբանման տեսակետից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայ դերասանական խմբի կողմից «Ռեկիդորի» 1898 թվականի բեմադրությունը, որին մասնակցում էին հայ բեմի նշանավոր դերասանները: Ներկայացման հաջողությունը պայմանավորված էր դերակատարների տաղանդավոր խաղով, կոմեդիայի իդեական ու գեղարվեստական ճիշտ մեկնաբանությամբ: Դերակատարների ճնշող մեծամասնությունը իր կրթությունը ստացել էր Ռուսաստանում և քաջ ծանոթ էր ռուսական կյանքին, ռուս գրականությանն ու դրամատուրգիային: Նրանք բաղմիցս դիտել էին «Ռեկիդորը» Մոսկվայի և Պետերբուրգի բեմերի վրա՝ ռուս

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 29:

Թատրոնի մեծատաղանդ արտիստների փայլուն կատարմամբ:

Այսպիսով, ռեալիստական ոգով դաստիարակված հայ գերասանների այդ խումբը «Ռեիզորի» բեմադրությունյամբ նպատակ ուներ ստեղծել հայ բեմի համար միանգամայն նոր ու ինքնատիպ մի ներկայացում, որին վիճակված էր հետադաշում երկար տարիներ շարունակ հայ թատրոնի ռեալիստության դարդերից մեկը հանդիսանալ: Գլխավոր դերերում հանդես էին եկել. քաղաքապետի դերում՝ Գևորգ Պետրոսյանը, խնեստակովի՝ Պողոս Արարսյանը, Օսիպի՝ Հովհաննես Աբելյանը, Բորչինսկու՝ Գրիգոր Ավետյանը, Դորչինսկու՝ Գևորգ Տեր-Դավթյանը, դատավորի՝ Վրուչըրը և այլն:

Բեմադրության ռեժիսյորն էր Գևորգ Պետրոսյանը, որը թե՛ լավ ծանոթ էր ռուս կլասիկ դրամատուրգիային և թե՛ բազմաթիվ անգամ հանդես էր եկել Գրիբոեդովի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Օստրովսկու, Սուխով-Կոբլինի պիեսներում: «Ռեիզորի» իր այս բեմադրության մեջ նա կատարում էր քաղաքապետի դերը: Մամուլը լայնորեն արձագանքում է ռուս կլասիկ դրամատուրգիայի այս անդուգական երկի հաջող բեմադրմանը: Ժամանակի թատերական քննադատներից մեկը գրում է. ««Վերաքննիչի» ներկայացումը մի անպայման հաջողություն էր մեր դերասանական մարմնին, որ քիչ անգամ այսօրան կատարյալ ամբողջությամբ և արտահայտիչ բնորոշությամբ զուր էր եկել, որքան ներկա առթիվ: Կատակախաղի հինգ. գործողության միջոցին դիտելի էր յուրաքանչյուր դերասանի քով նույն փութկոտությունը, նույն հոգածությունը գերազանցելու յուր խաղի մեջ յուր

ընկերներին... Ամենքն էլ կատարյալ մարմնացումն էին իրենց դերերին»¹:

Այդ նույն թատերախոսականում հանդիպում ենք մի չափազանց կարևոր մտքի: Խոսելով Գոգոլի հանձարեղ կոմեդիայի քննադատական ոգու հասարակական խոշոր արժանիքների մասին, թատերախոսը որոշակի նշում է, որ ցարական գրաքննությունը երկար ժամանակ թույլ չի տվել այն ներկայացնել: ««Ալերաքննիչ» մեջ,— գրում է նա,— սուր հեգնությունը վեր է հանում կծու կերպով ասպականյալ բարքերի, կաշառատու պաշտոնյաների, վաշելասեր պաշտոնատերերի, մթամիտ և դյուրախաբ փառասերների անզուգական նկարները: Իրավացի այս դործը Գոգոլի հրաշակերտն է անվանվում և դասական գրականության գլուխ-գործոցներից միինը... Դյուրավ ըմբռնում ենք, թե ինչո՞ւ երկար ժամանակ այս խաղը մնաց թղթերի մեջ պահված գրաքննիչի խիստ տնօրինությունը...»²:

Թատերական առողջ քննադատությունը, խրախուսված «Ռևիզորի» այդ բեմադրությամբ, հակադրում է այն եվրոպական ու ֆրանսիական մելոդրամաներին և պայքար ծավալում վերջիններիս բեմադրման դեմ: «Մշակի» թատերախոսը այդ բեմադրության մասին հետևյալն է գրում. ««Ալերաքննիչ» պիեսը հետաքրքրությունով լսվեց, որովհետև դերասանները ուշագրությունով էին վերաբերվել դեպի նշանավոր գրվածքը, արեւ էին՝ այսպես ասած, հնարավորը, իսկ որ ամենագլխավորն է, «Ալերաքննիչ» զուտ ընթերցումը միայն կարող է միշտ

¹ «Նոր-դար», 1898, № 217:

² Նույն տեղում:

ավելի հետաքրքրել, քան թե 15 մեկուկրամաներ ամենահաջող կերպով ներկայացված...»¹:

Անդրադառնալով առանձին դերակատարների խաղին, մամուլը հատկապես նշում է Պետրոսյանի, Արելյանի և Արաքսյանի խաղը: Պետրոսյանը հայ բեմի տաղանդավոր վարպետներից է: Նրա փայլուն խաղը քաղաքապետի դերում մամուլի կողմից արժանացել է բարձր գնահատականի: Ցարական խորամանկ ու դաժան, ստոր ու ամբարտապան քաղաքապետի կերպարի բացահայտումը Պետրոսյանի կողմից կատարվել է բացառիկ վարպետությամբ:

Շիրվանդադեն առաջինն էր, որ հանդես գալով մամուլում, բարձր գնահատական տվեց «Ռեկլորի» 1898 թվականի նոյեմբերի 21-ի այդ բեմադրությունը: Հանրահայտ է, որ Շիրվանդադեն, որպես թատերական քրննադատ, բավականին խստապահանջ է եղել ռեպերտուարի և դերասանական խաղի նկատմամբ: Եվ եթե մեծ վիպասան-դրամատուրգը հավանել է այդ ներկայացումը, ապա դա ինքնին վկայում է, որ «Ռեկլորի» բեմադրությունը նախապատրաստված է եղել լավ և իրականացված չափազանց հաջող: Շիրվանդադեն իր հոգվածում առաջին հերթին նշում է դերասան Պետրոսյանի հաջող խաղը քաղաքապետի դերում: ««Վերաքննիչ» կոմեդիայի կենտրոնը, ոգին, — գրում է նա, — քաղաքապետ Սկվոդնիկ-Դմոխանովսկին է, որի դերը ստանձնել էր պ. Պետրոսյանը: Սկզբից մինչև վերջը, հինգ արարվածի ընթացքում, բոլոր զխաղոր գործողությունները կատարվում են քաղաքապետի շուրջը: Նա, այսպես ասած՝ տոն է տալիս մյուս բոլոր գործող անձերին

¹ «Մշակ», 1898, № 227:

և բնականաբար կատակերգության հաջողությունը գրել-
խափորապես կախված է այդ դերը հաջող կատարելուց։
Եթե նույնմբերի 21-ին մենք ականատես էինք «Վերա-
բննիշի» հաջող ներկայացման, այդ ընդհանրապես ամ-
բողջ խմբի գործ դրած ջանքի և հատկապես պ. Պետ-
րոսյանի խելացի խաղի շնորհիվ էր։ Առանձին ուշա-
դրության արժանի էր պ. Պետրոսյանի խաղը առաջին
գործողության մեջ, երբ պատրաստվում է գնալ իշխա-
տակովի մոտ ու պատեպատ ընկնում, շտապում, մի
կարգադրությունը չլերջացրած՝ մյուսն է անում ու այն-
քան իրեն կորցնում, որ գլխարկի տեղ ծածկում է գրել-
խարկակալը։ Երկրորդ գործողության մեջ՝ իշխատակո-
վին ներկայանալիս և մանավանդ վերջին արարվա-
ծում, երբ իմանալով իշխատակովի ով լինելը՝ արտահայ-
տում է իր դայրույթը։ Լավ էր և պարունի գրիմը»¹։

Պետրոսյան-քաղաքապետի հաջող խաղը նշել են
նաև մյուս թերթերը։ Այսպես, օրինակ, «Մշակի» թատե-
րական ռեցենզենտը գրում է, որ Պետրոսյանը քաղաքա-
պետի դերն «այնպես լավ կատարեց, որ հաջող կարող
էր համարվել նույնիսկ ռուս բեմի վրա, մանավանդ դե-
ղեցիկ էր նրա խաղը վերջին գործողության ընթացքում։
Այն ծայրահեղ հակառակ հոգեկան դրությունները, որոնց
մեջ ընկնում է հին, փորձված, մի կողմից սաստիկ վա-
խեցած, մյուս կողմից սանձարձակ բռնակալ աստիճա-
նավորը, շատ կենդանի և տիպիկական կերպով արտա-
հայտվեց պ. Պետրոսյանի խաղի մեջ»²։

Երկար տարիներ շարունակ իր ռեպերտուարի լա-

¹ «Նոր դար», 1898, № 231։

² «Մշակ», 1898, № 218։

վագույն դերերից մեկը Պետրոսյանը համարել է «Ռեկ-
զորի» քաղաքապետը և նա չի սխալվել. իրավ, որ դա
նրա ստեղծագործած բեմական լավագույն կերպարն է
եղել, մի կերպար, որն իր կատարելությամբ հայ հան-
դիսականներին հիշեցրել է անմահ Շչեպկինին:

«Ռեկզորի» 1898 թվականի բեմադրության մեջ
Խլեստախովի դերը կատարել է Պողոս Արաքսյանը:
Արաքսյանը սովորել էր Պետերբուրգում և որպես ար-
վեստագետ ձևավորվել ուսն թատրոնի լավագույն ներ-
կայացուցիչների շրջանում, դաստիարակվել ուսական
ռեալիստական թատրոնի առաջավոր տրագիցիաներով:
Արաքսյանը մեկն է եղել այն դերասաններից, որոնք
հայ բեմի վրա տարիներ շարունակ փայլուն կերպով
մարմնավորել են ուսն կլասիկ դրամատուրգիայի մի
շարք կերպարները: Արաքսյան-Խլեստախովը երկար
տարիներ փայլել է հայ թատրոնում որպես այդ կեր-
պարի կլասիկ մարմնավորողը: Արաքսյանը խոհուն ու
լուրջ դերասան էր կոմիկական դերերում: Ահա թե ինչո՞ւ
նրա կերտած կերպարները հեռու էին ծաղրանկար լի-
նելուց: Բատերական քննադատությունը դավաստով է
խոսում նրա խաղի մասին, նշելով, որ Արաքսյանը
միանգամայն «...հաջող Խլեստախով էր, տիպի նկարա-
դրություն մեջ ցույց տվեց հասկացողության նրբու-
թյուն և մեծ հմտությամբ պահպանում էր խաղի տակտը
և չափը, և այդ այնպիսի դերում, որ շատ հեշտ կարող
էր կարիկատուրպի փոխվել»¹:

Գողոլյան կերպարների բեմական կերտման պատ-
վավոր գործում իր տաղանդի մեծ ուժով փայլել է հայ
ժողովրդի մեծահռչակ արտիստ Հովհաննես Աբելյանը:

¹ «Մշակ», 1898, № 217:

Նա ռուսական բեմից էր հայ թատրոն եկել, իր հետ բերելով այն լավագույնը, որ բնորոշ էր այդ թատրոնին ու առաջին հերթին՝ նրա խորը ռեալիզմը: Աբելյանը կատարելապես տիրապետել է ռուս լեզվին, հիմնովին ուսումնասիրել է ռուս գրականությունը, դրամատուրգիան, ռուս թատերական քննադատությունը: Աբելյանը հայ թատրոնի ամենակուլտուրական ու կրթված դերասաններից մեկն է եղել: Իրավացիորեն նա համարվել է «թատրոնի ժողովրդականացման ռահվիրաններից մեկը, ամենաժաջանը, ամենաեռանդունը»¹:

1898 թվականին «Ռեկլորում» նա առաջին անգամ հանդես է գալիս Օսիպի դերում: Օսիպի յուրահատուկ կերպարը, նրա ոճը, լեզուն, շարժումները բացառիկ լրջությամբ ուսումնասիրած լինելով, Աբելյանը կարողանում է մեծ հաջողությամբ մարմնավորել այն հայ բեմի վրա: Մամուլը միաբերան նշել է, որ Աբելյանը մեծ վարպետությամբ է կերտել Օսիպի կերպարը: Թատերական քննադատներից մեկը, խոսելով «Ռեկլորի» այդ բեմադրության մասին, նշում է, որ Աբելյանը լիովին «տիրապետել էր իր դերը և թվում էր, թե ռուս տիպը կենդանացած կանգնած էր բեմի վրա»²:

Տասնյակ տարիներ շարունակ Աբելյանը կատարել է Օսիպի, իսկ հետագայում նաև քաղաքապետի դերերը և միշտ էլ փայլուն հաջողությամբ կենդանացրել գոգոլյան այդ կերպարները հայ հանդիսականների առաջ:

«Ռեկլորի» 1898 թվականի այդ բեմադրության ժամանակ Բորչինսկու դերը կատարում է այն ժամանակ

¹ Գ. Ալեքսյան, Փառասուն և հինգ տարի հայ բեմի վրա, Երևան, 1933, էջ 89:

² «Մշակ», 1898, № 237:

դեռևս երիտասարդ դերասան. Գրիգոր Ավետյանը: Գրիգոր Ավետյանը, ինչպես և Արշակ Մամիկոնյանը հայ բեմի լավագույն կոմիկ դերասանների պլեադային են պատկանում: Մամուլը բաղմիցս նշել է այն մեծ հաջողությունները, որ ունեցել են նրանք հայ բեմի վրա՝ վայելելով հայ հանդիսատես հասարակության բոլոր համակրանքը: Արվեստագետ Գարեգին Լևոնյանը իր հողվածներից մեկում այս առթիվ գրում է. «Ո՞վ է, որ հանդես է գալիս կոմեդիայի մեջ արտասովախառն ծիծաղով, որը մեզ ծիծաղեցնում է, բայց ինքը չի ծիծաղում—դա կոմիկն է, կատակերգուն: Մեր բեմը երկու առաջնակարգ կոմիկ ունի: Մեկը մյուսից լավ, Բոբշինսկի և Դորշինսկի, Ավետյան և Մամիկոնյան»¹:

Տաղանդավոր դերաստն Գրիգոր Ավետյանը ավելի քան կես դար ծառայել է հայ թատրոնին: Ինչպես Պետրոսյանը, Արելյանը, Արաքսյանը, այնպես էլ Ավետյանը հայ դերասանների այն պլեադային է պատկանում, որն իր արտիստական կրթությունը Ռուսաստանում է ստացել: Նա «Քառասուն և հինգ տարի հայ բեմի վրա» խորագիրը կրող հիշողությունների գրքում Մոսկվայում անցկացրած տարիների մասին հետևյալն է գրում. «Ամենից շատ սիրեցի և ջերմորեն հաճախում էի կայսերական Փոքր և Կորշի թատրոնները, ուր կոմեդիաներ շատ էին խաղացվում: Փոքր թատրոնում մի քանի անգամ տեսել եմ «Վերաքննիչ», «Խեղճից պատուհաս» և Մուխոմորովի պիեսները: Կորշի մոտ էլ դրվում էին «Վերաքննիչ» և նման պիեսներ, և այնտեղ էլ գնում էի Փոքր թատրոնի հետ համեմատություն անելու համար: Կային Կորշի մոտ դերասաններ, որ որոշ դերերում ավելի լավ էին,

¹ «Գեղարվեստ», 1911, № 4:

քան Փոքր թատրոնում և ընդհակառակը: Չէի սիրում Կորշի մոտ չափազանց հաճախ բեմադրվող ֆրանսիական թեթև, բայց նախ թուլանդակության պիեսները»¹:

Գրիգոր Ավետյանն իր արժեքավոր հուշերում անդրադառնալով այն բարերար ու նշանակալից ազդեցությանը, որ ուսն թատրոնն ունեցել է հատկապես իր վրա, որպես արտիստի, և ապա հայ թատրոնի զարգացման ընթացքի վրա, գրում է. «Մինչև Մոսկվա գնալս, լավ չեմ հիշում, թե բեմի վրա ես ինչպես էի խաղում և ինձ պահում, բայց Մոսկվայից վերադառնալուց հետո ինքս գտնում էի, որ թե՛ խոսելու, թե՛ բեմի վրա մնալու և քայլելու ժամանակ բնականին ավելի մոտ եմ: Իմ ականջն էր ծակում, երբ բեմի վրա խոսելու փոխարեն երգում էին: Նս այդ սխալ էի գտնում, որովհետև Փոքր թատրոնում, ուր ես անթիվ ներկայացումներ էի տեսել, այդ տեսակ չէին խոսում, և այդ ինձ դուր էր գալիս... Հայ դերասանների դեպի լավը փոխվելու պատճառը ես գտնում եմ ուսաց ներկայացումների ազդեցության մեջ: Մերոնք մեծ սիրով էին համախում նրանց ներկայացումները, և Թիֆլիսն ու Բաքուն ուսական բավականին լավ խմբեր էին պահում: Ռուս դերասաններին ես խոր համոզմունքով մեր ուսուցիչներն եմ համարել և այժմս էլ համարում եմ»²:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ ուսն թատրոնի բարերար ազդեցությամբ, ուսն արտիստների սրանչելի օրինակով հայ բեմի լավագույն ներկայացուցիչներին հաջողվում է ստեղծել ռեալիստական թատրոն հայ իրա-

¹ Գ. Ավետյան, Քառասուն և հինգ տարի հայ բեմի վրա, 1933, էջ 25:

² Նույն տեղում, էջ 51:

կանության մեջ և հաջողութեամբ բեմադրել ուս, հայ ու եւրոպական կլասիկ դրամատուրգիայի նշանավոր դործերը:

«Ռեկլորի» 1898 թվականի բեմադրութեանը հաջողութեամբ կրկնվել է 1899 թվականին Բաքուում, Շուշում և այլ քաղաքներում:

Գոգոլի մահվան 50-ամյակի կապակցութեամբ դերասանների վերը նշած խումբը 1902 թվականի փետրվարի 20-ին նորից բեմադրում է «Ռեկլորը», դերաստարների որոշ փոփոխութեամբ:

Նույն 1902 թվականին, բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի նախաձեռնութեամբ, էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում «Ռեկլորը» բեմադրվում է ուսերեն լեզվով: Բեմադրութեան կազմակերպական ղեկավարութեանը և սեփաւորութեանը պատկանում էր Հովհաննիսյանին: Այդ մասին ճեմարանի նախկին ուսանող Վ. Փոթեյանը պատմում է. «1902 թվականին լրանում էր Ն. Վ. Գոգոլի մահվան 50-ամյակը: էջմիածնի պէս մի կղզիացած վայրում հազիւ թէ որեւէ քայլ արվեր այդքան կարեւոր տարեթիւը նշելու համար, եթէ հանդես չգար Հովհաննիսյանը, նախաձեռնելով Գոգոլի անմահ կոմեդիայի՝ «Ռեկլորի» բեմադրութեանը ուսերեն լեզվով, ստանձնելով դործի ոչ միայն ղեկավարութեանը, այլև սեփաւորութեանը: Ճեմարանի ամբողջ աշակերտութեանն անհամբեր սպասում էր ներկայացմանը: Պիեսի բեմադրութեանը կապված էր մի շարք դժվարութեանների հետ. բացի մեծ թիւով դործող անձանց նշանադրեատների, ղեկորացիաների ու տեխնիկական այլ հարմարանքի պակասութեանից, բեմադրութեանը դրժվարանում էր նրանով, որ այդ ժամանակ ճեմարանի

բեմը մուտք չունեին կանացի ուժերը և կանանց գերերը կատարում էին աշակերտներն ու ուսանողները: Ամբողջ մի ամիս Հովհաննիսյանը հրահանգում ու վարժեցնում էր իր գերասանական կոլեկտիվին... «Մի շաբաթ շարունակ Հովհաննիսյանն ինձ քայլել էր տալիս բեմում, սովորեցնում էր համապատասխան շարժ ու ձևերը, իսկ ներկայացումից առաջ ինձ հաղցրեց ու զարդարեց Հովհաննիսյանի քույրը՝ օրիորդ Սիրանուշը», — պատմել է ինձ քաղաքապետի աղջկա՝ Մարիա Անտոնովնայի դերակատար, ճեմարանի նախկին սան Ա. Այվադյանը: Ներկայացմանը, որ տեղի ունեցավ 1902 թվականի փետրվարին, բացի սովորական հյուրերից, այսինքն՝ ճեմարանի ուսուցիչների ընտանիքներից, հատկապես հրավիրված էին Վաղարշապատում այդ ժամանակ ապրող բոլորն էլ իրենց ընտանիքներով: Ներկայացումից առաջ, երեկոյան, ճեմարանում արտակարգ աշխուժություն էր տիրում, միջանցքում շրջում էին բոլա հյուրերը, հնչում էր բոլա կենդանի լեզուն... ներկայացումն անցավ մեծ հաջողությամբ, բոլա հյուրերի իսկ դնահատությամբ:

1903—1904 թվականներին և հետագա տարիներին «Ռեկիդորի» ներկայացմանը մասնակցում են հայ բեմի նաև մյուս նշանավոր արտիստները: Ոչ նվազ հաջողությամբ իլեստակովի դերում հանդես է գալիս Իսահակ Ալիսանյանը, իսկ Աննա Անդրեանայի դերում՝ տաղանդավոր արտիստուհի Օլգա Մայսուրյանը: Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնում, Ստանիսլավսկու և Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի մոտ իր թատերական կրթությունը ստացած Օլի Սևումյանը հանդես է գալիս քաղաքապետի դերում:

Իր վարպետ խաղով առանձնապես աչքի է ընկնում Սևումյան-քաղաքապետը: Թատերական քննադատությունը հիացմունքով է խոսում նրա փայլուն խաղի մասին: «Ինչ վերաբերում է «Վերաքննիչի» դերակատարների խաղին,— գրում է Թատերախոսներից մեկը,— մենք չենք կարող չարձանագրել վերին աստիճանի տիպիկ խաղը ս. Սևումյանի, որը տեղ-տեղ կատարելության էր հասցրել՝ և՛ «ստրուկ», և՛ «խշխան» Անտոն Մանուիլի տիպի արտահայտումը: Ո՛ւր էր, թե տիպական այդօրինակ գծերի նուրբ վերարտադրման օրինակներ կարողանար տալ մեզ ս. Սևումյանն ուրիշ դերերում ևս»¹:

Հայ բեմի վրա Գոգոլի «Ռեկվորի» բաղմամբով բեմադրությունների շարքում առանձին ուշադրության արժանի է նաև 1914 թվականի նոյեմբերի 10-ի բեմադրությունը: Այդ բեմադրության ռեժիսյորն է եղել Օվի Սևումյանը: Գլխավոր դերերում հանդես են եկել. քաղաքապետի դերում՝ Սևումյանը, Աննա Անդրեանյի՝ Մայսուրյանը, Օսիպի՝ Աբելյանը, Խլեստակովի՝ Ալիսանյանը, Դորչինսկու՝ Մամիկոնյանը, Բորչինսկու՝ Ավետյանը, Մարիա Անտոնովնայի՝ Ժասմենը, Պոշլյակինայի՝ Հասմիկը և ուրիշներ:

Կերպարների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը և էպոխայի պարզ պատկերումը դերակատարների կողմից, ինչպես և կոլեկտիվի մոնոլիտ ու փայլուն խաղը լիովին ապահովում են ներկայացման հաջողությունը: Ռեուլյուցիոն վերելքի տարիներին «Ռեկվորի» այդ բեմադրությունը հայ հասարակության լայն շրջաններում է՛լ ավելի է ուժեղացնում ատելությունը հանդեպ ցարիզմի

¹ «Արտ», 1911, № 10—11:

ու արգահատելի այն կարգերի, որոնց գոյությամբ էր պայմանավորված դերժիմորդաների և սորակեիչների հանդես գալը հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների ոլորտում:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից սկսած ընդհուպ մինչև 1920 թվականը Գոգոլի կոմեդիաները հայ բեմի լավագույն զարդերն են հանդիսացել: Հայ հանդիսականները միշտ էլ ջերմ խանդավառությամբ են դիմավորել այդ կոմեդիաների բեմադրությունը, մանավանդ հայ թատրոնի այնպիսի տաղանդավոր դերասանների կատարմամբ, ինչպիսիք էին Պետրոսյանը, Աբելյանը, Սևումյանը, Ալիխանյանը, Արաքսյանը, Մայսուրյանը, Ավետյանը, Տեր-Դավթյանը և ուրիշներ:

Նախառնույնացիոն շրջանի հայ թատրոնի զարգացման պատմության մեջ էական դեր են կատարել ռուս կլասիկ դրամատուրգիայի գլուխ-գործոցները և, առաջին հերթին, այդ դրամատուրգիայի զարդն ու պսակը կազմող Գոգոլի հանճարեղ կոմեդիաները:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և ապա սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում միանգամայն նոր պայմաններ ստեղծեցին հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի համար:

Հայաստանում ստեղծված սոցիալիստական նոր կարգերի ազատ պայմաններում հայ ժողովրդի ազգային կուլտուրան ծաղկում ու աննախընթաց վերելք է ապրում: Կուլտուրայի մյուս բնագավառների հետ միասին մեծ նվաճումներ է ձեռք բերում նաև թատրոնը:

Հայ թատրոնը և նրա տաղանդավոր արտիստները

վերջնականապես ազատագրվում են հայ բուրժուազիայի առանձին անհատների քմահաճ ու ստորացուցիչ կամայականություններից: Հայ թատրոնը դառնում է աշխատավորների լայն մասսաներին սոցիալիզմ Պետական թատրոն:

Այդ նոր թատրոնի ռեպերտուարում դարձյալ իր պատվավոր տեղն է գրավում ուսա կլասիկ դրամատուրգիան: Գրիբոեդովի, Լեոնովի, Գոգոլի, Օստրովսկու, Չեխովի, Գորկու պիեսները նոր ուժով են հնչում սովետահայ թատրոնում:

Սովետական կարգերի հաստատման հենց առաջին տարիներին Գոգոլի «Ռևիզորը» և «Ամուսնությունը» բեմադրվում են Նրեանի, Բիֆլիսի և Բաքվի հայ թատրոններում:

Նրեանի Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնում առաջին անգամ «Ռևիզորը» բեմադրվում է 1923 թվականի նոյեմբերի 14-ին, ռեժիսյոր Բուրջալյանի ղեկավարությամբ: Հայ բեմում «Ռևիզորի» սովետական առաջին այդ բեմադրությանը մասնակցում էին. քաղաքապետի դերում՝ Լևոն Քալանթարը, խլեստակովի՝ Հրաչյա Ներսիսյանը, Աննա Անդրեևնայի՝ Հասմիկը, Զեմլյանիկայի՝ Ավետ Ավետիսյանը, փոստապետի՝ Վաղարշ Վաղարշյանը և այլն:

Այդ բեմադրության մեջ առանձնապես աչքի էր բնկնում Լևոն Քալանթարը՝ քաղաքապետի իր վարպետ խաղով: Կարելի է նշել նաև Հրաչյա Ներսիսյանի ու Հասմիկի հաջող խաղը, բայց ներկայացումն ամբողջությամբ ղեկավարում էր իդեական ու գեղարվեստական այն կատարելությունից, որին սպասում էր սովետական հանդիսականը: «Ռևիզորի» սոցիալական ու գեղարվեստ-

տական հարուստ բովանդակությունն ամբողջությամբ չի դրսևորվում նաև նույն թատրոնի հետագա բեմադրությունների ժամանակ: Ի՛նչ խոսք, որ այդ բեմադրություններին վնասել է հատկապես սիեսի ֆորմալիստական մեկնաբանությունը: Բայց ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ իրենց հաջող խաղով աչքի են ընկնում արտիստներ Վադարշ Վադարշյանը և Ավետ Ավետիսյանը, առաջինը ինքստակովի, իսկ երկրորդը՝ քաղաքապետի դերում: Այդ երկու դերասաններն էլ կարողացել էին անհամեմատ ճիշտ ըմբռնել Գոգոլի կերպարների իդեական իմաստը և հաջողությամբ պատկերել դրանք բեմի վրա:

Սովետահայ թատրոնի պատմության մեջ նշանակալից երևույթ էր Հովհաննես Աբելյանի հանդես գալը քաղաքապետի դերում, «Ռեկվորի» 1925 թվականի բեմադրության ժամանակ: Ինչպես վերը նշեցինք, Աբելյանը քաջ ծանոթ էր Գոգոլի կոմեդիաներին և նրանցում նա հանդես էր եկել ղեռն անցյալ դարի վերջերին: Աբելյան-քաղաքապետը դա մեծ դերասանի կերտած բեմական լավագույն կերպարներից մեկն է: Ցարական քաղաքապետն իր ողջ էությունը, իր դաժանությամբ ու վախկոտությամբ, կաշառակերությամբ ու ստորաքաշվածությամբ լիովին բացահայտվել էր Աբելյանի մեծատաղանդ խաղում:

Ահա թե ինչո՛ւ սովետական հասարակությունն այնպես ջերմորեն ընդունեց և սովետական մամուլն էլ հիացմունքով նշեց հայ բեմի այդ մեծ վարպետի անգուղական խաղը:

1940 թվականին Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնը նորից բեմ հանեց Գոգոլի «Ռեկվորի»: Այդ

վերանորոգված բեմադրություն մեջ համարյա թե լիովին վերացված էին նախկին թերությունները, և գոգույան հումորը, նրա սպանիչ ծիծաղը ճորտատիրական Ռուսաստանի դաժան ու անհոգ շինովնիկների նկատմամբ, նրա անողորմ երկացումները Սունդուկյանի անվան թատրոնի բեմից հնչեցին գեղարվեստական լիարժեք հագեցվածությունը: Ներկայացման հաջողությունը մեծապես նդաստեղ էր Վաղարշյանի, Ավետիսյանի, Հասմիկի և Գուրգեն Գաբրիելյանի մտածված ու առանձին տեսարաններում բարձր վարպետության հասցված խաղը:

«Ռեիզորը» բաղմիցս խաղացվել է նաև ռեսպուբլիկայի մյուս քաղաքներում: Այսպես, օրինակ, Լենինականի Պետական թատրոնում 1931 թվականին բեմադրվել է «Ռեիզորը», որտեղ իրենց հաջող խաղով հանդես են եկել դերասաններ Արմեն Արմենյանը, Լևոն Զոհրաբյանը, Արուս Ասրյանը, Բաբկեն Գաբրիելյանը, Հրանտ Մանվելյանը և ուրիշներ: Արուս Ասրյանի խաղը Մարիա Անտոնովնայի դերում, անկասկած, տաղանդավոր արտիստուհու կերտած ուշադրավ կերպարներից մեկը պիտի համարել:

Գոգուլի մահվան հարյուրամյակի կապակցությամբ Նրևանի Ստանիսլավսկու անվան Պետական ռուսական թատրոնը, ինչպես և Լենինականի Պետական թատրոնը հաջողությամբ բեմադրեցին «Ռեիզորը»: Անսահման սերը ղեպի ուս հանճարեղ գրողը և նրա անմահ կոմեդիան ռեսպուբլիկայի լավագույն արտիստներին ոգեշնչել էր ստեղծելու «Ռեիզորի» գեղարվեստական լիարժեք ներկայացումներ թե՛ Նրևանի և թե՛ Լենինականի թատրոններում:

Գողթլի կոմեդիաները ռուս կլասիկ դրամատուրգիայի այն գոհարներից են, որոնք մեծապես նպաստել են ռեալիզմի ամրապնդմանը հայ թատրոնում, բարձրացրել նրա ղեղարվեստական ու իդեալական պահանջները, դաստիարակել տաղանդավոր արտիստների մի քանի սերունդներ։ Գողթլի կոմեդիաները եղել ու միշտ էլ կմնան հայ բեմի լավագույն զարդերից, հավիտյան կենդանի ու վառ պահելով նրանց անմահ հեղինակի սլայծառ անունը հայ ժողովրդի սրտում։

Ն. Վ. ԳՈԳՈԼԻ ԵՐԿԵՐԸ ՀԱՅ ԻՐԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ինչպես հայտնի է, ռուս կլասիկների ստեղծագործությունների թարգմանությունն զործում հսկայական փորձ ունի հայ պրականությունը։ Բավական է նշել, որ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Տուրգենևի, Սալտիկով-Շչեդրինի, Լև Տոլստոյի, Չեխովի երկերը թարգմանվել են հայերեն ղեռես նրանց կենդանության օրոք։ Նախառուլյուցիոն շրջանում ռուս կլասիկներից կատարված մի շարք հոյակապ թարգմանություններ, օրինակ՝ Լերմոնտովի «Դեր»՝ Մ. Սադաթյանի, Լև Տոլստոյի «Հարությունը»՝ Տ. Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ, ինչպես և Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Ալեքսանդր Ծատուրյանի, Նար-Դոսի, Շիրվանզադեի ու Վահան Տերյանի կատարած թարգմանությունները մինչև այսօր էլ պահպանել են իրենց ղեղարվեստական բարձր արժանիքները։

Դրությունը մի քիչ ալլ էր Գողթլի երկերի թարգմանության ասպարեզում։ Գողթլը դժվար թարգմանելի

հեղինակ է: Մեր խոսքը վերաբերում է ոչ միայն հայերեն թարգմանությունը: Նվ պատահական չէ, որ Գոգոլի երկերը Ռուսաստանի մի շարք ժողովուրդների լեզուներով թարգմանվել սկսվեցին միայն սովետական ժամանակաշրջանում:

Գոգոլի լեզվի առանձնահատկությունները, ոճական բարդ ու յուրահատուկ ձևերը, ժողովրդական բաղմաթիվ տապալածքները և դարձվածքները հսկայական դժվարություններ են հարուցում նրա երկերի թարգմանության գործում: Բայց, շնայած այդ դժվարություններին, դարձյալ քիչ չեն եղել այդ երկերի հայերեն հաջող թարգմանությունները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ ինտելիգենցիայի ճնշող մեծամասնությունը ծանոթ է եղել Գոգոլի երկերին բնագրի լեզվով: Գոգոլի ստեղծագործությունների պրոպագանդան հայ իրականության մեջ կատարվել է գեռես հեղինակի կենդանության օրոք (այդ գործում հսկայական դեր է կատարել Մոսկվայի կադարյան ճեմարանի դասախոսական կազմը): «Գոգոլի գրվածքների մեծագույն մասը,— գրում է «Մշակ» թերթը,—մնացել է առանց հայերեն թարգմանության և հայ կրթված հասարակության մեծագույն մասը ծանոթ է նրանց հետ բնագրերի բնթերցանությունից»¹:

Դերենիկ Դեմիրճյանը նույնպես նշում է, որ հայ իրականության մեջ Գոգոլը սիրված հեղինակ է և նրա երկերը ուսերեն լեզվով ծանոթ էին հայ ինտելիգենցիայի լայն շրջաններին: «Գոգոլը քիչ է թարգմանված հայերեն,—գրում է Դեմիրճյանը,— դա ունի իր հատուկ պատճառները: Դա նրանից չէ ամենևին, որ հայ հասա-

¹ «Մշակ», 1909, № 59:

բակուՅյունը չի հետաքրքրւիլ Գոգոլով: Նա հայերիս մեջ ամենից շատ կարդացւած գրողներից է ռուսերեն լեզվով:»

Հայ ընթերցողներին հայտնի էր, թե ինչո՞ւ ռուս մյուս գրողների համեմատութեամբ քիչ են թարգմանւել Գոգոլի երկերը: Այդ հարցը բազմիցս քննութեան առարկա է դարձել հայ մամուլի էջերում: Տասնյակ տարիներ առաջ «Մշակ» թերթը գրել է. «Գոգոլից շատ քիչ բան է թարգմանւած հայերենի: Դրա պատճառներից ամենագլխավորը թարգմանելու դժւարութեանն է: Գոգոլն այնպէս է կարողացել իր ժողովրդի լեզուն յուրացնել, ազգային առանձնահատկութեանները զարմանալի ներբութեամբ պատկերացնել, որ թարգմանել նրանց, նշանակում է զրկել համից ու հոտից, դարձնել արվեստական, անհյութ»¹:

Իհարկե, այդ չէր նշանակում, որ Գոգոլի երկերն առհասարակ անհնարին էր թարգմանել և չափաւոր փորձեր արվեին հաղթահարելու եղած դժւարութեանները: Բայց ինչպէս կտեսնենք, այդ գործը պահանջում էր երկար տարիների քրտնաջան աշխատանք և Գոգոլի երկերի մանրադնին ուսումնասիրութեան: Ի՞նչ խոսք, որ այդ հնարավոր է դառնում միայն սովետական կարգերի պայմաններում, երբ կլասիկների թարգմանութեանների դժւարին գործը ստանում է հասարակական ու պետական նշանակութեան:

Գաբրիել Սունդուկյանի անվան հետ է կապւած Գոգոլի երկերի առաջին հայերեն թարգմանութեանը: Նրա խորհրդով ու օժանդակութեամբ է թարգմանւում Գոգոլի «Մեկիտորը»: Այդ թարգմանութեանը կատարում

¹ «Մշակ», 1909, № 39:

է Կոստանդին Տեր-Աստվածատրյանը՝ 1881 թվականին, որը մինչ այդ արդեն թարգմանել էր Գրիբոեդովի «Խեղբից պատուհասը» և մի քանի այլ պիեսներ: 1881 թվականին գրած իր մի հուղվածում Տեր-Աստվածատրյանը խոսում է Սունդուկյանի օժանդակության մասին. շնայած այդ ժամանակ մեծ դրամատուրգը հիվանդ պառկած էր, բայց սիրով ծանոթանում է «մեխլուրի» թարգմանությանը, արժեքավոր գիտողություններ է անում և միջնորդում հայ թատրոնի ղեկավար անձանց առաջ՝ այն բեմադրելու համար: «Նա,— գրում է Տեր-Աստվածատրյանը,— ուրախությամբ իր անկողնու մեջ գրում է իշխան Ամատունու վերա իր եղբակացությունը, որ պիեսան հայտնի է իր պարունակությամբ և թարգմանությունն էլ գեղեցիկ լինելով՝ գտնում է մեր բեմին հարմար»¹:

Չնայած հայ մամուլի էջերում քննադատվում է Կ. Տեր-Աստվածատրյանի թարգմանությունը և նշվում նրա առանձին թերությունները, բայց և այնպես հենց այդ թարգմանությունն էր միայն, որ բեմի համար հարմար լինելով, տասնչափ տարիներ շարունակվում էր բեմադրվել: Թե՛ թարգմանիչը և թե՛ ռեժիսյորները ամեն մի նոր բեմադրության ժամանակ խմբագրում ու հղկում էին այն, ավելի պարզ ու մատչելի դարձնելով թարգմանության լեզուն, միայրը, առանձին դարձվածքները: Այս մասին են վկայում Տեր-Աստվածատրյանի կատարած թարգմանության ձեռագիրը այն մի շարք օրինակները, որ պահվում են մեր թանգարաններում:

Այդ նույն 1881 թվականին էլ հայերեն է թարգման-

¹ «Մշակ», 1881, № 133:

վում Գոգոլի «Ամուսնություն» կոմեդիան: Թարգմանությունը կատարել էր Հակոբ Տեր-Հովհաննիսյանը, որը բաղմասկողմանիորեն զարգացած ու կրթված, մի շարք լեզուներ իմացող և թատրոնի սիրահար մարդ էր: Նա իր սկզբնական կրթությունն ստացել է Ներսիսյան դըսրոցում, որից հետո Մոսկվա մեկնելով, 1872 թվականին հաջողությամբ ավարտել է Մոսկվայի համալսարանը և վերադառնալով Թիֆլիս, երկար տարիներ ղեկավարել է մանկավարժական ու թարգմանչական աշխատանքներով: Նա թարգմանել է Շեքսպիրի «Ռոմեո և Ջուլիետան», Մոլիերի «Տարայուֆը», Չեխովի «Արջը» և այլ կոմեդիաներ ու դրամաներ: «Ամուսնության» թարգմանության վերաբերյալ մամուլում շատ քիչ տեղեկություններ կան. այդ սուղ տեղեկությունները վկայում են, որ թարգմանությունը կատարված է եղել բավականին հաջող, և որ թարգմանիչը կարողացել է տալ Գոգոլի լեզվի պարզությունն ու գեղեցկությունը:

1883 թվականին մանկավարժ, գրականագետ ու թարգմանիչ Հովհաննես Նաղարյանցը հայ դպրոցների համար կազմում ու հրատարակում է «Ընտիր հատվածներ» երկհատոր քրեստոմատիան: Կարճ ժամանակամիջյուն ունեցալ: Դա հայ դպրոցների համար կազմված դասագրքերից առաջինն էր, որի մեջ ղեկավարել էին Բելինսկու հոգվածը պոեզիայի մասին, հատվածներ նրա նամակներից, Գերցենի կնոջ նամակները, Լերմոնտովի «Պոետի մահը» հուշակալոր բանաստեղծությունը, Գոգոլի «Սարսափելի վրեժ» վիպակից «Դնեսլը» հատվածը, որպես արձակ բանաստեղծության նմուշ, և շատ ուրիշ երկեր: «Դնեսլը» Գոգոլի ստեղծագործությունն-

րից կատարված առաջին թարգմանությունն էր, որ տպագրվեց հայերեն: Այդ սահուն և բավականին հաջող թարգմանության հեղինակն էր նույն Հովհաննես Նազարյանցը:

Ռուս առաջավոր գրականությունը հայ իրականության մեջ լայնորեն սրտազագանդելու գործում Նազարյանցի «Ընտիր հատվածները» իր ժամանակին կատարել է զգալի դեր:

1884—1885 թվականներին «Ամուսնության» նոր թարգմանությունը կատարում է գերասան Կոլմանյանը, որը և 1885 թվականի բեմադրության ժամանակ խաղում է Կոչկարյովի դերը: Այդ թարգմանության որակի մասին դժվար է որևէ կոնկրետ բան ասել, քանի որ չի պահպանվել այն, իսկ մամուլն էլ, բեմադրության մասին խոսելով, համարյա թե լռում է թարգմանության որակի մասին:

Հայ կյաթիկ գրողներից Ա. Շիրվանզադեն առաջինն էր, որ ձեռնամուխ եղավ Գոգոլի երկերի թարգմանությանը: Շիրվանզադեն հայ այն գրողներից էր, որ կատարելապես տիրապետում էր ռուսերենին: Նա բաղմամբով հոգիածներ ունի տպագրված 70-ական թվականների Կովկասի ռուսական մամուլի էջերում: Ռուս գրողներից նա թարգմանել է մի շարք միսյական, գրամատիկական և նույնիսկ չափածո երկեր: Այսպես, օրինակ, 80-ական թվականներին Սալտիկով-Շչեդրինի, Գոգոլի պատմվածքների հետ միասին թարգմանում է նաև Պուշկինի «Եվդենի Օնեգինը»: 1885 թվականի հունվարի 5-ին իր բարեկամներից մեկին ուղղած նամակում Շիրվանզադեն գրում է. «Թարգմանում եմ «Եվդենի Օնեգինը» ռոտանավորներով: Դժվար է, շատ դանդաղ է գնում,

միայն առաջին գլուխն եմ վերջացրել: Մի ցավ է ուտանալորները թարգմանելը, բայց սկսել եմ, ճար չկա, ախտի վերջացնեմ»: Շիրվանղաղեն թարգմանել է նաև Օստրովսկու «Արհավիրքը», Դոստոևսկու վիպակները և այլն:

1886 թվականին Շիրվանղաղեն թարգմանում է Գոգոլի «Խեղագարի օրագիրը», որը ոչ միայն գրական, այլև թատերական շրջաններում կենդանի հետաքրքրություն է առաջացնում: Գոգոլի այդ հուշակալոր երկի թարգմանությունը Պետրոս Ադամյանը դարձնում է իր ասմունքի առաջնակարգ գործերից մեկը:

ՑՈ-ական թվականներին հայ մամուլը հաճախակի է անդադարձել Գոգոլի երկերի թարգմանության հարցերին: Պահանջ էր դրվում առաջին հերթին թարգմանել «Տարաս Բուլբան»: Ժամանակի հասարակական ընդհանուր տրամադրության տեսակետից դա բնական ու հասկանալի էր: Գոգոլի այդ վիպակի հայրենասիրական ոգին, պայքարը օտարերկրյա թշնամու դեմ, հերոսությունն վեհ օրինակները խիստ հարազատ էին իր անկախության համար պայքարող հայ ժողովրդի համար:

Գրական շրջաններում ստեղծվել էր այն կարծիքը, թե Գոգոլի «Տարաս Բուլբան» կարող է միայն լավ թարգմանել անվանի գրող Ղազարոս Աղայանը: Լավ տիրապետելով ժողովրդական լեզվի բոլոր նրբություններին, Աղայանը կարող էր հաջողությամբ հաղթահարել «Տարաս Բուլբայի» լեզվական ու արտահայտչական բարդ ձևերը, տալ բնագրին արժանի թարգմանություն: Հաշվի առնելով իշխող հասարակական կարծիքը, Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերությունը առաջարկում է Աղայանին թարգմանել Գոգոլի այդ հանճարեղ երկը:

Աղայանը համաձայնվում է, բայց և այնպես գործը գլուխ չի դալիս, և ահա թե ինչն՝

80-ական թվականներին սուր պայքար է սկսվում հայոց լեզվի ուղղագրական հարցերի շուրջը: Աղայանն այդ պայքարում կենտրոնական անձնավորություն էր: Սիրով համաձայնվելով թարգմանել Գոգոլի «Տարաս Բուլբան», Աղայանը միաժամանակ առաջարկում է իր ուղղագրական սկզբունքները, որով պետք է տպագրվեն այդ թարգմանությունը: Հրատարակչական Ընկերությունը չի համաձայնվում և այսպիսով գործը տապալվում է: Այդ մասին ժամանակի մամուլը գրել է. «Հրատարակչական Ընկերությունը առաջարկել է պ. Ղազարոս Աղայանին թարգմանել Գոգոլի «Տարաս Բուլբա» նշանավոր գրվածքը, համոզված լինելով, որ նա լավ կթարգմանի: Պ. Աղայանը պատասխանում է, որ միայն այն ժամանակ կթարգմանե, եթե խոսք կտան իր ուղղագրությամբ տպագրել: Ընկերությունը չի համաձայնվում, և պ. Աղայանն էլ չէ թարգմանում: Նվ այդպիսով մեր գրականությունը գրվում է «Տարաս Բուլբայի» պես լավ գրքից՝ Աղայանի լավ թարգմանությունից»¹:

90-ական թվականների սկզբներին, Գոգոլի մահվան 40-ամյակի կապակցությամբ, հայ գրական ու հրատարակչական կազմակերպությունների առաջ նորից ծառանում է Գոգոլի «Տարաս Բուլբայի» թարգմանության հարցը: Հայ իրականության մեջ արտակարգ հետաքրքրություն է առաջանում ղեպի Գոգոլի «Տարաս Բուլբան»: Այդ ոգևորության աղբյուրներն էին վիպակում պատկերված ուկրաինական ժողովրդի ազատագրական հզոր շարժումը, նրա հայրենասիրությունն ու հերոսա-

¹ «Երևան», 1891, № 146:

կան պայքարը: Երկի ղարմանալի հանգիստ ու դուսպ
ոճը, հմայիչ լիրիկականութիւնը, պատմելու բարձր
արվեստը, գյուցաղնական կերպարներն անսահման
հիացմունք էին առաջացրել հայ ընթերցողների լայն
շրջաններում: Հայ իրականութեան մեջ «Տարաս Բուլբայի»
գտած հաջողութիւնը մի անգամ ևս հաստատում էր Գո-
գոլի այդ երկին՝ Բելինսկու տված բարձր գնահատա-
կանի արդարացիութիւնը: Մեծ քննադատը Գոգոլի «Տա-
րաս Բուլբան» նրա բոլոր երկերից ամենից բարձրն է
համարել: Անդրադառնալով վիսլաի գեղարվեստական
առանձնահատկութիւններին, Բելինսկին անդուստ
հիացմունքով գրում է. «Եւ ինչպիսի՞ վրձին՝ լայն, մե-
ծաթափ, սուր, արագ, ինչպիսի՞ պայծառ ու շլացուցիչ
գույներ և ինչպիսի՞ եռանդադին, հզոր պոեզիա»¹:

Այդ հզոր ու կախարդիչ պոեզիան իր բարբերար աղ-
ղեցութիւնն ունեցաւ նաև հայ իրականութեան մեջ:

1891 թվականին, Շուշի քաղաքում, առանձին գրու-
թով լույս է տեսնում «Տարաս Բուլբայի» հայերեն առա-
ջին թարգմանութիւնը: Դա բնագրի հարազատ թարգ-
մանութիւնը չէր, այլ նրա «համառոտ փոխադրութիւ-
նը»: Չնայած մամուլը նշեց, որ փոխադրութեան «լեզուն
վատ չէ», բայց և այնպես քննադատութիւնը հրատա-
րակչութիւնների առաջ դրեց «Տարաս Բուլբայի» ամբող-
ջական թարգմանութեան պահանջը: Գրախոսելով թարգ-
մանութիւնը, ցույց տալով նրա թերութիւնները, «Մուրճ»
ամսագիրը գրում է. «Այս փոխադրութիւնը երբեք չի
կարող փոխարինել իսկական «Տարաս Բուլբան». ցան-
կալի է այս վերջինի լիակատար թարգմանութիւնը»²:

¹ В. Г. Б е л и н с к и й, Собрание сочинений в трех то-
мах, том I, Москва, 1948, стр. 145

² «Մուրճ», 1891, № 10:

1892 թվականին, Գոգոլի մահվան 40-ամյակի կապակցությամբ, այս անգամ արդեն լրիվ, Մ. Աբեղյանի բավականին հաջող թարգմանությամբ լույս է տեսնում «Տարաս Բուլբաչի» նոր հրատարակությունը:

Հետաքրքրական է այդ թարգմանության հետ կապված մի դեպք: Երբ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Բնկերությունն առաջարկում է Աբեղյանին թարգմանել Գոգոլի «Տարաս Բուլբան», նա սիրով համաձայնվում է, բայց պաշտոնապես, որ ինքը կթարգմանի այդ երկի առաջին վարիանտը, քանի որ երկրորդ վարիանտում կա ուղղակի ցարի գովերգ, իսկ ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի նկատմամբ դա վատ ծառայություն կլինի: Հրատարակչական Բնկերությունը համաձայնվում է, և Մ. Աբեղյանը թարգմանում է «Տարաս Բուլբաչի» առաջին վարիանտը:

Սովետահայ անվանի գրող Ստեփան Զորյանն անդրադառնալով այդ թարգմանությանը, գրել է. «Աբեղյանը տվել է մի լավ թարգմանություն, որը, ի դեպ, այսօր էլ շատ ուսանելի կողմեր ունի»¹:

Ուրախությամբ պիտի նշել, որ Աբեղյանին հաջողվել է հայերենում պահպանել Գոգոլի այդ երկի ոճական առանձնահատկությունները, հաղթահարել լեզվական դժվարությունները: Աբեղյանի թարգմանությունը հայ գրական ու հրատարակչական որոշ շրջաններին համոզեց, որ կարելի է Գոգոլի երկերը ևս թարգմանել այնպես, որ նրանց հումորը, վառ գույներն, ու երանդները, ոճական առանձնահատկությունները չկորցնեն իրենց ուժն ու հմայքը հայերենում:

Մենք նշեցինք, որ հայ իրականության մեջ ջերմու-

¹ Մտ. Զորյան, Հուլիսի գիրք, Իրևան, 1958, էջ 292:

Թյամբ է ընդունվել «Տարաս Բուլբան», որ ժողովրդական լայն շրջաններում այն տարածված ու սիրված գրքերից մեկն է եղել: Մի առանձին ոգևորությամբ են ընդունվել «Տարաս Բուլբայի» հատկապես այն տողերը, որ ուղղված են սուլթանական Թուրքիայի՝ հայ ժողովրդի այդ դարավոր թշնամու դեմ: Գոգուլի վիպակում պատկերված դյուցազնական զապորոժցիները Թուրքիայի դեմ մղված հերոսական մարտերում էին կոփվել ու անսպարտեկի դարձել: Դրանց մասին Գոգուլը գրում է. «Բոլորը փորձառու, ընկած-ելած մարդիկ էին. եղել էին անատոլիական ափերում... Թուրքական շատ առաջաստանավեր էին խորտակել և իրենց կյանքում շատ վառոդ էին կրակել»:

«Տարաս Բուլբան» իսկական հայրենասիրական երկ է, ժողովրդական ուժի, ցասման, միասնության մեծ ընդհանրացումներով: Այն ցնցող պատկերը, երբ դյուցազն Տարասը սպանում է իր ժողովրդին ու հայրենիքին դավաճանած հարազատ զավակին, և վերջինին ուղղած նրա այն խոսքերը, թե՛ «Ես եմ քեզ ծնել, ես էլ քեզ կսպանեմ», հայրենասիրական մեծ ոգևորություն են առաջացրել սուլթանական Թուրքիայի դաժան դեսպոտիզմի դեմ սլայքարող հայ ժողովրդի մեջ:

Հայ ժողովուրդը երախտասլարտ է Գոգուլին, որի հանճարեղ երկերը սիրո և խոր հարգանքի նոր ու բուռն զգացմունքներ են առաջ բերում նրա մեջ դեպի ռուս մեծ ժողովուրդը, դեպի նրա բյուրեղային, ազնիվ ու վեհ հոգին: Հայրենասիրության, եղբայրության, ժողովրդի նկատմամբ հավատարմության մեծ օրինակներ է տվել ռուս ժողովուրդը, և Տարաս Բուլբան մարտի դաշտում հիշեցնում է այդ մասին իր հայրենակիցներին:

«Ուրիշ երկրներում ևս եղել են ընկերներ, բայց Ռուս երկրի ընկերների նման ոչ մի տեղ չեն եղել... Ո՛չ, եղբայրներ, այնպես սիրել, ինչպես սիրում է ռուս հոգին, այն չէ, երբ սիրում են խելքով կամ մի այլ բանով, այլ ամեն ինչով, ինչ պարզեւել է աստված, ինչ որ կա քո հոգու մեջ...», — ասաց Տարասը, ձեռքը թափահարեց և օրորեց ալեհեր գլուխը, շարժեց բեղը և շարունակեց. «Ո՛չ, ոչ ոք չի կարող այդպես սիրել...»¹:

Ռուս մարդու բնավորության ու ոգու այդ սքանչելի հատկություններն են, որ խոր ու անջնջելի հետք են թողել հայ ժողովրդի մեջ:

1892 թվականին, Հ. Աթանասյանի թարգմանությանը հայ մամուլի էջերում, ապա և առանձին գրքով, լույս է տեսնում Գոգոլի «Վաղեմի կալվածատերեր» վիպակը: Թարգմանիչը հսկայական ջանք է գործ դրել այդ թարգմանության վրա, աշխատելով վերարտադրել Գոգոլի լեզվի յուրովի հյուսվածքը, ժողովրդական սուր ասացվածքները, լիրիկական շունչը, ռոմանտիկական ելևէջները: Աթանասյանը մեկն է նրանցից, որ հայ գրականության մեջ հիմք դրեց Գոգոլի երկերի թարգմանությանը և ցույց տվեց, թե ինչպե՛ս պիտի ըմբռնել գոգոլյան տեքստը և ինչպես պիտի թարգմանել այն: Մնում է զարմանալ, թե ինչո՛ւ Գոգոլի երկերի սովետական թարգմանիչները հաշվի չեն առել Գոգոլի նախասովետական շրջանի թարգմանիչների և հատկապես Աթանասյանի փորձը, որ խորապես ուսանելի է:

1892 թվականին կատարվում է «Մեռած հոգիները» թարգմանելու առաջին փորձը: Մի մեծ հատված տպագրելով այդ պոեմից, «Մուրճ» ամսագրի խմբագրություն-

¹ Ն. Վ. Գ ո գ ո լ, Տարաս Բուլբա, Երևան, 1950, էջ 110:

ներ հետեւյալ ծանոթությունն է տալիս. «Ներկա համարում ընթերցողները տպւած կգտնեն ռուսաց գրականության հանճարեղ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Նիկոլայ Գոգոլի գրւածքներից մի նմուշ հայերեն թարգմանությամբ: Նիկոլայ Գոգոլի անմահ գրւածքներից մեկն է «Չիչիկովի արկածները կամ մեռած հոգիները» պոեմը, ուր հանճարեղ գրչով հեղինակը ծաղրում է ռուսաց կյանքի այլանդակությունները»¹:

Այդ թարգմանությունը կարևոր մի փորձ էր հայ ընթերցողների ուշադրությունը ռուս մեծ գրողի նշանավոր երկի վրա հրավիրելու տեսակետից: Ռուս և համաշխարհային գրականության մեջ «Մեռած հոգիները» գրւում է՝ առաջնակարգ տեղ: Մեծ ռեալիստ-արվեստագետի հզոր գրչով Գոգոլը անխնա քննադատության է ենթարկում ճորտատիրական Ռուսաստանում իշխող հասարակական կարգերը: Պարզ գիտակցելով այդ հանճարեղ գործի թարգմանության հետ կապւած մեծ դժւարությունները, խմբագրությունը բաւականին աշխատանք է տանում թարգմանության ոճական ու լեզւական առանձին արտահայտությունները ճշտելու և խմբագրելու տեսակետից: Ահա թե ի՛նչ է գրում այս առթիւ խմբագրությունը. «Գոգոլի գրւածքները բուն ռուսական ժողովրդական բառերի ու ոճերի շատ մեծ ճոխության և ոճի կորուլության պատճառով ընդունւած են որպէս զժւար թարգմանելի: Ներկա թարգմանությունը հրատարակում ենք մանրակրկիտ կերպով բնագրի հետ մի քանի անգամ համեմատած և վերուղած լինելուց հետո»²:

¹ ՇՄՈՒՐՃՆ, 1892, № 5:

² ՆՈՒՅՆ տեղում:

«Մեղած հոգիների» «Մուրճ»-ում տպագրված հատվածը ո՛չ միայն բավականին լավ տպավորություն է թողնում բնօրինակների շրջանում, այլև ցույց է տալիս սլոնի հայերեն թարգմանության հնարավորությունն ու անհրաժեշտությունը: Ինչ-ինչ պատճառներով «Մեղած հոգիների» ամբողջական թարգմանությունն այդպես էլ նախաստիճական շրջանում լույս չտեսավ. այդ երկի, ինչպես և ուսուկյասիկ գրականության ուրիշ շատ երկերի թարգմանությունները հնարավոր եղավ հայ բնօրինակների սեփականությունը դարձնել միայն սովետական ժամանակաշրջանում:

90-ական թվականների ընթացքում թարգմանվում են Գոգոլի «Կյանքը», «Քիթը» և առանձին հատվածներ նրա մյուս երկերից: Վերստին թարգմանվում են «Ռեկվորը» և «Ամուսնությունը», և այդ նոր թարգմանություններով էլ նրանք բեմադրվում են Անդրկովկասի քաղաքներում:

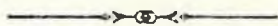
Հայ ռեալիստական վեպի այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչ, ինչպիսին է Պերճ Պոռշյանը, ոչ միայն հանգամանորեն ուսումնասիրել էր Գոգոլի ստեղծագործությունները, կյանքը գեղարվեստորեն արտացոլելու նրա մեծ վարպետությունը, այլև նրա որոշ երկերը իր գեղեցիկ թարգմանությամբ մատչելի էր դարձրել հայ բնօրինակին: 1902 թվականին, Գոգոլի մահվան 50-ամյակի կապակցությամբ, նա թարգմանում է Գոգոլի «Ամուսնությունը» կամեդիան, որը, սակայն, հաջողվում է տպագրել միայն 1904 թվականին: Պոռշյանը բավականին փոքր ունի ուսուկյասիկ գրողների երկերի թարգմանության գործում: Մինչ այդ նա թարգմանել էր և Տոլստոյի

Գ Օ Գ Օ Լ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

ԸՍՏ ԱՐԵՆԱՅՆԻ ԱՆՀԱՒԱՏԱԼԻ ՄԻ ԴԼՊՔ.

ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՈՒ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՈՎ

Ազատ Քարգմանից

ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՅ

ԹԻՖԼԻՍ, 1904

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Միքայելիան փողոց, № 81.

(16)

«Մանկություն և սլատտոնեկությունը», «Կովկասի դերին» և ուրիշ գործեր:

Պահպանվել է Պերճ Պոռշյանի կատարած թարգմանության ձեռագիրը: Մեծանուն վիպասանը քրտնաջան աշխատանք է կատարել թարգմանության վրա: «Ամուսնության» մեջ կան ռուսական բազմաթիվ ինքնատիպ տասցվածքներ, առածներ ու բառախաղեր, որոնք համարյա անթարգմանելի են, սակայն Պոռշյանը մեծ ջանասիրությամբ ու վարպետի հմտությամբ կարողացել է դնել զրանց հայկական համարժեքները:

900-ական թվականներին կար արդեն «Ռեիզորի» շորս թարգմանություն, բայց զրանցից միայն մեկն է տպագրվում 1905 թվականին, Վաղարշապատում:

Գոգոլի երկերի թարգմանությունների տպագրությունը միշտ էլ լուրջ խոչընդոտների է հանդիպել: Մեր արխիվներում կան Գոգոլի երկերի հայերեն մի շարք թարգմանությունների ձեռագրեր, որոնք իր ժամանակին չեն տպագրվել տարբեր պատճառներով: Ոչ միայն ցենզուրական, այլ նաև ուղղակի կամայական վերաբերմունք է եղել որոշ հրատարակչական օրգանների կողմից Գոգոլի երկերի հայերեն հրատարակման նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, 1912 թվականին, Գոգոլի մահվան 60-ամյակի կապակցությամբ, գրող-թարգմանիչ Հակոբ Գենջյանը թարգմանում է Գոգոլի «Ռեիզորը» և ներկայացնում այն Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերության՝ առանձին զրքով հրատարակելու համար: Հրատարակչական գործերը պլաավորող երկու բժիշկներ, որոնք հեռու էին կանգնած գրականության հարցերից, առանց հանգամանորեն քննության առնելու այդ թարգմանությունը, մերժում են այն իրր անորակ թարգ-

մանություն: Թարգմանիչն իրավացիորեն բողոքում է, պահանջելով որակյալ հանձնաժողով ստեղծել Թարգմանության իսկական արժանիքներն ու թերությունները քննելու համար: Բայց հրատարակչության գլուխ կանգնած մարդիկ, որոնք անտարբեր էին Գոգոլի երկերի հրատարակության նկատմամբ, ոչ միայն չեն բավարարում Թարգմանիչի օրինական պահանջները, այլև ուղղում են նրան հետևյալ, իրենց բյուրոկրատական գործունեության համար բնորոշ, պատասխանը.

«Մեծարգո պ. Հ. Գենջյան.

Ձեր հարգելի գրությունը, գրված ամսիս 8-ին, Վարչությունս ստացավ, որով դուք առաջարկում եք մեզ նորից քննել Գոգոլի «Վերաքննիչ» պիեսայի Ձեր Թարգմանությունը, հանձնելով այն դրագետ և ձեռնհաս մարդկանց:

Վարչությունը սրանով պատիվ ունի հայտնելու Ձեզ, որ Ընկ. կանոնադրությունը թույլ չի տալիս այդ: Հետևապես անկարող ենք ի կատար ածել Ձեր առաջարկը»:

Նման օրինակներ քիչ չեն: Համաշխարհային գրականության կլասիկների երկերի փոխարեն հրատարակչությունները հաճախ տասնյակ երկրորդական, երրորդական հեղինակների վեպեր, սենտիմենտալ պիեսներ, անկումային, կրոնա-միստիկական բազմաթիվ գրքեր են հրատարակել ու դրանցով ողողել գրական շուկան: Ի՞նչ խոսք, որ հայ առաջավոր ինտելիգենցիան մերկացրել է հրատարակչական օրգանների այդ գործունեությունը:

Հայ մեծանուն բանաստեղծ Վահան Տերյանը իր մի հոդվածում խիստ քննադատության է ենթարկում

Հայոց Հրատարակչական Բնկերության գործունեությունը և հատկապես օտար լեզուներից կատարված թարգմանությունները: «Դրանք պատահական բնույթ են կրում, աննշան հեղինակների գործեր են, կամ աննշան և անպետք գործեր», — գրում է Տերյանը: Քննադատության ենթարկելով Բնկերության հրատարակչական սլանը, Տերյանը գտնում է, որ ուսու կլասիկ գրականությունից, առաջին հերթին, հարկավոր է հրատարակել Գոգոլի «Մեռած հոգիները», ինչպես և Գոնչարովի, Լև Տոլստոյի ու մյուս հեղինակների գործերը:

Խոշոր նշանակություն տալով թարգմանական գրականության և հատկապես ուսու կլասիկ գրականությունից կատարվող թարգմանությունների դերին ու նշանակությանը ազգային կուլտուրայի զարգացման գործում, Տերյանը գրում է. «Հայ ընթերցողը պետք է ունենա իր գրադարանում հայերեն լեզվով բոլոր ուսու գրողների գրվածքները և՛ Գոգոլի, և՛ Պուշկինի, և՛ Տոլստոյի, և՛ Զեխովի, — գտնե նրանց լավագույն գրվածքների ժողովածուները...»¹:

Միայն վերը հիշած հոգվածում չէ, որ Տերյանը Գոգոլի անունը դնում է ուսու կլասիկների առաջին շարքում: Գոգոլը նրա համար այն հեղինակներից մեկն է, որ բաց արեց համաշխարհային գրականության փակ դռները ուսու գրականության առջև, և օտար ու հեռավոր հորիզոններում անսահման սեր առաջացրեց դեպի ուսու մեծ կուլտուրան, դեպի նրա հոյակապ գրականությունը: Ահա թե ինչո՞ւ այդպիսի կրթատվյալ մը է նա «Մեռած հոգիների» հրատարակության հարցը դնում և պահանջում, որ այդ արվի առաջին հերթին:

¹ Վ. Տ եր յ ա ն, Երկերի ժողովածու, հատոր 4-րդ, էջ 116:

Տերյանը պոեզիայի մեծ վարպետ լինելով, ոչ միայն հիմնովին ուսումնասիրել էր Պուշկինի, Լերմոնտովի և ուսա պոեզիայի մյուս կլասիկներին, այլև ուսա արձակի հանճարեղ ներկայացուցիչների ոճական և լեզվական առանձնահատկությունները:

Տերյանի արվեստում պահպանվել է նրա մի սևագիր ձևագիրը, որը վկայում է, թե նա ինչպիսի խորությամբ ու լրջությամբ է ղրադվել Գոգոլի գեղարվեստական երկերի ոճական յուրահատկությունների, նրա պատկերների, համեմատությունների ուսումնասիրությամբ: Կլասիկ հեղինակների այդպիսի բազմակողմանի ու լուրջ ուսումնասիրությունը միայն կարող էր հնարավորություն ստեղծել երկի ըմբռնման, նրա հարազատ ու հաջող թարգմանության համար:

Գոգոլի գեղարվեստական երկերից բացի, թարգմանվել ու հայ մամուլի էջերում տպագրվել են նաև նրա հոդվածները գրականության ու արվեստի հարցերի մասին: Այսպես, օրինակ, թարգմանվել է Գոգոլի նշանավոր հոդվածը Պուշկինի մասին, որը հայ գրականության լայն շրջաններում բուռն հետաքրքրություն է առաջացրել:

1909 թվականին, Գոգոլի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ, «Գեղարվեստ» հանդեսը տպագրելով Գոգոլի «Քանդակագործություն, նկարչություն և երաժշտություն» հոդվածը, հետևյալ ծանոթագրությունն է կցել նրան. «Մենք նպատակահարմար համարեցինք ներկա համարում տալ մեր ընթերցողներին Գոգոլի երիտասարդական շրջանում գրած մի լուրջ հոդվածի թարգմանությունը, որը կրում է «Քանդակագործություն, նկարչություն և երաժշտություն» վերնագիրը, ցույց տալու համար, թե նա հանճարավոր հումորիստ լինելուց զատ և՛

լավ գեղապետ էր ու գիտական նյութը գեղարվեստորեն արտահայտող նշանավոր վարպետ։ Պարզ է, որ ամենահաջող թարգմանությունը նույնիսկ չի տալիս բնագրի հարազատ գեղեցկությունը և ոճի սահունությունը¹։

Այստեղ կրկին մենք հանդիպում ենք այն մտքին, որ Գոգոլի երկերի հայերեն թարգմանությունների ամենամեծ խոչընդոտներից մեկը նրա լեզվական ու ոճական դժվարություններն են։ Եվ այդ ոչ միայն Գոգոլի գեղարվեստական երկերին են վերաբերում, այլ նաև նրա դրական ու հրապարակախոսական հոգևածներին, որոնք այնքան ինքնատիպ, սլոեսական, մի տեսակ արձակ բանաստեղծություններ են, լի խորիմաստ մտքերով, սուր ու գիպով գիտողություններով։

Այսպիսով, մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, ավելի քան հինգ անգամ հայերեն² թարգմանվել է «Ռևիզորը», երեք անգամ՝ «Ամուսնությունը», երկու անգամ՝ «Տարաս Բուլբան»։ Թարգմանվել են նաև մեծ գրողի մանր պատմվածքներն ու վիպակները։

Մինչև Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ուղուցիան Գոգոլի երկերը թարգմանվել են Ռուսաստանի միայն հինգ ժողովուրդների լեզուներով, այդ թվում և՛ հայերեն։ Դա մեր կուլտուրայի նվաճումն է, որ զոհունակությամբ սկսեք է նշենք։ Բայց և այնպես հայ ժողովրդի, ինչպես և մյուս ժողովուրդների համար Գոգոլի հանճարեղ երկերին խոր ու բազմակողմանի ծանոթանալու լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին միայն սովետական կարգերի պայմաններում։

Սովետական տարիներին Հայաստանի Պետական

¹ «Գեղարվեստ», 1900, № 3։

հրատարակությունը լույս է ընծայում Գոգոլի երկերի նոր, ավելի բարձրորակ թարգմանությունները: Առաջին հերթին 1934 թվականին հրատարակվում է «Տարաս Բուլբան» սովետական արձակի լավագույն վարպետ Ակսել Բակունցի թարգմանությամբ: Կարճ ժամանակամիջոցում դիրքը ունեցավ երեք հրատարակություն, արժանանալով գրական քննադատության միաբերան դրույատանքին: «Տարաս Բուլբայի» Բակունցի թարգմանությունը միանգամայն արժանի է բնագրին և պատիվ է բերում հայ թարգմանական գրականությանը: Չարենցի խորհրդով Բակունցը պետք է թարգմաներ նաև «Մեռած հոգիները», բայց ցավոք սրտի նա հնարավորություն չունեցավ իրականացնելու այդ ծրագիրը:

Ինչպես տեսանք, «Մեռած հոգիները» հայերեն թարգմանության առաջին փորձերը եղել են դեռևս անցյալ դարի վերջերին, սակայն հայ ընթերցողը Գոգոլի այդ մեծ գործը մայրենի լեզվով ամբողջությամբ կարդալու հնարավորություն ունեցավ միայն սովետական շրջանում:

Ի՛նչ խոսք, որ «Մեռած հոգիները» հեշտ չէր թարգմանել. այդ գործը հաջողությամբ կարող էր իրականացնել միայն իսկական գրողը, այն էլ գոգոլյան խառնվածքի տեր արձակագիրը: Այդպիսին էր հայ գրականության մեջ Դերենիկ Դեմիրճյանը: Իր թարգմանության մասին նա գրում է. «Ձեռնարկելով «Մեռած հոգիների» թարգմանությանը, ես պատկերացնում էի այն դժվարությունը, որին պիտի հանդիպեմ գործի ընթացքում: Ամենաճիշտ որոշումն այս ձեռնարկության մասին այն է, որ «Մեռած հոգիները» այն հազվագյուտ ստեղծագործություններից է համաշխարհային գրականության մեջ,

որի թարգմանության պետք է մի մարդ նվիրվի շատ երկար ժամանակ, դարձնելով իր «կյանքի գործը...»: Ամենակարևորը, ես կարծում եմ, այս ստեղծագործության ոգին է, որ պետք էր պահպանել, և ամեն լեզվա-
 ոճական խնդիր կենտրոնացնել դրա շուրջը, թույլ չտա-
 լով, որ նա թուլանա, կորչի թարգմանության մեջ: Այդ
 մտահոգությամբ՝ ես իրավունք չեմ համարել ինձ կողքից
 անցնել այն ժանրային որոշման, որ տվել է հեղինակը
 իր ստեղծագործության—այն է՝ «սլոեմ»: «Մեռած հոգի-
 ները» վիթխարի գործ է: Նա պարունակում է այնպիսի
 յուրահատկություններ, որ ոչ մի այլ գրվածքի մեջ չես
 գտնի: Ես ձեռնարկեցի թարգմանության այն հույսով,
 որ ինձնից հետո ավելի բախտավորներին կհաջողվի
 վերջնականապես հաղթահարել այս երկը, երբ իմ վրա
 կընդունեմ բոլոր առաջին հարվածները»¹:

Ծանոթանալով «Մեռած հոգիներին» այդ թարգմա-
 նությանը, պետք է նշել, որ Դեմիրճյանը կարողացել է
 խորն ըմբռնել Գոգոլի հանճարեղ ստեղծագործության
 էությունը, նրա ոճական բարդ առանձնահատկույուն-
 ները և վարպետությամբ թարգմանել այն հայերեն:
 Խոսքն այստեղ առանձին բառերի մասին չէ, այլ երկի
 ամբողջության, նրա ոգու, հմայքի, նրա լեզվական նուրբ
 երանգավորման, նրա բուն էության մասին:

Կարգալով «Մեռած հոգիները» հայերեն, ընթեր-
 ցողը նկատում է, որ Դեմիրճյանն այդ գործը կատարել
 է ամենայն սիրով և որ հենց այդ սիրով է պայմանավոր-
 ված թարգմանության հաջողությունը, նրա հսկայական
 չժվարությունների հաղթահարումը: «Պետք է խոստո-
 վանեմ,— գրում է Դեմիրճյանը,— որ «Մեռած հոգիներին»

¹ Ն. Վ. Գ ո գ ո լ, Մեռած հոգիներ, Երևան, 1950, էջ 7—9:

ավելի շատ սերը, քան թարգմանություն հաջողությունը ինձ դրդեց ձեռնարկելու այդ գործը, քանի որ ավելի հեշտ էր ցանկանալ տալ այդ երկի լիարժեք-համարժեք մի թարգմանությունը, քան ձեռնարկելը, որի ժամանակ միայն հանդես եկավ գործի անսպասելի դժվարությունը: Հայերենի հետ այնպես խաղալ, ինչպես Գոգոլն անում է ռուսերենում, որովհետև այդ խաղի ազատությունն է միայն սլայմանալորում երկի երգիծական ոճը, այնքան էլ հաղթահարելի բան չէր: «Հայացքներ» գերազանցորեն սպեցիֆիկ ոճերով «ռուսական» մի երկ, որքան որ վերջիվերջո հնարավոր էր, չէր կարելի ամենայն ազատությամբ թույլ տալ: Դա չէր հնչի, դա կկորցներ երկի ամբողջ հմայքը: Իսկ մյուս կողմից, վերջիվերջո, պետք էր հայերեն թարգմանել դիրքը...»:

Ահա թե ինչովիսի՝ դժվարություններ հաղթահարելով է Դեմիրճյանը հասել այդ անդուգական երկի հաջող թարգմանությանը:

«Մեռած հոգիների» երկրորդ հատորը, ինչպես և Գոգոլի մի շարք վիպակներ թարգմանել է Աշոտ Փալանջյանը, որը Գոգոլի ստեղծագործությունների գիտականներից է և նրա մասին հոգիածներ է գրել:

Ն. Վ. Գոգոլի մահվան 100-ամյակի կապակցությամբ Հայաստանի Պետական հրատարակչությունը լույս է ընծայել մեծ գրողի վեցհատորյակը, որը խոշոր երեւոյթ է մեր կուլտուրական կյանքում: Հայ ընթերցողն իր գրադարանում արդեն ունի Գոգոլի հանճարեղ վիպակները, կոմեդիաները, պատմվածքները, գրականութան և արվեստի հարցերին նվիրված հոդվածներն ու ընտիր նամակները:

Գոգոլի երկերի վեցհատորյակի առաջին հատորն

ընդգրկում է «Երեկոներ Դիկանկային մերձակա խուտորում», երկրորդ հատորը՝ «Հնաշխարհիկ կալվածատերեր», «Տարաս Բուլբա», «Վեպ այն մասին, թե ինչպես գտավեցին Իվան Իվանիչն ու Իվան Նիկիֆորովիչը» և այլ վիպակներ: Երրորդ հատորի մեջ զետեղված են «Քիթը», «Դիմանկարը», «Շինելը», «Խելագարի հիշատակարանը» և այլ վիպակներ: Չորրորդ հատորն ամբողջովին նվիրված է Գոգոլի դրամատիկական երկերին: Այստեղ հռչակավոր «Ռեիզոր» և «Ամուսնության» կոմեդիաներից բացի, զետեղված են նաև հեղինակի ավարտված ու անավարտ դրամատիկական մյուս գործերը: Հինգերորդ հատորն ընդգրկում է «Մեռած հոգիներ» պոեմը: Վեցերորդ՝ վերջին հատորում զետեղված են Գոգոլի հոգվածները՝ նվիրված գրականության և արվեստի հարցերին: Այդ հատորում զետեղված են նաև Գոգոլի ընտիր նամակները՝ ուղղված Պուշկինին, Ժուկովսկուն, Բելինսկուն, Շչեպկինին, Ակսակովին և ուսս գրականության ու թատրոնի մյուս անվանի ներկայացուցիչներին:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի լայն մասսաներն արգեն հնարավորություն ունեն իրենց մայրենի լեզվով ընթերցելու ուսս մեծ գրողի հոյակապ ստեղծագործությունները:

Բացի վեցհատորյակից, Հայաստանի Պետական հրատարակչությունը ծրագրել է հրատարակելու Գոգոլի առանձին գրվածքները: Գեղեցիկ հրատարակությանմր առանձին լույս է տեսել «Ռեիզորը»:

Գոգոլի երկերի թարգմանությանը զուգընթաց հայ գրական շրջանները հսկայական աշխատանք են կատարել ընթերցող մասսաներին ծանոթացնելու ուսս ուսուցիչուն-ղեմոկրատների քննադատական այն աշխա-

տություններին, որոնք նվիրված են Գողգոթի ստեղծագործություններին: Այսպես, օրինակ, մի քանի անգամ հրատարակվել է Բելինսկու նշանավոր նամակը՝ ուղղված Գողգոթին: Հայերեն լույս են ընծայվել նաև Բելինսկու մի շարք մեծարժեք հոդվածները Գողգոթի մասին — «Ձիշկովի արկածները» կամ «Մեռած հոգիներ», «Մի քանի խոսք Գողգոթի՝ «Ձիշկովի արկածները» կամ «Մեռած հոգիներ» պոեմի մասին», «Բացատրություն Գողգոթի «Մեռած հոգիներ» պոեմի առթիվ» և այլն: Գողգոթի ստեղծագործությունների խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրություն տեսակետից Բելինսկու այդ հոդվածները մեծ օժանդակություն են հայ ուսանող և գրական երիտասարդության համար: Տպագրվել են նաև Գերցինի, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի առանձին ասույթները Գողգոթի ու նրա անմահ երկերի մասին:

Հանձարեղ վեպերից, վիպակներից, դրամատիկական երկերից բացի, Գողգոթը գրել է նաև մի շարք մեծարժեք հոդվածներ՝ նվիրված գրականության, երաժշտության, նկարչության, ճարտարապետության, քանդակագործության, ժողովրդական ստեղծագործությունների, կուլտուրայի ու սլամովության բազմաթիվ հարցերին: Դրանցից առանձնակի տեղ է գրավում «Մի քանի խոսք Պուշկինի մասին» հոդվածը: Բելինսկին առաջինն էր, որ նշեց այդ հոդվածի գրական ու հասարակական խոշոր նշանակությունը, նրա խորն ու իմաստալից ընդհանրացումները և պուշկինյան պոեզիայի վսեմության, պարզության, ուժի փայլուն մեկնաբանումը:

Ռուս, ինչպես և հայ գրական-հասարակական լայն շրջանների ուշագրություն առանցքն էր կազմում հատ-

կապես ազգային բանաստեղծ հասկացողության մեկ-
նաբանումը Գոգոլի այդ հոգիածում: Ազգային բանա-
ստեղծի գոգոլյան ըմբռնումն ու սահմանումը, նրա հա-
մողիչ փաստարկումները միանգամայն նոր լույս սրփ-
ռեցին գրականության այդ, դեռևս չմշակված, հարցի
վրա, որի բարձրացումն ակտուալ քաղաքական նշանա-
կություն ունեւո՞ւմ է միայն ուս ա գրականության, ալլև
մյուս ժողովուրդների ազգային գրականությունների,
ինքնուրույնության, ազգային առանձնահատկություն-
ների, ինքնատիպության բնորոշման համար: Որո՞նք են
այն բնորոշ հատկանիշները, որ Պուշկինին դարձնում
են ուս ժողովրդի ազգային բանաստեղծը. այս հարցին
Գոգոլը հետևյալ կերպ է պատասխանում. «Պուշկինի
անունը լսելիս իսկույն համակլում ես ուս ազգային
բանաստեղծի դադափարով: Հիրավի, մեր բանաստեղծ-
ներից ոչ ոք նրանից բարձր չէ ու ալլևս չի կարող ազգա-
յին անմասնել. այդ իրավունքը վճռականապես պատ-
կանում է նրան: Նրա մեջ, ասես բառարանում, պարու-
նակվում է մեր լեզվի ամբողջ հարստությունը, ուժը և
ճկունությունը: Նա ամենից շատ, նա ավելի հեռու ծա-
վալեց դրա սահմանները և ավելի շատ ցույց տվեց դրա
ամբողջ տարածությունը: Պուշկինը արտակարգ երևույթ
է ու թերևս ուսական ոգու միակ հայտնությունն է...
Նրա մեջ ուսական բնությունը, ուսական հոգին, ուս-
ական լեզուն, ուսական բնավորությունը արտացոլվել
են ուսնալիսի մաքրությանը, ուսնալիսի զտված գեղեց-
կությանը, որով լանդաֆտը արտացոլվում է օպտիկա-
կան ապակու կորնթարդ մակերեսի վրա»¹:

¹ Ն. Ա. Գ ո գ ո լ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հատոր
6, էջ 36:

Պուշկինի, որպէս ուսման ժողովրդի ազգային հանձարեղ բանաստեղծի մասին այս կլասիկ բնորոշումը տալուց հետո Գոգոլն այնուհետև անդրադառնում է առհասարակ ազգային բանաստեղծ հասկացողութեան բնորոշմանը, այդ հարցի տեսական ընդհանրացմանը: Նա գրում է. «...Իսկական ազգայնութիւնը ոչ թե սարաֆանի նկարագրութիւնն է, այլ ժողովրդի բուն իսկ ոգին: Պոետը կարող է նույնիսկ այն դեպքում էլ ազգային լինել, երբ բոլորովին կողմնակի աշխարհ է նկարագրում, բայց դրան նայում է իր ազգային տարերքի աչքերով, ամբողջ ժողովրդի աչքերով, երբ զգում ու խոսում է այնպես, որ իր հայրենակիցներին թվում է, թե հենց իրենք են այդ զգում ու խոսում»¹:

Ազգային բանաստեղծ հասկացողութեան այս փայլուն բնութագրի հետ Բելինսկին ոչ միայն համաձայն էր, այլև ուղղակի հիացած էր դրանով. իր հոդվածներից մեկում, մեջ բերելով Գոգոլի վերոհիշյալ տողերը, նա գրում է. «Ծն չգիտեմ ազգութեան առավել լավ և առավել որոշակի բնութագրութիւն պոեզիայի մեջ, քան այն, որ տվել է Գոգոլն այս կարճ խոսքերում, որոնք այնպես տպավորվել են իմ հիշողութեան մեջ»²:

Գոգոլի, ինչպէս և Բելինսկու համար ազգային բանաստեղծ, ազգային գրող հասկացողութիւնները առաջին հերթին կապվում են նրանց ժողովրդայնութեան հետ, ժողովրդի ազատատենչ ոգու անխորտակ ուժի, կրակոտ հայրենասիրութեան և անսահման հերոսութեան բաղմա-

¹ Ն. Վ. Գոգոլ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հատոր 6, էջ 38:

² В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, том II, стр. 160.

կողմանի ու խոր ըմբռնման հետ: Այդպիսին է եղել հենց ինքը Գոգոլը ուսւ ժողովրդի համար: Խոսելով Գոգոլի «Մեռած հոգիներ» պոեմի մասին, Բելինսկին գրում է. «Նրա պոեմի յուրաքանչյուր խոսքի առթիւ՝ ընթերցողը կարող է ասել.

Այստեղ ուս ոգի կա,
Այստեղ մոսխալի հոտ է գալիս:

Այդ ուսասական ոգին զգացվում է թե՛ հումորի, թե՛ հեղնանքի, թե՛ հեղինակի արտահայտություն, թե՛ զգացմունքների մեծաթափ ուժի, թե՛ լիրիկական ղեղումների, թե՛ ամբողջ պոեմի պաթոսի մեջ, թե՛ գործող անձանց բնավորություններում, սկսած Չիչիկովից մինչև Սելիֆանը...»¹:

Հայ գրական միտքը ևս բազմիցս անդրադարձել է աղգային բանաստեղծի գոգոլյան բնորոշմանը: Հիշյալ հոգվածը հնարավորություն է տվել ինչպես ուս, այնպես էլ հայ իրականության մեջ ջախջախելու իդեալիստական ու ռեալիցիոն այն մտայնությունը, թե իբր բանաստեղծը հայրենիք չունի, թե իբր արվեստն անհայրենիք է և այլն:

Այս կարգի կոսմոպոլիտական դրույթները որոշակի նպատակ ունեին ժխտելու առանձին ժողովուրդների ստեղծագործական կարողությունները կուլտուրայի ու գրականության ասպարեզում, թերահավատ դարձնելու հանրամարդկային կուլտուրայի մեջ իրենց լուծման ներդնելու հնարավորությունների նկատմամբ: Գոգոլի հոգվածը սովորեցնում էր, որ ամեն մի ժողովուրդ, մեծ թե

¹ Վ. Գ. Բելինսկի, Ընտիր երկեր, Երևան 1948, էջ 261:

փոքր, կարող է ունենալ իր ազդալին գրականությունը, կուլտուրան, իր բանաստեղծն ու երգիչը:

Ռուս ազնվականությունը ապազգային քաղաքականություն վարելով, ռուս լեզուն ու գրականությունը թերազնահատելով, խոսում էր ֆրանսերեն և կարդում եվրոպական թեթևամիտ ու բուլվարային վեպեր:

Գոգոլն առաջիններից մեկն էր, որ իր հանճարի ամբողջ ուժով խոսեց ռուս մեծ ժողովրդի, նրա հարուստ լիզվի, հոյակապ գրականության և Պուշկինի, որպես ռուս ժողովրդի ազգային մեծ բանաստեղծի, մասին: Դա միաժամանակ սպանիչ հարված էր այն քննադատներին, որոնք փորձում էին նսկմացնել Պուշկինին՝ նրան ներկայացնելով որպես եվրոպական բանաստեղծներին սոսկ ընդօրինակողի:

Գոգոլը, խոսելով Պուշկինի մասին, կարծես միաժամանակ սլառասլանում էր և՛ այն մարդկանց, որոնք իրենց քննադատական խղճուկ մարդանքներով փորձում էին ժխտել հենց իր՝ Գոգոլի ստեղծագործությունների ինքնատիպությունը, նրա հանճարի ռուսական բնույթը:

Հայ իրականության մեջ նույնպես գտնվեցին մարդիկ, որոնք կուրորեն կրկնեցին այդ սխալ կարծիքը Գոգոլի մասին, սակայն առաջավոր հայ գրական քննադատությունը հիմնովին ժխտեց, նշելով, որ «Գոգոլն իր «Շինել» գրվածքով հիմք դրեց «նատուրալ շկուլային» (ռեալիզմին) ղեռ Բալզակից ու Զոլայից առաջ»¹:

Գոգոլյան ռեալիզմը նոր տիպի ռեալիզմ էր, որ խարսխված էր ռուս իրականության վրա, բնորոշ էր այդ իրականության համար: Ռուս քննադատական ռեալիզմը

¹ «Դեկարվեստ», 1911, № 4:

ալեց. այնպիսի մեծ դեմքեր, որոնք ռուս գրականությանը բերին համաշխարհային ճանաչում և հռչակ:

Գոգոլն ինքը քաջ ծանոթ էր եվրոպական գրականության ու արվեստի նվաճումներին, բարձր էր դասում ֆրանսիական, անգլիական ու գերմանական մեծատաղանդ ռեալիստ գրողներին, բայց նա ծանոթ էր նաև նախնադարյան ռուսական հասարակական մտքի նեխվածության, նրա սնանկության հետ: Նա ոչ միայն չէր հիանում եվրոպական ռեալիցիոն գրականությամբ ու կուլտուրայով, այլև լիովին հավատացած էր, որ հեռու չէ այն ժամանակը, երբ եվրոպյան իր հայացքը պետք է հառի Ռուսաստանին, նրան նայելով ո՛չ թե որպես շուկայի, այլ որպես աշխարհի առաջավոր մտքի կենտրոնի: Լի տնսահման հավատով ռուսական առաջավոր մտքի հաղթանակի հանդեպ, Գոգոլը գրել է. «Կանցնի ևս մի տասնյակ տարի և դուք կտեսնեք, որ եվրոպյան կգա մեզ մոտ դնելու ոչ թե կանեփի թել և խողի ճարպ, այլ իմաստություն, որ եվրոպական շուկաներում այլևս չի վաճառվում»¹:

Այսպիսով, տեսնում ենք, թե ինչպիսի՞ խոշոր դեր է կատարել Գոգոլն այն մեծ ուլայքարում, որ Ռուսաստանի լավագույն մարդիկ մղել են եվրոպական ռեալիցիայի դեմ, հանուն ռուսական ազգային կուլտուրայի, գրականության և արվեստի:

Խոշոր է Գոգոլի երկերի համաշխարհային նշանակությունը: Ռուսաստանի ճորտատիրական նողկալի կարգերի զոգոլյան սպանիչ, ոչնչացնող քննադատությունը միլիոնավոր մարդկանց սրտում այսօր էլ ան-

¹ Н. В. Гоголь, Собрание сочинений, том VI, Москва, 1937, стр. 386.

սահման առեւտրութիւնն է առաջացնում այդ կարգերի դեմ, որոնց ծնունդն են շիշիկովները, նողդրեններն ու սորակելիները: Գոգոլի կերտած կերպարների համաշխարհային մեծ նշանակութիւնը իր ժամանակին նշել է Բելինսկին, գրելով, որ «Այդ նույն շիշիկովներն են, միայն այլ հագուստով. Ֆրանսիայում և Անգլիայում նրանք մեռած հոգիներ չեն գնում, այլ կաշառում են կենդանի հոգիներին սլառամենտական ազատ ընտրութիւններում: Ամբողջ տարբերութիւնը քաղաքակրթութեան մեջ է, և ոչ թե էութեան: Պառլամենտական մի սրիկա ավելի կիրթ է, քան ղեմսկի ստորին դատարանի որեւէ սրիկա, բայց ըստ էութեան նրանք երկուսն էլ մեկը մյուսից լավ չեն»¹:

Գոգոլի անմահ երկերը սովետական մարդկանց, ինչպես և ողջ աշխարհի առաջավոր մարդկանց, այսօր էլ օգնում են տեսնելու ժամանակակից Ամերիկայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և իմպերիալիստական մյուս երկրներում այնքան լկտիորեն դործող շիշիկովներին, որոնք միլիոնավոր մարդկային հոգիների առուծախով են զբաղված, որոնք դոլլարի, մահաբեր բակտերիաների ու ատոմային ռումբերի ուժով խեղացնոր փորձերի են դիմում՝ մեռած հոգիների թագաւորութիւնը վերականգնելու համար այնտեղ, ուր այսօր ազատ ու հզոր ժողովուրդների կամքն է իշխում: Գոգոլի երկերը մեզ ոգեշնչում են պայքարելու համաշխարհային նոր պատերազմի անգլո-ամերիկյան դերժամորդայնների դեմ:

Եվ որքան իրավացի է դեմոկրատական Բուլղարիայի Դիտութիւնների ակադեմիայի պրեզիդենտ Տոգոր

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, том II, Москва, 1948, стр. 314.

Պատկուվը, երբ Գոգոլի մահվան 100-ամյակի կապակցությամբ գրում է, թե՝ «Գոգոլը և՛ այսօր, իր մահից հարյուր տարի հետո, հանգիստանում է սրտգրեհիվ մարդկության հզոր ղինակիցը նրա պայքարում ընդդեմ այն մարդկանց, ովքեր ցանկանում են պատմությունը հտդարձնել շիշիկովների, սոբակեիչների, կորոբոշկանների ժամանակները»¹։

Համամարդկային կուլտուրային մատուցած խոշոր ծառայությունների համար էր, որ հաղադուլթյան Համաշխարհային հորհրդի կողով աշխարհի բոլոր ծայրերում մարդկության լավագույն զավակները այնպես ջերմ, այնպես լայն ու փառահեղորեն նշեցին ուս մեծ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Նիկոլայ Վասիլևիչ Գոգոլի պայծառ հիշատակը։

¹ „Іпривд“, 1952, № 66.

Երկրորդ մաս

ՌԻՒՍ 60-ԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ երրորդ

Ն.Գ. ՉԵՐՆԻՇԵՎՍԿԻՆ
ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՄԻՏԲԸ

Ն. Գ. ԶԵՐՆԻՇԵՎՍԿԻ

Вряд ли кого-нибудь Владимир Ильич так любил, как он любил Чернышевского. Это был человек, к которому он чувствовал какую-то непосредственную близость и уважал его в чрезвычайно высокой мере.

Н. К. Крупская

Ն. Գ. Չերնիշևսկին 19-րդ դարի ռուս հասարակական-քաղաքական մտքի ամենապայծառ գեմքերից մեկն է։ Նա տիրաբար իշխել է Ռուսաստանի ռևոլյուցիոն երիտասարդության մտքին, իր աննկուն, եռուն գործունեությամբ, իր հանճարեղ ստեղծագործություններով խորապես ցնցել է ճորտատիրական Ռուսաստանը և գյուղացիական մասսաներին ոտքի հանել ընդդեմ ինքնակալական դաժան կարգերի։

Ռուսաստանի հասարակական կյանքի վրա Չերնիշևսկու ունեցած ազդեցությունը իմաստուն կերպով բացահայտել է Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը։ «Նա կարողանում էր,— գրում է Լենինը,— իր դարաշրջանի բոլոր քաղաքական իրադարձությունների վրա ազդել ռևոլյուցիոն ոգով, անցկացնելով—գրաքննության խոշրնդոտների ու արգելքների վրայով—գյուղացիական ռևոլյուցիայի գա-

դաժարը, մասսաների պայքարի դադարի արդիւն՝ բոլոր հին իշխանութիւնների տապալման համար»¹:

Ռուսաստանի հասարակական մտքի պատմութեան հարցերը քննարկելիս Լենինը բազմիցս անդրադարձել է Չերնիշևսկուն և միշտ էլ բարձր գնահատել նրան, որպէս «ռուս մեծ ռեւոլյուցիոնների», «ռուս մեծ գրողի»: Լալ է նկատել Ն. Կ. Կրուպսկայան, որ «եբը աչքի ես տնցկացնում Վլադիմիր Իլիչի երկերը, ապա տեսնում ես, որ այն տեղերը, որտեղ նա խոսում է Չերնիշևսկու մասին, գրւած են ինչ-որ հատուկ ջերմութեամբ»²:

Չերնիշևսկու ազդեցութեւնը մեծ էր նաև Ռուսաստանի ժողովուրդների հասարակական կյանքի, ռեւոլյուցիոն մտքի զարգացման վրա: Ռուսաստանի փոքր ժողովուրդների առաջափոր զաւակները իրենց ժողովրդի ազատագրման սրբազան գործը կապում էին այն մեծ պայքարի հետ, որ ռուս ռեւոլյուցիոն-դեմոկրատները Չերնիշևսկու գլխավորութեամբ մղում էին ցարական Ռուսաստանի բռնապետական կարգերի դեմ:

Չերնիշևսկին քաջ ծանոթ էր ռուս ժողովրդի, ինչպէս և Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների ծանր վիճակին, ազգային ճնշման ու շահագործման այն խայտառակ քաղաքականութեանը, որ վարում էր ցարական կառավարութեւնը:

Ղազախական լուսավորիչ-դեմոկրատ, նշանավոր գիտնական Չոկան Վալիխանովը, 60-ական թվականների սկզբներին, «Առմրեմեննիկ»-ի խմբագրատանը Չերնիշևսկու հետ ունեցած զրոյցի անմիջական տպա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 17, Երևան, էջ 134:

² «Լենինը կուլտուրայի և արվեստի մասին», Երևան, 1958, էջ 618:

վորության տակ գրել է. «Ի՞նչ սքանչելի մարդ է այդ Չեր-նիշևսկին և ինչպե՞ս նա լավ գիտե ո՛չ միայն ռուսների կյանքը, այլև մյուս ժողովուրդների: Նրա հետ ունեցած դրույցից հետո ես վերջնականապես համոզվեցի, որ մենք առանց Ռուսաստանի կկորչենք, առանց ռուսների՝ նշանակում է մնալ առանց լուսավորության, դեսպոտիզմի ու խավարի մեջ, առանց ռուսների մենք միայն Ասիա ենք, ընդ որում ուրիշ բան էլ չենք կարող լինել առանց Ռուսաստանի: Չերնիշևսկին մեր բարեկամն է»¹:

Չ. Վալիխանովի այս վկայությունը հետաքրքրությոն է ներկայացնում Չերնիշևսկու վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանի ժողովուրդները պարզելու տեսակետից: Չերնիշևսկին ո՛չ միայն ղաղախական ժողովրդի բարեկամն էր, այլև Ռուսաստանի իրավազուրկ ու ճնշված բոլոր ժողովուրդների ազատագրական պայքարի ոգեշնչողն ու առաջնորդը:

Առանձնապես ուշադրով է Չերնիշևսկու վերաբերմունքը դեպի Անդրկովկասի ժողովուրդները, այդ ժողովուրդների առաջավոր զավակների վրա ունեցած նրա հսկայական ազդեցությունը:

Թիֆլիսում հրատարակվող «Նովոյե օբոզրենիե» թերթի խմբագիր Գ. Բումանովը վկայում է, որ կովկասյան երիտասարդությունը, հատկապես Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողությունը, մոտիկից կապված է եղել Չերնիշևսկու հետ և կրել է նրա խոշոր ազդեցությունը: Բումանովը գրում է. «Անցյալ դարի վաթսուհին կան թվականներին մտավոր կյանքի աշխուժացումը Ռուսաստանում առանձնապես բարերար ազդեցություն

¹ „Правда“, 1952, № 323.

ունեցաւ Պետերբուրգում ասլոդ կովկասցի ուսանող-
ների վրա: Որպէս դպրաւզգաց հարաւցիներ, այդ ուսա-
նողները ջերմորեն արձազանքեցին կյանքի այն նոր
պահանջներին, որոնք ծագում էին առել այն ժամանակ
ռուսական առաջաւոր հասարակութեան շրջաններում:
Կովկասցի ուսանողներն առանձնապէս մոտիկացան
Չերնիշևսկու և նրա ընտանիքի հետ»¹:

Կան և ուրիշ փաստեր, որոնք վկայում են, որ Հա-
յաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի ժողովուրդների
լավագոյն զավակները սերտորեն կապւած են եղել
Չերնիշևսկու ու նրա գլխավորած ռեւոլյուցիոն շարժման
հետ: Այսպէս, օրինակ, նշանավոր հայ հրապարակախոս
Ավետիք Արասխանյանը 80-ական թվականներին գրած
իր հոդւածներից մեկում պարզ ու որոշակի նշում է, որ
«Չերնիշևսկու առաջացրած շարժումը Ռուսիայում կըղ-
դիացած չէր մի կենտրոնում, այլ ծավալւած էր այդ
մեծ հրկրի հեռավոր տեղերը ևս: Կովկասյան երիտա-
սարդութունը կրեց նույն ազդեցութունը, և բազմաթիւ
պատանիներ Չերնիշևսկու գրւածքները երկրպագու-
թեան պաշտամունք էին շինած»²:

Արասխանյանի այս վկայութունը մի անգամ ևս
հաստատում ու է՞լ ավելի ամրապնդում է այն միտքը,
որ, իրավ, 60-ական թվականներին Ռուսաստանի ռեւո-
լյուցիոն շարժումը, որը մեծագոյն հմտութեամբ գլխա-
ւորել է Չերնիշևսկին, լայն տարածում է ունեցել ոչ
միայն երկրի կենտրոններում, այլև նրա ծայրամասե-
րում, Ռուսաստանի բազմազգ ժողովուրդների մեջ:

¹ Г. М. Туманов. Характеристики и воспоминания, Тифлис, 1913, стр. 230.

² ЦГИА Грузинской ССР, фонд 480, опись I, стр. 862.

Զերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի ու Նեկրասովի խմբագրած «Սովրեմեննիկը» 50—60-ական թվականներին իր բաժանորդներն է ունեցել Երևանում, Էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում և այլն:

Բաքվում և Թիֆլիսում ապրող և գործող հայ առաջավոր ինտելիգենցիան Վրաստանի և Ադրբեջանի լավագույն մարդկանց հետ միասին ոչ միայն կարդացել է «Սովրեմեննիկը», այլև ակտիվորեն տարածել նրա մեջ արծարծված ռուլյուցիոն դադափարները Անդրկովկասի աշխատավորության մեջ:

Զերնիշևսկու կապն այնքան սերտ էր Անդրկովկասի երիտասարդության հետ, որ ցարական կառավարությունը կասկածում էր, թե այդ նույն երիտասարդության օժանդակությամբ Զերնիշևսկին կարող է Անդրկովկասի վրայով փախչել արտասահման: Հավանորեն հետախուզական օրդաններն ինչ-որ տվյալներ ունենին դրա համար, որովհետև նույնիսկ կասկածում էին, որ այդ փախուստը կարող է տեղի ունենալ Երևանի վրայով՝ Թուրքիա կամ Իրան: Ուստի ցարական կառավարության ներքին գործերի մինիստրն անհրաժեշտ է համարում այդ մասին, հատուկ գրությամբ, զգուշացնելու Երևանի նահանգի ոստիկանական օրդաններին, որ վերջիններս, Զերնիշևսկու դիմելու դեպքում, նրան արտասահմանյան անձնագիր չտան: Ահա այդ գրությոնը.

Совершенно секретно

ОТНОШЕНИЕ ИСПРАВЛЯЮЩЕГО
ДОЛЖНОСТЬ ЕРЕВАНСКОГО ВОЕННОГО
ГУБЕРНАТОРА ЩЕРБОВА-НЕФЕДОВИЧА
ПОЛИЦЕЙСКИМ УЧРЕЖДЕНИЯМ ГУБЕРНИИ
О НЕВЫДАЧЕ ЗАГРАНИЧНОГО ПАСПОРТА
Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКОМУ

1861 г. декабря 30

Г. Эчмиадзинскому уездному начальнику

Вследствие циркулярного предписания г. министра внутренних дел от 23 ноября № 1413 и отзыва начальника главного управления, наместника кавказского 23 декабря № 30, предписываю полицейским учреждениям Эриванской губернии в случае поступления просьбы от литератора Николая *Чернышевского* о снабжении его заграничным паспортом не выдавать ему одного, а представить об этом на разрешение губернского управления.

Подлинное подписал исправляющий должность Эриванского военного губернатора полковник Щербов-Нефедович и скрепил н. д. советника Длужанский.

Верно: н. д. советника (подпись)
Сверял н. д. регистратора (подпись)¹

¹ ИГА Армянской ССР, фонд 102, дело 144, лист 3.

Այս փաստը հետաքրքիր է նաև այն տեսակետից, որ արդեն իսկ 1861 թվականին ցարական կառավարությանը բոլոր միջոցները ձեռք էր առել Չերնիշևսկուն իր ճիրաններից բաց չթողնելու համար:

1862 թվականի հուլիսի 7-ին ձերբակալվում է Չերնիշևսկին, բայց նրա ձերբակալումն ու աքսորումը չթուլացրին այն հսկայական ազդեցությունը, որ ունեւր նա Ռուսաստանի, ինչպես և Անդրկովկասի երիտասարդության վրա, ընդհակառակն, այդ ազդեցությունն օրըստօրե ավելի մեծացավ ռեոլյուցիոն շարժման զարգացման հետ միասին:

Հայտնի է, որ Չերնիշևսկու անունը խստիվ արգելված էր մամուլում և հրապարակային հանդեսներում հիշատակելը, արգելված էր նաև նրա երկերի հրատարակությունը, նրա ստեղծագործություններից մեջբերումներ կատարելը, բայց այդուհանդերձ, երիտասարդությունը դարձյալ շարունակում էր կարգալ նրա երկերը, տարածել դրանք և ամենուրեք բարձր պահել նրա անմահ անունը:

«Չերնիշևսկու աքսորումից հետո,— գրում է Թունմանովը,— երկար ժամանակ նա հանդիսանում էր երիտասարդ սերնդի սիրելին Կովկասում, ինչպես և Ռուսաստանի մնացած վայրերում: Այն գիմնազիայում, ուր ես սովորում էի անցյալ դարի 70-ական թվականներին, երբ յաշակերտները սկսեցին գրական երեկույթներ կազմակերպել, ապա ամենից առաջ կարդացին «Ի՞նչ անել» վեպը և Պիսարևի հոդվածն այդ վեպի մասին»¹:

¹ Г. М. Туманов, Характеристики и воспоминания, Тифлис, 1913, стр. 236—237.

Չերնիշևսկու ազդեցությունը կովկասյան երիտա-
սարգությունից միայն, նրա իշխող հմայքը այդ երիտասար-
դության շրջանում պատահական բնույթ չի կրել: «Եվ
դա ամենևին էլ ինչ որ բացառիկ երևույթ չէր,—գրում
է Ռումանովը,— այն լիովին ներգաշնակում էր այն ընդ-
հանուր երկրպագման հետ, որով շրջապատված էր
մեզանում Չերնիշևսկու անունը: Այդքան բարձր էր գնա-
հատվում ռուսական մեծ հրապարակախոսը նույնիսկ
Ռուսաստանի ամենահեռավոր անկյուններում: Եվ դա
այն ժամանակ, երբ ռեակցիան նրան կտրել էր ամբողջ
աշխարհից և բանտարկության դատապարտել, որպես մի
ինչ-որ ծանր ոճրագործի»¹:

Հանրահայտ է, որ զգվարին ու ծանր էր ուսանողու-
թյան նյութական դրությունը, բայց նրանք իրենց սուղ
պայմաններում չէին զլանում բարձր գումար
վճարելու Չերնիշևսկու երկերը ձեռք բերելու համար:
Ուսանող Ռումանովը գրում է. «Կարդալով ամբողջ Չեր-
նիշևսկուն, ես աշխուժեցանալով սաստիկ ցանկանում
էի այն միշտ ինձ մոտ ունենալ: Եվ ահա համալսարա-
նում կուրսն ավարտելով և Կովկաս վերադառնալով, ես
չափսոսացի իմ համեստ վաստակից 100 ռուբլի տրա-
մադրել ձեռք բերելու «Սովրեմեննիկ»-ի հին օրինակ-
ները, որոնց մեջ տպագրվել էին Չերնիշևսկու հոդված-
ները»²:

Միայն Գ. Ռումանովը չէր, որ Կովկաս վերադառ-
նալով իր հետ բերում էր Չերնիշևսկու երկերը: Այդ-
պես էին վարվում Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կազանի և

¹ Г. М. Туманов, Характеристики и воспоминания, Тифлис, 1913, стр. 237.

² Նույն տեղում:

Ռուսաստանի այլ քաղաքներում սովորող հայ ուսանողները:

Կովկասում այդ երկերը լուռ, իսկ երբեմն էլ բացարձակ ձևով տարածվում էին ռեուլուցիոն հովերով տարված երիտասարդության, հատկապես ուսանողության շրջանում:

Որքան էլ ցարական սև ցենզուրան ամենախիստ միջոցների էր դիմում Չերնիշևսկու անվան ու գրական ժառանգության արգելման ուղղությամբ, այնուամենայնիվ, զանազան դադարների միջոցներով նրա անունը թափանցում էր մամուլի էջերը: Այսպես, Չերնիշևսկու համախոհները և հետևորդները մեջբերումներ կատարելով նրա դավաճաններից, նշում էին՝ «Գողգոթյան շրջանի ռուս գրականության ուրվագծերի» հեղինակը, «Արվեստի հարաբերությունը դեպի իրականությունը» աշխատության հեղինակը, «Միլի կոմենտարներ»-ի նշանավոր հեղինակը և այլն: Բայց բոլորն էլ գիտեին, որ այդ աշխատությունների հեղինակը Չերնիշևսկին է, որ խոսքը Չերնիշևսկու մասին է:

Նմանօրինակ վաստերի մենք հանդիպում ենք նաև հայ մամուլի էջերում: Բերենք մի երկու վաաստ:

Դրամատուրգ, գրական-թատերական քննադատ Միքայել Պատկանյանը, որ լավ ծանոթ էր Չերնիշևսկու աշխատություններին, իր հոգվածներից մեկում հայ ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում «Ռուս գրականության գողգոթյան շրջանի ուրվագծեր» աշխատության վրա: 1860 թ. բանավեճի մեջ մտնելով իր քննադատներից մեկի հետ, Պատկանյանն անդրադառնում է ռեալիստական թատրոնի սկզբունքներին, մեջբերումներ է կատարում Բեկինսկուց, հենվում նրա տեսական դրույթների:

վրա, ասլա տողատակի ծանոթագրութեան մեջ նշում է. «էս երեւելի հեղինակի գերազանց գիտութեանների և մանավանդ նրա կրիտիկի արժանաւորութեան և աննման վսեմութեան համար տես «Современник» (Ժամանակակից) օրագրի 1856 թ. համար 12»¹:

«Սովրեմենիկի» այդ համարում տպագրւած է Չերնիշևսկու «Ռուս գրականութեան դողողյան շրջանի ուրվագծեր» աշխատութեանը, որտեղ և խոսւում է Բեկինսկու գերի ու նշանակութեան մասին:

Մի ուրիշ վիաստ: 1878 թվականի հունվարին «Մշակ» թերթը մի ընդարձակ հոգւած է տպագրում Նեկրասովի մահւման առթիւ: Հոգւածագիրն օգտագործելով առիթը, նշում է այն խոշոր գերը, որ կատարել է Չերնիշևսկին Նեկրասովի «Սովրեմենիկում»: «Բեկինսկու մահւմ հետո, — կարդում ենք այդ հոգւածում, — մինչև 1856 թվականը Նեկրասովի օրագիրը համարյա ընկնում է, բայց այդ միջոցին նա մի նոր տաղանդավոր աշխատակից է ձևառ բերում, որը սլակաս չէր Բեկինսկուց: «Աւրիստի հարաբերութեանը դեպի իրականութեանը անունով բանակութեան հոգւածը, որը գրական շարժողութեան հիմք եղավ, Նեկրասովի ուղղորդութեանը նրա հեղինակի վրա դարձրեց: Նրա օրագիրը նորից սկսում է սլայծառ քայլերով առաջ երթալ մինչև 1862 թիւը»²:

Հայ մամուլի էջերում Չերնիշևսկու և նրա գործունեութեան գնահատման առաջին խոսքն է սա: Հասկանալի է, թե ինչո՞ւ զուտ է այդ խոսքը, բայց վերաբերմունքը սլարդ է ու ջերմ: Հոգւածագիրը երիտասարդ Չերնիշևսկուն գնում է Բեկինսկու կողքին, և «Սովրեմեն-

¹ «Մեղու հայատտանի», 1860, № 45:

² «Մշակ», 1878, № 2:

նիկի» հաջողությունները, նրա «պայծառ քայլերով» առաջ դնալը բացատրում է Չերնիշևսկու աշխատակցությամբ:

Ինչպես 60-ական, նույնպես և 70—80-ական թվականներին Չերնիշևսկու երկերը շարունակում էին իրենց խոշոր ազդեցությունը էպոխայի առաջավոր մտքի զարգացման վրա, շարունակում էին ոգեշնչել, դաստիարակել ուսույցիտն երիտասարդության այն հոյակապ պլենադան, որը հետագայում հիմք դրեց Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական պարտիային:

ԶԵՐՆԻՇԵՎՍԿԻՆ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ավելի քան քսան տարի ցրտաշունչ Սիբիրի խորքերում պահելուց հետո Ալեքսանդր Յ-րդ ցարը, ի վերջո, մեծ դժվարությամբ համաձայնվում է «հարգել» Չերնիշևսկու զավակների խնդիրը՝ նրան տեղափոխելու Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը: Հաղթահարելով ճանապարհի բազում նեղություններն ու դժվարությունները, ոստիկանության հատուկ հսկողությամբ 1883 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Չերնիշևսկին հասնում է Աստրախան:

Ցարական ցենզուրան արգելիլ էր մամուլում գրելու Չերնիշևսկուն Սիբիրից տեղափոխելու մասին: Բայց դարձյալ մի քանի թերթեր իրենց առօրյա լուրերի շարքում տպագրում են և այդ լուրը:

Հայ մամուլի էջերում նույնպես արձագանք է գրտնում Չերնիշևսկու տեղափոխման լուրը. այսպես, օրինակ, «Մշակ» թերթը 1883 թվականի նոյեմբերի 9-ի հա-

մարում հաղորդում է, որ «Ռուս հայտնի գրող Չերնիշևսկին, «ЧТО ДЕЛАТЬ?» ումանի հեղինակը, վերագարձած է Սիրիրիյ, որտեղ նա ապրում էր քսան տարի շարունակ, այնտեղ աքսորված լինելով և այժմ ապրում է Աստրախան քաղաքում: Չերնիշևսկու առողջութունն, ինչպես վկայում են լրագրերը, բավականապես չէ»¹:

Աստրախանում սկսվում է ուսման մեծ գրողի կյանքի մի նոր շրջանը: Ոստիկանական հսկողությունն ամենայն խստությամբ շարունակվում է Չերնիշևսկու նկատմամբ: Ինքը Չերնիշևսկին շատ լավ գիտեր, որ ոստիկանությունը շարունակում է սովերի պես հետևել իրեն, ուստի և աշխատում էր խիստ սահմանափակել ծանոթների շրջանակը: Նա խույս էր տալիս նոր ծանոթություններից, տեղական մտավորականության հետ նոր կապեր ուղեղծելուց, և այդ նա անում էր ոչ թե իր անձը, այլ իր այցելուներին կասկածի տակ չգցելու, նրանց չվտանգելու համար:

Բայց որքան էլ թույլ լինեք Չերնիշևսկու շփումը տեղացիների հետ, այնուամենայնիվ նա ուներ իր շրջանը, ուներ անկեղծ բարեկամներ, ծանոթներ ու երկրպագուներ: Չերնիշևսկու Աստրախանյան ժամանակաշրջանի կյանքի ու գործունեության մասին բավականին գրականություն է ստեղծվել, որտեղ հանդամանորեն սլարգաբանվում է մեծ մտածողի ու գրողի այդ շրջանի աշխատությունների հսկայական նշանակությունը ուսման հասարակական մտքի զարգացման համար, նրա բացահայտ ու գաղտնի կապերը ուսման գրողների, հրապարակախոսների, մամուլի և հրատարակչական հիմնարկների գործիչների հետ և այլն:

¹ «Մշակ», 1883, № 171:

Այստեղ մենք պիտի միայն անդրադառնանք Չերնիշևսկու Աստրախանի հայկական շրջանների հետ ունեցած կապերին: Փաստերը վկայում են, որ Չերնիշևսկու կյանքի վերջին վեց տարիների ծանոթների ու բարեկամների մեծամասնությունը հայեր են եղել, որոնք նրան, Աստրախանում հաստատվելու առաջին իսկ օրերից, բարոյական և նյութական զգալի օգնություն են ցույց տվել:

Նշենք մի քանի կարևոր վկայություններ այդ մասին:

Կոնստանտին Միխայլովիչ Ֆեոդորովը, որ այդ տարիներին եղել է Չերնիշևսկու քարտուղարը, մեզ հետաքրքրող հարցի մասին, իր նամակներից մեկում, հետևյալն է գրում. «Իմ հիշողություններում ես ընդգրծում եմ, որ այն մարդիկ, որոնք առաջինը եկան ու բարոյական և մասամբ դրամական օգնություն ցույց տվին բազմաշարժար Չերնիշևսկուն և նրա ընտանիքին, որը համարյա հուսահատության էր հասել դրամի ապարդյուն որոնումների մեջ, Աստրախան գալու առաջին ամիսներին, որտեղ նա շունեք ոչ բարեկամներ, ոչ ծանոթներ՝ դրանք Աստրախանի հայերն էին»¹:

Ֆեոդորովի այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Աստրախանի հայերը ո՛չ միայն ոստիկանական ահաբեկումներից չեն վախեցել ու չեն խուսափել մեծ մտածողից ու գրողից, այլև առաջինն են դիմավորել, նյութական ու բարոյական զգալի օգնություն ցույց տվել նրան ու նրա ընտանիքին:

1883 թվականին գալու՛ Աստրախան, Չերնիշևսկին

¹ Նամակը գտնվում է Սարատովի Ն. Գ. Չերնիշևսկու տուն-թանգարանի արխիվում:

իջնում է հայկական մի ընտանիքում, իսկ որոշ ժամանակից հետո վարձում ամբողջ բնակարանը: Դա քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկում գտնվող խաչիկյանների բնակարանն էր: 1883 թվականին իր զավակներից մեկին ուղղած նամակում Չերնիշևսկին այդ բնակարանի և նրա հարմարությունների մասին գրում է. «Ռմայրը վարձել է մեր տանտիրոջ (խաչիկովի) այն տունը, որի սլատուհանները նայում են փողոցի վրա, այդ տան կողքին գտնվում էր այն բնակարանը, ուր մենք ապրում էինք ձեր այստեղ եղած ժամանակ: Այդ տունը միանգամայն առանձին մի շենք է, նա փողոց նայող 7 սլատուհան ունի և շատ սենյակներ. դրանք այնպես են դասավորված, որ ոչ միայն քո մայրը, ես և դու—ամենքս կունենանք առանձին սենյակներ, այլև կա մի առանձին սենյակ ևս (չորրորդ առանձին) Միշայի համար (եթե նա դա)»¹:

Քաղաքի այն թաղամասում, որտեղ ապրում էր Չերնիշևսկին, համարյա ամբողջովին հայեր էին բնակվում: Այդ հանգամանքը հնարավորություն է տալիս Չերնիշևսկուն մոտիկից ծանոթանալու հայերի կյանքին, կենցաղի առանձնահատկություններին և այլն:

Դեռևս Սարատովի գիմնադրացում սովորելու տարիներին Չերնիշևսկին հետաքրքրվել էր արևելյան ժողովուրդների պատմությամբ ու կուլտուրայով: Իր ուսումնասիրած մեծաքանակ պատմական աղբյուրներից նա բավականին տեղեկություններ է քաղել Հայաստանի ու հայերի մասին: Աստրախանում նա բազմակողմանիորեն խորացնում է իր գիտելիքներն այդ բնագավա-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, том XV, Москва, 1950, стр. 423.

ռում, դեռ ավելին. նա այնպես է ուսումնասիրում հայերենը, որ իր հայ ծանոթների հետ, ճիշտ է գիշարությամբ, բայց խոսում է այդ լեզվով: Ծանոթանալով Աստրախանի մի քանի հայ ընտանիքների հետ, դրանց միջոցով Չերնիշևսկին բավականին տեղեկություններ է քաղում հայերի պատմական անցյալի ու ներկայի մասին: Այդ հայ ծանոթների թվում Չերնիշևսկին առանձնապես մտերիմ հարաբերություններ է հաստատում Մելքումովների, Խաչատուրովների, ինչպես և Ավետովների ընտանիքների հետ:

Չերնիշևսկու Աստրախանի շրջանի ծանոթներից մեկը, Պ. Լ. Յուդինը, ավելի քան կես դար առաջ ռուսական մամուլում հրապարակած իր հուշերում պատմում է, որ Չերնիշևսկին Աստրախանի իր հայ ծանոթների միջոցով նյութեր էր հավաքում հայ ժողովրդի պատմության ու կուլտուրայի վերաբերյալ: Յուդինը գրում է. «Նիկոլայ Գավրիլովիչի որոշ համակրանքն էր վայելում վաճառական Ավետովը (հայ), որին և այցելում էր ինքը ճաշից հետո, այն նպատակով, որ նրանից տեղեկություններ իմանա հայերի կյանքի, նրանց պատմության ու առևտրի մասին. նա նույնիսկ մտադիր էր սովորել հայերեն լեզուն: Համենայն դեպս, Աստրախանում Նիկոլայ Գավրիլովիչը գիտեր հայկական այբուբենը և մի քանի հայկական խոսքեր»¹:

Ուրիշ աղբյուրներ վկայում են, որ ապրելով Աստրախանի հայկական ընտանիքներում, շփվելով հայերի հետ, Չերնիշևսկին հետաքաշում կարգում և խոսում էր հայերեն:

¹ „Исторический вестник“, 1906, № 1.

Հանրահայտ է, որ Չերնիշևսկին տիրապետում էր բազմաթիվ լեզուների. ակամա հարց է առաջանում՝ ի՞նչ նպատակ էր առաջադրել Չերնիշևսկին իր բավականին պատկառելի տարիքում սովորելով նաև հայերեն:

Չերնիշևսկին Ռուսաստանի ուսուցչիոն շարժման պարագլուխը հանդիսանալով, բնականորեն պետք է մեծ սլահանջ զգար մոտիկից ու անձամբ ծանոթ լինելու Ռուսաստանի բազմազգ ժողովուրդների կյանքին, նրանց գրական պայքարին: Կովկասյան և արևելյան ժողովուրդների կյանքն ու պատմությունն ուսումնասիրելու համար 80-ական թվականների Աստրախանն ու հատկապես նրա հայկական գաղութը բավականին շատ նյութ էր տալիս:

Այդ տարիներին Աստրախանում եղել են բավականին հարուստ գրադարաններ, որոնք պարունակել են հայերեն ու օտար լեզուներով, հայերին ու Հայաստանին վերաբերող ճոխ գրականություն: Օգտվելով դրանից՝ Չերնիշևսկին հանգամանորեն ուսումնասիրում է Կովկասի և Հայաստանի պատմական անցյալը, տնտեսական ու քաղաքական վիճակը:

Այդ տեսակետից ուշագրավ են Աստրախանի արական գիմնազիայի դասատու Կ. Ն. Մալինովսկու հուշերը Չերնիշևսկու մասին, որ իր հոգվածներից մեկում մեջ է բերում Պ. Լ. Յուզինը: «Նա (Չերնիշևսկին) շատ էր հետաքրքրվում այդ ամբիլի ասիական, քան եվրոպական երկրամասով: Աստրախանի արական գիմնազիայի նախկին ուսուցիչ Կ. Ն. Մալինովսկին պատմել է ինձ, թե ինչպես Ն. Չերնիշևսկին խնդրել է նրան՝ թույլ տալ իրեն նայելու գիմնազիայի գրադարանը, որտեղ արժեքավոր գիտական շատ երկեր կային դերմաներեն, ֆրանսերեն,

լատիներեն և արեւելյան լեզուներով՝ սլաւոներեն, թաթարերեն, արաբերեն և հայերեն, որոնք մեծ մասամբ նվիրել էին տեղի առևտրականները, որովհետև մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսը գիմնադրւած դասավանդում էին այդ լեզուները: Ավելի շատ Չերնիշևսկուն հետաքրքրում էին հին Հռոմի և Արեւելքի հնությունները:

— Այդ ժամանակ, — ասում է Մալինովսկին, — դրադարանի վարիչը ես էի և ինձ համար մեծ բաւականություն էր ցույց տալ դրադարանն այդպիսի մեծ մարդու, իսկ հետո ընդունել նրան ինձ մոտ... Իհարկե, ես սիրով տվեցի նրան տուն տանելու իր ընտրած գրքերը, որոնք նա վերադարձնում էր արտակարգ ճշտապահությամբ»¹:

Չերնիշևսկու բարեկամներն ու ազդականները նույնպէս հետաքրքրվել են Հայաստանով ու նրա պատմությամբ և այդ մասին իրենց տեղեկություններն են հաղորդել նրան: Այսպէս, օրինակ, Յու. Պիպինան Չերնիշևսկուն ու նրա կնոջը ուղղած 1887 թվականի հուլիսի 5-ի նամակում գրում է. «Յեռդոր Գուստավովիչը կատարում է մեծ ու չափազանց հետաքրքիր ճանապարհորդություն Հայաստանում. այսօր ես նրանից նամակ ստացա ինչ-որ Գեղարդից՝ մի բաւականին խուլ անկունից, որտեղ նա, սակայն, իր համար հետաքրքիր շատ բան է գտել: Նա այնտեղ զննել է հնադարյան մի վանք, ժայռի մեջ փորված, հինավուրց հետաքրքրական զարդերով: Ճիշտն ասած, մենք որոշ անհամբերությամբ ենք սպասում մինչև որ նա ավարտի իր այնտեղի աշխատանքները. կլիման չափազանց ծանր է և աշխատանքն էլ հոգնեցուցիչ, թեկուղ նա այդ բոլո-

¹ «Исторический вестник», 1906, № 1.

րը լավ է տանում, ինչպես տեղացի մի բնակիչ։ Այնուհետև նա դեռ պիտի լինի նաև էջմիածնում, որտեղ նույնպես քիչ աշխատանք չկա կատարելու¹։

Ֆեոդոր Գուստավովիչ Բերնշտամը նկարիչ, ճարտարապետ և հնագետ էր. 1887 թվականին նա դալիս է Հայաստան և մեծ ոգևորությամբ ուսումնասիրում Հայաստանի հնությունները, պատմական հուշարձանները։ Նրա այդ ուսումնասիրությունների հրատարակման առթիվ ռուսական մամուլը դրվատական հոդվածներ է տպագրում։ Այդ հոդվածներից մեկի առթիվ Ա. Ն. Պիպինին ուղղած նամակում, 1887 թվականի սեպտեմբերի 26-ին, Չերնիշևսկին գրում է. «Մի քանի օր առաջ «Ռուսկոյե մեդոմոստիում» կարդացի գովասանական գնահատական Ֆեոդոր Գուստավովիչի հնագիտական աշխատանքների մասին։ Այդ ինձ շատ ուրախացրեց»²։

Չերնիշևսկու այս տողերը ցույց են տալիս, որ նա հետևել և լավ ծանոթ է եղել Բերնշտամի՝ Հայաստանի պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությանը նվիրած աշխատություններին։

Մենք նշեցինք, որ Աստրախանի հայերը ջերմ ընդունելություն են ցույց տվել Չերնիշևսկուն ու նրա ընտանիքին՝ նրանց Աստրախան դալու հենց առաջին օրերին։ Այդ լավ վերաբերմունքի հասարակական ու բարոյական հսկայական նշանակությունը ճիշտ ըմբռնելու համար պետք է հիշել, որ դա եղել է 80-ական թվականների ռեակցիայի ծանրագույն տարիներին, երբ ահա-

¹ Նամակը գտնվում է Սարատովի Ն. Գ. Չերնիշևսկու տուն-թանգարանի արխիվում։

² Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том XV, Москва, 1950, стр. 650.

բեկված քաղքենի ինտելիգենցիան ամենուրեք խուլս էր տալիս սիրիրյան աքսորից վերադարձած մեծահռչակ ռեպլուցիոներին: Մեկուսացման այդ ծանր պայմաններում Չերնիշևսկուն խորապես հուզել է հայերի անշահախնդիր վերաբերմունքը: Իր նամակներում նա բաղմիցս գոհունակությամբ է հիշատակել հայերի այդ լավ վերաբերմունքի, հատկապես Սերգեյ Ստեփանովիչ Ավետովի մասին: 1886 թվականին իր կնոջ՝ Օլգա Սոկրատովնային ուղղած նամակում Չերնիշևսկին գրում է. «Եկավ իմ բարեկամ Ավետովը և պահանջեց, որ գնանք միասին կառքով ղրոսնենք: Ես հազա վերարկուս և գնացի: Կես ժամից նա տարավ այն մեծ հրապարակով, որը բնկնում է Արկադիայի և այգու միջև»¹:

Մի այլ նամակում Չերնիշևսկին նորից հիշատակում է Ավետովի հետ ունեցած ղրոսանքի մասին:

Ոստիկանական գործակալը, որը հետեւել է Չերնիշևսկու ամեն մի քայլին, այդ մասին իսկույն զեկուցում է ոստիկանության վարչությանը. «Հուլիսի 17-ին վաճառական Ավետովը եկավ Չերնիշևսկու մոտ, նրա հետ միասին Չերնիշևսկին կառքով ղրոսնում էր փողոցներում. Ավետովը նրան տեղեկություններ էր տալիս փողոցների, մի քանի տների ու նրանց տերերի մասին»²:

1888 թվականին Ավետովը հոգեկան ծանր հիվանդությու լ է ստանում և նրան տեղափոխում են Մոսկվա: Չերնիշևսկին իր կնոջը գրած նամակներում պատմում է, թե ինչպես Աստրախանում բոլորը իրեն են դիմում Ավետովի առողջության վերաբերյալ լուրեր իմանալու հա-

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том XV, Москва, 1950, стр. 577.

² «Голос минувшего», 1917, № 7—8.

մար և թի ինչպիսի գովասանքով են տեղացիները խոսում նրա ազնվության մասին:

1888 թվականի Հուլիսի 20-ին կնոջն ուղղած նամակում Չերնիշևսկին գրում է. «Ահա քեզ նորություն: Երեկ Ավետովի քույրերը մարդ էին ուղարկել հրավիրելու ինձ իրենց մոտ: Գնում եմ, նրանք խանդավառությամբ ասում են. «Եղբայրս մեզ նամակ է գրել և նույնիսկ, ոչ թե երկու-երեք խոսք, այլ շատ տողեր և մտքեր շարադրված են կարգին, բառերը գրված են անսխալ (հայերեն, անկասկած): Նրանց հետ ուրախացաւ՝ ես, ուրախացիր՝ դու, որովհետեւ նա իսկապես սիրում էր ինձ և հարգում քեզ»¹:

Չերնիշևսկու նամակներում հիշատակություններ կան Ավետովի հետ ունեցած նամակագրության վերաբերյալ, բայց այդ նամակները չկան, հավանորեն կորել են. մեր բոլոր որոնումները առայժմ ասարդյուն են անցել: Իր՝ Չերնիշևսկու արխիվում սլահավանվել է միայն Ավետովի մի փոքրիկ նամակը, որով նա Չերնիշևսկուն հրավիրում է թեյի՝ իր ծանոթներից մեկի մոտ:

Սարատովի Ն. Գ. Չերնիշևսկու տուն-թանգարանում սլահավանվում է Աստրախանում Չերնիշևսկու թարգմանած Վեբերի «Ընդհանուր պատմության» մի հատորը, որ թարգմանիչը նվիրել է Ավետովին՝ ուսանելի և հայերեն մակագրությամբ:

Չերնիշևսկու հայ ծանոթներից է եղել 70—80-ական թվականների ալեանավոր ջութակահար Ավետ Իվանովիչ Կանժինսկին: Երկար տարիներ Ավետ Իվանովիչը ասորել է Մոսկվայում, Կազանում, Աստրախանում: Համերգ-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, том XV, стр. 712.

ներով հանդես է եկել Ռուսաստանի շատ քաղաքներում, ինչպես և Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում: Չերնիշևսկու հետ նա ծանոթանում է Աստրախանում: Իր տղային՝ Սաշային ուղղած 1886 թվականի դեկտեմբերի 7-ի նամակում Չերնիշևսկին գրում է. «Ֆեդոսիա Մելքումով-նան ամուսնացել է: Նրա ազգանունը հիմա Կանժին-սկայա է: Ամուսինը ո՛չ թե լեհ է, ինչպես կարելի է ենթադրել ազգանունից, այլ մաքուր հայ: Զբաղմունքով՝ ջութակահար է: Նա մերթ երկար շրջագայել է նահանգական և մեծ դավառական քաղաքներում, մերթ ապրել Մոսկվայում: Ասում են՝ լավ արտիստ է»¹:

Իր կնոջը՝ Օլգա Սոկրատովնային ուղղած 1887 թվականի հուլիսի 13-ի նամակում Չերնիշևսկին գրում է. «Երեկ հանդիպեցի Կանժինսկուն: Մենք իրար գերազանցեցինք սիրալիրությամբ: Նա ինձ վրա թողեց բարի մարդու տպավորություն: Նրա հրավերին պատասխանեցի, որ մոտ օրերս կանցնեմ իրենց մոտ: Հաջորդ շաբաթ Արկադի թատրոնում նա համերգ է տալու»²:

Կնոջն ուղղած մի այլ նամակում Չերնիշևսկին անդրադառնում է Ավետ Իվանովիչի համերգին և հայտնում, որ «հասարակությունը միանգամայն դոհ էր համերգից»: Շատ առիթներով է Չերնիշևսկին հանդիպել Կանժինսկուն. մերջինիս կինը՝ Ֆեդոսիա Մելքումովնան Չերնիշևսկու կնոջ՝ Օլգա Սոկրատովնայի հին ու մտերիմ բարեկամուհին է եղել:

1887 թվականի օգոստոսի 29-ի նամակում Չերնի-

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том XV, Москва, 1950, стр. 615.

² Նույն տեղում, էջ 634:

շեկերն իր հարազատներին հայտնում է, որ Կանժին-սկին իր ընտանիքով տեղափոխվել է Մոսկվա:

Չերնիշևսկու և նրա ընտանիքի մոտիկ բարեկամներն ու ծանոթներն են եղել Աստրախանում բնակվող շատ ուրիշ հայ ընտանիքներ ևս:

Մեծ մտածողին հետևող ոստիկանական գործակալի տվյալներն ի մի գումարելով, Աստրախանի ոստիկանական վարչությունը 1885 թվականի մայիսի 9-ի ղեկուցադրի մեջ նշում է, թե ովքեր են Չերնիշևսկուն շրջապատող մարդիկ: Դրանք են՝ Բ. Ն. Սուբիազովը, Ս. Ավետովը, Ռախմանովը, Մարտիրոսովը, Աբկարովը, Մելքումովները և բժիշկ Ս. Մ. Պապովը: Ինչպես տեսնում ենք, աննշան բացառությունք, բոլորն էլ հայեր են: Չերնիշևսկու մասին եղած հատուկ ուսումնասիրությունների մեջ նշվում է, որ չնայած վերոհիշյալ մարդիկ ակտիվորեն կապված չեն եղել քաղաքական կյանքի հետ, բայց մեծ համակրանքով են վերաբերվել դեպի Չերնիշևսկին ու նրա գաղափարները:

Աստրախանի հայերը կապված էին Ռուսաստանի դանադան քաղաքների, ինչպես և Իրանի, Թուրքիայի, Հնդկաստանի և այլ հեռավոր վայրերի հետ: Շփվելով ու զրուցելով նրանց հետ, Չերնիշևսկին բավականաչափ տեղեկություններ է քաղում Մերձավոր Արևելքի, հատկապես Թուրքիայի դաժան լծի տակ տառապող հայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակի մասին: Եվ հենց այդ տարիներին, տարբեր առիթներով, խոսելով ազգային հարցի, հատկապես ազգային կուլտուրայի, լուսավորության, ազգային-ազատագրական շարժումների մասին, Չերնիշևսկին անդրադառնում է թուրքահայերի վիճակին:

Այդ տեսակետից մի առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա 1886 թվականի դեկտեմբերի 7-ին Ա. Ն. Պիպինին ուղղած նամակը: Չերնիշևսկին գտնում է, որ իսկական լուսավորությունը միայն ազատության սլայմաններում կարող է տարածվել: Այդ կապակցությամբ անդրադառնում է Պետրոս Մեծի գործունեությանը և գտնում է, որ նա հարկադրական միջոցներով էր ուղղում լուսավորություն տարածել Ռուսաստանում: «Ես,— գրում է Չերնիշևսկին,— գործին նայում եմ բացառապես այն ժամանակվա սկստության սահմաններում ապրող ռուս բնակչության էական շահերի տեսակետից: Այդ բնակչությունն աղքատ էր ու տղետ: Հարկավոր էր թեթևացում նրան ճնշող ծանրությունից: Իսկ Պետրոսն ավելացրեց այդ ծանրությունը: Ռուսներին հարկավոր էր լուսավորություն: Բայց հարկավոր էր, արդյոք, նրանց ստիպել սովորելու արևմտյան ժողովուրդներից: Ես կարծում եմ՝ ո՛չ, որովհետև նրանք ունեին այդ ձգտումը»¹:

Այնուհետև Չերնիշևսկին անդրադառնում է թուրքական դեսպոտիզմի ծանր սլայմաններում ապրող սլավոն ժողովուրդների, ինչպես և հայերի կյանքին: «Լուսավորության նկատմամբ ռուսների վերաբերմունքն այլ չէր,— գրում է Չերնիշևսկին,— քան թուրքական լծի տակ ապրող սերբերի վերաբերմունքը: Ո՞վ է հարկադրում թուրքահայերին սովորելու: Նրանք իրենք են աշխատում սովորել: Ինչպես թուրքահայերի համար հիմա, ինչպես սերբերի համար այս դարի սկզբին, այնպես էլ Պետրոսի ժամանակվա ռուսների համար, հարկավոր էր

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том XV, Москва, 1950, стр. 613.

միայն սովորելու ազատութիւն, հարկադրանք չպետք է լիներ»¹:

Չերնիշևսկին որոշակի նշում է, որ այնտեղ, ուր չկա ազատութիւն, ուր իշխում են դաժան ճնշումն ու ծանր վորանոցային պայմանները, այնտեղ, իսկական իմաստով, ավելորդ է խոսել լուսավորութեան մասին:

Չերնիշևսկու և աստրախանցան նրա հայ բարեկամների հարաբերութեան վերաբերյալ պահպանվել են և այլ բազմաթիւ փաստեր: Բերենք մի օրինակ ևս:

1884 թվականին Չերնիշևսկին ապրել է Ջանուսովների տանը: Դա բավականին մեծ մի հայկական ընտանիք էր: Տան տերը՝ Ստեփան Ջանուսովը, մահանում է, թողնելով 12 որբ երեխաներ: Չերնիշևսկին, վարձելով հինգսենյականոց նրանց բնակարանը, հանգստի ժամերին սիրով զբաղվում է երեխաներով, զրուցում ու հետաքրքիր պատմութիւններ պատմում նրանց: Երեխաներն իրենց հերթին սիրում ու չափազանց մոտ են զգում Նիկոլայ Գավրիլովիչին: Չերնիշևսկու անվան տուն-թանգարանում պահպանվել են Իվան Ստեփանովիչ Ջանուսովի հուշերը Չերնիշևսկու մասին: Այդ հուշերում կա այսպիսի մի ուշագրաւ պատմութիւն: «Գիմնազիայում սովորող քույրս, Վերոչկան, — գրում է Իվան Ջանուսովը, — երկար ժամանակ չէր կարողանում գրել շարադրութիւն՝ «Գոգոլի նշանակութիւնը ռուս գրականութեան մեջ» թեմայով: Վերջապես, հուսահատված, նա որոշեց զիմել Չերնիշևսկուն, խնդրելով օգնութիւն ցույց տալ իրեն: Նիկոլայ Գավրիլովիչը հրաժարվում էր զրել, բայց և այնպէս զիջեց: Վերան արտագրեց Չերնի-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, том XV, Москва, 1950, стр. 613—614.

շեկու գրած շարադրութիւնը: Ուսուցիչը, Տուբերգովը, աշակերտուհիներին վերադարձնելով տետրերը, գրանցից մեկը թողեց իր մոտ. բաց անելով այն, հայտնեց, որ դա Ջանումովայի տետրն է: Այնուհետև նա սկսեց շարադրութիւնը կարդալ բարձրաձայն և գովաբանել այն: Վերոշկան փայլում էր գոհունակութիւնից: Տետրում ուսուցիչը գրել էր. բովանդակութեան և շարադրելու համար հեղինակին՝ 12, անթիւ պլյուսներով, արտագրողին՝ 1:

Վերոշկան վշտացած, արցունքներն աչքերին, վազեց նիկոլայ Գավրիլովիչի մոտ: Չերնիշևսկին սկսեց ներողութիւն խնդրել իր անընթեռնելի ձեռագրի համար»:

Մեզ հասած տեղեկութիւնների մի զգալի մասը վերաբերում է Չերնիշևսկու կապերին Աստրախանի հայունեոր ընտանիքների հետ: Չերնիշևսկին գիտակցորեն ընտրել էր հատկապես այդ ընտանիքները, որովհետև ցարական կառավարութեան աչքում այդ շրջապատը քիչ ավելի կասկածելի էր և Չերնիշևսկին այնտեղ անհամեմատ ավելի հանգիստ էր զգում իրեն. այստեղ լրտեսւիելու ու հետապնդւելու առիթներն ավելի նւազ էին, քան այլ տեղ: Անկասկած, դա չի նշանակում, թե Չերնիշևսկին կապված չէր Աստրախանի դեմոկրատական տրամադրութիւններով տողորված հայկական շրջանների հետ: Լինելով նշանավոր կոնսպիրատիւ ուղղույցիոներ, Չերնիշևսկին վարպետորեն քողարկել է ոստիկանութեան աչքից իր այդ կապերը: Առանձին փաստեր վկայում են, որ այդ տարիներին Չերնիշևսկու անձնավորութեամբ և նրա վիճակով հետաքրքրւել են ոչ միայն Աստրախանի հայ դեմոկրատական շրջանները, այլև

նունքիսկ հետո Կոմկասում ապրող հայ գեմոկրատ գրողները:

Ղազարոս Աղայանի աշակերտներից մեկը, որ այդ ժամանակ ուսուցչություն էր անում Աստրախանում, 1885 թվականի հունվարի 31-ին գրում է Աղայանին. «Ձեզ արդեն հայտնի է, որ ռուսաց երևելի գրողներից մեկը՝ Չ...սկին այստեղ է: Այդ անգութները դորան այստեղ էլ հանդիստ չեն տալիս. նշանակված է մի առանձին անձնապրություն, որը միշտ հետևում է դորան՝ թե ո՛ր է գնում, ի՛նչ է ասում, ո՛ւմ հետ է խոսում, և այլն, մի խոսքով, նորա ամեն մի քայլը դիտում են: Այդ իրեն հայտնի է: Առողջության տեսակետից բավականին լավ է. ձայնը թույլ է»¹:

Այս տողերը ցույց են տալիս, որ Ղազարոս Աղայանը, որն, անշուշտ, լավ է իմացել Չերնիշևսկուն և ծանոթ է եղել նրա երկերին, հետաքրքրվել է ռուս մեծ մտածողի և գրողի փիճակով: Եվ այդ պատահական չէ: Անցյալ դարի 60-ական թվականներին, ռուս ռևոլյուցիոն-դեմոկրատներ Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի գործունեության ամենաեռուն շրջանում, Աղայանն ապրել է Մոսկվայում և Պետերբուրգում ու խորապես կրել է նրանց իդեական ազդեցությունը: Եվ վերջապես Աղայանի անսահման սերը դեպի ռուս ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների մարտական գինակից Միքայել Նալբանդյանը լիովին համոզում է մեզ, որ ռուս ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների գաղափարները խորապես հուզել են նրան և անջնջելի հետք թողել նրա գրական,

¹ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան, Ղ. Աղայանի արխիվ:

մանկավարժական ու հասարակական գործունեության վրա:

Կան ուրիշ փաստեր ևս, որ Չերնիշևսկու անունը կապում են նույնիսկ արտասահմանյան հայ ուսանողության հետ: Ուշագրավ է վաստակավոր ուսուցիչ-հայադետ Ստեփան Կանայանի հիշողությունների մեջ բերված հետևյալ փաստը: Գերմանիայում իր ուսանողության տարիներին, 1883 թվականին, Աստրախանից իրեն ուղղված նամակում եղել է տեղեկություն այն մասին, որ ռուս նշանավոր գրող և հրապարակախոս Նիկոլայ Չերնիշևսկին Աստրախանում պատմել է հայերին, թե ինքը Սիբիրում արքայազնի ժամանակ տեսել է հայ երիտասարդ Աբովյանին, որը նույնպես արքայազնի ժամանակում է եղել Սիբիր¹:

Բանասիրության մեջ արդեն ճշտված է, որ խոսքը ոչ թե երիտասարդ Աբովյանի մասին է, այլ Գևորգ Աբովյանի, որը իսկապես այդ ժամանակ արքայազնի ժամանակում է եղել Սիբիր, որի հետ և հանդիպում է ունեցել Չերնիշևսկին: Բայց ներկա դեպքում մեզ զբաղեցնողն այդ չէ, այլ այն, որ Չերնիշևսկին Սիբիրում հանդիպել է արքայազնի ժամանակում, այդ մասին պատմել է Աստրախանի իր հայ բարեկամներին, որոնք իրենց հերթին հաղորդել են Ռուսաստանի և արտասահմանի հայ մտավորականությանը:

1889 թվականի հոկտեմբերի 17-ին Սարատովում մահանում է Նիկոլայ Գավրիլովիչ Չերնիշևսկին:

Ռուսաստանի բոլոր ծայրերից Չերնիշևսկու հասցեով տասնյակ ու հարյուրավոր ցավակցական հեռագրեր ու նամակներ են ստացվում: Չերնիշևսկու մահվան

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1927, № 5:

լուրը մեծ վիշտ է պատճառում նաև Աստրախանի նրա հայ բարեկամներին:

Չերնիշևսկու արխիվում պահպանվել են ցավակցական մի շարք նամակներ ու հեռագրեր Աստրախանի նրա հայ բարեկամներից, ուղղված Չերնիշևսկու կնոջը՝ Օլգա Սոկրատովնային: Ահա այդ նամակներից մի-երկուսը: Սոֆիա Մեյբումովնան, Չերնիշևսկիների մոտիկ բարեկամը, 1889 թվականի նոյեմբերի 11-ի իր նամակում գրում է.

Սիրելի Օլգա Սոկրատովնա.

Մի քանի անգամ սկսել եմ գրել Ձեզ, բայց հետաձգել եմ, որովհետև չգիտեմ ինչի՞ց սկսել, ինչպե՞ս արտահայտել մխիթարության խոսքերը, և մի՞տք ունի արդյոք դանել մխիթարման խոսքեր այդպիսի մեծ և անսպասելի կորստի դեպքում, ինչպես Ձեզ, նույնպես և բոլորի համար:

Ստանալով Ձեր հեռագիրը, ես դնացի Դաշենցի մոտ և հաղորդեցի Ձեր խնդիրը. հավանորեն նա կատարել է այն:

Մերոնք բոլորն անկեղծորեն ամիսոսալով մեր սիրելի և անմոռանալի Նիկոլայ Գալրիկովիչին, ցանկանում են Ձեզ մխիթարություն ասածուց՝ Ձեր ալդքան ծանր վշտի համար:

Անկեղծորեն Ձեզ կարեկցող՝

Սոֆիա Մեյբումովնա¹,

¹ С. Г. Арешян, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, стр. 501.

Ինչպես պարզվում է այս նամակից, Չերնիշևսկու
կինը՝ Օլգա Սոկրատովնան, Չերնիշևսկու մահւման մա-
սին հաղորդել է Աստրախան, Մեկքումովներին և խնդրել
նրանց, որ այդ մասին տեղյակ պահեն նաև Աստրա-
խանի՝ Չերնիշևսկու մյուս բարեկամներին ու ծանոթ-
ներին:

Սուսաննա Խաչատուրովան, որ Չերնիշևսկու ընտա-
նիքի համարյա հարազատ անդամներից մեկն էր, որին
Նիկոլայ Գալրիլովիչը Սուսաննա անվան փոխարեն
Զոսյա էր ասում, Աստրախանից Օլգա Սոկրատովնա-
յին ուղղած նամակում գրում է.

Սիրելի Օլգա Սոկրատովնա.

Ներեցեք, որ ես այսքան երկար ժամանակ նամակ
չեմ գրել, բայց Ձեզ պատահած դժբախտությունից հե-
տո ես կարծում եմ, որ Դուք տրամադրություն չէիք
ունենա իմ նամակներով ղբաղվելու: Ահա հիմա գրում
եմ և ինքս էլ չգիտեմ ինչ գրել, որովհետև մխիթարման
խոսքերն, ինձ թվում է, բոլորովին ավելորդ են...

Մեկքումովներից երբ ես իմացա Նիկոլայ Գալրի-
լովիչի մահւման մասին, այդ ինձ այնպես շշմեցրեց, որ
ես մի առ ժամանակ չկարողացա ուշքի գալ: Ես պատ-
կերացնել չէի կարող և մտածել էլ չէի ուզում, որ Նիկո-
լայ Գալրիլովիչը երբեք կարող է մեռնել, ես կուղեի,
որպեսզի նա ապրեր երկա՛ր, երկա՛ր: Բայց բավական
է այդ մասին, փոխանակ որեւէ բան գրելու Ձեզ մխիթա-
րելու համար, ես խոսում եմ այն մասին, թե ինչ տպա-
վորություն է թողել իմ վրա Նիկոլայ Գալրիլովիչի մահը:

Իսկ Դուք, սիրելի Օլգա Սոկրատովնա, շատ մի՛
վշտանաք, որքան էլ մորմոքվեք՝ նրան վերակենդանաց-

նել հնարավոր չէ... Թո՛ղ տա աստված, որ Դուք միշտ լինեք առողջ և շատ տարիներ ապրեք:

Մնաք բարով, սիրելի Օլգա Սոկրատովնա:

Ջերմորեն Ձեզ սիրող՝

Զոսյա:

Ցավակցական բաղձաթիվ հեռագրերի ու նամակների մեջ Չերնիշևսկու կնոջ՝ Օլգա Սոկրատովնայի վրա առանձնապես հուզիչ տպավորություն են թողնում Զոսյայի նամակները, և նա հետևյալ սրտառուչ պատասխանն նամակն է գրում.

«Դու ինձ համար ավելի սիրելի ես դարձել, իմ թանկագին Զոսյա, քան առաջ էիր... Հենց նրա՛ համար, որ դու այդպես սրտացավ ես վերաբերվում բոլոր անցածին...

Առանց արցունքների ես չէի կարողանում կարգալքո նամակները, իմ բարեկամս: Ուրիշները ես ինձ նամակներ են գրում, բայց այդպես խելոք և լավ, ինչպես դու ես գրում, ոչ ոք չի կարողանում գրել: Դու միշտ խելոք ես եղել, իսկ հիմա դարձել ես է՛լ ավելի խելոք: Իդուր չէ, որ հանդուցյալ Նիկոլայ Գավրիլովիչը քեզ այնքան սիրում էր: Ծանոթ բոլոր աղջիկներից ամենից շատ նա քեզ էր սիրում... և միշտ այսպես էր ասում (երբ որ դու դեռ օրիորդ էիր): Տե՛ս ինչպիսի՞ խելոք աղջիկ է մեծանում. ժամանակին շատ խելոք աղջիկ կլինի: Իսկ երբ դու արդեն չափազանա աղջիկ էիր, ապա միշտ ասում էր՝ խելոք ու լավ կին է լինելու և ընտանիքի մայր:

Կարծում եմ, որ քո ամուսինը քեզ շատ է սիրում, իսկ որ դու նրան սիրում ես, այդ երևում է քո նամակից,

իմ լա՛վ Զոսյա: Ասլրե՛ք միշտ համերաշխ և մինչև ձեր կյանքի վերջը եղեք բախտավոր, իմ բարեկամներ, ինչ որ ձեզ սրտանց ցանկանում է ձեզ անկեղծորեն սիրող

Օ. Չերնիշևսկայան»:

Ցավոք սրտի չեն պահպանվել Չերնիշևսկու մահվան առթիվ Սարատով ուղարկված բոլոր հեռագրերն ու նամակները: Մենք չենք կասկածում, որ եղել են նաև ցավակցական ուրիշ նամակներ, որ գրել են Չերնիշևսկու հայ բարեկամները Ռուսաստանի տարբեր վայրերից:

Ն. Գ. ԶԵՐՆԻՇԵՎՍԿՈՒ ՄԱՀՎԱՆ ՍՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Ցարական կառավարությունը Չերնիշևսկու մահից հետո անգամ թույլ չի տալիս նրա անունը հիշատակել մամուլում, խոստորեն արգելվում են բոլոր այն հոգովածները, որոնք գրվել էին նրա մահվան կապակցությամբ: Ռուսաստանի հարյուրավոր թերթերից միայն մի երկուսի ներքին լուրերի բաժնում գրվում է, որ Սարատովում մահացել է ուսուցիչ Չերնիշևսկին: Այդպիսի մի երկու տող թափանցում է նաև հայ մամուլի էջերը: «Մշակ» թերթի 1889 թվականի հոկտեմբերի 21-ի համարում կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Շերևելի ուսուցիչ Նիկոլայ Չերնիշևսկին վախճանվեց: «Նովոյի օրոգրենիե» լրագրին հեռագրում են, որ Չերնիշևսկին վախճանվել է Սարատովում հոկտեմբերի 17-ին: Հանգուցյալ դրողը 60 տարեկան էր»¹:

Հայ պարբերական մամուլը ևս փորձել է լայնորեն արձայնաճիլ ուսուցչավոր: մտքի այդ տիտանի մահ-

¹ «Մշակ», 1889, № 120:

վանը, բայց ցարական սև ցենզուրան ամենուրեք արգելել է Չերնիշևսկու մասին որևէ հոգևած տպագրելը:

Կովկասյան ցենզուրական կոմիտեի արխիվում պահպանվել են Չերնիշևսկու մահվան առթիվ գրված բավականաչափ նյութեր, որ իր ժամանակին ցենզուրան արգելել է տպագրել հայ մամուլի էջերում: Այդ նյութերն ինքնին հետաքրքիր ու ուշադրավ են, որովհետև նրանց մեջ պատմվում է ռուս մեծ գրողի ու մտածողի կյանքի ու ստեղծագործությունների մասին, այն հսկայական դերի մասին, որ ունեցել է Չերնիշևսկին ռուս գրականության ու հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Այսպես, օրինակ, Կովկասյան հայկական թերթերի Աստրախանի թղթակիցը Չերնիշևսկու մահվան կապակցությամբ գրել է. «Վերջին տարիներս, երբ նա ապրում էր Աստրախանում, աստեղ եկող ամեն մի երիտասարդ իր պարտքն էր համարում այցելել Չերնիշևսկուն: Շատերը, որոնք չգիտեին ինչ անել, գնում էին նրա մոտ, հույս ունենալով պատասխան ստանալու այդ անիծյալ «ի՞նչ անել» հարցի մասին: Եվ Չերնիշևսկին միշտ պատասխանում էր միևնույնը. «Սովորեցե՛ք, մի՛շտ սովորեցեք, միա՛յն գիտությունը կարող է ձեզ ճանապարհ ցույց տալ, միա՛յն նա կարող է ձեզ այդ հարցին պատասխան տալ»¹:

Այս լուրը, որ պետք է տպագրվեր «Մշակ» թերթի 1889 թվականի նոյեմբերի համարներից մեկում, ցարական գրաքննությունը արգելում է, ինչպես և մի շարք այլ նյութեր Չերնիշևսկու վերաբերյալ:

¹ ЦГИА, фонд 480, опнс 1, № 933, стр. 76.

Այդ արգելված հողվածների մեջ առանձին տեղ է դրավում նշանավոր հրապարակախոս Ավետիք Արասխանյանի հողվածը Չերնիշևսկու կյանքի, նրա գրական գործունեության, ինչպես և քաղաքական ու տնտեսագիտական հարցերին վերաբերող նրա հանճարեղ ուսումնասիրությունների մասին:

Արասխանյանի հողվածը ցույց է տալիս, որ հայ առաջավոր ինտելիգենցիան բավական լավ ծանոթ է եղել Չերնիշևսկու ստեղծագործություններին և բարձր է գնահատել դրանց դերն ու նշանակությունը Ռուսաստանի ժողովուրդների հասարակական մտքի ու ազդային ինքնագիտակցության արթնացման ու զարգացման գործում:

Իր այդ արժեքավոր հողվածի առաջին մասում Արասխանյանը նշում է երիտասարդության վրա Չերնիշևսկու ունեցած հսկայական ազդեցության մասին: Նա գրում է. «Որքա՞ն և որքա՞ն մտքեր հուղել են մի ժամանակ միմիայն նրա անունը լսելով: Չերնիշևսկին մեռավ, կապելով յուր անվան հետ երիտասարդական ժամանակի պատմությունը: Չերնիշևսկու անունը ամենահայտնի ու ամենաժողովրդական անուններից է, թեպետ և հազիվ գտնվի մի ուրիշը, որի շուրջը կուտակված լինի այնքան ատելություն և թշնամություն: Չերնիշևսկին պարագլուխ էր մի կուսակցության Ռուսիայում և այդ կուսակցության պատմությունը սերտ կերպով կապված էր Արևմտյան Նվրոպայի նորագույն շարժումների հետ, որոնց պարագլուխները, եթե ավելի հեռուն չգնանք, եղած են հետզհետե՝ Կարլ Մարքս, Լասսալ, Էնգելս, Բեքել, Լիբկնեխտ և ուրիշներ: Բայց Չերնիշևսկին ավելի ուղղակի Մարքսի և Լասսալի հետևողներից էր, բայց և

նույնքան և խոշոր անձնավորություն էր, որքան և նրա ժամանակակիցները»¹։

80-ական թվականների պայմաններում Չերնիշևսկու հայացքների այս բնորոշումն Ավետիք Արասխանյանի կողմից բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Ինչպես հայտնի է, լիբերալ-բուրժուական քննադատությունը ամեն կերպ ջանում էր ազավազել Չերնիշևսկու իդեալական կերպարը, ներկայացնելով նրան որպես լիբերալիզմի իդեոլոգի։ Անտեսել Չերնիշևսկու մատերիալիստական հայացքները, նրա ուղղույթն ուղեմոկրատ լինելու հանդամանքը, սովորական էր ոչ միայն 80-ական թվականների, այլ նույնիսկ հետագա շրջանի լիբերալ-բուրժուական քննադատության համար։

Արասխանյանը առաջին հրապարակախոսն էր հայ իրականության մեջ, որը 80-ական թվականներին ընդհուպ մոտեցավ Չերնիշևսկու աշխարհայացքի ճիշտ բմբռնման, գտնելով, որ նա Մարքսի, Էնգելսի, Լասսալի հետևողներից է, որ նրա հայացքների դարգացումը որոշակի տանում է դեպի այն մեծ ուսմունքը, որի հիմնադիրներն էին Մարքսն ու Էնգելսը։

Արասխանյանը նշում է Չերնիշևսկու խոշոր ազդեցությունը Ռուսաստանի բազմազգ ժողովուրդների, այդ թվում նաև կովկասյան ժողովուրդների հասարակական ու քաղաքական կյանքի վրա։

Այնուհետև Արասխանյանն իր հոդվածում հանդամանորեն շարադրում է Չերնիշևսկու կյանքի կարևոր դրվագները, սկսած ամենավաղ շրջանից մինչև նրա մահը։ Չերնիշևսկու մասին այդպիսի մանրազնին ու հարուստ փաստերի առկայությունը Արասխանյանի

¹ ЦГИА, фонд 480, опись 1, № 862.

մոտ, վկայում է, թե ինչպիսի սիրով է նա զբաղվել Չերնիշևսկու կյանքի և ստեղծագործությունների խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ:

Իր արժեքավոր հոդվածն Արասխանյանն ավարտում է նշելով, որ Չերնիշևսկին պատմության մեջ կմնա «որպես նշանավոր քաղաքատնտես և մի հրապարակախոս, որը 50-ական թվականներին հանդես եկավ հասարակական կարևոր շահերը պաշտպանելու համար, վերջապես նա մնում է մի գրող, որը ազդեցիկ կերպով պահպանում էր հասարակական կարծիքի էներգիան»¹:

80-ական թվականներին, երբ գրական-հասարակական շրջաններում դեռևս շատ քիչ բան էր հայտնի Չերնիշևսկու կյանքի մասին, Արասխանյանի հաղորդած փաստերը մեծ մտածողի գրական ժառանգության վերաբերյալ բացառիկ հետաքրքրություն էին ներկայացնում հայ իրականության համար:

Ցարական գրաքննության արխիվում պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ համարյա բոլոր աչքի ընկնող հայ պարբերականները փորձել են այս կամ այն կերպ նշել Չերնիշևսկու մահը: «Մշակից» ու «Մուրճից» բացի, «Նոր-դար» թերթը նույնպես փորձել է իր խոսքն ասել մեծ գրողի ու մտածողի մասին: Այդ նպատակով զրված հոդվածում շարադրված է Չերնիշևսկու հակիրճ կենսագրությունը և ապա բերված է «տնտեսական ու հասարակական խնդիրների մասին» նրա աշխատությունների ցանկը: Ցարական գրաքննությունը 1889 թվականի հոկտեմբերի 19-ին արգելում է այդ հոդվածը: Ուշագրավ է, որ արժեքավոր մի շարք տեղեկություններ հաղորդելուց հետո հոդվածագիրն անհրաժեշտ է հա-

¹ ЦГИА, фонд 480, опись 1, № 862.

մարում հատուկ ընդգծել, որ «Չերնիշևսկին իր ժամանակին մեծ ազդեցություն գործեց ժամանակակիցների վրա»¹։

Արտասահմանյան հայ մամուլը նույնպես արձագանքում է Չերնիշևսկու մահվան։ Լոնդոնում հրատարակվող «Հնչակ» ամսաթերթը 1889 թվականի դեկտեմբերի համարում զետեղում է մի անստորագիր հոդված Չերնիշևսկու մահվան առթիվ։ Հայ հասարակական ու ռևոլյուցիոն մարի վրա ունեցած Չերնիշևսկու ազդեցությունը պարզելու տեսակետից այդ հոդվածը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Հոդվածի անհայտ հեղինակը ոչ միայն Չերնիշևսկու երկրպագուներից է, այլև մեկն հայ աչն մտավորականներից, որ քաջ ծանոթ է ռուս 60-ականների և հատկապես Չերնիշևսկու գործունեությանը։ Նա Չերնիշևսկուն անվանում է «Ռուս մեծ երիտիկոս-հրապարակախոս, գիտնական սոցիոլոգ ու քաղաքատնտեսագետ»։ Համառոտակի շարադրելով հեղինակի կենսագրությունը, հոդվածագիրն այնուհետև անցնում է նրա գլխավոր գործերի գնահատմանը։ Խոսելով Չերնիշևսկու «Արվեստի էսթետիկական հարաբերությունը իրականության հետ» աշխատության մասին, նա գրում է. «Այդ նշանավոր գրության մեջ Նիկոլայ Գավրիլովիչը գեղեցիկ պարզությամբ արժարժում է գրական, ռեալական հայացքներ գեղարվեստի նկատմամբ և հայտնվում զորեղ թշնամի հնացած ռուսինական ու անձուկ հայացքների գեղարվեստի վրա։ Նրան քննող ուսուցչապետները, պատկանելով այս վերջին՝ ռուսինական հայացքներ ունեցողների թվին, փիճաբանում են երիտասարդ գրողի հետ, բայց սա երկաթե տրամաբա-

¹ ЦГИА, фонд 480, опись 1, № 931.

նությամբ երևան է հանում նրանց թեորիաների բոլոր մերկությունը»¹։

Այնուհետև հոգւածագիրը կանգ է առնում այն հսկայական աշխատանքի վրա, որ Չերնիշևսկին կատարել է որպէս «Սովրեմեննիկի» խմբագիր ու աշխատակից։ «Ահա այստեղ, — կարդում ենք հոգւածում, — այս ամսագրի էջերում, երևան է գալիս իր ողջ փայլով ու լրջությամբ նիկողայ Գալրիլովիչի մեծ տաղանդը։ Երիտասարդությունը Ռուսաստանում ազահությամբ սկսավ «կոչ տալ» նրա պրիածքները, որոնց մեջ նկատվում էր հեղինակի բաղմալիողմանի ու մեծ տեղեկությունների պաշարը, բարձր զարգացողությունը, դատողության ճշտությունը, համարձակ ոգին ու կծու լեզուն»²։

Հոգւածում փորձ է արվում գնահատականի բնդհանուր խոսք ասել Չերնիշևսկու ստեղծագործությունների մասին, նշել դրանց գաղափարական նշանակությունը Ռուսաստանի և նրա պատմության ու դրականության համար։ «Այդ գրվածքներում, — շարունակում է հոգւածագիրը, — նա հայտնվեցավ տոգորված ամենաառաջագեմ գաղափարներով, բարձր հասարակական իդեալով, սոցիալական ուղղությամբ ու համոզումներով և միանգամից գրավեց առաջնական տեղ ռուսաց գրականության մեջ։ Նույնպէս նա մի շարք լուրջ ու գիտական-տնտեսագիտական գրվածքներով հայտնվեցավ ռուսաց գյուղացիներին «ճորտությունից» ազատման պաշտպան։ Հասարակությունը գրավեցավ նրա տաղանդով, նրա բարձր իդեալներով, նրա նոր կրիտիկական հայեցակետերով ու անալիզով»³։

¹ «Հնչակ», 1880, № 4։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում։

Հողվածագիրն իրավացի կերպով նշում է, որ «Ռուսաց բռնապետ կառավարությունը շէր կարող տեսնել իր պետութեան մեջ աշխարհի ազատ ոգի ու անվախ մի գլուխ»: Եվ, ահա հետապնդում, կեղծ դավադրություններ Չերնիշևսկու դեմ, ձերբակալում, արքայի, ծանր գրկանքներով լի կյանք Սիբիրի խորքերում և մահ:

Չերնիշևսկու կյանքի վերջին տարիների հուզիչ պատկերը տալուց հետո հողվածագիրը այնուհետև նշում է նրա հսկայական դերն ու նշանակութունը նաև հայ մտավոր կյանքի, հայ ժողովրդի համար: Նա դրում է. «Մենք աշխտեց ներկայացրինք Նիկոլայ Գալրիլովիչի կենսագրությունը, ծանոթացնելու համար հայ հասարակութեանն այն մեծ մարդու կյանքի հետ, որի ազդեցությունը նկատվում է հայ ներկա երիտասարդ սերնդի վրա: Նա կրթել է ռուսաց ամբողջ սերունդներ, որոնք հետո կաղմեցին այն անձնուրաց, անկեղծ ու քաջ հարյուրավոր զնդերը, որ քսան տարվա ընթացքում մինչ այսօր հեղափոխական պատերազմ են մղած ընդդեմ ռուսաց բռնութեան՝ հանուն ռուս ժողովրդային մեծ դործի: Եվ կրթելով այդ սերունդներին, Նիկոլայ Գալրիլովիչը կրթել է ևս բավականաթիվ ռուսահայ երիտասարդներ, որոնք միշտ կրելով իրենց սրտում մեծ մարտիրոսի վեհ կերպարանքը և տողորված խորին երախտագիտութեամբ դեպի նա, ոգրում են իրենց մեծ ուսուցչի անփոխարինելի կորուստը, միշտ իրենց աչքի հանդեպ ունենալով նրա ազնվամիտ կյանքի ու գործունեության մեծ օրինակը»¹:

¹ «Նշակ», 1880, № 4:

Չերնիշևսկու մահվան փոխարինումը գրված իր այս հոգ-վածով չբավականանալով, հեղինակը հայտնում է, որ ամսաթերթի մոտակա համարներում ավելի հանգամանորեն կանդրադառնա Չերնիշևսկու ստեղծագործություններին, «համարելով դրանք չափազանց կրթիչ ու հետաքրքիր հայ երիտասարդության համար»:

Չերնիշևսկու մահը բուռն հետաքրքրության մի նոր ակիք է առաջացնում ղեպի հանճարեղ գրողի ու մտածողի գրական ժառանգությունը: Հատկապես մեծ տարածում է գտնում «Ի՞նչ անել» վեպը: 1890—1900-ական թվականների ռևոլյուցիոն երիտասարդության համար այդ գիրքը դառնում է պայքարի ու ոգեշնչման աղբյուր: «Ի՞նչ անել» վեպը մեծ ազդեցություն է ունենում Ռուսաստանի ժողովուրդներին, այդ թվում և հայ ժողովրդի ռևոլյուցիոն զարթոնքի ու ազատագրական պայքարի գործում, ահա թե ինչո՞ւ մենք անհրաժեշտ ենք համարում հատուկ գլուխ հատկացնել Չերնիշևսկու այդ աշխատությանը:

«Ի՞ՆՉ ԱՆԵԼ» ՎԵՊԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՇՍՅ
ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Բացառիկ երևույթ է Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը 19-րդ դարի ռուս գրականության մեջ: Համաշխարհային գրականությունը քիչ գործեր ունի, որոնց իրենց պատմական նշանակությամբ կարելի լինի համեմատել «Ի՞նչ անել» վեպի հետ: Մեծ էր հատկապես այդ վեպի դերն ու նշանակությունը ռուս ժողովրդի և Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների ռևոլյուցիոն մտքի արթնացման, կազմակերպման ու զարգացման գործում:

Գ. Վ. Պլեխանովը, որ մի շարք աշխատություններ է գրել Չերնիշևսկու պատմական, փիլիսոփայական, քաղաքական, տնտեսագիտական, դրական հայացքների մասին, արտակարգ բարձր է դասել այդ վեպի նշանակությունը ռուս գրականության, ռուս հասարակական-քաղաքական կյանքում: «Թող մեզ ցույց տան,—գրում է Պլեխանովը,— ռուս գրականության ամենանշանավոր, իսկական գեղարվեստական գրվածքներից թեկուզ մեկը, որն իր ազդեցությամբ երկրի բարոյական ու մտավոր դարդացման վրա կարող լինի մրցել «Ի՞նչ անել» վեպի հետ: Ոչ ոք չի կարող ցույց տալ այդպիսի գրվածք, որովհետև այն չի եղել, չկա և հավանորեն չի լինի: Այն օրվանից, երբ Ռուսաստանում երևացին տպագրական մեքենաները և ընդհուպ մինչև մեր ժամանակները, ոչ մի տպագիր գրվածք չի ունեցել Ռուսաստանում այնպիսի հաջողություն, ինչպես «Ի՞նչ անելը»»¹:

Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը ավանձին ջերմությամբ ու սիրով է խոսել Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի մասին: Լենինյան գնահատականները, ասույթները լայն հնարավորություն են տալիս բաղմակողմանիորեն բացահայտելու այդ վեպի իդեական, գեղարվեստական, պատմական արժանիքները: Ն. Կրուպսկայան իր մի հոդվածում խոսելով այն մասին, թե գեղարվեստական գրականությունից ի՞նչ էր դուր գալիս Լենինին, նշում է. «...Նա սիրում էր Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը... Նա զարմացել էի, թե որքան ուշադրությամբ էր նա կարդում այդ վեպը և նշում գրանում եղած նուրբ շտրիխները: Բայց նա սիրում էր Չերնիշևսկու ամբողջ պատ-

¹ Г. В. Плеханов, Литература и эстетика. том II, Москва, 1958, стр. 175.

կերը, և նրա սիրելիւցան ալբոմում կային այդ գրողի երկու լուսանկարները»¹:

Լենինը բազմաթիւ յաղթներով անդրադարձել է «Ի՞նչ անել» վեպին. թե՛ ընդհատակյա աշխատանքում, թե՛ ուսուցչի տնայաբարում, թե՛ էմիգրացիայում Լենինը իր ընկերների, զինակիցների ուշադրութունն է հրավիրել այդ վեպում պատկերված նոր մարդկանց, հատկապես Ռախմետովի կերպարի վրա: Ահա ի՞նչ է գրում այդ մասին նրա մոտ աշխատակիցներից մեկը. «Լենինը Չերնիշևսկուն համարում էր ոչ միայն ակադեմիկոս ուսուցիչներ, խոշոր գիտնական, առաջավոր մտածող, այլև խոշոր գեղարվեստագետ, որն ստեղծել էր իսկական ուսուցչի տներն էր, Ռախմետովի տիպի անվեհեր, անվախ մարտիկների չղերադանցված կերպարներ:

— Ա՛յ սա իսկական գրականութուն է, որը սովորեցնում է, առաջնորդում, ոգեշնչում: Ես «Ի՞նչ անել» վեպը մի ամառվա մեջ մոտ հինգ անգամ կարդացի, ամեն անգամ այդ երկի մեջ գտնելով նորանոր հուզիչ մտքեր, — ասում էր Լենինը»²:

Լենինն անհաշտ կերպով պայքարել է բոլոր նրանց դեմ, ովքեր գիտակցորեն, թե անգիտակցորեն անտեսել, թերադնահատել կամ բացարձակորեն ժխտել են Չերնիշևսկու այդ վեպի արժանիքները: Տաք վեճի մեջ մըտնելով մենշևիկ, մախիստ Ն. Վալենտինովի հետ, որը

¹ «Լենինը կուլտուրայի և արվեստի մասին», Երևան, 1958, էջ 611:

² Հիշողութուններ Լենինի մասին, հատուկ 1. Երևան, 1957, էջ 328:

«Խ՞նչ անել» վեպը համարում էր թույլ, նույնիսկ ապա-
շնորհ գործ, Լենինը զայրույթով ասում է.

— «Նա հայտարարում եմ, անթույլատրելի է «Խ՞նչ
անել» վեպն ամսվանել պրիմիտիվ և ապաշնորհ: Նրա
ազդեցությունը հարյուրավոր մարդիկ դարձել են ուս-
լուցիոններն: Կարո՞ղ էր այդպես լինել, եթե Չերնի-
շևսկին գրեր անշնորհք և պրիմիտիվ: Նա հրապուրել է
իմ եղբորը, հրապուրել է և՛ ինձ: Նա իմ ողջ էությունը
խորապես փոքրեկել է: Ե՞րբ եք դուք կարդացել «Խ՞նչ
անել»-ը: Ապարդյուն է այն կարդալ, եթե կաթը շուր-
թերիդ չի չորացել: Վաղ հասակում հասկանալու և գնա-
հատելու համար Չերնիշևսկու վեպը չափազանց բարդ
է, մաքերով լեւի-լեցուն: Նա ինքս փորձել եմ կարդալ,
կարծեմ, 14 տարեկան հասակում: Դա միանգամայն
ապարդյուն, մակերեսային ընթերցում էր: Բայց ահա,
եղբորս մահապատժից հետո, իմանալով, որ Չերնիշև-
սկու վեպը նրա ամենասիրելի գրվածքներից մեկն է
եղել, ես արդեն սկսեցի այն կարդալ հիմնավորապես
և դրադիցի նրանով ո՞չ թե մի քանի օր, այլ մի քանի
շաբաթ: Միայն այդ ժամանակ հասկացա նրա խորու-
թյունը: Դա մի գործ է, որ չիցք է տալիս ամբողջ կյան-
քի համար»¹:

Լենինը հպարտություն է նշել, որ Չերնիշևսկու վե-
պը խորապես նպաստել է իր իդեալական դաստիարակու-
թյանը, որ այն ուղեցույց է եղել ամեն մի իսկական
ուսուցիոնների, այդ թվում և իր համար: Ահա թե ինչո՞ւ
նա համարձակ հայտարարել է. «Նախքան Մարքսի,
Էնգելսի, Պլեխանովի երկերին ծանոթանալը, ինձ վրա
զխալվոր, գերակշռող ազդեցություն է ունեցել միայն

¹ „Вопросы литературы“, 1957, № 8.

Չերնիշևսկին և այդ ազդեցությունը սկսվել է «Ի՞նչ անել» վեպից: Չերնիշևսկու մեծագույն ծառայությունն այն է, որ նա ոչ միայն ցույց տվեց, որ ամեն մի ուղղամիտ և իսկապես կարգին մարդ պետք է լինի ուսուցիչներ, այլև ավելին. նա ցույց տվեց, թե ինչպիսի՞ն պետք է լինի ուսուցիչները, ինչպե՞ս պիտի հասնի իր նպատակին, ինչպիսի՞ միջոցներով և ձևերով պիտի իրականացնի այն»¹:

Լենինյան այս հանճարեղ գնահատականները վկայում են Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի խոշոր նշանակությունը Ռուսաստանի ուսուցիչին շարժման և ռուս մտավոր կյանքում:

Ահա թե ինչո՞ւ առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ վեպի թողած ազդեցությունը նաև մյուս ժողովուրդների գրական, քաղաքական ու հասարակական մտքի վրա:

19-րդ դարի հայ առաջավոր մտավորականությունը խորապես կապված է եղել Ն. Գ. Չերնիշևսկու և նրա քարոզած գաղափարների հետ: «Ի՞նչ անել» վեպը հայ դրականության մեջ նույնպես մեծ ազդեցություն է ունեցել: Նշենք բաղմամբով փաստերից միայն մի քանիսը:

Առաջին հայ մեծ գրողը, որի ստեղծագործությունների վրա խոր ազդեցություն է ունեցել Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը, Բաֆֆին է: Բաֆֆու գրական գործունեության հենց առաջին քայլերից հայ ուսուցիչին, կղերական, հետադիմական ուժերը հետապնդել, գաղտնի ու բացարձակ պայքար են մղել նրա դեմ: Պարզ ու

¹ „Вопросы литературы“, 1957, № 8.

որոշակի էր այդ սլաքարի քաղաքական իմաստը: Բաֆֆին՝ սերտորեն կապված լինելով ռուսական առաջավոր կուլտուրայի հետ, ղինված ժամանակի լուսավոր պաղափարներով, չէր կարող հանդուրժել իշխող ռեակցիոն ու հետադեմ ուժերին: Նա անհաշտ սլաքարի ելավ դրանց դեմ և այդ սլաքարում ծանր զրկանքներ կրեց, բայց, չնայած դրան, մինչև իր կյանքի վերջն էլ մնաց որպես խավարի, ճեղման ու բռնակալության կատաղի թշնամի:

Ռեակցիոն ուժերի սլաքարը Բաֆֆու դեմ ավելի սուր բնույթ ստացավ, երբ լույս տեսան նրա նշանավոր «Խենթը» և «Կոյժիկ» վեպերը: «Խենթը» վեպում Բաֆֆին ցույց է տալիս Ռուսաստանի պրոգրեսիվ նշանակությունը Արևելքում, նրա դերը արևելյան ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի ազատագրման գործում: Վեպը ընդգրկում է 1877—1878 թվականների ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակաշրջանը: Նրա մեջ ցայտուն կերպով արտահայտված է հայ ժողովրդի սերն ու երախտագիտությունը Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի հանդեպ: Վեպում տեղ են գտել ռուս ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների, հատկապես Չերնիշևսկու և նրա «Ի՞նչ անել» վեպի որոշ գաղափարները: Ահա թե ինչո՞ւ այդ վեպի առթիվ հայ ռեակցիոն ուժերը ոտքի ելան ու մոլեգին կռիվ հայտարարեցին Բաֆֆու դեմ: Կատաղի էին հայ կղերականության օրդան «Մեղու Հայաստանի» թերթի և նրա աշխատակից Հայկունու հարձակումները:

Մեր նպատակը չէ ըստ էության անդրադառնալ այդ սլաքարին, մենք կիսոսենք դրա մասին այն չափով, ինչ չափով դա առնչվում է Չերնիշևսկուն և նրա «Ի՞նչ անել» վեպին:

Քննադատելով Բաֆֆուն, Հայկունին ջանք չի խնայում ցույց տալու, որ իբր «Խենթը» ոչ միայն գեղարվեստական ստեղծագործություն չէ, այլ սոսկ մի հեքիաթ է: Հայկունին բամբասում, զրպարտում է հեղինակին, աղավաղում փաստերը: Բայց ճշմարտությունը պահանջում է ասել նաև, որ Հայկունին ճիշտ է նկատել այն փաստը, որ «Խենթը» Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի յուրովի արձագանքն է հայ իրականության մեջ: Հայկունին նկատել է, որ Բաֆֆին «շատ է կարդացել Տուրգենև, նամանավանդ Չերնիշևսկի, ուստի վիպասաններին»¹: Խոսելով «Խենթի» ու նրա հերոս Վարդանի մասին, նա նշում է, որ Բաֆֆին «Չերնիշևսկու Վերա Պավլովնայի երազը Վարդանի բերանն է դնում»²:

Ինչպես հայտնի է, Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը 80-ական թվականներին արգելված էր, իսկ ինքը Չերնիշևսկին՝ արքայազն Սիբիր:

Բնականորեն Բաֆֆին ցարական շինովնիկներից ու ոստիկաններից իրեն և իր վեպը պաշտպանելու համար ամեն կերպ պետք է աշխատեր ժխտել Չերնիշևսկու ազդեցության փաստը: Փավստոս ստորագրությամբ իր պատասխան հոդվածում նա գրում է. «Վերոհիշյալ զբոսարտություններով չբավականանալով, պ. Հայկունին «Կայծերի» հեղինակին վնասելու համար մի այլ մատուցություն էլ է անում: Նա ասում է, որ «Կայծերի» հեղինակը շատ է կարդացել Չերնիշևսկու ողմանը և իր վեպերը գրում է նրա ազդեցության ներքո»: «Ինչպես, — ավելացնում է նա, — մի ժամանակ «Խենթում», ուր

¹ Հայկունի, Բաֆֆի «Կայծեր», մատենախոսություն, Բաքու, 1884, էջ 75:

² Նույն տեղում, էջ 76:

Չերնիշևսկու Վերա Պավլովնայի երազը իրա Վարդանի բերանն էր դնում»։ Պ. Հայկունուն պետք է լավ հայտնի լինի, որ Չերնիշևսկու հիշյալ գիրքը Ռուսաստանում արգելված է, և հեղինակն անհայտության մեջ է ապրում... Ի՞նչ նպատակ ունի պարոնը, որ մեր անմեղ գրականության վրա տարածում է այս տեսակ կասկածներ»¹։

Իհարկե, Բաֆֆու անունը Չերնիշևսկու հետ կապելով, Հայկունին որոշակի նպատակ է ունեցել՝ արդելել տալ Բաֆֆու գրքերը, կասկածանքներ առաջացնել նրա անվան շուրջը, վնասել նրան։ Դա պարզ է, և այստեղ երկու կարծիք լինել չի կարող։ Բայց արդյո՞ք Հայկունու այդ նենգ նպատակները ժխտում են նրա բերած այն փաստերի ճշտությունը, որ իրավ Բաֆֆու «Խենթի» որոշ էջեր գրված են Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի ազդեցության տակ։

Ո՛չ, թշնամին տվյալ դեպքում ճշմարտությունն է առել և հենց այդ ճշմարտությունը ցարական ռեակցիայի դաժան տարիներին ամենամեծ մատնությունն էր։

Բաֆֆին ոչ միայն բաժանել է Չերնիշևսկու պատկերացումը սպառազյի մասին, այլև յուրովի օգտագործել է այն սպառազայի հայաստանի պատկերը դժելիս։

«Խենթը» նման է «Ի՞նչ անել» վեպին ո՛չ միայն գեղարվեստական որոշ հնարանքների տեսակետից (հիշենք, որ երկու հեղինակներն էլ սպառազա հասարակարգի մասին իրենց պատկերացումները գիտակցորեն արտահայտել են երազի ձևով), այլև այդ պատկերացումների որոշ նմանություններ։ Բաֆֆին շատ ոգեշնչված ու եռանդուն ձևով է արձագանքում Չերնիշևսկուն։ Նա Չերնի-

¹ «Մշակ», 1883, № 150։

շեակու գաղափարներին նայում է ոչ թե իբրև ուտոպիստական մի երազանքի, այլ փայփայած տենչերի իրականացման ուսու կենդանի ծրագրի:

Նթե Զերնիշեակու մոտ երազ է տեսնում Վերա Պավլովնան, մի խաղաղ կին, իր հանգիստ անկողնում, ապա Րաֆիու մոտ այդ երազը տեսնում է ղինլած, ռազմի դաշտի բոլոր արհավիրքների բովով անցած Վարդանն իր սիրած կալայի գերեզմանի վրա: Վարդանի երազը թեև հեռավոր ապագայի համար մի երազանք է, բայց իրականում ներկայացնում է տեղահան եղած ու սլայքարի դաշտ մտած հայ ժողովրդի փրկության կենսական ծրագիրը:

Այժմ անցնենք այն հարցին, թե ի՞նչ ընդհանրություն կա Զերնիշեակու և Րաֆիու այն գաղափարների միջև, որ նրանք քարոզում են Վերա Պավլովնայի և Վարդանի երազների միջոցով:

Նրկու գեպքում էլ սլատկերվում է մի նոր աշխարհ, որ հակապատկերն է ժամանակի ծանր ու հետամնաց իրականության: Այդ նոր աշխարհում կյանքն ամենուրեք լավ է, մարդիկ ազատ են, չկա ճնշում, շահագործում, չկա ատելություն ժողովուրդների միջև, բերքն առատ է, ասլրուտի սլայմանները լավ, ծաղկում է արվեստն ու գիտությունը, գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության մեջ իշխում է զարգացած տեխնիկան, մի խոսքով աշխլիսի մի հասարակարգ է դա, որտեղ անհատական սեփականություն չկա, ամեն ինչ սլատկանում է քաղաքային և գյուղական համայնքներին:

Տեսնելով այդ նոր հասարակարգը, երկու գեպքում էլ հերոսները հիացած բացականչում են, թե մի՞թե դա իրենց երկիրն է, որ այդպես փոխվել է:

Չերնիշևսկու հերոսը ասում է . «—Մի՞թե այդ մենք ենք, մի՞թե սա մեր երկիրն է, սա մեր երգն էի լսում, նրանք ուսներեն են խոսում. «Այո, դու ոչ այնքան հեռվում գետ ես տեսնում,— դա Օկան է, այդ մարդիկը մենք ենք, չէ՞ որ ես քեզ հետ ուսուցի եմ»... Եվ բոլորն այսպես են ապրելու «Բոլորը,— ասում է մեծ քույրը,— բոլորի համար հավիտենական դարուն ու ամառ է, հավերժական ուրախություն է»»¹:

Այս պատկերը համարյա նույնությամբ կրկնվում է Բաֆֆու մոտ Վարդանը զարմացած բացականչում է. «Մի՞թե... նա տեսնում էր Հայաստանը, ավերակ ու անապատ դարձած Հայաստանը, այժմ բոլորովին կերպարանափոխված, բոլորովին վերանորոգված: Այդ ի՞նչ հրաշալի փոփոխություններ էր... Ահա, Վարդանը տեսնում էր մի գյուղ: Մի՞թե դա Ալաշկերտի Օ... գյուղը չէր: Շրջակայքը նրան ծանոթ էին՝ նույն լեռները, նույն բլուրները, նույն գետը, նույն կանաչազարդ հովիտը— բոլորը նույնն էր... միայն կերպարանափոխվել էր»²:

Չերնիշևսկու մոտ շեշտված է, որ այդ նոր հասարակարգի բնույթիչները ուսաներ են, խոսում են ուսերեն, իսկ Բաֆֆու մոտ՝ հայեր են և խոսում են հայերեն: «Մի բան, որ մնացել էր անփոփոխ, դա էր հայկական խոսքը—լեզուն: Բայց որքա՞ն մշակվել, որքա՞ն կոկվել էր այդ լեզուն»³:

¹ Ն. Գ. Չերնիշևսկի, «Ի՞նչ տեսիլ», Թարգմ. Հ. Սառիկյան, Երևան, 1938, էջ 465—466:

² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1955, էջ 363—364:

³ Նույն տեղում, էջ 372:

Սոցիալիստական այդ նոր հասարակարգը, մարդկային նոր հարաբերությունները հնարավորություն են տվել նախկինում շոր ու անջուր անապատները վերածել կանաչադարդ, բերքառատ վայրերի: Ահա թե ի՞նչ է ասված այդ մասին Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպում. «Բայց մենք անապատի կենտրոնում ենք,— հարցնում է դարմացած Վերա Պավլովնան:— Այո՛, նախկին անապատի կենտրոնում. իսկ այժմ, ինչպես տեսնում ես, ողջ տարածությունը՝ հյուսիսից, հյուսիս-արևելքի այն մեծ դեռից վեր է ածված բարերեր երկրի, սրբալիսին էր երբեմն, և այժմ էլ դարձել է ծովից հյուսիս գտնվող այն շերտը, որի մասին ասում էին հնում, թե «մեղր ու կաթ է բխում»»¹:

Նույն փոփոխությունը տեղի է ունեցել Հայաստանում: Այդ մասին Րաֆֆու «Նենթում» կարդում ենք. «Տեսնո՞ւմ եք այդ կանաչադարդ հովիտը, առաջ նա մի ցամաք և անջուր անապատ էր, մի փոքրիկ գետ միայն ուներ, որը բոլորովին ցամաքում էր ամառային տոթերից: Իսկ այն օրից, երբ անտառներն աճեցին, մեր հովիտը ստացավ ջրի առատություն: Այժմ նա ավազաբեր և ամենաարգամանդ երկրներից մեկն է: Այո՛, շատ բաներ փոխվեցան»²:

Ինչպիսի՞ արտադրական միջոցներ են իշխում այդ նոր հասարակարգում, ինչպե՞ս է մշակվում հողը, հավաքվում բերքը: Այդ մասին Չերնիշևսկին գրում է. «Արտերում աշխատող խմբերը համարյա բոլորն էլ եր-

¹ Ն. Գ. Չերնիշևսկի. «Ի՞նչ անել», թարգմ. Հ. Սառիկյան, Երևան, 1938, էջ 467:

² Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1935, էջ 370:

դում են, բայց ի՞նչ աշխատանքով են զբաղված նրանք։ Ա՛խ, հունձ են անում։ Որքան արագ է գնում նրանց աշխատանքը։ Եվ ինչպե՞ս արագ չգնա, կամ ինչպե՞ս չերգեն նրանք։ Համարյա ամեն ինչ նրանց փոխարեն մեքենաներն են կատարում — և՛ հնձում, և՛ խուրձ են կապում, և՛ կրում են. մարդիկ համարյա միայն քայլում, մեքենաներով գնում, նրանց կառավարում են...»։

Բաֆֆու աղապատ Հայաստանում նույնպես մեքենայացված են գյուղատնտեսական աշխատանքները։ Բաֆֆին գրում է. «Նրանք գտնվում էին այժմ դաշտում։ Հասունացած հունձքը արտերից քաղվում էր, բայց քաղվում էր ոչ թե գյուղացու մանգաղով կամ գերան-դիով, — այստեղ նույնպես գործում էր մեքենան, որ մե-նակ հարյուրավոր մշակների գործ էր կատարում։ Ահա ի՞նչ էր նշանակում հեշտացնել աշխատությունը, — այժմ հասկանում էր Վարդանը»²։

Ինչպես Չերնիշևսկու, այնպես էլ Բաֆֆու մոտ մեքենաների մուտքը գյուղ հիմնովին փոխել է նրա էկո-նոմիկան։ Մեքենայացված են գյուղատնտեսական աշ-խատանքի բոլոր պրոցեսները։ Հետք անգամ չի մնացել նահապետական գյուղից։ Հալ գյուղի հետամնաց, խա-վար ու գետնափոր տնակների փոխարեն քարաշեն, ղե-ղեցիկ ու լուսավոր տներ են կառուցված և մարդիկ ապ-րում են իսկական մարդկային կյանքով, երջանիկ, ուրախ։

1870—80-ական թվականներին Բաֆֆին շատ որո-

¹ Ն. Գ. Չեռնիշևսկի, «Ի՞նչ անել», Նրեան, 1938, էջ 164։

² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր 3, Նրեան, 1955, էջ 373։

շակի առաջագրում է գյուղի հիմնովին վերափոխման, հառաքակական նոր տնտեսաձևերի ստեղծման պահանջը: Չերնիշևսկու օրինակով նա քարոզում էր գյուղատնտեսության մեջ լայնորեն կիրառել տեխնիկան, գյուղատնտեսական նորատիպ մեքենաներ, ստեղծել գործարաններ, ֆաբրիկաներ: Դա չափազանց կարևոր հատկանիշ է Բաֆֆու աշխարհայացքի բնորոշման համար:

Չերնիշևսկու Վերա Պավլովնայի և Բաֆֆու Վարդանի երազների նմանությունը հաստատելու համար կարելի է ուրիշ շատ օրինակներ էլ բերել¹:

Ի դեպ՝ միայն Հայկունին չէ, որ նկատել է երկու գրողների վերոհիշյալ վեպերի ընդհանրությունը: Վ. Փափաղյանը «Պատմություն հայոց գրականության» աշխատության մեջ նույնպես նշում է, որ Բաֆֆու վրա ազդել են «60-ական թվականների ռուս գրողները—Չերնիշևսկին, Տուրգենևը և այլն»²: Ռուս քննադատ Յուրի Վեսելովսկին խոսելով Բաֆֆու կրած ազդեցությունների մասին, նույնպես նշում է, որ զգացվում է «վիպասանի ծանոթությունը Չերնիշևսկու ստեղծագործության և աշխարհայացքի հետ»³: Անշուշտ, Չերնիշևսկու անունը նշելով, հիշյալ հեղինակները նկատի են ունեցել նախ և առաջ նրա «Ի՞նչ անել» վեպի ազդեցությունը Բաֆֆու վրա:

¹ Տե՛ս այս մասին նաև Ա. Խառատյանի հոդվածը. «Роман Раффи „Хент“ в оценке царского цензора», Труды Тбилисского гос. пед. Института им. Пушкина, том XI, 1957.

² Վ. Փափաղյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910, էջ 161:

³ «Армянский сборник», 1916, стр. 171.

Կարելի է այլ օրինակներ ևս բերել ցույց տալու, որ դեռևս ռեոլյուցիայից շատ առաջ քննադատությունը մատնացույց է արել Չերնիշևսկու բարերար ազդեցությունը Ռաֆֆու ստեղծագործությունների վրա: Իհարկե, Ռաֆֆին լիովին չէր յուրացրել Չերնիշևսկու սոցիալիստական գաղափարները, այդ գաղափարների մատերիալիստական, ռեոլյուցիոն իմաստը: Ահա թե ինչո՛ւ Ռաֆֆին դժելով ապագա հասարակարգի պատկերը, որոշ հարցեր սխալ է դնում, ինչպես, օրինակ, ազգային հարցը, կրոնի և գաղղցի հարաբերության հարցը և այլն: Բայց մեր նպատակը չէ ցույց տալ, թե ինչը չի յուրացրել Ռաֆֆին Չերնիշևսկուց, այլ, ընդհակառակը, այն, թե ինչն է նա յուրացրել: Խոսելով անցյալի գրողների և գործիչների պատմական ծառայության մասին, երբեք չպիտի մոռանալ Լենինի այն հանճարեղ միտքը, թե «Պատմական ծառայությունների մասին դատում են ոչ թե նրանով, թե ի՛նչ չեն տվել պատմական գործիչները ժամանակակից պահանջների համեմատությամբ, այլ նրանով, թե նրանք ի՛նչ նոր բան են տվել իրենց նախորդների համեմատությամբ»¹:

1887 թվականին Ալեքսանդր Աբելյանին ուղղած նամակում Ռաֆֆին գրում է. «Իմ աշխատությունների նպատակը մինչև այսօր եղել է և պիտի լինի՝ մեր ժողովրդին նոր մտքեր տալ և նոր գաղափարների հետ ծանոթացնել»²:

Այդ նոր մտքերն ու գաղափարները Ռաֆֆին առաջին հերթին սրունել է Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրո-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 2, Երևան, 1950, էջ 239:

² Ռաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր 10, Երևան, 1959, էջ 630:

լյուրովի, նեկրասովի ստեղծագործությունների մեջ և դա պատիվ է բերում հայ մեծ վիպագրին: Հայ գրականությունյան մեջ, և ոչ միայն հայ գրականության մեջ, Րաֆֆին առաջիններից մեկն էր, որ այնպես լայնորեն արձագանքեց Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի գաղափարներին, և դա Րաֆֆու առաջավոր, դեմոկրատական հայացքների լավագույն արտահայտություններից մեկն է:

Ինչպես Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը, Րաֆֆու վեպը նույնպես բացառիկ հաջողություն ու մեծ տարածում է գտել: Այդ վեպերում շոշափված գաղափարները խիստ ժամանակակից էին և խորապես հուզում էին ժողովրդական լայն մասսաներին: Խոսելով Րաֆֆու «Խենթի», հատկապես Վարդանի երազի գործած աղբյուրյան մասին, Լեոն գրում է. «Այդ գաղափարական շրջանը կախարդիչ էր մանավանդ այն պատճառով, որ Րաֆֆին նրա մեջ խտացրել էր մեր լավագույն գործիչների մեծ հավատը դեպի ապագան: Մի ոգևորված սերունդի ամբողջ սրբություն սրբոցն էր խոսում այդտեղ»¹:

Լեոն իրավացի է, երբ նշում է, որ դա 60-ական թվականների աղատասիրական գաղափարների լայն արձագանքն էր Րաֆֆու վեպի մեջ: «Ազատության դարի այդ օրհներգը, — գրում է Լեոն, — ռամկավարական-համայնական սկզբունքի, դիտության, աշխատության հաղթանակի այդ աստվածացումը միշտ կմնա հայ մտքի սրանչելի էջերից մեկը, միշտ վկա կլինի, թե ինչ հույսերով ու ակնկալություններով մի ժողովուրդ ուղղում էր թափանցել մութ ապագան: Այդ երազը Վարդանը տե-

¹ Լեոն, Ռուսահայոց գրականությունը. Վենետիկ, 1904, էջ 217—218:

սաւ իր սիրած աղջկա հողադամբարանի վրա: Բայց նա անհատական ցնորք չէր, նա հանրային մի երազ էր, որ գործի զինվորներ հանեց ժողովրդի միջից: «Խենթի» դադարաւարական մասը օդի մեջ չմնաց, այլ անմիջապէս մտաւ կյանքի մեջ, գործի և իրողութեան փոխւեց: Դա միակ օրինակն էր, երբ վեպն այդպէս արագ ու հուժկու կերպով ներգործում էր»¹:

Բաթիստ «Խենթի» մեծ հաջողութիւններ պայմանաւորւած էր այն լուսավոր ու առաջավոր դադարաւարներով, որ նա քարոզում էր ճնշւած ու իրավազուրկ հայ ժողովրդի ազատագրութեան համար:

Հայ մեծանուն բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը «Ի՞նչ անել» հարցը դիտում է օրվա հրատապ խնդիրների տեսանկյունից: Եթե հայ ժողովրդի, նրա լավագույն զավակների առաջ հարց է դրւում «Ի՞նչ անել», ապա, ըստ Պատկանյանի, կարող է լինել միայն մի պատասխան՝ պայքար և անձնփեր պայքար ժողովրդի ազատութեան ու անկախութեան համար: Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, բալկանյան ժողովուրդների հերոսական պայքարից ու հաղթանակից հետո, անցյալ դարի 80-ական թվականների սկզբներին Պատկանյանին խորատես մտահոգում էր հայ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակը, հատկապէս Թուրքիայում: Նա հաւատացած էր, որ Հայաստանը նույնպէս կարող է Բուլղարիայի պէս ազատագրւել Թուրքիայի ճիրաւներից: Եւ ահա 1881 թվականին նա գրում է «Ի՞նչ անենք»... հայտնի բանաստեղծութիւնը: Հեղի-

¹ Լ. Ե. Ռ. Ռուսահայոց գրականութեան, Վենետիկ, 1904, էջ 218:

նակը «Ի՞նչ անենք»... բառը շակերտների մեջ է առնում հավանորեն աղբյուրը հիշեցնելու համար:

Ռափայել Պատկանյանը միակ հայ գրողն ու մտավորականն էր, որ Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպով ոգեշնչված, Վերա Պավլովնայի օրինակով հայ իրականության մեջ 70-ական թվականների վերջերին կադմակերպեց առաջին արհեստավորական դպրոցը և տարիներ շարունակ ղեկավարեց այն: Այդ դպրոցում սովորում ու աշխատում էին մեծ մասամբ աղքատ ու որբ երեխաները:

Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպին լավ ծանոթ էին նաև հայ մյուս նշանավոր գրողները: Մեծագույն հետաքրքրություն հանդես բերելով դեպի էպոսայի այդ նշանավոր ստեղծագործությունը, հայ գրողները ոչ միայն իրենք մեծ դժվարություններ էին բերում «Ի՞նչ անել» վեպը, այլև այն տարածում էին երիտասարդության շրջանում, կարգում էին գրական ու բանվորական խմբակներում:

Այսպես, օրինակ, անցյալ դարի 80-ական թվականներին հայ մեծանուն գրող Ալեքսանդր Շիրվանզադեն՝ աշխատելով Բաքվի մարդասիրական ընկերության դրագարանում, Թիֆլիսից իր ծանոթների միջոցով բերել է տալիս Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը ու կարդում այն Բաքվի հայ և ռուս երիտասարդության համար: Այդ մասին Ալեքսանդր Աբելյանն իր հուշերում գրում է. «Շիրվանն ինքը սլարապում էր մի խումբ քիչ թե շատ խնտելիզենտ երիտասարդների հետ: Նա կարդում էր բացառապես ռուսերեն գրքեր, ի միջի այլոց, Չերնիշևսկու «Что делать?» վեպը, որը բերել էինք տվել Թիֆլիսից,

խակ եւս պարապում էի հայերեն գրքեր կարդալով ու բացարեւելով հայ բանվորների շրջանում»¹։

Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի և սոցիալիստական այլ գրականության ազդեցության տակ է, որ Շիրվանզադեն այդ տարիներին խորապես կապվում է աշխատավորության լայն խավերի հետ, հիմնովին ուսումնասիրում է Բաքվի նավթարդյունաբերության բանվորների կյանքը և նրանց աշխատանքային ծանր պայմանների, դաժան շահագործման ու ճնշման մասին գրում արժեքավոր ու հետաքրքիր հոդվածների մի ամբողջ շարք։

Չի կարելի Շիրվանզադեի աշխարհայացքի ձևավորման մասին լրջորեն խոսել, առանց հանդամանորեն ծանոթանալու մեծ գրողի այդ շրջանի բաղմամբիվ հոդվածներին, որ ցրված են կովկասյան հայ և ռուս մամուլի էջերում։

«Կյանքի բովից» մեմուարների գրքում Շիրվանզադեն վերհիշելով իր կյանքի այդ շրջանը, գրում է. «Մի քանի գրքերի ազդեցությամբ առանձնապես հետաքրքրվում էի բանվորների կյանքով։ Որքան մոտիկ էի ծանոթանում այդ կյանքին, այնքան ավելի ու ավելի նողկանք էի զգում դեպի հանքատերերն ու գործարանատերերը։ Այդ մասին այն ժամանակվա «Մշակ»-ում ունեւմ մի շարք հոդվածներ։ Այժմյան ընթերցողները դադափառ անգամ չեն կարող ունենալ այն ժամանակվա բանվորության վիճակի մասին։ Այդ խավար ժամանակաշրջանումն էր, երբ ամբողջ Անդրկովկասում չկար ոչ բանվորական որևէ

¹ ՀԱՍՏ ԳՈՒ Գրականության և արվեստի թանգարան, Շիրվանզադեի ֆոնդ։

կազմակերպություն, ոչ գործադու և մի ուրիշ միջոց աշխատավոր դասակարգի պաշտպանության համար»¹։

Մոտիկից ծանոթանալով Շիրվանզադեի 80-ական թվականների գործունեությանը, նրա կապերին Անդրրկովկաս արտորված ռուս ուսանողության հետ, ինչպես և նրա հետադա տրամադրություններին ու մասնակցությանը դեմոկրատական շարժումներին, մենք տեսնում ենք, որ այդ բոլորի մեջ իր դերն է ունեցել Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը։

Չերնիշևսկու երկերով ոգեշնչվել են հայ գյուղագիրները, որոնց ստեղծագործություններում առանձնապես ցայտուն կերպով արտացոլվել են հայ աշխատավոր գյուղացիության ծանր վիճակը, ճնշումն ու շահագործումը։ Մոտ կանգնած լինելով հայ գյուղին, նրանք հաջողությամբ ու ռեալիստորեն մերկացրել են գյուղի ցեղերին, տանտերերին, ցարական շինովնիկներին, ամենուրեք ելք են որոնել աշխատավոր գյուղացիության վիճակը բարելավելու համար։ Նրանց ստեղծագործությունների վրա նկատելի են ինչպես Չերնիշևսկու, այնպես էլ Սալտիկով-Շչեդրինի, Գլեբ Ուսպենսկու ազդեցությունը։

Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի գաղափարները որոշակի արտահայտություն են գտել Ա. Ադելյանի երկերում։ Ադելյանը Ստեփան Շահումյանի ուսանողական տարիների ընկերն էր, և Շահումյանը զնահատել ու օժանդակել է նրա երկերի տպագրությանը։ 1894 թվականին «Մուրճ» ամսագրում լույս է տեսնում Ադելյանի «Ներհակ Առաքելը» վիպակը, որի մեջ պատկերված վարժապետ Սմբատ Մխիթարյանն ամբողջովին տարված է

¹ Ա. Շիրվանզադե, երկերի ժողովածու, հատոր 8, Երևան, 1951, էջ 72։

«Ի՞նչ անել» վեպով: Սմբատը սովորել է նախ հայկական, ապա ռուսական ռեալական ուսումնարանում, մասնակցել է աշակերտական գրական խմբակներին: «Հենց այդ աշակերտների միջոցով,— գրում է Ադելյանը,— Սմբատը ծանոթացավ ռուսաց հայտնի հեղինակների հետ, որոնց անունները ուսումնարանում չէր լսում: Սկզբում նա կարգում էր առաջնակարգ վեպեր, իսկ հետո սկսեց քննադատություններ ևս: Ընկերները նրա համար բերում էին այն քննադատների գրվածքներից, որոնք առաջադիմական ուղղություն ունեցող հեղափոխության են ենթարկում ընթերցողի ուղեղը: Սմբատը չէր կշտանում այդ գրքերը կարգալուց: Ծանոթանալով մարդկային և հասարակական կյանքին վերաբերող գաղափարների հետ՝ ամեն անգամ նրա մեջ տիրում էր ոգևորություն և գործելու եռանդ: Նա արդեն պարզ հասկանում էր, թե որն է անհատի կոչումը, հասարակության և նրա անդամների պարտականությունները: Այդ բոլորի հետ միասին նա աշխատում էր պարզել իր համար մեր կյանքի ներկա դրությունը և նրա հասարակական խնդիրները»¹:

Անցնելով գաղափարական դաստիարակության աշդպիսի գալուց, Սմբատը սրտշում է աշխատել գյուղում, ծառայել իր ժողովրդին, նստաստել նրա լուսավորության գործին, վերափոխել գյուղն ըստ իր առաջավոր գաղափարների: «Կանոնավոր ընթերցանությունը և նրա միջոցով կյանքի հետ ծանոթանալը ծնեցրել էր Սմբատի զլխում «Ի՞նչ անելու» հարցը, որ իր ամբողջ ուժով տանջում էր նրան»²,—կարգում ենք վիպակում:

¹ «Մուրճ», 1894, № 7—8:

² Նույն տեղում:

Սմբատն իր ուսանող ընկերոջը գրած նամակում նորից բարձրացնում է «ի՞նչ անելու», «ի՞նչ պիտի անել» հարցերը, որոնք հուզում էին ժողովրդի հոգսերով մտահոգված հայ առաջավոր մտավորականներին: Ադելյանը դիտակցորեն չափերտների մեջ առնելով վերոհիշյալ հարցերը, պարզ մատնացույց է անում իրեն զբաղեցնող գաղափարների բուն աղբյուրը: Հայ նշանավոր գրական-փննադատ պրոֆ. Ա. Տերտերյանը նույնպես նշել է Չերնիշևսկու ազդեցությունը Ադելյանի ստեղծագործությունների վրա: Նա իր «Նկատողություններ մեր գյուղագիրների մասին» հոդվածում գրում է. «Ադելյանի երկերից երևում է, որ Չերնիշևսկու հիշյալ վեպը, մանավանդ Վերա Պավլովնայի համայնասիրական երազը, որոշ ազդեցություն է թողել նրա աշխարհայացքի վրա»¹:

Այդ ազդեցությունը, ինչպես ճիշտ նկատել է Տերտերյանը, դրսևորվել է հատկապես երկի այն մասերում, «երբ Ադելյանը խոսում է «ժողովրդի» հանդեպ ունեցած հայ մտավորականների «պարտականությունների», «լուրջ և օգտակար» աշխատանքի մասին»²:

Հայ երիտասարդությանը Չերնիշևսկու երկերին և հատկապես «ի՞նչ անել» վեպին ծանոթացնելու գործում զգալի աշխատանք է կատարել ականավոր գրող Վրթանես Փափազյանը:

1905—1907 թվականներին Փափազյանը հայ գրականություն ու լեզու էր դասավանդում Երևանի ռուսական գիմնազիայում: Նրա աշակերտներն իրենց հուշերում պատմում են, որ Փափազյանն իր դասերի ժա-

¹ Պետ. համալսարանի «Դիտական տեղեկագիր», 1927, № 2—3:

² Նույն տեղում:

մանաւ սոցիալիստական գաղափարներ էր քարոզում, ծանոթացնում էր աղատության վեհ գաղափարներով տողորված գեղարվեստական ու պատմական շատ աշխատությունների, այդ թվում նաև Չերնիշևսկու «Խ՞նչ անել» վեպի հետ:

Այդ մասին ահա ինչ է գրում ղիմնազիայի աշակերտուհի Ն. Գաբրիելյանը. «Նրա դասերն ամենից հետաքրքրականն էին, զրանք սոցիալիզմի դասեր էին: Նա մեր մեջ արթնացնում էր այն, ինչ այնպես հմուտորեն աշխատում էին խեղդել պատմաբանները և դրականագետները: Փափաղյանը մեզ պատմում էր մարդու մասին, ճնշված մարդու մասին, աղատության մասին, հարստահարված մարդկության համար տարվող պայքարի մասին, ցարի և նրա կարգերի նկատմամբ եղած ատեղություն մասին...

Վ. Փափաղյանի հայոց լեզվի դասերը խորապես հաղեցված էին սոցիալիզմի, մարդու և կնոջ իրավունքի հետ կապված հարցերով: Նա խորհուրդ էր տալիս կարդալ Չերնիշևսկու «Խ՞նչ անել» վեպը, Իբսենի «Նորան», «Լինը և սոցիալիզմը». երբեմն ինքն էր այդ զրվածքներից հատվածներ կարդում ու հետաքրքրություն շարժում մեր մեջ. պատմում էր Գերցենի մասին: Բայց բավական էր դասի ժամանակ երևար զպրոցի աղմինիստացիայից որևէ մեկը, իսկույն բացվում էին հայոց լեզվի դասադրերը և սկսվում էր ընթերցումը»¹:

Նզակի շեն ալսպիսի փաստերը: Հայ առաջավոր դրողները, որոնց մեծ մասը նաև մանկավարժներ էին, դասավանդության ընթացքում անց էին կացնում ողա

¹ ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան, Վ. Փափաղյանի ֆոնդ:

ոնտլոցիոն-դեմոկրատների լուսավոր ու պայծառ դա-
դափարները, որոնք խորապես համընկնում էին հայ
ժողովրդի ազգային շահերին ու ձգտումներին:

Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի հերոսներից հայ
ուսանողության վրա ուժեղ տպավորություն է թողել
Ռախմետովի կերպարը, իշխել է նրանց մտքերին ու
երազանքներին: Իվուր չէ, որ նրանք կյանքում որոնել
են աշգրիսի ուժեղ ու համարձակ մարդկանց: Այսպես,
օրինակ, Թիֆլիսի դիմնազիայի նախկին ուսանող Սար-
գիս Վարդանյանն իր հուշերում անդրադառնալով 1891
թվականին Թիֆլիսում Մաքսիմ Գորկու հետ ունեցած իր
հանդիպմանը, նշում է, որ հենց առաջին հայացքից
Գորկին իր արտաքինով, քայլվածքով, համարձակու-
թյամբ հիշեցրել է Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպի հե-
րոս Ռախմետովի տիտանական կերպարը: Հաջողու-
թյամբ շրջանցելով ցենզուրական խստությունները,
Վարդանյանը ավելի քան կես դար առաջ տպագրած իր
այդ հուշերում գրում է. «Այդ մի բարձրահասակ, լայ-
նաթիկունք, ատլետիկ կազմվածքով, ոռոսական լայն
ու փոքր-ինչ կոպիտ դեմքով ու երկար մազերով մի
երիտասարդ էր: Գալիս էր նա հաստատուն ու վստահ
քայլերով, կարծես զգում էր, որ ինքը հասարակ մի
մահկանացու չէ: Նա եկավ ու հասավ ինձ: Ես ավելի
լավ կարող էի դիտել նրան. նրա դեմքն ուրախ դեմքե-
րից չէր, իսկ նրա խելացի ու մտասուլզ աչքերն արտա-
հայտում էին նրա ուժն ու մեծ կամքի առկայությունը:
Նրա ամբողջ հուժկու կազմվածքն ու բացառիկ դեմքն
ասկամայից դրամվում էին բոլոր անցորդների ուշադրու-
թյունը: Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպում այնպես հա-
ջողությամբ ուրվագծված Ռախմետովի խրոխտ կեր-

պարանքն ուժեղ տալամբուրուն է թողել իմ վրա: Եվ չդիտեմ ինչու, երբ տեսա անժանոթ երիտասարդին, ինձ թվաց, թե իմ առջև կանգնած է հոգով հզոր և արտաքինով հուժկու Ռախմետովը»¹:

Ուշադրով է այն հանգամանքը, որ հենց Գորկին է իր տեսքով ու էությունը հիշեցրել Ռախմետովի հոյակապ կերպարը: Այո, Գորկին այն նոր մարդկանց կենդանի մարմնացումն էր, որ Չերնիշևսկին երազել և այնպես հանճարեղորեն ու համարձակ պատկերել է իր «Ի՞նչ անել» վեպում:

Ռախմետովի կերպարը ոգեշնչել ու խոր ազդեցություն է թողել լեզենդար ռևոլյուցիոններ Կամոյի վրա: Անդրկովկասի բուլշևիկների հին գլխավորայի անդամները վերհիշում ու կատակով պատմում էին, թե Կամոն ինչպես է առաջին անգամ կարդացել Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը: Ժամանակակիցներն այդ փաստը տարբեր ձևով էին հիշում ու պատմում: 1935 թվականին Արամայիս Երզնկյանի բնակարանում խոսք բացվեց Չերնիշևսկու մասին: Ներկա էին հին բուլշևիկներ Ռուբեն Դաշտոյանը և Մինաս Սարգսյանը: Առիթից օգտվելով, դիմեցի Դաշտոյանին՝ ճշտելու այդ պատմությունը: Նա պատմեց հետևյալը, որ այն ժամանակ էլ դրի է առնվել.

«Մի անգամ ընդհատակյա ժողովից հետո Կամոն հարցնում է Շահումյանին.

— Հիմա ի՞նչ պիտի անենք:

— Պետք է կարդալ «Ի՞նչ անել»-ը,— կատակով պատասխանում է Շահումյանը:

— Իսկ ի՞նչ պետք է կարդալ,— հարցնում է Կամոն:

¹ „Бакинские известия“, 1903, № 13.

— «Ի՞նչ անելը»,— նորից պատասխանում է Շահումյանը:

— Ինչպե՞ս թե ինչ անելը:

Տեսնելով, որ Կամոն այդ բառախաղից չհասկացավ, որ խոսքը «Ի՞նչ անել» վերաբերում է, Շահումյանը ժպտալով հարցնում է նրան.

— Դու կարդացե՞լ ես Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը:

— Ոչ,— պատասխանում է Կամոն:

— Կարդա, այնտեղ շատ հարցերի պատասխանը կգտնես: Այնտեղ կա մի հմայիչ կնոջ կերպար, Վերա Պավլովնա, դու կսիրահարվես նրան ու այնուհետև երկար ժամանակ քո շրջապատի կանանց մեջ ահամա կորոնես նրան:

Աշոտ Խումարյանի օգնությամբ Կամոն շուտով ձեռք է բերում այդ վեպն ու կարդում:

Իմանալով այդ մասին, Շահումյանը հարցնում է Կամոյին.

— Ինչպե՞ս է, դուր եկա՞վ քեզ «Ի՞նչ անել» վեպը:

— Շատ, ես երկու անգամ կարդացի:

— Ինչպե՞ս է, հմայիչ է, չէ՞, Վերա Պավլովնան:

— Այո, բայց ի՞նչ էիրելի կերպարը Ռախմետովն է, դա հենց այն է, որին ես որոնում էի. ա՛յ տղամարդ, իսկական է: Չգիտեմ խելքի տեսակետից ինչպիսին է, այդ դու ավելի լավ կիմանաս, բայց կամքի, ռնուլուցիոն դործի համար իսկական է:

— Նս այդպես էլ գիտեի,— ժպտալով ասում է Շահումյանը,— կեսաղկի համար քո ուշադրությունը ես հրավիրեցի Վերա Պավլովնայի վրա, չնայած դա նույնպես, հիրավի, դրավիչ կերպար է:

Դրանից հետո Շահումյանը հաճախակի Կամոյին Ռախմետով էր ասում, իսկ Կամոն գոհունակությամբ ժպտում էր Կ. ավելացնում ուսաներեն.

— Да, это сильный человек! ».

Ինչպես Դաշտոյանն ու Երզնկյանն, անպես էլ մյուսները, ովքեր մոտիկից ճանաչում էին Կամոյին՝ նշում էին, որ նրա բնավորության վրա խորապես ազդել էր Ռախմետովի կերպարը:

Ոչ միայն Կամոյի, այլև բոլորացիոններին լենինյան ողջ սերնդի վրա Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը ունեցել է իր հսկայական ազդեցությունը: Մենք արգենտացիներ, թե ինչ վերաբերմունք է ունեցել Լենինն այդ վեպի նկատմամբ: Առհասարակ պիտի նշել, որ քաղաքական պայքարի ասպարեզ դուրս եկած ամեն մի մարտիկ, լինի դա Բուլղարիայում, թե Լեհաստանում, մակրաինայում, թե Հայաստանում, անմոռանալի դասեր է քաղել այդ վեպից իր բոլորացիոն գործունեության համար: Այդ իմաստով խիստ նշանակալից է միջազգային բանվորական շարժման հերոսական ղեմերից մեկի, մեծ բոլորացիոններ Գեորգի Դիմիտրովի խոստովանությունն այն մասին, թե ինչ տպավորություն է թողել իր վրա Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը: «...Ոչ առաջ և ոչ էլ հետո,— գրում է Դիմիտրովը—չի եղել ոչ մի գրական երկ, որ այնպես ուժեղ ազդեր իմ բոլորացիոն դաստիարակության վրա, ինչպես Չերնիշևսկու վեպը... Իմ սիրելի կերպարն էր հատկապես Ռախմետովը: Ես նպատակ էի դրել լինել յամուր, սովոր, անվահեր, անձնազուհ, զփվարությունների ու զրկանքների դեմ ուղղած պայքարում կոպիլ իմ կամքն ու բնավորությունը, ենթարկել անձնական կյանքը բանվոր դասակարգի մեծ գործին—

մի խոսքով, լինել այնպիսին, ինչպիսին ինձ պատկերանում էր Չերնիշևսկու այդ անբասիր հերոսը»¹:

Ռեռլյուցիոն շարժման պատմությունը հաստատում է այն միտքը, որ Ռուսաստանի ամեն մի նշանավոր ռեռլյուցիոնների մեջ կա Ռախմենովի մի զգալի, մի նշանակալից մասը:

Վերը բերված փաստերը ակնառու կերպով վկայում են, որ հայ իրականության մեջ ևս «Ի՞նչ անել» վեպը խորը հետք է թողել: Չերնիշևսկու այդ նշանավոր երկը խորապես հուղել է հայ առաջավոր մտավորականությանը, դարձրել է նրան ավելի վեհ, ավելի դադափարական, ոգեշնչել է նրան սոցիալիստիկ ընդդեմ դեսպոտիզմի, դաժան կամայականության, հասնուն լավ ասլադայի, հասնուն սոցիալիստական նոր, ազատ կարգերի:

ՀԱՅ ԲՈԼՇԵՎԻԿԱՅԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԵՐՆԻՇԵՎՍԿՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նիկոլայ Գավրիլովիչ Չերնիշևսկու ստեղծագործությունների ճշմարտացի, բաղմակողմանի ու խոր մեկնարանությունը հայ իրականության մեջ կապված է մարքսիստական հայ քննադատության հետ: Ստեփան Շահումյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Արտաշես Կարինյանը և ուրիշներ բաղմիցս իրենց մեծարման ու հիացմունքի խոսքն են ասել ողա մեծ ռեռլյուցիոն-դեմոկրատի, գրողի ու մտածողի մասին:

Իր գրական, հասարակական ու քաղաքական գոր-

¹ Г. Димитров, Избранные произведения, том I, Москва. 1957, стр. 485—486.

ծունեությունը Ստեփան Շահումյանը սկսել է անցյալ դարի 90-ական թվականների վերջերին: Ռեալական ուսումնարանի վերջին դասարաններում Շահումյանն ակտիվ մասնակցություն է ունենում աշակերտական ռեուլյուցիոն խմբակներին, հանդամանորեն ուսումնասիրում է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների նախորդների՝ Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի ստեղծագործությունները: Դրանք, այդ ստեղծագործությունները մեծապես ոգեշնչել են Շահումյանին ու խոշոր ազդեցություն են ունեցել նրա աշխարհայացքի ձևավորման ու ռեուլյուցիոն գործունեության առաջին քայլերի վրա:

Շահումյանի դարոցական դասընկերը, հայ անվանի գրող Արաղին Շահումյանի մասին գրած իր արժեքավոր հուշերում պատմում է, թե ինչպիսի լարվածությունում ու հետաքրքրությունում էին նրանք ուսումնասիրում ռուս հանճարեղ գրողների, հատկապես ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների ստեղծագործությունները: Արաղին գրում է. «Ռուսական դրականության մեջ, բացի նրա կլասիկ հեղինակներից՝ Պուշկինից, Գոգոլից, Տուրգենևից, Տոլստոյից և ուրիշներից, մեր ուշադրությունը գրավում էին քառասունյական և վաթսունական թվականների ռեուլյուցիոն-դեմոկրատները՝ Բելինսկին, Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը, Պիսարևը: Շահումյանի մեջ նկատվում էր առանձին հետաքրքրություն դեպի քննադատությունը... Հիշում եմ, թե ինչպիսի հիացմունքով ու ոգևորությամբ էր խոսում Ստեփանը ռուսական այդ հանճարեղ քննադատների մասին»:

Չերնիշևսկու և առհասարակ ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների գործունեության և նրանց պատմական խո-

շոր դերի ու նշանակութեան մասին Շահումյանն առաջին անգամ հանդամանորեն խոսում է 1902 թվականին, հայ դեմոկրատ գրող Ղաղարոս Աղայանի գրական-գործունեության 40-ամյա հոբելյանի առթիվ պատրաստած իր նշանավոր ճառում: Այդ ճառը պատմական մի շատ կարևոր փաստաթուղթ է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող հասարակական հոսանքների և նրանց միջև տարվող պայքարը ճիշտ ամբողջելու ու բնութագրելու տեսակետից: Նրիտասարգ Շահումյանն իր այդ ճառում անխնա մերկացնում է բուրժուական նացիոնալիստներին, հայ ազգային լիբերալներին, ցույց է տալիս նրանց փրուն ու ճոռոմ ֆրազներով դարձրված ելույթների սնամեջ ու կեղծ սեթևեթանքները:

Համոզելու համար, որ հայ բուրժուական լիբերալները ոչ մի կապ չունեն ժողովրդի հետ և հեռու են նրա շահերի ճիշտ արտահայտիչը լինելուց, Շահումյանը հենվում է Ռուսաստանի 40-ական ու 60-ական թվականների այդ մեծ գործիչների վրա և նրանց պայքարի օրինակով մերկացնում է հայ բուրժուական լիբերալներին:

Նախ և առաջ Շահումյանը բացահայտում է պատմական այն խոշոր դերը, որ ռուս հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարեցին Բելինսկին, Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը՝ լեզալ մամուլի ու գրականության միջոցով: Դրական քննադատությունը և հրապարակախոսությունը նրանց ձեռքին պայքարի ուժեղ ու հատու ղենք են եղել և մեծագույն վարպետությամբ նրանք օգտագործել են այդ ղենքը՝ հարվածելու ճորտատիրական կարգերը, արթնացնելու ու պայքարի կո-

չելու Ռուսաստանի ժողովուրդներին ցարական դաժան կարգերի դեմ: «Երբ,— գրում է Շահումյանը,— նրանք էին կարողանում ապագրել տալ այն, ինչ որ ուզում էին ասել ուստ հասարակությանը, նրանք դիմում էին ազատ մամուլին: Այդպես էին անում Բելինսկին, Պիսարևը, Չերնիշևսկին— 40-ական ու 60-ական թվականների այդ հսկաները»¹:

Մի առտնձին հիացմունքով է խոսում Շահումյանը ուսանական ուսուցչիոն-դեմոկրատների աննկուն, հետևողական այն պայքարի մասին, որ նրանք տանում էին ցարական դաժան կարգերի դեմ: Ո՛չ ցենզորատն ալիքումները, ո՛չ ցարական ոստիկանության հետապնդումները, ո՛չ նրանց ահաբեկումները չկարողացան խափանել նրանց ուսուցչիոն դործունեությունը: Մեծագույն համությունը նրանք կարողացան օգտագործել լեզալ մամուլը և նրա միջոցով ժողովրդին հասցնել իրենց վեհ գաղափարները: «Ռուս ազատամիտները,— գրում է Շահումյանը,— դիմել են լեզալ թերթերին ու ամսագրերին, երբ հնարավոր է եղել նրանց միջոցով խոսել ընթերցողների ալիքի լայն շրջանի հետ, հայտնել նրանց տարիների աշխատանքով, ուսումնասիրությամբ ձևոր բերված ու տանջանքներով սրբագործված համոզմունքներ ու ճշմարտություններ: Նրանք չեն գրել այն, ինչ բույլ կտան տպագրելու, այլ գրել են այն, ինչ որ պահանջ են ունեցել գրելու, ինչ որ չէին կարող չգրել...»²:

Շահումյանը բացառիկ մեծ նշանակություն է տվել, հատկապես Չերնիշևսկու և Դորբոլյուբովի ժամանակա-

¹ Ս. Մ. Շահումյան, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 17:

² Նույն տեղում, էջ 18:

շրջանի «Սովրեմեննիկ» ամսագրի գործունեությանը, հատկապես ղեմոկրատական ուժերի համախմբման և այն ցարական դեսպոտիզմի դեմ ուղղվող ասպարեզում: Համեմատելով 60-ական թվականների «Սովրեմեննիկը» Լոնդոնում հրատարակվող Գերցենի «Կոլոկոլի» հետ, Շահումյանը գրում է. «Լեզալ «Սովրեմեննիկը» նրանց ձեռքին, մանավանդ Դոբրոլյուբովի ու Չերնիշևսկու օրով, ավելի համարձակ ու ավելի արմատական է եղել, քան Գերցենի՝ Լոնդոնում հրատարակվող հեղափոխական «Կոլոկոլը»»¹:

Լայնորեն բացահայտելով ռուս ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների գործունեությունը, ցույց տալով նրանց հրակալական դերը ճորտատիրական Ռուսաստանի վերափոխման, ռուս հասարակական կյանքի ու հասարակական մտքի առաջընթացի կազմակերպման գործում, Շահումյանն այնուհետև անցնում է հայ հասարակական կյանքի բնութագրման, հայ իրականության մեջ գործող ազգային բուրժուական լիբերալների գործունեության վերլուծմանը. հաջողությամբ ցույց տալով, թե ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների գործունեության համեմատությամբ որքան հեռու են նրանք ժողովրդից և որքան կեղծ ու դատարկահնչուն են նրանց աղաղակները՝ ժողովրդի շահերի տեսակետից:

Շահումյանը ոչնչացնող երգիծանքով մերկացնում է հայ բուրժուական լիբերալ հրապարակաստությունը, ցույց է տալիս այդ հրապարակաստության ազգային սահմանափակությունը, սնապարծությունն ու անճարակությունը: Մեր պարբերական մամուլի մեջ դատար-

¹ Ստ. Շահումյան, Դրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 18:

կուլթյուն է տիրում,— դրում է Շահումյանը,— և այդ դիտեն իրանք՝ մեր մեծ հրապարակախոսները, գիտեն, բայց և այնպես ահռելի կարծիք ունեն իրանց դործունեության մասին, համոզված են, թե իրանք են, որ կան հայ ժողովրդի վրկիչները, առաջնորդները՝ Փորձեցե՛ք մի բան ասել նրանց հասցեին, մի քիչ քեֆներին դիպչել... «Օ՛հ, սարսափ. տեսեք, թե ի՛նչ կատաղուկյուն, ի՛նչ հայհույանքներ են, որ կթափվեն ձեր գլխին»»¹:

Զինված ուսուսումնական-դեմոկրատների, հատկապես Զերնիշեակու ու Դոբրոլյուբովի հոյակապ տրագիկաներով, Շահումյանը համարձակ ու շիտակ ցույց է տալիս հայ հասարակական կյանքի բոլոր խոցերը, ցույց է տալիս այդ խոցերն առաջացնող սոցիալական պայմանները և ապա պարզ ու որոշակի քաղաքական պայքարի կոչ է անում ընդդեմ տիրող ծանր պայմանների, ընդդեմ ցարական դաժան կարգերի: «Մեր կարծիքով,— ասում է Շահումյանը,— նա, ով ուզում է, որ հայ ժողովուրդը դրականուկյուն ունենա՝ նա պիտի ամենից առաջ կռիվ հայտարարի այն պայմանների, քաղաքական այն կարգերի դեմ, որոնք արգելում են ժողովրդի—այդ հասարակական օրդանիզմի ազատ, բնական զարգացումը. նա պիտի աշխատի այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որ ժողովրդի միջից դուրս եկող մարդիկ—Բաֆիիններն ու Շիրվանդադեններն անհատներ չլինեն, այլ խմբեր, մասսաներ: Մի երկրում, որտեղ չկա խոսքի ու մտքի ազատուկյուն, որտեղ ժողովուրդը, շնորհիվ տիրող սկտական քաղաքականուկյան՝ աղքատ է ու տգետ և քաղաքակրթուկյան բարիքները վայելելու

¹ Ստ. Շահումյան, Դրականուկյան մասին, Երևան, 1948, էջ 20:

արտոնությունը պատկանում է միայն փոքրաթիվ ապահով դասակարգին, որտեղ օրենքի տեղ տիրում է ցենզուրական կամայականությունը,— երբեք չի կարող իր կոչմանը ծառայող, հասարակական-ժողովրդական գրականություն լինել»¹։

1911 թվականին Շահումյանը ձերբակալվում ու երկար ժամանակով Կովկասից արքայազնի Կոնստանտինի խան, ուր անցյալ դարի 80-ական թվականներին արքայազնի իր վերջին տարիներն է անցկացրել Չերնիշևսկին, և որի կյանքի մասին դեռ պահպանվել էին շատ ուշագրավ փաստեր, հատկապես հայկական այն ընտանիքներում, ուր ապրել էր Չերնիշևսկին։

Որպես արքայազնի, Շահումյանը եղել է նաև Չերնիշևսկու հայրենիքում՝ Սարատովում, շրջել է այն սրբազան վայրերը, ուր անցել են ռուս մեծ մտածողի ու ռևոլյուցիոնների փոթորկալի տարիները։ Տեսնել այն տունն, ուր ծնվել ու մեծացել է Չերնիշևսկին և վերջապես նրա շիրիմը, այդ բոլորն այնպես են հուզել Շահումյանին, որ զրկանքներով լի արքայազնի իր կյանքի բոլոր դառնությունները մոռանալով, Սարատովից իր ընկերներից մեկին ուղղած նամակում գրում է. «Գոհ եմ, այնուամենայնիվ, որ ես ընկել եմ Սարատով»։

Չերնիշևսկու, որպես մտածողի ու ռևոլյուցիոնների, հանձարեղ կերպարը միշտ էլ կենդանի ու թարմ է եղել Շահումյանի համար։ Իր հրապարակախոսական, գրական-քննադատական, տեսական ու քաղաքական գործունեության ընթացքում Շահումյանը բազմիցս ու մեծագույն սիրով դիմել է Չերնիշևսկու ժառանգությանը,

¹ Ստ. Շահումյան, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 24—25։

միշտ էլ մասնացույց է արել նրա թողած վեհ ու սրբազան տրագիցիաները:

Այդ տեսակետից բնորոշ է Շահումյանի «Աղգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» աշխատությունը, որ գրել է նա Լենինի հանձնարարությունից և լույս է տեսել 1914 թվականին: Շահումյանն իր այդ աշխատության առաջարկում մերկացնելով բուրժուական նացիոնալիստներին, ցույց է տալիս, թե ինչպես նրանք «մարքսիզմի» անունից հրապարակ գալով գարձյաքարոտում են իրենց աղգային-ռեակցիոն գաղափարները: Այդ տիպի հրապարակախոսների աչքի ընկնող ներկայացուցիչներն էին նացիոնալիստներ Դավիթ Անանունը և Բախշի Իշխանյանը: Դրանց մասին Շահումյանը գրում է. «Հարկավոր է անխնա հարվածել ու հալածել մարքսիզմը շահագործող ու ապականող այդ բախշիներին: Եվ հարկավոր է հարվածել ու հալածել նրանց, ո՞չ միայն նրա համար, որ նրանք շահագործում են ու ապականում¹ այդ մեծ ուսմունքը, այլև հանուն զրական բարքերի մաքրության առհասարակ, հանուն Բելինսկու, Չերնիշևսկու մեզ թողած սրբազան զրական ավանդների: Դրականությունը մի տաճար է, ուր կարելի է մտնել միայն մաքուր խղճով և ազնիվ միտումներով: Իսկ երբ մարդիկ մոտենում են այդ տաճարին մանր փառասիրական տենչերով, շահագիտական նպատակներով և խարերայական հակումներով,— դա ամենամեծ ոճրագործությունն է, որ կատարվում է ժողովրդի դեմ»¹:

Շահումյանի այս տողերը ինքնին վկայում են, թե

¹ Ստ. Շահումյան, Իրկեր, հատոր 2, Երևան, 1957, էջ 273—274:

ինչպիսի մեծ նշանակութիւն էր տալիս նա ռուս ռեու-
լյուցիոն-դեմոսկրատներին՝ Բեկինսկու և Չերնիշևսկու
տրագիցիաներին:

Շահումյանը նշել է, որ հայ իրականութեան մեջ
այն սերունդը, որ համարձակորեն հակադրվել է բուր-
ժուական նացիոնալիստներին, պայքարել է նրանց
դեմ, մերկացրել ու ջախջախել է նրանց, այդ սերունդը
դատարարակվել է նախ և առաջ Բեկինսկու և Չերնի-
շևսկու ուսմունքով, ապա բնականորեն անցել է մարք-
սիզմի կլասիկներին: Այսպես, օրինակ, երբ 1916 թվա-
կանին հեռավոր ու ցրտաշունչ Սիրիրում մահանում է
բոցաշունչ բոլշևիկ Սուրեն Սպանդարյանը, Շահումյա-
նը չնայած բանտարկված էր Բաքվի բանտում, բայց
դարձյալ Սպանդարյանի մահվան առթիվ մի սեղմ, կրա-
կոտ հոգված է գրում, ուր տալիս է Սպանդարյանի հո-
շակապ բնութագիրը: «Սուրենը պատկանում էր,—
գրում է Շահումյանը,— հայ ծագում ունեցող այն նոր
զաղափարական երիտասարդությանը, որը կտրել էր իր
բոլոր զաղափարական կապերը հայ ազգային ինտելի-
գենցիայի հետ... Սուրենը Ռուսաստանի նոր համա-
պետական կյանքի, ամենի հեռու, միջազգային կյանքի,
միջալայրի ծնունդ էր... Նրա հոգևոր հայրերն ու ուսու-
ցիչները եղել են՝ Չերնիշևսկի, Բեկինսկի, Պլեխանով և
ապա՝ Մարքս, էնգելս...»¹:

Ստեփան Շահումյանի այս տողերը վաշխուն վկա-
ւութիւն են այն բանի, որ նա, հետեւելով Լենինին, լիո-
վին բաժանում է նրա այն կարծիքը, որ Բեկինսկին, Չեր-
նիշևսկին, Դոբրոլյուբովը և առհասարակ ռուս ռեուլյու-

¹ Ստ. Շ ա հ ու մ յ ա ն, Երկեր, հատոր 2, Երևան, 1957, էջ 386:

ցիոն դեմոկրատները Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների նախորդներն են:

1917 թվականին, պրոլետարական ռևոլյուցիայի հաղթանակի համար մղվող կատաղի պայքարում, Շահումյանը դարձյալ դիմում է Չերնիշևսկուն, նրա անմահ խոսքերը մեջ բերելով մերկացնում է բուրժուական կոնտրրևոլյուցիոն պարտիաների գործունեությունը: Այդ տեսակետից բնորոշ է հատկապես 1917 թվականի օգոստոսի 4-ին «Բախինսկի բարոչի» թերթում հրապարակած «Կադետական համագումարի մասին» նրա հոդվածը: Յուրյց տալով կադետների կործանարար քաղաքականությունը, Շահումյանը բանվորական լայն մասսաներին զգուշացնում է, որ նրանք չխաբվեն կադետների ժամանակավոր հաջողություններով, որ չնայած մենշևիկներն ու էսեռներն իրենց դիրքերն ամբողջովին զիջել են նրանց, այնուամենայնիվ հեռու չէ այն ժամը, երբ իսկական հաղթանակը կլինի բոլշևիկների կողմը: Իր այդ փայլուն հոդվածը Շահումյանն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Բայց արդյոք պարոնայք կադետները երկա՞ր ժամանակ կլինեն հաղթողների գերում.—այդ, իհարկե, ուրիշ հարց է: Մենք կարծում ենք, որ ո՛չ երկար ժամանակով: «Թո՛ղ լինի, ինչ լինելու է, բայց և այնպես մեր փողոցումն էլ տոն է լինելու»,— ասում է Չերնիշևսկին: Այո՛, տոն է լինելու նաև Ռուսաստանի իսկական ռևոլյուցիոն-դեմոկրատիայի փողոցում»¹:

Հալ երիտասարդությունն առաջին անգամ Շահումյանից է լսել Չերնիշևսկու հանձարեղ ստեղծագործությունների ռևոլյուցիոն խոշոր գերի ու նշանակություն

¹ Ս. Մ. Շահումյան, Երկեր, հատոր 2, Երևան, 1957, էջ 469:

մասին: Շահումյանի շնորհիվ է, որ Ջերնիշևսկու ուղ-
ղուցիոն-մարտական տրագիգիաները մարմնավորվել
են հայ գրականության, պատմության ու կուլտուրայի
յուրորդ ասպարեզներում:

Ռուս ուղղուցիոն-դեմոկրատների, այդ թվում և
Ջերնիշևսկու գործունեության բարձր գնահատականով
հանդես է եկել Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Ալ. Մարտու-
նին): Նա առաջին հայ մարքսիստն էր, որ դեռևս ուղ-
ղուցիայից առաջ, 1910 թվականին, հատուկ աշխա-
տություն նվիրեց ռուս վաթսուականների մարտական
դինակից, ուղղուցիոն-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդ-
յանին: Նալբանդյանի ստեղծագործության խոր վեր-
լուծությամբ Մյասնիկյանը բացահայտեց նրա մատե-
րիալիստական հայացքները, ցույց տվեց նրա կապը
ռուսական ուղղուցիոն շարժման հետ:

Մյասնիկյանը գտնում է, որ Մոսկվայի համալսա-
րանում Նալբանդյանի անցկացրած տարիները վճռա-
կան նշանակություն են ունեցել նրա աշխարհայացքի
ձևավորման գործում: Համալսարանում երեք տարի շա-
րունակ Նալբանդյանը «ուսումնասիրում է բնական ու
բժշկական առարկաները, զբաղվում է և հումանիտար
գիտություններով. գրականությունը, պատմությունը,
փիլիսոփայությունը և նույնիսկ տնտեսագիտությունը
նրա սիրած պարասումունքներն են եղել: Այստեղ է նա
լուրջ կերպով ուսումնասիրում Բելինսկուն և 60-ական
թվականների ռուսական մտքի առաջնակարգ ներկայա-
ցուցիչների գրվածքները»¹, — գրում է Մյասնիկյանը:

Հայտնի է, որ 60-ական թվականների Ռուսաստանի

¹ Ալ. Մարտունին, Միքայել Նալբանդյան, Մոսկվա,
1919, էջ 6:

ռեուլյուցիոն շարժման առաջնորդը Չերնիշևսկին էր, որը ռեուլյուցիոն գաղափարներով ոգեշնչել էր Նալբանդյանին:

Անդրադառնալով 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ իրականության մեջ տեղի ունեցած իրադարձություններին, հասարակական կյանքի մեծ տեղաշարժերին, ինչպես և դրականության ու արվեստի նվաճումներին, Մյասնիկյանը դրանք կապում է ռուս վերածնության, ռուս ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների և Նալբանդյանի բուռն գործունեության հետ: «Մեր վերածնությանը, — գրում է Մյասնիկյանը, — մոտենում է ռուսական լուսավոր դարաշրջանին՝ Բելինսկիների, Չերնիշևսկիների էպոխային»¹:

Մյասնիկյանն առաջինն էր, որ համարձակորեն հանեց Նալբանդյանին ազգային նեղ շրջանակներից ու ցույց տվեց, որ նա համառուսական մասշտաբի գործիչ ու մտածող է, որ վերջինիս գերն ու նշանակությունը ճշտորեն հասկանալու համար հարկավոր է նրան դիտել ռուս հասարակական կյանքի ու ռեուլյուցիոն շարժման, ինչպես և ժամանակի եվրոպական առաջավոր մտքի ընդհանուր ֆոնի վրա:

Մյասնիկյանը բացահայտեց Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական հետաքրքրությունների լայն շրջանակները, ցույց տվեց, որ Նալբանդյանը հանդես է եկել ոչ միայն որպես գրող ու հրապարակախոս, այլև քաղաքական գործիչ ու առաջավոր մտածող: «Նալբանդյանը, — գրում է Մյասնիկյանը, — աշխատում է մոտիկ ծանոթանալ եվրոպական շարժումներին ու մտավոր հո-

¹ Ալ. Մ ա ր տ ու ն ի, Միքայել Նալբանդյան, Մոսկվա, 1919, էջ 10:

ասնօքներին: Երևի հենց այդ նպատակով էլ այցելում է նա մի շարք հայտնի կենտրոններ. քանիցս գնում-գալիս է Փարիզ ու Լոնդոն, որտեղ բավականին ժամանակ ապրում է նա: Ապա ծանոթանում ու սերտ կապեր է հաստատում մի խումբ հասարակական և քաղաքական գործիչներին՝ հետ, ինչպես՝ Բակունինի, Գերցենի, Օգարևի, Չերնիշևսկու, Տուրգենևի և այլոց: Նրանցից մի քանիսը նրան քաջ գիտեին և հետն էլ նամակագրություն են ունեցել»¹:

Իր աշխատության մեջ Մյասնիկյանը հանգամանորեն խոսում է Նալբանդյանի մատերիալիստական հայացքների մասին և գտնում է, որ այդ հայացքները առավելապես ձևավորվել են Չերնիշևսկու ազդեցությամբ: Նալբանդյանի հասարակական հայացքների ելակետը Մյասնիկյանը համարում է տնտեսական թեորիան, որը որոշակիորեն բխում է արտադրական ուժերի ու արտադրական հարաբերությունների ընդհանուր բնույթից: «Այս խնդրում,— ասում է Մյասնիկյանը,— ինչպես տեսանք, Նալբանդյանը բավականին մոտենում է դիալեկտիկական կամ, ինչպես շատ անգամ ասում են, պատմական մատերիալիզմի հիմունքներին. չէ՛ որ նա ծանոթ է Հեգելին ու Ֆոյերբախին, չէ՛ որ ենթակա է եղել Թելինսկու և Չերնիշևսկու ազդեցության. իսկ այս վերջինները ժամանակակից դիալեկտիկային ու մատերիալիզմին մոտ են կանգնած եղել, մանավանդ Չերնիշևսկին»²:

Մյասնիկյանը բացահայտելով Նալբանդյանի աշ-

¹ Ալ. Մ ա ր տ ու ն ի, Մ ի ք ա յ ե լ Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Մ ո ս կ վ ա, 1919, էջ 14—15:

² Ն ու յ ն տ ե դ ու մ, էջ 22:

խարհայացքի հիմնական կողմերը, կարողացել է միա-
ժամանակ ցույց տալ այն կապը, որ կար Նալբանդյանի
և ռուս ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների, հատկապես Չեր-
նիշևսկու աշխարհայացքի միջև: Մյասնիկյանը Նալ-
բանդյանի մասին գրած գրքում և մյուս աշխատություն-
ներում մեծագույն սիրով ու երախտիքով է խոսում ռուս
մեծ մտածողի ու ռևոլյուցիոն երիտասարդության ան-
մահ ուսուցչի մասին:

Մարքսիստ գրականագետ, նախառևոլյուցիոն բոլ-
շևիկյան «Պրավդայի» աշխատակից Արտաշես Կարին-
յանը հայ գրականությանն ու կուլտուրային նվիրված իր
բազմաթիվ աշխատություններին զուգընթաց գրել է նաև
ուշագրավ հոգվածների ռուս մեծ գրողներ Պուշկինի, Գո-
գոլի, Չերնիշևսկու, Նեկրասովի, Չեխովի, Գորկու մա-
սին: Կարինյանը ռուս գրականության, հասարակական
մտքի պատմության լավագույն մասնագետներից մեկն
է հայ իրականության մեջ:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական ռևոլյուցիայից
առաջ, ռևոլյուցիայի օրերին և ռևոլյուցիայից հետո
Կարինյանի գրած հոգվածները Չերնիշևսկու մասին
աչքի են ընկնում իրենց քաղաքական սրությամբ, ռե-
վոլյուցիոն պաթոսով, կենսական նշանակությամբ: Ինչ-
պես Շահումյանի, այնպես էլ Կարինյանի հոգվածները
ցույց են տալիս, որ Չերնիշևսկին համարյա միշտ ուղեկ-
ցել ու ակտիվորեն մասնակցել է ռևոլյուցիայի զար-
գացման լուրջ էտապներին, մինչև նրա վերջնական
հաղթանակը Ռուսաստանում:

Կարինյանի հոգվածներից ուշագրավ են հատկա-
պես 1917 թվականին Բաքվի բանվորա-զինվորական
դեպուտատների խորհրդի «Իզվեստիայում» տպագրված

«Ն. Գ. Չերնիշևսկին ռևոլյուցիոն իշխանության խնդիրների մասին» հոդվածը: Հայտնի է, թե քաղաքական պայքարի ինչպիսի լարված օրեր էին այդ ժամանակ Բաքվում և ողջ Անդրկովկասում: Հավանորեն այդ վիճակից ելնելով է, որ Կարինյանն իր հոդվածին որպես բնաբան դրել է Չերնիշևսկու հետևյալ խոսքերը. «Ձկա ոշինչ ավելի կորը տաբեր մարդկանց համար, թե՛ մասնավոր և թե՛ պետական կյանքում, քան այն, երբ գործում են անվրձնականորեն, հրելով իրենց բարեկամներին և երկյուղ կրելով թշնամիների առաջ»:

Նախքան բուն նյութին անցնելը, Կարինյանը հակիրճ բնութագրում է Չերնիշևսկուն, նշում է նրա պատմական դերը Ռուսաստանի հասարակական ու քաղաքական մտքի զարգացման գործում: «Ն. Գ. Չերնիշևսկին, — գրում է Կարինյանը, — խոշորագույն ներկայացուցիչն է ռուս ռևոլյուցիոն ինտելիգենցիայի այն խմբի, որն ամենից ավելի մոտեցավ մարքսիզմին: Տակավին 60-ական թվականներին նա գրել է սոցիոլոգիական և պատմա-քաղաքական մի շարք հոդվածներ, որոնց մեջ հետապոտել է XIX դարի առաջին կեսի կարևորագույն երևույթները: Չերնիշևսկին իր աշխատություններում չի սահմանափակվում օբյեկտիվ փաստերի պարզ արձանագրությամբ: Վերլուծելով սոցիալական երևույթները, նա միաժամանակ տալիս է հասարակական հոսանքների տակտիկայի գնահատականը, խոշորագույն քաղաքական պարտիաների և գործիչների վարքագծի քննադատությունը»¹:

¹ „Известия Совета раб. и солдат. депутатов“, Баку, 1917, № 207.

Կարինյանն այնուհետև հանգամանորեն կանգ է առնում Չերնիշևսկու կարևոր հոգվածներից մեկի վրա, որտեղ վերջինս խոսում է 1848 թվականի ռևոլյուցիայի և փարիզյան պրուլետարիատի դահիճ, գեներալ Կապենյակի մասին: Համողիչ փաստերով ցույց տալով 1848 թվականի քաղաքական իրադարձություններին Չերնիշևսկու տված փայլուն բնութագրի նշանակությունն ու իմաստը, Կարինյանը հատկապես ընդգծում է Ֆրանսիայում գործող քաղաքական պարտիաների գործունեության այն մերկացումները, որ կատարել է Չերնիշևսկին: Այդ մերկացումները քաղաքական ակտուալ նշանակություն էին ստանում այն պատճառով, որ այդ օրերին՝ 1917—1918 թթ. Ռուսաստանում տիրող դրությունը սրուշակի հիշեցնում էր 1848 թվականի Ֆրանսիայի իրադարձությունները: «1848 թվականի ռևոլյուցիան,— գրում է Կարինյանը,— որոշ չափով հիշեցնում է մեր ռուսական ռևոլյուցիան: Այն ժամանակ քաղաքական ասպարեզի վրա աշխատում և գործում էին միևնույն դասակարգերը, ինչպես այժմ: Ռևոլյուցիայից հետո քաղաքական իշխանությունը գրավեց բուրժուազիան, որը հենց սկզբից աշխատում էր որոշակիորեն պատնեշվել փարիզյան պահանջկոտ պրուլետարիատից»¹:

Չերնիշևսկին հանճարեղ կերպով բացահայտում է բուրժուական պարտիաների գործունեության կորստաբեր հետևանքները ռևոլյուցիայի համար և Կարինյանը այդ բոլորը կապելով Ռուսաստանի այդ ժամանակվա բուրժուական պարտիաների գործունեության հետ, ցույց

¹ „Известия Совета раб. и солдат. депутатов“, Баку, 1917, № 207.

է տալիս, որ Չերնիշևսկու «Կապենյակին նվիրված ամբողջ հոդվածը համաձայնողականության մերկացումն է: Հանրապետականների—«կաննիբալների» դեմ ուղղված կրակոտ մերկացումները, պրոլետարիատի և բուրժուազիայի շահերի հակադրության ընդգծումը, ամբողջ հանրապետական պարտիայի, ամբողջ ժողովրդական կառավարության հակաժողովրդական բնույթի մերկացումը որոշակիորեն ցույց են տալիս, որ Չերնիշևսկին ռեուլյուցիոն-դեմոկրատիայից պահանջում էր վճռական տակտիկա և վճռական միջոցառումներ»¹:

Ինքնին հասկանալի է, թե ինչպիսի կարևոր նշանակություն ուներ Կարինյանի այդ հոդվածը քաղաքական այն պայքարում, որ մղվում էր Անդրկովկասում պրոլետարական ռեուլյուցիայի հաղթանակի համար: Հավանորեն հենց այդ հանգամանքն էլ թելադրել է Շահումյանին ղետեղելու իր ղեկավարությամբ լույս տեսնող Բաքվի բանվորա-ղինվորական ղեկուսատիների խորհրդի «Իզվեստիայում» Կարինյանի այդ արժեքավոր հոդվածը Չերնիշևսկու մասին:

Սովետական տարիներին ևս Կարինյանը հանդես է եկել արժեքավոր մի շարք հոդվածներով Չերնիշևսկու մասին: Այդ հոդվածներից առանձնապես ուշագրավ են «Չերնիշևսկին հնօրյա ռասիստների մասին» և «Չերնիշևսկին և պարբերական մամուլի պատմության մի քանի հարցեր» հոդվածները: Առաջին հոդվածում, որ գրված է Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Կարինյանը ցույց է տալիս, թե ինչպես Չերնիշևսկին իր ժամանակին սուր քննադատության է ենթարկել գերմանական ռա-

¹ «Известия Совета раб. и солат. депутатов», Баку, 1917, № 207.

սխտներին, որ այդ քննադատութեամբ «Հումանիտական իդեալներով տագորոված աննկուն ռեուլյուցիոն գործիչը կարծես արձագանքում է մեր էպոխայի մեծ իդեալներին՝ վայրագ ֆաշիստների դեմ ուղղված մեծ շարժման հետ շաղկապված ռեուլյուցիոն գիտութեան ինտերնացիոնալիստական վեհ գաղափարներին»¹։

Հենվելով փաստական հարուստ նյութի վրա, Կարինյանը հանդամանորեն անդրադառնում է ռասիզմի, նացիոնալիզմի, ազգային սահմանափակութեան և սնափառութեան դեմ ուղղված Չերնիշևսկու պայքարին։ Իսկական և վսեմ հայրենասիրութեանը հակառակ պատկերն է ազգային սնափառութեան, առել է Չերնիշևսկին և տեսականորեն հիմնավորել այդ։ Այս հարցում ևս, ինչպես նշում է Ա. Կարինյանը, Չերնիշևսկին ունեցել է իր հայ հետևորդները։ «Մեծ հայրենասեր Չերնիշևսկու խանդավառ հետևորդների մեջ,— գրում է Կարինյանը,— հայ ժողովրդի մեծ հրապարակախոս Նալբանդյանը շատ ակտիվ դեմք էր։ Իր խիղախ գործունեութեան համար նա նետվում է Պետրոպոլիսյան ամրոցի Ալեքսեևյան Ռավելինը։ Ռավելինում նա գրում է թե՛ իր հայտնի նամակները և թե՛ գրական-քննադատական ընդարձակ ուսումնասիրութեանը։ Նա անսահման սիրով երգել է ձնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի վսեմ իդեալները, տարածել Դոբրոլյուբովի և Չերնիշևսկու ռեուլյուցիոն-դեմոկրատական գաղափարները, աննկուն եռանդով կուլի ելել գերմանական բռնակալներին սպասարկող հնօրյա «ռասիստ» գիտնականների դեմ»²։

¹ Ա. Կարինյան, Գրական արձագանքներ, Երևան, 1955, էջ 95։

² Նույն տեղում, էջ 113։

* * *

Սովետահայ դրականագիտությունը հաջողությամբ շարունակում է հայ բուլղեիկյան քննադատության տրադիցիաները ուսումնական-գեմմադատների գնահատման հարցում: 20-ական թվականներին հայ մամուլի էջերում տպագրվում են ինքնուրույն և թարգմանական մի շարք հոդվածներ նվիրված Չերնիշևսկու գրական, փիլիսոփայական, էսթետիկական հայացքներին¹: Այդ հոդվածներում լուսաբանվում են Չերնիշևսկու կյանքն ու գործունեությունը, նրա մեծ ծառայությունը ուսումնական-գեմմադատության ոլորտում, Ռուսաստանի ուսումնական շարժմանը, ուսումնասիրական մտքին: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հոդվածագիրները ընդգծում են Չերնիշևսկու և ուսումնականների դերը պրոլետարական նոր կուլտուրայի ստեղծման գործում:

30-ական թվականներին հայ դրականագիտությունը, պատմական-փիլիսոփայական միտքն ամփոփելով ու բազմակողմանիորեն են զբաղվում Չերնիշևսկու ժառանգությամբ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում նրա գրական-քննադատական և գեղարվեստական աշխատություններին²: 1938 թվականին լույս է տեսնում

¹ Տե՛ս Ա. Լուսաշարսկի, Ն. Գ. Չերնիշևսկին որպես գրական քննադատ («Գրական դիքերում», 1928, № 11—12), Արտ. Բզնունի, Չերնիշևսկու էսթետիկական հայացքները («Գրական դիքերում», 1928, № 10), Հ.-Ն.Գ. Չերնիշևսկի («Արվեստ, գրականություն, գիտություն», 1928, № 48) և այլն:

² Տե՛ս Ա. Ոսկերչյան, Չերնիշևսկին քննադատության խնդիրների մասին («Խորհրդային արվեստ», 1934, № 12), Ար. Մելիքյան, Չերնիշևսկին Պուշկինի մասին («Խորհրդային գրականություն», 1936, № 1), Գ. Հովսեփյան, Ն. Գ. Չերնիշևսկի («Ավանդարդ» 1937, № 108), Զ. Գորյան, Չերնիշևսկու շինչանքը վեպը («Գրական թերթ», 1937, № 31) և այլն:

«Ի՞նչ տնեի» վեսյը Հ. Սառիկյանի թարգմանությունը: Հայ ընթերցողները հնարավորություն են ստանում մայրենի լեզվով կարդալու այդ նշանավոր երկը: Քննադատների մի խումբ ղեաղվում են հատկապես Չերնիշևսկու էսթետիկական հայացքներով¹:

30-ական թվականներին Չերնիշևսկուն նվիրված հոդվածների մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նրանք, որ արխիվային նոր նյութերի և փաստերի հիման վրա ցույց են տալիս Չերնիշևսկու կապը Անդրկովկասի և հայ մտավորականության հետ: «Ն. Գ. Չերնիշևսկին և իր անդրկովկասյան բարեկամներն ու հետևորդները» արժեքավոր հոդվածով հանդես է գալիս Մ. Ներսիսյանը²: Նա անդրադառնում է Պետերբուրգում սովորող վրաց և հայ ուսանողների՝ Չերնիշևսկու հետ ունեցած դադափարական և անձնական կապերին և ցույց տալիս այդ կապերի նշանակությունը Անդրկովկասի ժողովուրդների առաջավոր մտքի դարգացման համար: Ն. Մուրադյանը «Չերնիշևսկին և Նալբանդյանը» հոդվածում³ նոր փաստեր է բերում Նալբանդյանի երկերից, որոնք վկայում են, որ վերջինս ոչ միայն ծանոթ է եղել Չերնիշևսկու ստեղծագործություններին, այլև քաղվածքներ է կատարել նրա «Համայնական հողատիրության հակառակ փիլիսոփայական նախապաշարմունքների քննադատություն» աշխատություն-

¹ Տե՛ս կ ա մ ո ա Ր Գ.—Ն. Գ. Չերնիշևսկու էսթետիկական հայացքները («Գրական թերթ», 1939, № 31), Գ. Ո ս կ ա ն յ ա ն, Երկու խոսք Չերնիշևսկու էսթետիկական հայացքների մասին («Խորհրդային Հայաստան», 1939, № 252) և այլն:

² «Գրական թերթ», 1939, № 31:

³ «Գրական թերթ», 1938, № 36:

նից: «Չերնիշևսկին և Նալբանդյանը» հոգևածում Հ. Մե-
լիքյանը անդրադառնում է ռևոլյուցիոն երկու մեծ գոր-
ծիչների գաղափարական կապերին¹:

Հետաքրքրությունը դեպի Չերնիշևսկու ստեղծագոր-
ծությունները լայն ծավալ է ստանում 40-ական թվա-
կաններին, հատկապես հետպատերազմյան շրջանում:
1946 թվականին առանձին գրքով լույս է տեսնում Ղ.
Վարդապետյանի աշխատությունը՝ «Չերնիշևսկու և Դոբ-
րոլյուբովի փիլիսոփայական հայացքները»: Հեղինակը
երկար տարիներ զբաղվել է ռուս ռևոլյուցիոն-դեմո-
կրատների փիլիսոփայական հայացքների ուսումնասի-
րությամբ, գրել է մի շարք հոգևածների այդ մասին և
վերջապես հանդես է եկել առանձին գրքով: Աշխատու-
թյան մեջ հայ ընթերցողին է ներկայացվում Չերնիշև-
սկին, որպես ռևոլյուցիոն-դեմոկրատ, մատերիալիստ
փիլիսոփա, խոշորագույն մտածող ու գիտնական:

1946 թվականին լույս է տեսնում պրոֆ. Վ. Ս. Կրուժ-
կովի «XIX դարի ռուսական կլասիկ փիլիսոփայության
մասին» գրքի հայերեն թարգմանությունը: Այդ գրքում
հեղինակը քննարկում է Բելինսկու, Գերցենի, Պիսարևի,
Դոբրոլյուբովի փիլիսոփայական հայացքները, կենտ-
րոնական տեղ հատկացնելով Չերնիշևսկուն: Նա ցույց է
տալիս Չերնիշևսկու զարգացման ինքնուրույն ուղին,
բնութագրում է նրան, որպես մարտնչող մատերիալիս-
տի, շարադրում է ռուս մեծ մտածողի հասարակական-
պատմական հայացքները:

1947 թվականին հայերեն լույս է տեսնում պրոֆ.
Ն. Ն. Մեդինսկու «Ն. Գ. Չերնիշևսկու մանկավարժական

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1939, № 252:

¹ Տե՛ս Բ. Ռյոսիկով, Ռուս մեծ մտածող և երկրաչի՞րնե-
րը (Հնդկական զբաղանդություն և արվեստը, 1949, № 11),
Բ. Կոզմին, Մեծ և երկրաչի՞րնեք և մտածողը (Հնդկական
Հայաստան, 1949, № 236), Ն. Սալախյան, Մեծ և երկրա-
չի՞րնեք և մտածողը (Գրական թերթ, 1948, № 28), Ն. Սա-
լախյան, Մեծ և երկրաչի՞րն-դեմոկրատը (Գրական թերթ,
1949, № 40) և այլն:

ուսմունքների աստիճանական զարգացումը հեթանոսական հավատալիքների զարգացման առնչությամբ», «Ռասաների մասին», «Պրոգրես առաջացնող տարրերի ընդհանուր ընույթը» և այլ հոդվածներ ու նամակներ: Չերնիշևսկու փիլիսոփայական աշխատությունների այդ հատորյակի հայերեն հրատարակությունը բավական դյուրացրեց հայ ընթերցողի համար ուսա և ելրոսական փիլիսոփայության կարևորագույն ու ակտուալ պրոբլեմների ուսումնասիրությունը:

Սովետական ժողովուրդը և ողջ պրոգրեսիվ մարդկությունը 1953 թվականին լայնորեն նշում են Չերնիշևսկու ծննդյան 125-ամյակը: Այդ նշանավոր տոնին հայերեն լեզվով լույս են տեսնում Չերնիշևսկու «Ռուս գրականության գոգոլյան շրջանի ուրվագծեր» և «Էսթետիկա» աշխատությունները՝ Հայկ Աղատյանի թարգմանությամբ: Այդ աշխատությունների հրապարակ գալը հայերեն նշանակալից երևույթ էր մեր գրական-հասարակական կյանքում: Վերահրատարակվում է «Ի՞նչ անել» վեպը: Այսպիսով մեծ գրողի և մտածողի հիմնական աշխատությունները թարգմանված են ու հայ ընթերցողի սեղանի վրա են: Հայ մամուլի էջերում տպագրվում են բազմաթիվ հոդվածներ՝ նվիրված Չերնիշևսկու ստեղծագործությունների հետ առնչվող տարբեր հարցերի¹:

¹ Տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Ն. Գ. Չերնիշևսկու և Մ. Նալբանդյանի գաղափարական կապերի հարցի շուրջը (սովետական գրականություն և արվեստ, 1952, № 6), Հ. Սալախյան, Դրական հերոսի պրոբլեմը Ն. Գ. Չերնիշևսկու ստեղծագործություններում (սովետական գրականություն և արվեստ, 1953, № 7), Մ. Մադամյան, Չերնիշևսկու

Ռուս ուսուցիչիոն-դեմոկրատներ Չերնիշևսկու, Դորբոլյուբովի, Նեկրասովի, Գերցենի գաղափարական հայերն ու ազդեցությունն ուսումնասիրելու ուղղությամբ հսկայական աշխատանք է կատարվում ազգային ուսուցիչականերում: Հրապարակ են հանված բավականաչափ հետաքրքիր փաստեր, որոնք մեծ նշանակություն ունեն Ռուսաստանի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման, ինչպես և հասարակական մտքի ընդհանուր պատմության համար:

Բանտից, 1862 թվականի հոկտեմբերի 5-ին, իր կնոջ՝ Օլգա Սոկրատովնային ուղղած նամակում Չերնիշևսկին գրել է. «Մեր երկուսի կյանքը պատկանում է պատմությանը. կանցնեն հարյուրավոր տարիներ և մեր անունները մարդկանց համար դարձյալ կմնան սիրելի և մեղ կհիշեն երախտագիտությունք...»¹:

հոգերանական հայացքների շուրջը, Մ. Սանթրոսյան, Ն. Գ. Չերնիշևսկու դերը մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ («Սովետական մանկավարժ», 1953, № 7), Ա. Ոսկերչյան, Ռուսուցիոն դեմոկրատիայի առաջնորդը, Մ. Արադի, Վեպ Վեպ մարդկանց մասին («Գրական թերթ», 1953, № 27), Ս. Արեշյան, Ռուսուցիոն Ռուսաստանի մեծ ներկայացուցիչը, Հր. Քոչար, Մաքուր խղճով մարդիկ («Սովետական Հայաստան», 1953, № 173), Հ. Մամիկոնյան, Ն. Գ. Չերնիշևսկին և անցյալ դարի 50—60-ական թվականների հայ ուսուցիչիոն-դեմոկրատիան, Գ. Հովնան, Ն. Գ. Չերնիշևսկու կապերը հայկական շրջանների հետ, 19-րդ դարի 80-ական թվականներին («Տեղեկագիր», 1953, № 7), Ռ. Կարապետյան, Բարոյականության վրա հասարակական միջավայրի ազդեցություն հարցը Ն. Գ. Չերնիշևսկու էթիկայում («Տեղեկագիր», 1954, № 8) և այլն:

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том XIV, Москва, 1949, стр. 456.

Մոտավորապես հարյուր տարի առաջ ասված այս խոսքերը վաղուց է ինչ իրականություն են դարձել. հայ ժողովրդի (և ոչ միայն հայ ժողովրդի) լավագույն զավակները միշտ էլ սիրով ու երախտագիտությամբ են վերաբերվել դեպի Չերնիշևսկու հիշատակը։ Այդ սերն ու երախտագիտությունն անցել են սերունդից սերունդ, և այսօր իրենց Սովետական հայրենիքում հայ մանուկները սովորում են ոռա մեծ մտածողի և գրողի անվան դպրոցում, նրա արձանը զարդարելով միշտ թարմ ծաղիկներով։ Չերնիշևսկու անունն է կրում Երևանի կանաչազարդ ու գեղեցիկ փողոցներից մեկը։ Հայերեն լույս են տեսնում նրա բազմաթիվ աշխատությունները։ Նրա մասին մայրենի լեզվով պաշտպանվում են դիսերտացիաներ, կարդացվում զեկուցումներ, գրվում գրքեր։

Կանցնեն դարեր, բայց Նիկոլայ Գավրիլովիչ Չերնիշևսկին միշտ կմնա հայ ժողովրդի հարազատ, ջերմորեն սիրված մեծագույն գրողներից մեկը։

Քրիստոս շորորդի

ՆԱԴԻՐՈՅՈՒԲՈՎԸ
ԵՎ ՀԱՅ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ն. Ա. ԴՈՐՐՈՅՈՒՐՈՎ,

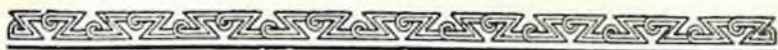
ռեուլյուցիոն ավյունով, քան գիտական հետազոտություններով, եթե եղել են և դեռ կան զանազան դեգերումներ, ապա, մյուս կողմից՝ եղել են նաև քննադատական միտք ու անձնազոհ որոնումներ մաքուր թեորիայի բնագավառում՝ արժանի մի ժողովրդի, որը տվել է Դորբոլյուբով ու Չերնիշևսկիի Նս խոստում եմ ոչ միայն ափսիվ ռեուլյուցիոն սոցիալիստների մասին, այլև ուսս զրականության պատմական ու քննադատական այն դպրոցի մասին, որն անսահման շատ բարձր է այն բոլորից, ինչ Գերմանիայում ու Ֆրանսիայում ստեղծել է պաշտոնական պատմական գիտությունը»¹:

Չերնիշևսկու ու Դորբոլյուբովի քննադատական, պատմական, քաղաքական ու փիլիսոփայական աշխատությունները մարքսիզմի հիմնադիրներն ավելի բարձր են դասել, քան Նվրոպայի այդ շրջանի հայտնի շատ գիտնականների աշխատություններ:

Ռուսաստանի ռեուլյուցիոն ուժերի զարգացման նկատմամբ այն խոր հավատը, որ ունեին Մարքսն ու Էնգելսը, մեծապես ներշնչել էին Չերնիշևսկին ու Դորբոլյուբովը, որոնք իրենց հանձարեղ ստեղծագործություններով ռեուլյուցիոն միտքը Ռուսաստանում հասցրին ժամանակի ամենաբարձր աստիճանին:

Չերնիշևսկին ու Դորբոլյուբովն անողոք կոխվ էին հայտարարել ցարիզմին: Անսահման առեկռթյամբ լցված դեպի միապետական կարգերը, չինովնիկությունըն ու խավարամոլությունը, նրանք ամենադաժան պայմաններում ուսս ժողովրդին կոչ էին անում՝ տապալելու ինքնակալությունը և հնարավոր բոլոր միջոցներով

¹ Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի նամակագրությունը ուսս քաղաքական գործիչների հետ, Երևան, 1954, էջ 356:

О, как он любил тебя, народ!
До тебя не доходило его слово, но
когда ты будешь тем, чем хотел
он тебя видеть, ты узнаешь, как
много для тебя сделал этот ге-
ниальный юноша, лучший из сынов
твоих.

Н. Г. Чернышевский

Նիկողայ Ալեքսանդրովիչ Դոբրոլյուբովը որպէս
գրական քննադատ, հրապարակախոս, փիլիսոփա, բա-
նաստեղծ, որպէս իր ժամանակի խոշոր մտածող ան-
ջընջելի հետք է թողել ռուս կուլտուրայի, ռուս հասա-
րակական մտքի զարգացման պատմութեան մեջ:

Հայտնի է, թե ինչպիսի մեծ հիացմունքով էին խո-
սում ռուս ուսուցիչներն-դեմոկրատները, հատկապէս
Չերնիշևսկու ու Դոբրոլյուբովի մասին մարքսիզմի կա-
սիկները: Անդրադառնալով ռուս ժողովրդի, նրա գրա-
կանութեան ու հասարակական մտքի պատմութեան մեջ
Դոբրոլյուբովի ու Չերնիշևսկու դերին, Էնգելսը
1884 թվականի հուլիսի 26-ի իր նամակում հետևյալ
դիպուկ բնորոշումն է տալիս. «Մենք երկուսս էլ՝
Մարքսը և ես, չենք կարող գանգատվել նրանցից: Նթե
որոշ դպրոցներ էլ աչքի են ընկել ավելի շատ իրենց

մոտ սկսում է գրեթե նույն բառերով, բայց հետո արդեն այլ բնույթ է կրում և անմիջականորեն վերաբերվում է հայերի վիճակին»¹։

Շահազիզի այս տողերը դալիս են փայլուն կերպով վկայելու այն մասին, թե ինչպես ժամանակի հայ առաջավոր մտավորականությունը, Միքայել Նալբանդյանի գլխավորությամբ, կապված էր ռուսական մտավոր կյանքի առաջադեմ շարժումների հետ։ Ուշագրավ է հատկապես «Սովրեմեննիկ» ամսագրի հիշատակումը։ Ինչպես հայտնի է, 60-ական թվականների «Սովրեմեննիկը» ռուս ռուլյուցիոն-դեմոկրատների մարտական օրգանն էր։

Դորրուլյուբովի անունը հայ գրականության մեջ առաջին անգամ հիշատակելու և նրա բանաստեղծություններից հայերեն փոխադրելու պատիվը պատկանում է Սմբատ Շահազիզին։ Դեռևս 1864 թվականին Դորրուլյուբովի «Милый друг, я умираю» բանաստեղծության նմանությամբ Շահազիզը գրում է յոթ տնից բաղկացած հայրենասիրական մի բանաստեղծություն («Երգ մեռանոց հայրենասիրի»)։ Նա փաստորեն փոխադրում է Դորրուլյուբովի երկոտուն բանաստեղծությունը, զրան ավելացնելով հայրենասիրական իր ղեղումները։ Յուլյա տալու համար, թե ստեղծագործական ինչպիսի մոտեցում է ունեցել Շահազիզը Դորրուլյուբովի այդ բանաստեղծությանը և ինչպես է այն փոխադրել, անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել ռուսերեն բնագիրը և հայերենի այն տողերը, որ հանդիսանում են դրա փոխադրությունը։

¹ Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 14—15.

Դոբրոլյուբովը գրում է.

Милый друг, я умираю
Оттого, что был я честен:
Но зато родному краю
Верно буду я известен.

Милый друг, я умираю,
Но спокоен я душою...
И тебя благословляю,—
Шествуй тою же стезею!

Նույնը Շահազիզի մոտ կարդում ենք.

Ազնի՛վ ընկեր, մեռանում եմ,
Բայց հանգիստ եմ ես հոգով...

Ազնի՛վ ընկեր, չըմռանաս,
Անդավաճան, ջերմ սիրով
Ես սիրել եմ իմ հայրենիք,—
Գնա՛ և դու նույն շավղով...

Իմ մտերիմ, մահըս մոտ է,
Բայց հանգիստ եմ ես հոգով,
Որովհետև խիղճս արգար է,
Ծճմարտովյա՛ն ջատագով:

Այնուհետև Շահազիզն անդրադառնում է իր հայրենիքի ծանր վիճակին, կյանքի է կոչում անցյալի հեյուսական ղեմքերին, Վարդան Մամիկոնյանին՝ «յուր խնկելի քաջերով», և հայրենիքին մաղթում, որ ծագե նրան «նոր արև»:

Շահազիզի հայրենասիրական այս բանաստեղծությունը տասնյակ տարիներ շարունակ երգել է մեր ժողովուրդը:

Ո՛չ միայն հայ, այլև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների դրականության մեջ Դոբրոլյուբովի «Սիրելի ընկեր, ես մեռնում եմ» բանաստեղծությունը բացառիկ տարածում է ունեցել: Այն հայրենասիրական նոր մտահղացումներ, նոր զգացմունքներ է առաջացրել ճնշված ժողովուրդների դրողների մեջ:

Խալակյան ազատագրական շարժմանը նվիրված Դոբրոլյուբովի բանաստեղծությունների ներշնչմամբ է, թերեւ, Շահազիզը գրել իր «Խալուհիք և խալացիք» և մի քանի այլ բանաստեղծություններ, որոնց ընդհանուր ոգին հայրենասիրությունն է, հայրենիքի անկախության և ազատության համար մարտնչելու պատրաստակամությունն ու նվիրվածությունը:

60-ական թվականներին հայերեն են թարգմանվում Դոբրոլյուբովի դրական-քննադատական, ինչպես և քաղաքական ու պատմական աշխատությունները: Այսպես, օրինակ՝ 1867 թվականին «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը մի քանի համարներում շարունակաբար տպագրում է Դոբրոլյուբովի «Հայր Ալեքսանդր Դավաղցին և նորա քարոզները» նշանավոր և ծավալուն աշխատությունը՝ նվիրված խալակյան ազգային-ազատագրական շարժմանը:

Ո՞վ է Դոբրոլյուբով-քննադատի առաջին հայ թարգմանիչը և ինչո՞ւ թարգմանության համար ընտրված է մեծ քննադատի հատկապես այդ աշխատությունը:

Անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում և բարձրագույն ուսումնական այլ հաստատություններում սովորող հայ ուսանողությունը ակտիվ հետաքրքրություն էր ցու-

ցարերում երկրի ռեուլյուցիոն շարժումների նկատմամբ: Նրանք լարված հետևում էին Ռուսաստանի ռեուլյուցիոն մտքի դարգացմանը, այդ մտքի ջահակիրներ՝ Բելինսկու, Ջերնիշևսկու, Գերցենի, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի գրական-քաղաքական գործունեությանը և ջանում էին ամենուրեք նրանց գաղափարները ծառայեցնել իրենց իրավապետիկ ժողովրդի ազատագրման վեհ գործին: Դոբրոլյուբովի առաջին թարգմանիչն այդ ուսանողներից մեկն էր՝ Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի ուսանող Փիլիպոս Վարդանյանը, որը հայ իրականության մեջ հետագայում հայտնի դարձավ որպես ականավոր թարգմանիչ և մանկավարժ:

Փ. Վարդանյանը ռուս նշանավոր բանաստեղծ Ա. Պլեշչեևի մոտիկ բարեկամն էր: Պլեշչեևի միջոցով և նրա օգնությամբ նա հանգամանորեն ծանոթանում է ռուս ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների գործունեությանը: Տարիներ հետո Ա. Պլեշչեևի մասին գրած իր արժեքավոր հուշերում Փ. Վարդանյանը պատմում է նրա հետ ունեցած իր հանդիպումների ու զրույցների մասին: «Աքսորի տարիներով, — գրում է Փ. Վարդանյանը, — հասարակային գործունեությունից հետ մղված բանաստեղծը թեև ավելի ախորժում էր յուր ներքին վշտերի թարգմանը լինել, քան թե նոր շարժման ղեկավար, բայց և այնպես նա իրական կյանքից հետ քաշված և կատարվող երևույթներն անտարբեր աչքով դիտող երգիչ չէր: Ընդհակառակը, որպես աղնիվ հայրենասեր նա վերին աստիճանի հետաքրքրվում էր Ռուսաստանի քաղաքական և մտավոր կյանքով, սիրով ուսումնասիրում էր այդ կյանքի ամեն մի քայլն և ի սրտե համակրում դրան: Նա անձամբ ճանաչում էր այն ժամանակվա գործիչներին, շատերի հետ

էլ բարեկամ էր: Բնական է, ուրեմն, որ ինձ հետ լուռ անտառում և կամ թե նիրհած դյուղում գիշերներով զրոտնելիս նա պատմում էր ինձ յուր գիտցածն այդ գործիչների նկատմամբ, քանի որ խոսակիցը մի անտարբեր ունկնդիր չէր, այլ ոգևորված երկրպագու այդ անձերին: Այո՛, մեր ժամանակվա ուսանողությունը ոչ թե միայն կարգում էր Բելինսկուն, Գերցենին, Չերնիշևսկուն, Դոբրոլյուբովին, Տուրգենևին, Նեկրասովին, այլև սիրում ու պաշտում էր նրանց: Թե ինչե՛ր էր պատմում Պլեշչեքը դրանց մասին, չեմ կարող կրկնել. միայն այսօրանը կասեմ, թե որքան ես էի ազա՜հ բան լսելու նրանից, այնքան էլ նա էր հետաքրքիր իմանալու ինձնից մեր ազգի անցյալ ու նոր վիճակը: Չերնիշևսկու դատի առթիվ մի երկու անգամ Պետերբուրգ. կանչված լինելով, ուր այն միջոցին կալանավորված էր մեր վաղամեռիկ Ն-ը*, Պլեշչեքն առիթ էր ունեցել նրա մասին մի քանի բան լսելու և մեծ գովասանք էր ընծայում նրան: Այս առթիվ ես էլ պատմում էի նրա ձերբակալության հանգամանքները, որոնք աչքիս առջև էին կատարվել Նոր-Նախիջևանում¹:

Ա. Պլեշչեքը ցարական բանտի ու արքայազնների բոլոր դաժանություններն ու դաճնությունները խորապես ճաշակած բանաստեղծ էր, «Մուրեմեննիկի», ապա «Օտեչեստվեննիե զապիսկի» ամսագրերի աշխատակիցը: Նրա ազատատենչ երգերի մասին Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը, Սալտիկով-Շչեդրինը ջերմ խոսքեր են ասել: Ահա թե ինչո՛ւ նրա հայ բարեկամի վերը բերած տողերը բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում,

* Խոսքը Միքայել Նալբանդյանի մասին է:

¹ «Արձագանք», 1893, № 129:

և չնայած Փ. Վարդանյանը որոշակի զգուշացնում է, որ հասկանալի պատճառներով նա չի կարող կրկնել այն, ինչ Պլեշչեևը պատմել է նրան Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի և մյուս ուսուցիչ-դեմոկրատների մասին, բայց այն, ինչ որ ասում է, բանալի է շատ բան հասկանալու համար: Եթե անցյալ դարի 60—70-ական թվականներին Փ. Վարդանյանը չէր կարող ազատ արտահայտվել մամուլում, ապա կասկածից դուրս է, որ նա իր ընկերներին, մտերիմներին, հարազատներին, իր ուսանողներին անկասկած պատմած կլինեք այդ բոլորի մասին:

Ինչպես տեսնում եք, Դոբրոլյուբովի առաջին հայթարհմանին անհայտ, պատահական անձնավորություն չէր, այլ ժամանակի առաջավոր գաղափարներով ոգեշնչված մարդկանցից մեկը:

Փ. Վարդանյանը վկայում է, որ Պլեշչեևը ոչ միայն գիտեր Մ. Նալբանդյանին, այլև «մեծ գովասանք էր ընծայում նրան», և այդ այն ժամանակ, երբ մամուլի էջերում Նալբանդյանի անունն անգամ հիշատակել չէր կարելի: Այդ նշանակում է, որ Նալբանդյանը հայտնի էր ոչ միայն արտասահմանի ուսուցիչ-դեմոկրատներին՝ Գերցենին, Օգարևին և մյուսներին, այլև Ռուսաստանի ներսում գործող ուսուցիչներ մարտիկներ լայն շրջաններին:

Այժմ անցնենք այն հարցին, թե ինչու Դոբրոլյուբովի հայ թարգմանիչը թարգմանության համար ընտրել է հատկապես «Հայր Ալեքսանդր Գավազցին և նորա քրոդները» աշխատությունը: Ալեքսանդր Գավազցին Ջուդեպյան Գարիբալդու օգնականներից և իտալական ազատագրական շարժման եռանդուն մասնակիցներից մեկն

էր: Դորբուշուրովն իր հողվածում հիացմունքով է խոսում իտալական ժողովրդի աղգային-աղատադրական պայքարի, Գարիբալդու և նրա զինակիցների մասին: Այդ պայքարում Գավացցու ոգեշնչված հայրենասիրական ճառերը, նրա անսահման ասելությունը օտարերկրյա զավթիչների, ինչպես և երկրի ներքին ռեակցիոն ուժերի դեմ, կաթոլիկական օբսկուրանտիզմի մերկացումը, ժողովրդի հետ խոսելու և նրան ղենքի կոշելու արտակարգ ուժը, այդ բոլորը քաղաքական հրատապ նշանակութիւն ունեին Ռուսաստանի և առաջին հերթին նրա ճնշված ու իրավազուրկ ժողովուրդների համար: Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ պայքարել է իր անկախութեան ու ազատութեան համար, ուստի և Դորբուշուրովի այդ հողվածն ուղղակի քաղաքական ծրագրի նշանակութիւն ունեւ հայ ժողովրդի, հատկապես թուրքական բռնատէսութեան տակ արշունաքամ եղող հայութեան համար: Ահա թէ ինչո՛ւ 60-ական թվականներին հրատարակվող «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը հենց Դորբուշուրովի այդ հողվածով է բացում իր հերթական համարի էջերը:

«Հայկական աշխարհ» ամսագիրը, որ ունեւ մանկավարժական թեքում և մինչ այդ արդեն տպագրել էր Վ. Գ. Բելինսկու հողվածը «Մանուկների կրթութեան և ծնողական սերի վերա առհասարակ», 1868—1869 թվականների ընթացքում տպագրում է Դորբուշուրովի մի ուրիշ՝ «Քանի մի խոսք դաստիարակութեան վերա» խորագրով նշանավոր աշխատութիւնը, որտեղ հեղինակը ռեուլուցիոն մատերիալիզմի մարտական դիրքերից քննութեան է առնում մանկավարժութեան մի շարք հրատապ հարցեր, ծանրանալով հատկապես դաստիարա-

կության խնդիրների վրա: Դոբրոլյուբովի այդ աշխատության թարգմանությունն արտակարգ երևույթ էր իր ժամանակի հայ հասարակական ու դրական կյանքում: Հայ մտավորականությունը և հատկապես ուսուցչությունն իրենց հուզող շատ հարցերի որոշակի, ճշմարտացի ու համարձակ պատասխանները դտան դրա մեջ: Այդտեղ հիմնովին ժխտվում էին մատաղ սերնդի դաստիարակության ռեակցիոն, դոգմատիկ, վաղուց հնացած մեթոդները, բարձրացնում էին հարցեր, որոնք կենսական, քաղաքական նշանակություն ունեին և փոթորկում էին ժամանակի մտքերը, տեղիք տալիս կրքոտ բանավեճերի, հնի և նորի սուր բախման: Հայկական դեպրոցները դեռևս գտնվում էին եկեղեցու խնամքի տակ, այնտեղ իշխում էր հնօրյա կղերապահականոցական դաստիարակության քարացած և հեղձուցիչ մթնոլորտը: Եվ ահա Դոբրոլյուբովը հրապարակով ասում է. «Մեր դաստիարակության գլխավոր հիմը չէ համապատասխանում հասարակության մեջ տիրապետող ուղղությանը: Դորա հետևանքն է, որ դաստիարակությունը վերջացրած, մտնելով կյանքի մեջ, ստիպված ենք կամ հրաժարվել սովորածներիցս, կամ հետևելով մեր կանոններին և համոզմունքին, զնալ հասարակական ուղղությանը ընդդեմ: Բայց զոհել ազնիվ և սուրբ համոզմունքը կենսական հաշիվներին՝ չափից դուրս անբարոյական և անազնիվ գործ կլիներ, իսկ ճշմարտությունը պաշտպանելու համար ո՞րտեղից վերառնենք դորա համար զոբություն: Մեր դաստիարակությունն ամենևին մեզ աշխարհի ծուռ ուղղության դեմ պատերազմելու համար չէ պատրաստում: Մինչև անգամ դաստիարակությունը չէ հոգում մարդկային վերին համոզմունքը մեր մեջ դար-

գացնել. միայն աշխատում է, որ մենք դառնանք՝ գիտուն, իրավագետ, բժիշկ, զինվոր և այլն: Բայց մարդու կյանքի մեջ մտնելով կամենում է մի որևիցե համոզմունք ունենալ, կամենում է հասկանալ յուր ինչ լինելը, նպատակը և նշանակությունը: Փոքր-ինչ խորհրդածելով, մարդս այդ հարցերի պատասխանը գտնում է յուր դաստիարակության մեջ, բայց մոտ նայելով հասարակության վերա, նորա մեջ դաստիարակության բացատրություններին բոլորովին հակառակ ձգտում է տեսնում: Նա կամենում է պատերազմել շարի, կեղծիքի դեմ, ուստի և նույնիսկ դորանից է երևում նորա առաջվան դաստիարակության բոլոր տկարությունը. դեռ նա պատերազմելու համար չէ պատրաստված...»¹:

Դորբոլյուբովը պարզ ու որոշակի նշում է, որ աճող սերունդը պետք է ազատ լինի ամեն կարգի կաշկանդումներից, որ նրան անհրաժեշտ է պատրաստել կյանքում «պատերազմելու համար»: Հայ առաջավոր մանկավարժների ձեռքին Դորբոլյուբովի հոգվածը ուժեղ զենք էր՝ հարվածելու կղերա-պահպանողական դաստիարակության սկզբունքներին, նոր ուղու վրա դնելու մանուկ սերնդի դաստիարակության դժվարին դործը: Ուշագրավ է, որ Դորբոլյուբովի այս հոգվածի թարգմանիչը՝ Պետերբուրգի համալսարանի նախկին ուսանող Լևոն Թուսիկյանը, թարգմանության պրոցեսում միջամտում է տողատակին և Դորբոլյուբովի տեսանկյունից քննադատական խոսք է ասում հայ պահպանողական մանկավարժների հասցեին: Հայ մանկավարժության ապագա պատմագիրը պետք է սիրով արձանագրի Դորբոլյուբովի «Քանի մի խոսք դաստիարակության վերա»

¹ «Հայկական աշխարհ», 1868, № 9:

աշխատության սլաշմական հսկայական նշանակությունը 60-ական թվականների հայ իրականության համար:

70—80-ական թվականներին Դոբրոլյուբովի անունը լավ հայտնի էր հայ մտավորականությանը: Չնայած ցարական դրաժննության ավերիչ գործունեությանը, Դոբրոլյուբովի, ինչպես և նրա ավագ ընկերոջ՝ Ջերնիշևսկու անունները թափանցում էին հայ մամուլի էջերը: Հայ գրողները ոչ միայն կարդում և ուսումնասիրում էին Դոբրոլյուբովի ստեղծագործությունները, այլև նրանցից մեջբերումներ էին կատարում, որպես քննադատական մտքի լավագույն օրինակներ: Հայ ռեալիստական թատրոնի վարպետները բեմադրելով Ա. Օստրովսկու պիեսները, աշխատում էին դրանք մեկնաբանել ուսմեծ դրամատուրգի մասին դրած Դոբրոլյուբովի հոգվածների ոգով: Հայ թատրոնի մասին մեզ հասած հոգվածներում, մեմուարներում հաճախակի են հիշատակված Դոբրոլյուբովի «խավարի թագավորությունը», «Լույսի շողը խավարի թագավորության մեջ» և այլ հոգվածներ, առատորեն մեջբերումներ են կատարված դրանցից:

Ոչ միայն հայ, այլև ուրախ իրականության մեջ Միքայել Նալբանդյանը ճանաչված էր որպես Ջերնիշևսկու ու Դոբրոլյուբովի: մարտական գինակիցը, նրանց ռեպուցիտն դադափարների ջահակիրը հայ իրականության մեջ: Հայ գրական քննադատությունը տարբեր առիթներով անդրադարձել է «Ջերնիշևսկի և Նալբանդյան» թեմային: Փիլիսոփայության, գրականության ու արվեստի հարցերում Նալբանդյանը լիովին բաժանել է ինչպես Ջերնիշևսկու, նույնպես և Դոբրոլյուբովի հայացքները: Գրականության հասարակական դերի ու նշանակության

խնդիրները քննարկելիս նա որոշակի քայլում է Դոբրոլյուբովի հետ: Իզուր չէ, որ նրան «հայկական Դոբրոլյուբով» են անվանել: Դեռևս 1878 թվականին անդրադառնալով «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի գործունեությանը՝ ռուսական «Օճօր» թերթը գրել է. «Ձի կարելի այստեղ չհիշատակել այդ ամսագրի տաղանդավոր ու գործուն աշխատակիցներից մեկի՝ հանդուցյալ Նալբանդյանցի, հայկական այդ Դոբրոլյուբովի մասին, որի ճարտար գրչի ստեղծագործությունները «Հյուսիսսփայլի» բոլոր հոդվածներից առաջ էին կարդացվում»¹:

Ռուսական մամուլի այս ուշադրավ տողերը մի անգամ ևս վկայում են, որ Նալբանդյանի գործունեությունը, նրա գրական-քաղաքական հայացքները հայտնի էին ռուս մտավորականության առաջավոր շրջաններում և որ այդ շրջանները հանձին Նալբանդյանի տեսնում էին «հայկական Դոբրոլյուբովին»:

Հայ մեծանուն վիպասան Բաֆֆին բաղմիցս նշել է ռուս գրականության, հատկապես ռուս ռեալիստների գեմոկրատների բարերար ազդեցությունը հայ գրականության վրա: «Անհերքելի է, — գրում է նա, — որ մեր մտավոր զարգացման և ռուսների մեջ կա մի ներքին կապ: 40 և 60-ական թվականները տվեցին Ռուսաստանին իր ամենաերևելի գրողներին...»²:

Բաֆֆին իր աշխատություններում հիշատակում է Բելինսկու, Ջերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Պիսարևի, Նեկրասովի անունները, հիացմունքով է անդրադառնում նրանց երկերին: Գրական-քննադատական հարցերի

¹ «Օճօր», 1878, № 207.

² Բ ա ֆ ֆ ի, Հայ կինը և հայ երիտասարդությունը, Թիֆլիս, 1890, էջ 195:

շուրջը 1883 թվականին հանդես գալով կղերապահապանողական «Մեղու Հայաստանի» թերթի ու նրա գրախոսքննադատ Հայկունու դեմ, Րաֆֆին նախապես խոսում է իսկական քննադատության դերի ու նշանակության մասին և այդ կապակցությամբ ուսս գրականության մեջ, որպես իսկական քննադատների, նշում է միայն Բելինսկուն ու Դոբրոլյուբովին: Րաֆֆին գրում է. «Լավ կրիտիկոս լինելու համար պետք է առանձին ձիրք ունենալ: Լուսավոր ժողովուրդների մեջ շատ անգամ լինում են հարյուրավոր գրողներ, բայց մի կամ երկու լավ կրիտիկոս: Մեզ ավելի ծանոթ ուսաց գրականության մեջ մինչև այսօր, իբրև կրիտիկոս, հայտնի են երկու անձնավորություններ միայն՝ Բելինսկի և Դոբրոլյուբով, բայց բանաստեղծներ և վիպասաններ համեմատաբար ավելի շատ են ունեցել ուսաները: Այդ պատճառով բոլորովին սխալ կլինի մտածել, թե կրիտիկա գրելը ամեն մի փոքրիշատե զարգացած մարդու գործ է: Կրիտիկոսի տաղանդի հետ պետք է և միացած լինեն այնպիսի ձիրքեր, այնպիսի պայմաններ, որոնք ամեն մարդու տված չեն»¹:

Իր մի շարք հոդվածներում Րաֆֆին ղեկավարվել է Բելինսկու և Դոբրոլյուբովի գրական սկզբունքներով, հատկապես պատմական վեպի ըմբռնման ու մեկնաբանության հարցերում:

Հայտնի է, որ Դոբրոլյուբովի մահը մեծ կսկիծ պատճառեց Ռուսաստանի առաջավոր մարդկանց: Նեկրասովը նրա մահվան առթիվ գրեց իր լավագույն բանաստեղծություններից մեկը՝ «Դոբրոլյուբովի հիշատակին»: Լեոմոնտովի «Պոեմի մահը» բանաստեղծություն-

¹ «Մշակ», 1883, № 141:

նից հետո դուցե դա երկրորդ բանաստեղծական երկն էր, որ գրական-հասարակական շրջաններում այդպիսի մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց: Ցարական գրաքննությունը արգելեց Նեկրասովի «Դորբոլյուբովի հիշատակին» բանաստեղծության տպագրությունը, բայց նրա չորս տունը աղճատված վիճակում, առանց վերնագրի ու ստորագրության, տպագրվեց «Սովրեմեննիկում»:

Մենք մի առանձին դոհունակությամբ պիտի արձանագրենք, որ «Դորբոլյուբովի հիշատակին» հռչակավոր բանաստեղծությունը թարգմանվել է հայերեն դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին և, որ զխավորն է, այդ թարգմանությունը կատարել է հանճարեղ արտիստ Պետրոս Ադամյանը:

Գրական-քննադատական հոգվածներից բացի, հայ բնթերցողը ծանոթ էր նաև Դորբոլյուբովի պոեզիային: Ռուս գրականության ռեալիստական լավագույն տրագիցիաներով դաստիարակված բանաստեղծ-թարգմանիչ Նիկողայոս Տեր-Ավետիսյանը Պուշկինի, Լերմոնտովի բանաստեղծությունների հետ միասին թարգմանում է նաև Դորբոլյուբովի նշանավոր բանաստեղծություններից մեկը՝ «Սոխակը», և 1881 թվականին հրապարակում իր «Քնար խոսնակ» ժողովածուի մեջ:

Բայց դժբախտաբար Դորբոլյուբովից կատարված ոչ բոլոր թարգմանություններն էին հաջողվում հրապարակել: Ցարական գրաքննությունն ամենուրեք խոչընդոտ է հանդիսացել ուսումնական-գեմնականների, այդ թվում նաև Դորբոլյուբովի երկերի հայերեն թարգմանությունների տպագրությանը: 1890 թվականին Գեորգ Մկրտումյանը թարգմանում է Դորբոլյուբովի

«Մանկան բողոքը» բանաստեղծությունը: Բանաստեղծությունը շարվում է, բայց արգելվում է նրա տպագրությունը: Մեղ հաջողվեց Կովկասյան գրաքննչական կոմիտեի արխիվում հայտնաբերել այդ թարգմանությունը:

ՄԱՆԿԱՆ ԲՈՂՈՔԸ

Ինչո՞ւ կապեցիր դուք իմ ձեռքերը,
Ինչո՞ւ կաղանքում ինձ փաթաթեցիր,
Ինչո՞ւ կենցաղի դեպ տանջանքները
Առաջին օրից դուք ինձ մատնեցիր:

Դեռ կլիճակվի շատ անգամ կրել
Ամուր շղթաներ հոգույս ու մարմնիս,
Դեռ շատ կործանող, թունոտ օձեր էլ
Կալատեն շուրջը եռացող սրտիս:

Հնությունը ամրացած նախկին ծեսերը,
Սին, բայց բոժալի օրենքը մարդկանց—
Նորածն վարքի պատվիրանները...
Դոցանով կլինեմ ողջ կյանքում ճնշված:

Տվեք ազատություն մանուկ հասակում,
Թողեք լի կրծքով ազատ շունչ բաշեմ,
Որպեսզի հետո՝ ծանր օրերում
Դուք մանկությունս հրճվանքով հիշեմ:

Բնական է, որ ցարական գրաքննությունը սոցիալական բողոքի ու ազատության ոգով ներշնչված այս հոյակապ բանաստեղծությունը պետք է արգելեր: Անհրաժեշտ է նշել, որ Դուբրովյուբովի «Մանկան բողոքը» բանաստեղծությունը առհասարակ շատ սիրված ու տա-

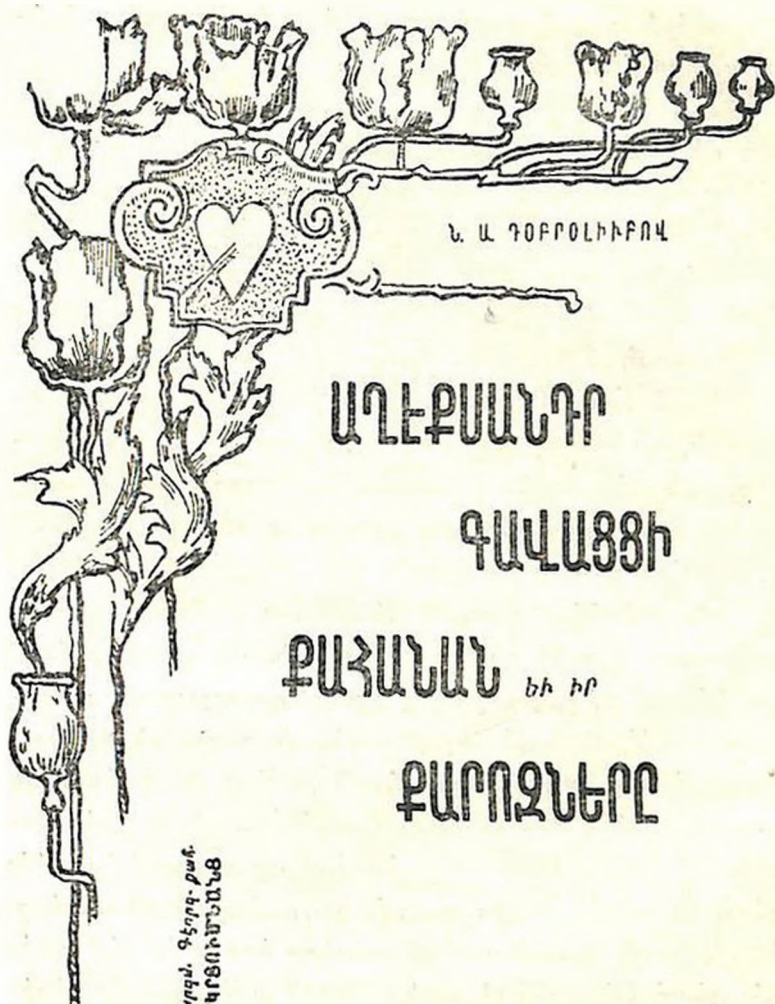
¹ ЦГНА, фонд 480, опись I, стр. 993

րածված է եղել: 70—80-ական թվականներին այն թարգմանվել է մի շարք լեզուներով: Դոբրոլյուբով-քննադատի հետ միասին հայ ընթերցողը լավ ճանաչում էր Դոբրոլյուբով-բանաստեղծին, որը, ինչպես Նեկրասովը, իր բարերար ազդեցությունն է ունեցել Ռուսաստանի ժողովուրդների քաղաքացիական պոեզիայի վրա: Նույն Գ. Մկրտումյանը 1902 թվականին Պետերբուրգում առանձին գրքով հրատարակում է Դոբրոլյուբովի «Ալեքսանդր Գալացցի քահանան և իր քարոզները» աշխատության երկրորդ թարգմանությունը, որը նախորդ՝ 1867 թվականի թարգմանության համեմատությամբ ավելի ամբողջական էր, զերծ՝ գրաքննական ու խմբագրական աղավաղումներից:

Տարբեր է եղել հայ ժողովրդի վիճակը Ռուսաստանում և Թուրքիայում: Տարբեր հասարակական-քաղաքական պայմաններում է աճել ու դաստիարակվել նաև կովկասահայ և պոլսահայ երիտասարդությունը: Անցյալ դարի 80-ական թվականներին, քննության առնելով այդ հարցը և առաջնությունը տալով կովկասահայ երիտասարդությանը, Մարտելի «Արմենիա» թերթի Կովկասի թղթակիցը գրում է. «Ես այս բանի պատճառը վերագրում եմ ռուս հեղափոխականների և նրանց վաթսուական թվականների մի քանի առաջնակարգ գրողների ազդեցությանը: Վերջապես, ով որ կարդա Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Բելինսկու և այլ այս տեսակ մշակների շարագրությունները, գովար էլ է, որ մարդ հեղափոխական կուսակից չդառնա»¹:

Այս տողերը փայլուն վկայություն են այն խոշոր ազդեցության, որ ունեցել են ռուս ռևոլյուցիոն-դեմո-

¹ «Արմենիա», 1886, № 97:

Ն. Ա. ԴՕԲՐՈԼԻԲՈՎ

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

ԳԱՎԱՅՑԻ

ՔԱՅԱՆԱՆ եհ իր

ՔԱՐՈԶՆԵՐԸ

Թարգմ. Գեորգ. Բաճ.
ՄԿՐՏՈՒՄՆԱՆՑ

Ս.-ՊԵՏԵՐԱՌԻՐԳ

ԿՈՒՆԿԻՆԵԱՆ ԱՐԱԳԱՅԻԳ ԾԳԱՐԱՆ

1902

կրատները ստեղծագործությունները կովկասահայ երիտասարդության միայն:

Հայ նշանավոր հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին մի շարք արժեքավոր հոդվածներ է գրել ուս կլասիկ գրականության, նրա հանճարեղ ներկայացուցիչների՝ Տուրգենևի, Գոնչարովի, Սալտիկով-Շչեդրինի և ուրիշների մասին: 1890 թվականի սկզբներին գրած իր մի հոդվածում անգրադառնալով գրական բանավեճերի նշանակության հարցին, Արծրունին գրում է. «Նշանավոր է այն երևույթը, որ բանակովի միջոցով էր գլխավորապես, որ ուսաց գրականության ամենաալայծառ ուժերը, ինչպես, օրինակ, Բելինսկի, Դոբրոլյուբով և այլն, կարողացան արտահայտել իրանց ամենալավ, ամենանշանավոր գաղափարները»¹:

Թարգմանիչ, գրական քննադատ Երվանդ Ղազարյանը ուս կլասիկ գրականության մասին գրած իր հոդվածներում անգրադարձել է նաև Դոբրոլյուբովի ստեղծագործություններին, նշել դրանց խոշոր գերն ու նշանակությունը հայ մտավոր կյանքի, հայ գրականության զարգացման գործում: «Այն պատկառանքն ու սերը,— գրում է Ղազարյանը,— որ ես վաղուց սովորեմ տածել գեպի Պիսարե, Դոբրոլյուբով, Նալբանդյան անունները, և այդ նույն պատկառանքն ու սերը երբեք ես չեմ ունեցել գեպի եվրոպական ավելի մեծ և ավելի բարձր հեղինակություններ: Սրա պատճառն այն է, որ այդ իմ սրտին մոտ հեղինակները իմ առաջին ուսուցիչներն են եղել, նրանք գրավել, կախարհել են իմ պատանեկան թարմ երևակայությունը և զգացմունքները»²:

¹ «Մշակ», 1890, № 46:

² «Մուրճ», 1894, № 10:

Ղազարյանին խորապես հուզել է Դորբոլյուբովը ոչ միայն իր հանճարեղ ստեղծագործություններով ու վեհ գաղափարներով, այլև իր բարոյական կերպարով, իր նվիրվածությամբ ու հետևողականությամբ, մտավոր և հոգեկան աշխարհով։ Դորբոլյուբովը Ղազարյանի համար եղել է քաղաքացու, գրողի, հասարակական գործչի բարձր գաղաթ։ Իր հողվածներից մեկում նա գրում է. «Մինչև հիմա էլ, երբ ես մտածում եմ որևէ մարդու հասարակական գործունեության մասին, շատ անգամ միտս է գալիս ուսս բանաստեղծի նշանավոր ոտանավորը «Դորբոլյուբովի հիշատակին» նվիրված.

Суров ты был, ты в молодые годы
Умел рассудку страсти подчинять.
Учил ты жить для славы, для свободы,
Но более учил ты умирать.

Сознательно мирские наслаждения
Ты отвергал, ты чистоту хранил,
Ты жажде сердца не дал утоленья;
Как женщину, ты родину любил,
Свои труды, надежды, помышленья
Ты отдал ей; ты честные сердца
Ей покорял. և այլն։

Իհարկե, Դորբոլյուբովը մի բարոյական հսկա էր, և նրա գործունեության օրինակը չի կարող պարտադիր լինել ամենքի համար։ Այո՛, նրա օրինակին հետևելը մեր հասարակ մահկանացուներիս ուժերից վեր է, բայց ես խոսում եմ այստեղ գաղափարների, հասկացողությունների մասին։ Մենք էլ այդպես ենք հասկանում ազնվությունը. մեր համոզմունքով ազնիվ չէր նա, ով մտածում էր մի կերպ, վարվում էր ուրիշ կերպ, ով չէր աշխատում

կյանքի մեջ իրագործել իր սիրած ու պաշտպանած գաղափարները»¹։

Դորբոլյուբովի հոգիածները մեծապես նպաստել են ռուս կլասիկ դրականության լավագույն երկերի թարգմանությանն ու տարածմանը։ Օստրովսկու պիեսները, Տուրգենևի վեպերը, Սալտիկով-Շչեդրինի հեքիաթները և ուրա դրականության շատ նշանավոր գործեր թարգմանվել են հաջերենի Դորբոլյուբովի հոգիածների ազդեցությամբ։ Դորբոլյուբովի ստեղծագործություններով ոգեշնչված նույն Նրովանո Ղազարյանը 80-ական թվականներին թարգմանում է Ի. Տուրգենևի «Նախօրյակին» վեպը։ Ժամանակի մամուլը հաղորդելով այդ մասին, միաժամանակ հայտնում է, որ թարգմանիչը հույս ունի շուտով տպագրելու այն²։

Տուրգենևի «Նախօրյակին» վեպի թարգմանությունը բնականորեն պահանջ էր դնում թարգմանելու նաև այդ վեպի մասին Դորբոլյուբովի «Ծ*րը է գալու իսկական օրը» նշանավոր հոդվածը։ 70—80-ական թվականների հայ մամուլի էջերում բաղմամբով հիշատակություններ կան այդ հոդվածի մասին, բայց հոդվածը դեռ ամբողջությամբ չէր հրատարակվել հայերեն։

Ինչպես հայտնի է, Դորբոլյուբովն իր այդ հոդվածում մի շարք «գաղափարներ ու խնդիրներ» է շոշափում, որոնք խորապես հուզում էին նաև հայ մտավորականությանը։ Տուրգենևի վեպի հերոս Ինսարովն իր ճնշված հայրենիքի ազատագրման համար մարտնչող մի վեհ, հուզիչ կերպար է։ Դորբոլյուբովը հայրեն-

¹ «Մուրճ», 1888, № 2—3,

² Տե՛ս «Մշակ», 1888, № 80։

նուսիրության մասին գրել է. «Հայրենիքի աղատության սերն Ինսարովի բանականության մեջ չէ, սրտումը չէ, երևակայության մեջ չէ՝ այն նրա ամբողջ օրգանիզմում է, և ինչ էլ մտնի նրա մեջ, ամեն ինչ փոխակերպվում է այդ վզաքմուռքի ուժով, ենթարկվում է նրան, միաձուլվում նրա հետ»¹:

Ինսարովը անմոռանալի կերպար է, և նրա ամբողջ հմայքը, ինչպես նշում է Դոբրոլյուբովը, «կայանում է այն գաղափարի վեհության ու սրբության մեջ, որով համակված է նրա ամբողջ էությունը»²:

Ինսարովը բուլղար է, բայց նա կարող էր լինել սերբ, իտալացի, նա շատ հեշտությամբ կարող էր լինել և հայ: «Բուլղարիան ստրկացված է, նա տառապում է թուրքական լծի տակ», — գրում է Դոբրոլյուբովը: Նույն վիճակում էր և Արևմտյան Հայաստանը: Ահա թե ինչու՞ Դոբրոլյուբովի այդ հոգվածն այնպիսի բացառիկ ընդունելություն էր գտել հայ իրականության մեջ, հատկապես երիտասարդության շրջանում, որ համարյա բիրանացի գիտեր այն:

Հավանորեն այս պարագաները հաշվի առնելով է, որ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերության խմբագրական մասնաժողովը 1896 թվականի հունիսի 11-ի իր արտակարգ նիստում որոշում է առանձին գրքով հրատարակել Դոբրոլյուբովի «Ե՞րբ է գալու իսկական օրը»: Թարգմանությունը հանձնարարվում է զրականագետ Նրվանդ Շահազիզին, որը և սիրով համաձայնվում է: Բայց այն պայմանները, որ առաջարկում

¹ Ն. Ա. Դոբրոլյուբով, Քննադատական հոդվածներ, Երևան, 1947, էջ 228:

² Նույն տեղում, էջ 233:

են թարգմանչին, ոչ միայն նպաստավոր չէին թարգմտ-
 նությունն իրականացնելու համար, այլև շափաղանց
 տարօրինակ էին: Հրատարակչությանն ուղղած 1897
 թվականի հունվարի 30-ի նամակում Շահադիզը հան-
 դամանորեն անդրադառնալով այդ երկի թարգմանու-
 թյան հետ կապված մի շարք խնդիրների, վերջում կանգ
 է առնում մի շատ էական և քաղաքական առումով կա-
 րևոր հարցի վրա: Նա գրում է. «Թող ինձ այստեղ ներվի
 ասել և այն, որ Բնկերությանը մեջ ընդունված կանոնը՝
 վարձատրությունը լիովին հատուցանել աշխատողներին
 միայն այն ժամանակ, երբ թարգմանությունը անցնի
 խմբագրական-ժողովիդ քննության բովից և գրաքննչա-
 կան ատյանից տպագրվելու թույլտվությանն արժա-
 նանա, շատ էլ արդարացի բան չէ: Դեռ հասկանալի է,
 որ պահանջվում է խմբագրական ժողովի քննությունը,
 բայց որ նշանակված վարձատրությունը ամբողջովին
 հատուցելը պայմանավորվում է և գրաքննչական ատյա-
 նի թույլտվությամբ, — այդ մենք չենք հասկանում...
 Դուք կարելի է ասեք, թե մեր այժմվա գրաքննչության
 պայմաններում դժվար է որոշել, թե ո՞րը կթույլատրվի
 և ո՞րը ոչ: Այդ հշմարիտ է. բայց չէ՞ որ մեծավ մասամբ
 կարելի է խմանալ: Դանք, օրինակի համար, հենց ինձ
 հանձնված հոդվածին: Ես պետք է աշխատանք թափեի
 թարգմանության վերա և, վերջ ի վերջո, նշանակված
 վարձատրության միայն երրորդ մասը ստանալի, այն
 էլ դեռ ի՞նչ խմբագրական ժողովդ ընդունեք, որովհետև
 ամենայն հավանականությամբ կարելի է ասել, որ
 գրաքննիչը թույլ չէր տալ նրան իրբն մի հեղինակի հոդ-
 ված, որ երկար ժամանակ բողոքովին արգելված է եղել,
 որ այժմ էլ դեռ իրավունք չկա պահել ժողովրդական

ընթերցարաններում և դպրոցական մատենադարաններում և, վերջապես, որի մեջ մի հայտնի «տենդենցիա» է նշմարվում»¹:

Շահազիզի այս նամակը ցույց է տալիս, որ ժամանակի քաղաքական պայմաններով թելադրված իրական վիճակը փաստորեն բացառում էր ոչ միայն Դորոշովսկու, այլև ուսման մյուս ռեպրեզենտանտների ստեղծագործությունների հրատարակությունը հայերեն:

Բնորոշ է, որ այն շրջանում, երբ Շիրվանզադեն ժանոթանում է Ջերնիշևսկու և Դորոշովսկու ստեղծագործություններին, թարգմանում է Գոգոլ և Սալտիկով-Շչեդրին: Մեզ թվում է, որ Դորոշովսկու «Լուսի շողը խավարի թագավորության մեջ» հոդվածի ներշնչմամբ է Շիրվանզադեն ուսման կլասիկ դրամատուրգիայից ընտրել և թարգմանել Օստրովսկու «Ամպրոպը»: Ուշագրավ է, որ հայ գրական քննադատությունը դեռևս անցյալ դարի 80—90-ական թվականներին նշել է, որ Շիրվանզադեի «Նամուսի» մեջ որոշակի շոշափվում են «Լուսի շողը խավարի թագավորության մեջ» հոդվածի մտքերը, որ Կատերինան ու Սուսանը նույն խավարի թագավորության զոհերն են: Այդ միտքն այնքան ընդունված և տարածված է եղել գրական շրջաններում, որ թափանցել է անգամ արտասահմանյան մամուլը: Այսպես, օրինակ՝ ֆրանսիական «Լա ֆրոնտ» թերթի 1900 թվականի համարներում տպագրված Ժյուլի Վատայի «Կանանց վիճակը Հայաստանի մեջ» հոդվածում կարդում ենք հետևյալը. «Նամուսի» հեղինակի վրա քննական ուսում-

¹ Հայկական ՍՍՌ-ի ԳԿԳՈ, ֆոնդ 30, գործ 14, թերթ 68—89:

նասիրության մեջ Սուսանը «խալարի տիրապետության մեջ լույսի ճառագայթ մը» կը կոչեն»¹։

Հալ անվանի բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում ուսւ գրականութիւնը մատուցել է ուսանողութեանը, ելնելով ժամանակի հասարակական մտքի առաջավոր տենդենցներէից, ղեկավարելով Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դորրոյլուրովի ստեղծագործութիւններով։

Պահպանվել են Հովհաննիսյանի կազմած ուսւ գրականութեան ծրագրերը տարբեր տարիների և տարբեր դասարանների համար։ Տուրգենևի, Գոնչարովի, Օստրովսկու ստեղծագործութիւնների հետ մեկտեղ, Հովհաննիսյանը ծրագրում, փակագծի մեջ նշել է Դորրոյլուրովի հոգիածներն այդ հեղինակների մասին։ Այսպես, օրինակ, Օստրովսկու մասին ծրագրում ասւված է.

«А. Н. Островский. Общий характер деятельности его. Художественное значение комедий Островского. Среда, избражаемая автором («Темное царство»). Что такое «самодурство». Комедии «Свои люди — сочтемся», «В чужом пиру похмелье» и «Бедность — не порок». — «Гроза» («Луч света в темном царстве»)»².

Ինչպես տեսնում ենք, նշված են Դորրոյլուրովի հոգիածները Օստրովսկու մասին՝ «խալարի թագաւորութիւնը» և «Լույսի շողը խալարի թագաւորութեան մեջ»։

¹ Տե՛ս այդ հոգիածի հայերեն թարգմանութիւնը Լոնդոնի «Նոր կյանք» թերթում, 1900, №№ 24, 25, 26։

² Հայկական ՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆոնդ. 312, թղթ. 33, գ. 6, թ. 95։

Դոնչարովի բաժնում Հովհաննիսյանը նշում է Դոր-
րուլյուբովի «Ի՞նչ է օբլոմովչինա» աշխատությունը և
այլն: Էջմիածնի պես մի խուլ անկյունում Դորբուլյու-
բովի դադափարների ուսուցումը, այն էլ հոգևոր ճեմա-
րանում, ուշագրավ երևույթ էր ոչ միայն Հովհաննիսյա-
նի աշխարհայացքի բնութագրման համար, այլև ռե-
լիգիոն-գեմոկրատների գաղափարները հայ իրակա-
նության մեջ տարածելու տեսակետից:

Նշանավոր հրապարակախոս, հայ լավագույն ամ-
սագրերից մեկի՝ «Մուրճի» խմբագիր Ալեքսի Երաս-
խանյանը ուսւ 60-ականների քարոզած գաղափարների
պաշտպաններից մեկն էր հայ իրականության մեջ:
Զերնիշեակու մահվան առթիվ գրած նրա հոդվածը փայ-
լուն վկայությունն է այն բանի, որ դեռևս անցյալ դա-
րի 80-ական թվականներին ինչքան լավ էր հասկանում
Արասխանյանը ուսւ 60-ականներին և նրանց դերն ու
նշանակությունը Ռուսաստանի ճնշված ժողովուրդների
հասարակական-քաղաքական կյանքում: Իր հոգվածնե-
րից մեկում խոսելով ուսւ գրական-քննադատության
մասին և այն համեմատելով եվրոպական գրական-
քննադատության հետ, Արասխանյանը գրում է, որ Եվ-
րոպայի «Գրական կրիտիկոսները — նույնիսկ ամենա-
հանճարեղները նոցանցից, բնավ այն դերը չեն կատա-
րում աճող սերունդի և ժամանակակից կյանքի համար
առհասարակ, ինչ կատարել են Ռուսաստանում մի Բե-
լինսկի, մի Դորբուլյուբով, մի Պիսարև, որոնք ժամանակի
մտավոր հոսանքի խոսքատարներն են եղած (portes-
paroles): Եվ այն ժամանակ, երբ աճող սերունդը Արև-
մուտյան Եվրոպայում սպասում էր նոր հրատարակու-
թյունների Ռեյնանից, մի պատմաբան Միշլեից, մի

րնադեա Դարսիինից, մի քաղաքատնտես Մարքսից, մի փիլիսոփա Զոն Ստյուարտ Միլլից, մի սոցիոլոգ Սոլենսերից և այլն, և այլն, այդ նույն ժամանակ ուսացած ող սերունդները անհամբեր սպասում էին մի հոգովածի Դոբրոլյուբովից, Պիսարևից և այլն»¹:

XIX դարի երկրորդ կեսին ռեուլյուցիոն միտքը Եվրոպայից հետզհետե տեղափոխվում է Ռուսաստան: Այդ գործում հսկայական դեր են խաղում ուսա ռեուլյուցիոն-դեմոկրատները, որոնք իրենց գործունեությամբ լայն հանապարհ են հարթում ժողովրդի քաղաքական ու ռեուլյուցիոն պայքարի հարաճուն վերելքի համար: Ահա թե ինչո՞ւ հայ դեմոկրատական ինտելիգենցիան, որ խորապես մտահոգված էր իր ժողովրդի վիճակով, Ռուսաստանի տռաջավոր ու լավագույն մարդկանց դադարների մեջ էր սրտնում հայ ժողովրդի ազատագրման ուղիները: Չերնիշևսկին և Դոբրոլյուբովը կարծես առաջինը նրանց մատնացույց արին ազատագրման այդ ուղին: Ահա թե ինչո՞ւ այդպիսի բուռն սեր էր տածում հայ մտավորականութունը նրանց նկատմամբ:

Իրենց նամակներում, հոգվածներում, ինքնակենսագրական ակնարկներում գլուղագիր, դեմոկրատ գրող Արշակ Ագապյանը, պրոլետարական բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը, ժողովրդական արտիստ Գրիգոր Ավետյանը և ուրիշներ նշում են, որ 80-ական թվականներին ոչ միայն ոգեշնչված կարգում էին Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի ստեղծագործութունները, այլև տարածում երիտասարդության ու բանվորության շրջաններում:

¹ «Մուրա», 1897, № 10:

Դոբրոլյուբովի հիշատակին նվիրված Արշակ Ազապյանի հոդվածը ցույց է տալիս, որ հայ դեմոկրատական մտավորականությունը խորապես ուսումնասիրել էր և լավ գիտեր ռուս մեծ քննադատի ստեղծագործությունները, գիտակցում էր դրանց նշանակությունը գրականության և արվեստի զարգացման գործում, դրանց դերը հասարակական-քաղաքական կյանքում: Հոդվածի ստաջին մասում շարադրելով Դոբրոլյուբովի կենսագրությունը, Ազապյանն այնուհետև փորձում է բնութագրել Դոբրոլյուբովին, ցույց տալ նրա տեղը ռուս իրականության մեջ: Նա գրում է. «Մուսայ 60-ական թվականների նշանավոր գրական գործիչներից ամենափայլունը, ամենանշանավորն է համարվում Դոբրոլյուբովը: Նա, իրոք, միայն 4 տարի գործեց գրական ասպարեզում ու այդքան կարճ ժամանակամիջոցում այնքան շատ բան շինեց, ինչ որ մի ուրիշը չէ կարող յուր ամբողջ կյանքում: Այն հասակում, երբ ուրիշները հազիվ են ավարտած լինում բարձրագույն ուսման ընթացքը, Դոբրոլյուբովն արդեն գրական այնպիսի հռչակ էր ստացել, որ ժամանակակից ռուս ինտելիգենցիան լսում էր նրան ականածությամբ... Ի՞նչ ուժ կար, արդարեւ, այս անսովոր երիտասարդի մեջ, որ նրան այնպիսի բարձրության էր հասցրել, մինչ ամենքը կաշկանդված էին նրա առաջ, ականածում էին նրանից: Այդ ուժը նրա մեջ էր, որ ոչ ոք նրա պես չէր կարողանում մոռանալ յուր ևս-ը, ոչ ոք նրա պես չէր կարողանում նվիրվել սրբազան հայրենիքի վշտահար ցավերին... Հայրենի նվիրական սերը այնպիսի եռանդ, այնպիսի ձիրք, այնպիսի լելոլ էր շնորհել նրան, մինչ ամենքի աչքն ական-

մայից հասած էր դեպի նա՝ ինչպես դեպի մի մարդարեւ»¹։

Ուշագրասւ է այն հանգամանքը, որ դեմոկրատ հայ դրողը բավականին հստակ պատկերացում ունի 60-ական թվականների ռուս հասարակական-քաղաքական կյանքի մասին, կարողանում է հաջողութեամբ բնորոշել 60-ական թվականների մի շարք դեպքեր ու դեմքեր։ «ժամանակը, — գրում է Ագապյանը, — մեծ նյութ էր մատակարարում Դոբրոլյուբովի քանքարավոր գրչին, ընդլայնելով ավելի ևս նրա մտավոր տեսությունը, թռիչք առնելով նրա բարձր հոգուն։ Նոր վերջացած Ղրիմի նշանավոր սրտերազմը յուր տխուր հետևանքներով բաց էր արել ռուս հասարակության աչքերը։ Մտածող մարդիկ նոր էին նկատում, թե ազգի մեծությունը ոչ թե նրա թվի, այլ բարոյական և մտավոր գեղեցիկ հակումների մեջ է. ավելի սլարդ երևաց, թե ռուս ազգի համար ի՛նչ ծանր վերք է ստրկության շղթան, որով կապված, կաշկանդված էր Ռուսիայի ամբողջ գյուղական ժողովուրդը։ Այդ ժամանակ գրական մի շարք փայլուն աստղեր՝ Դոնշարով, Օստրովսկի, Շչեգրին, Չերնիշևսկի, Տուրգենև, Կուլյցով, երիտասարդական խանդով ամեն կողմից ցույց էին տալիս հայրենի աշխարհի վերքերը և աղացուցանում, որ այդ բոլորը հետևանք է այն ստրկական վիճակի, որի մեջ գտնվում էր բազմամիլիոն ռուս ժողովուրդը։ Այդ փայլուն աստղերից ամենափառը, ամենապայծառն անմահ Դոբրոլյուբովն էր, նշանավոր քննադատ Բելինսկու նշանավոր հաջորդը»²։

¹ «Նոր-Դար», 1901, № 177։

² Նույն տեղում։

Այսպիսի հոյակապ բնութագրումից հետո Ագապյանը չէր կարող չանդրադառնալ հետագա սերունդներին վրա Դոբրոլյուբովի ունեցած խոշոր ազդեցության հարցին։ Ագապյանը շատ լավ գիտեր, թե ինչպիսի ոգեվորությամբ է կարողում երիտասարդ սերունդը Դոբրոլյուբովի ստեղծագործությունները, ոգեշնչման ինչպիսի հզոր աղբալներ են հանդիսանում նրա հայրենասիրական, կրթոտ, ազատատենչ բանաստեղծություններն ու հոգևածները։ Դոբրոլյուբովի մասին իր հոգևածն Ագապյանն ավարտում է հետևյալ տողերով. «Այդ անմահ երիտասարդի ազդեցության ներքո ամբողջ սերունդներ են մեծացել ի փառս Ռուսիայի։ Առհասարակ մեծ գրողների անվան հետ կապված է լինում մտքի և երևակայության զորությունը. Դոբրոլյուբովը, իբրև բացառիկ երևույթ, դրա հետ միասին և սիրո քնքուշ զգացմունք է վարթնեցնում մեր մեջ։ Նրա հոգևածներից շատերը դեպի յուր սրբազան հայրենիքն ունեցած անհուն սիրուց ներկված են արյունով»¹։

Անտարակույս, Ագապյանի այս սքանչելի հոգևածը նշանակալից դեր է կատարել հայ հասարակությանը և մասնավորապես երիտասարդությանը Դոբրոլյուբովի հետ ծանոթացնելու, նրա հայրենասիրական, ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական գաղափարները մեր իրականության մեջ տարածելու գործում։

Ավելի լայն, ավելի հանգամանորեն հայ գրական քննադատությունն անդրադառնում է Դոբրոլյուբովի կյանքին ու գործունեությանը նրա մահվան 40-ամյակի կապակցությամբ։ Ծավալուն հոգևածով հանդես է գալիս քննադատ Հովհաննես Շահնազարյանը, որը հայ

¹ «Նոր-Դար», 1901, № 177։

իրականության մեջ հայտնի էր ռուս գրականությանը և գրական քննադատությանը նվիրած իր մի շարք հոդվածներով: Դորբուլյուբովին նվիրած իր հոդվածում նա բավականին հետաքրքրական մտքեր է հայտնում XIX դարի ռուս հասարակական մտքի, քաղաքական պայքարի և այն հեռանկարների մասին, որին ձգտում էին ժամանակի առաջավոր մարդիկ: Ընդհանուր հայացք նետելով ռուս ճժականների գործունեության, նրանց պատմական դերի ու նշանակության վրա, Շահնաղարյանը գրում է. «Նեկրասով, Չերնիշևսկի, Դորբուլյուբով — դրանք այն գրողներից են, որոնք, մկրտված Բեխնակու վերջին տարիների գործունեության հայացքներով, ամենայն սրբությանմբ պաշտում ու պահպանում են առաջին քննադատի կտակածը: Գրականությունը նրանց համար միմիայն մի նպատակ ունի՝ ծառայել հասարակական շահերին: Սթափեցնել ընթերցողին անտարբերության քնից, խլել նրան դեպի չարը, դեպի անբարոյականությունը տանող ճանապարհից, ներշնչել նրան գործելու, ազնիւի, անկաշառ գործելու ցանկությունը. ահա՛ գրողի առաջին և գրեթե միակ կոչումը»¹:

Իր հոդվածում Շահնաղարյանը նպատակ է դրել առաջին հերթին ծանոթացնել հայ ընթերցողին Դորբուլյուբովի կյանքին, ասել ո՞վ է նա, որտե՞ղ և ինչպե՞ս է սովորել, ինչպե՞ս է կյանք մտել և ի՞նչ է արել այդ կյանքը վերափոխելու համար: Շահնաղարյանը ոգևորւթյամբ է խոսում Դորբուլյուբովի մասին. նրա հոդվածը չէրմ սեր և մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում դեպի Դորբուլյուբովը, դեպի նրա անմահ ստեղծագործությունները: Բանաստեղծական տպավորիչ պատկերով է

¹ «Նոր-Գար», 1902, № 22:

Շահնազարյանը ներկայացնում Դոբրոլյուբովի կերպարը, նրա հանդես գալը գրական-հասարակական պայքարի ասպարեզում: «Տենդային իրարանցում էր տիրել աշխարհին,— գրում է նա,— մարդկանց սրտերը շոյող լույսից զրկված, կոշտացել, շորացել էին: Ծայրե ի ծայր թնդում էր մարդկային հառաչանքը, ողբը, անբավականությունը... Բայց, ահա, հորիզոնի վրա երևաց մի փայլուն աստղ, մարդիկ ոտքի կանգնեցին, իրենց շուրջը նայեցին և իրար ճանաչել սկսան: Ճիշտ է, շատ կարճ էր այդ աստղի ճանապարհը. երևաց, փայլեց և իսկույն անհետացավ... Սակայն մարդիկ երկա՞ր և երկա՞ր տարիներ պիտի հիշեն նրան և դժվար թե երբևիցե նրա սթափեցնող, ազդու ճառագայթների տպավորությունը վերանա նրանց սրտերից: Երկա՞ր, շա՞տ երկար տարիներ կանցնեն, և թոռներն անկեղծ շնորհակալությունք կհանձնեն այդ զարմանալի աստղի «պատմությունը» իրենց որդիներին այնպես, ինչպես իրենք ժառանգել են հայրերից...»¹:

Շահնազարյանը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում հատկապես Դոբրոլյուբովի «Ե՞րբ պիտի դա իսկական օրը» և «Խալարի թագավորությունը» հոդվածների վրա, մեջբերումներ է կատարում դրանցից, նշում է այդ հոդվածների նշանակությունը ողու գրական-հասարակական կյանքի զարգացման համար:

Իր արժեքավոր հոդվածը Շահնազարյանն ավարտում է՝ նշելով Դոբրոլյուբովի գրական ժառանգության պատմական ընդհանուր նշանակությունը: Նա գրում է. «Դոբրոլյուբովի գրվածքները դեռ երկար տարիներ սերունդներ են կրթելու: Այդ գրվածքներից կսովորեն նրանք

¹ «Նոր-Դար», 1902, № 22:

հարգել մարդու պատիւը, արժանավորությունը, մարդկային «ես»-ի ամենանվիրական թանգարանը՝ նրա ազատ մտածելու, ազատ խոսելու, ազատ ապրելու և վերջապես ազատ աշխատելու իրավունքը... Այդ գերվածքների հետ ապրելու է և՛ հեղինակի անունը, մի քննադատ-հրապարակախոս հեղինակի, որ ամբողջ յուր ազնիվ գործունեության ընթացքում «...делал благое дело среди царствующего зла...»¹:

Հայ մամուլը մի առանձին գոհունակությամբ է նշել Դոբրոլյուբովի հիրավի խոշոր ազդեցությունը հայ գրականության ու հասարակական մտքի վրա: Դոբրոլյուբովի մասին տպագրված մի այլ հոդվածում կարդում ենք. «Վաթսունական թվականները մեծ նշանակություն ունեն մեզ, հայերիս, համար: Դա այն շրջանն է, երբ ռուս առաջավոր ինտելիգենցիան բարձրացրել էր ազատության, մարդկայնության դրոշակը: Այդ բարձր-գաղափարական շարժման մեջ կրթվում և ոգևորվում էին նաև այն հայ երիտասարդները, որոնք մեր գրական և հասարակական ասպարեզում այնքան նշանավոր դեր կատարեցին: Դոբրոլյուբովն այդ անմոռանալի ժամանակների փայլուն աստղն էր: Մի զարմանալի տաղանդ էր դա: Մեռավ 25 տարեկան հասակում և գրականության մեջ գործեց ընդամենը մի քանի տարի: Բայց որքա՛ն մեծ էր այդ գործը, որքա՛ն խոր ազդեցություն թողեց ոչ միայն ժամանակակիցների, այլև ապագա սերունդների վրա: Սմբատ Շահազիզի «Ազնիվ ընկեր» երգը, որ մի ժամանակ մեր ամբողջ ժողովրդի երգն էր, նմա-

¹ «Նոր-Դար», 1902, № 22:

նողությունն է Դոբրոլյուբովի «Милый друг, я умираю»¹ Երգին»¹:

Հայ մամուլի էջերը լի են Դոբրոլյուբովի հոգւածներից կատարած մեջբերումներով: Նրբ անհրաժեշտ է եղել նշել գրականության հասարակական խոշոր դերը, ցույց տալ նրա նշանակութիւնը ժողովրդական լայն մասսաների դաստիարակութեան գործում, հայ առաջավոր գրական-քննադատութիւնը միշտ էլ դիմել է Դոբրոլյուբովի ստեղծագործութիւններին: Դոբրոլյուբովը Բելիինսկու և Չերնիշևսկու հետ միասին այն մեծ հեղինակութիւններն էին, որոնցով ամրապնդում ու հիմնավորում էին հայ առաջավոր գրողները և քննադատներն իրենց կարևոր տեսական եզրակացութիւնները:

Մեծ ռեւոլյուցիոն-դեմոկրատներ Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի ստեղծագործութիւնների, նրանց դերի ու նշանակութեան իսկական արժեքաւորողները և գնահատողները հանդիսացան մարքսիստները: Լենինն առաջինն էր, որ տվեց ռուս 60-ականների՝ ռեւոլյուցիոն-դեմոկրատների այդ փալուն պլեադայի խոր, բաղմանկողմանի ու սպառնիչ գնահատականը:

Մի առանձին գոհունակութեամբ Լենինը նշել է հատկապէս Չերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի դերը Ռուսաստանի ռեւոլյուցիոն շարժման, ռուս հասարակական մտքի պատմութեան մեջ: Իր հոգւածներից մեկում, նշելով Դոբրոլյուբովի անսահման ատելութիւնը դեպի ցարական կարգերը, շինովնիկովսկան բուլժ ու դաժան կամայականութիւնը, հասարակական ահաւոր անհավասարութիւնը, Լենինը գրում է, որ ամբողջ կրթւած ու մտածող Ռուսաստանի համար թանկ է Դոբրոլյուբովը, որը

¹ «Մշակ», 1903, № 258:

«բուռն կերպով ատում էր կամայականությունը և բուռն կերպով սպասում ժողովրդական ապստամբությանն ընդդեմ «ներքին թուրքերի»՝ ընդդեմ ինքնակալական կառավարության»¹։

Հայ իրականության մեջ Ստեփան Շահումյանը, Սուրեն Սպանդարյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և ուրիշներ հանդիսացան ուսւ ուսուցիչներ-դեմոկրատների և Միք. Նալբանդյանի մեծագույն տրադիցիաների շարունակողները։

Դոբրոլյուբովի դիպուկ ու պատկերավոր խոսքերը Շահումյանը բազմիցս օգտագործել է իր ուսուցիչներ քաղաքական պայքարում։ Այսպես, օրինակ, 1904 թվականին գրած իր հոդվածներից մեկում անդրադառնալով հայ իրականության մեջ իշխող քաղաքական պայքարին, դժուրակություններ նշում է, որ ուսուցիչներ պարտիաների ազդեցությունը որոշակի թուլանում է, իսկ սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցությունն ուժեղանում, որ այսուհետև ևս «Սոցիալ-դեմոկրատիան, իր համարձակ սրտպագանդայով, «պայծառ ճառագայթի նման» կթափանցի հայկական պրովինցիայի այդ «մթին թաղավորությունը», բնակչությանը կսովորեցնի մտածել քաղաքականորեն և գործել քաղաքականորեն, իր զրոշի տակ կկազմակերպի նրա պրոլետարական և կիսապրոլետարական մասսաներին և վճռական բոսխին նրանց կտանի գրոհելու ինքնակալությունը, եղբայրորեն միացա՛ծ... ուսւ ժողովրդի հետ»²։

Հայ մամուլն ու դրական քննադատությունը հան-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 5, Երևան 1948, էջ 426։

² Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատոր 1, Երևան, 1955, էջ 82։

գամանորեն անդրադառնում են Դոբրոլյուբովի կյանքին ու դրական գործունեությանը 1911 թվականին, նրա մահվան 50-ամյակի առթիվ:

Ընդհուպ մինչև Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիան, ցարական կառավարությունը և նրա սև գրաքննությունը ամենուրեք արդելակել են ուսուցչական-դեմոկրատների երկերի տարածումը Ռուսաստանի ճնշված ու իրավագուրկ ժողովուրդների մեջ:

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո թարգմանվում են Բելինսկու, Ջերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի, Սալտիկով-Շչեդրինի, Գերցենի հիմնական աշխատությունները և լայն տարածում են գտնում բազմահազար հայ ընթերցող հասարակայնության մեջ:

Սովետահայ պարբերական մամուլում լույս են տեսնում Դոբրոլյուբովի հոդվածներն ու բանաստեղծությունները, առանձին գրքով հրատարակվում է Դոբրոլյուբովի «Քննադատական հոդվածների» մեծագիր ժողովածուն, որի մեջ ղետեղված են Սալտիկով-Շչեդրինի, Ի. Գոնչարովի, Ա. Օստրովսկու, Ի. Տուրգենևի, Ֆ. Դոստոևսկու ստեղծագործություններին նվիրված մեծ քննադատի ընտիր հոդվածները: Հայ դրական-մտավոր կյանքում նշանակալից երևույթ էր Դոբրոլյուբովի «Փիլիսոփայական ընտիր երկերի» երկհատորյակի հայերեն հրատարակությունը: Դա լավագույն նվերն էր ուսուցչական մտքի, փիլիսոփայության պատմությունն ուսումնասիրող հայ ընթերցողին: Այսպիսով, այժմ, Դոբրոլյուբովի մահվան հարյուրամյակի նախօրեին, նրա համարյա բոլոր կարևոր երկերը հրատարակված են հայերեն: Դա մեր թարգմանական գրականության խոշոր նվաճումներից մեկն է:

Սովետահայ գրական քննադատությունը բաղմա-
թիւ արժեքավոր հոգւածներ է նվիրել Դոբրոլյուբովի
կյանքին ու գրական գործունեությանը, լայնորեն մաս-
սայականացրել է նրա հոյակապ արագիցիաները, նրա
հանճարեղ ասեղծագործությունները:

Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Դոբրոլյուբովը՝ ռուս մեծ
ժողովրդի այդ հանճարեղ զավակը, իր ամբողջ կյանքը
նվիրաբերել է իր ժողովրդին, իր հայրենիքի ազատա-
զրբման դժվարին պայքարին: Նա մեծ հայրենասեր էր և
աննկուն ռեւոլյուցիոներ: Նա լցւած էր անսահման հա-
ւատով դեպի Ռուսաստանի լավագույն ապագան:
Մի բանաստեղծութեան մեջ նա առանձնապես իմաստուն
կերպով արտահայտել է իր աներեր հավատը Ռուսաս-
տանի լուսաշող դպիքի, մարդկութեան ազատագր-
ման մեծ գործում նրա վճռական դերի նկատմամբ: Նա
գրել է.

Նա կգնա... նա կհառնի,
Սուրբ գիտակցությամբ լեցուն,
Ու ողջ աշխարհը շփոթւած կնայի
Դրոշներին ազատ փառքի:

Ի՞նչ հիացմունքով ու հուզումով
Դնդերը բո կտեսնեմ ես:
Ո՞վ Ռուսիա, ինչպիսի՞ երկյուղածությամբ
Ժողովուրդները պիտի նայեն քեզ:

Երբ թոթափելով շղթաներդ ծանր,
Դու ոչ թե մանուկ կամ ստրուկ մի հեզ,
Այլ որպէս ազատ, նոր կյանքի մի այր
Նրանց ատյանի առաջ կկանգնես:

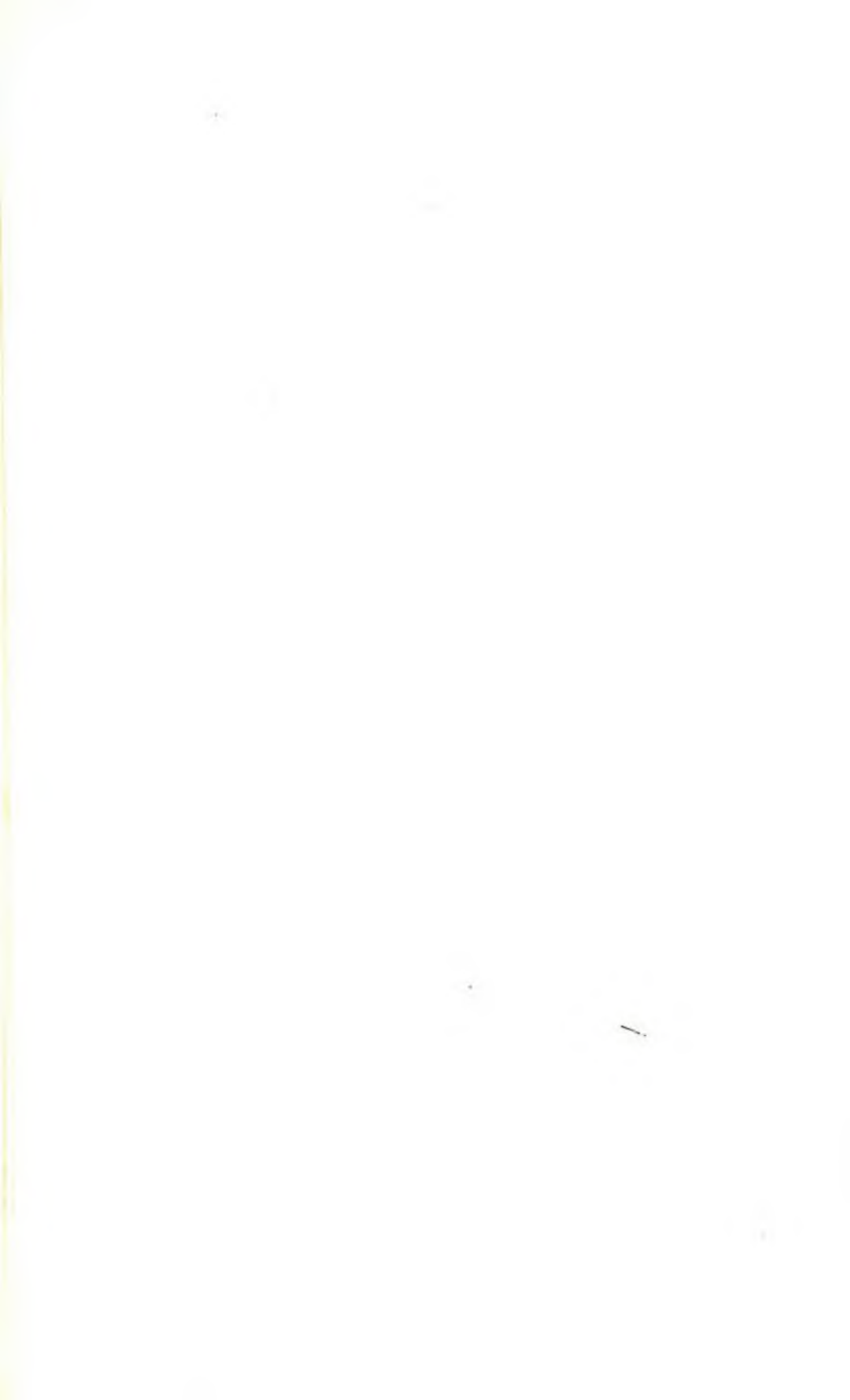
Որպես բարեշնչ մի ռեսպուբլիկա՝
Տոգորված վսեմ զգացմունքներով,
Հզոր, փառապանծ և ինքնավստահ,
Գեղեցկացած գիտությամբ ու արվեստներով՝

Ապշած Եվրոպայի առաջ կկանգնի
Քո ռուսական հսկան անխռով,
Եվ Ռուսաստանում ազատագրված
Հանդես պիտի գա ռուս քաղաքացին,

Կթաղավորի գիտությունն ազատ,
Ճշմարտությունն ու սերը կծաղկեն
Եվ ժողովուրդները լուսավորված,
Որպես եղբայրներ՝ մեզ ձեռք կմեկնեն:

Երբ, հմայված Դոբրոլյուբովի լուսեղեն կերպարով,
մտածում ես, թե ինչպիսի բառերով բնորոշես նրա մե-
ծագույն ծառայությունն իր ժողովրդին և ողջ մարդկու-
թյանը, վերստին վերհիշում ես Նիկոլայ Գուրիլովիչ
Չերնիշևսկու անմահ խոսքերը. «Օ՛, ինչպես նա քեզ սի-
րում էր, ժողովուրդդ: Նրա խոսքերը քեզ չէին հասնում,
բայց երբ դու կդառնաս այն, ինչ որ նա ցանկանում էր
քեզ տեսնել, դու կիմանաս, թե որքա՛ն շատ բան արեց
քեզ համար այդ հանճարեղ պատանին, քո զավակներից
լավագույնը»¹:

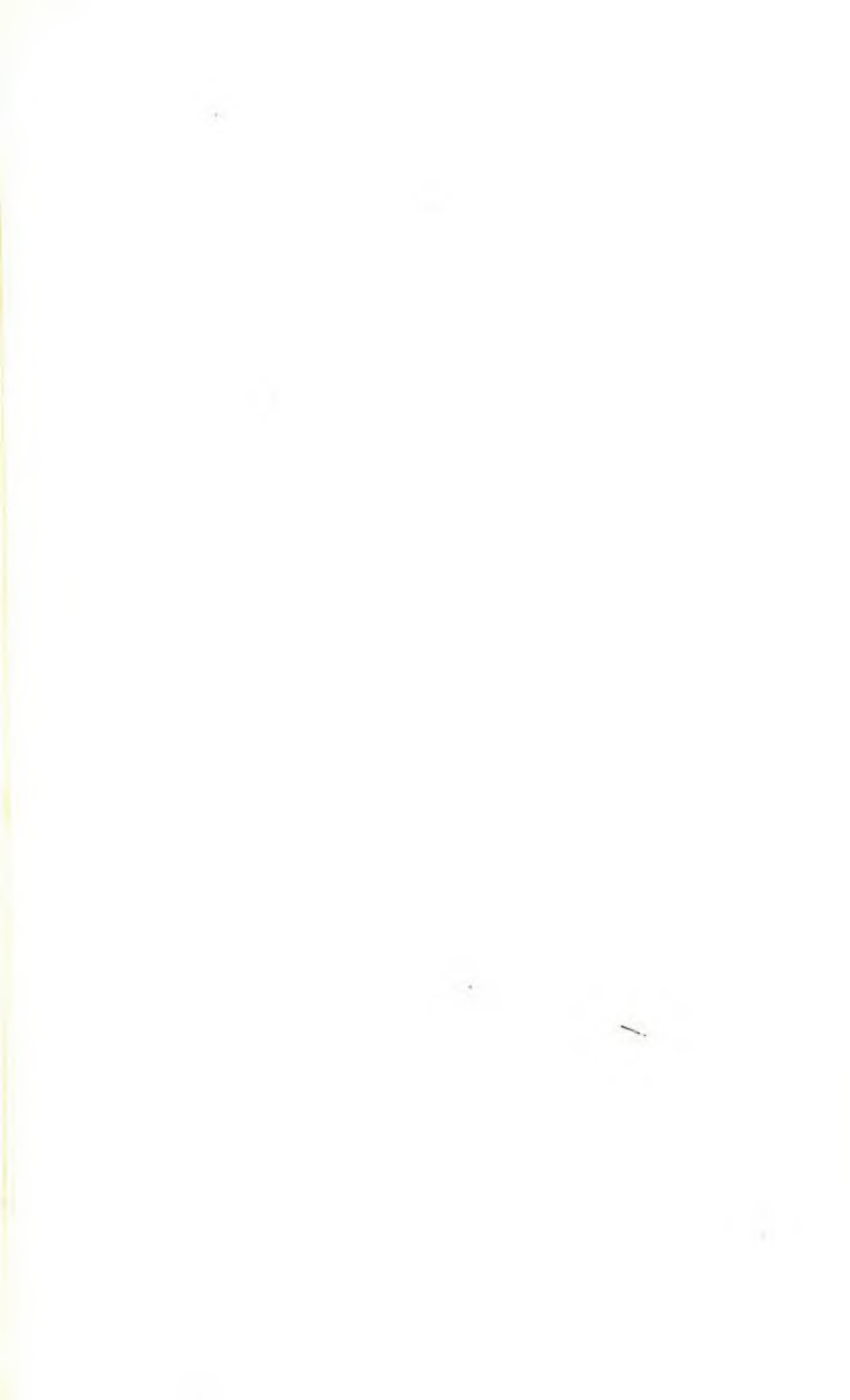
¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том VII, Москва, 1950, стр. 852.

Գլուխ Տինգերորդ

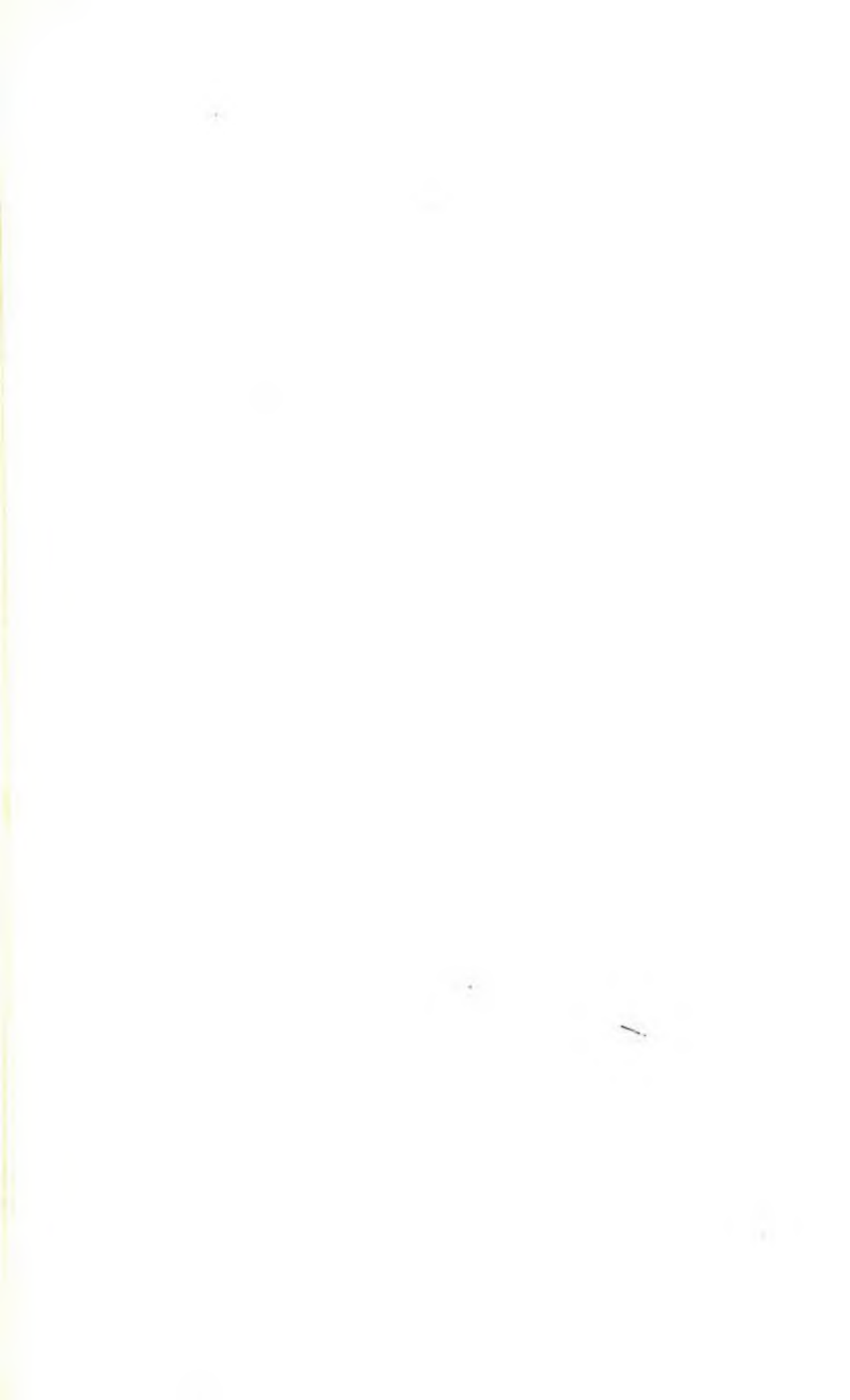
ՆԱՆԵԿՐԱՍՈՎԸ
ԵՎ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՆ

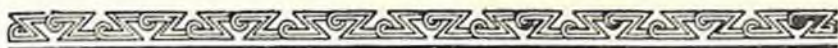

Ն. Ա. ՆԵԿՐՍՍՈՎ,

*Некрасов явился поэтическим
выразителем целой эпохи нашего
общественного развития.*

Գ. Վ. Սլեխանով

Յրտաշունչ Սիրիի հեռավոր խորքերից, գրականագետ Պիպինին ուղղած 1877 թվականի օգոստոսի 14-ի իր նամակում Չերնիշևսկին հետևյալն է գրում նեկրասովի մասին. «Ասա իրեն, որ ես ջերմորեն սիրել եմ նրան որպես մարդու, որ ես երախտապարտ եմ նրան իր բարի վերաբերմունքի համար, որ ես համբուրում եմ նրան, որ ես համոզված եմ, թե անմահ է լինելու նրա փառքը, թե հավերժ է լինելու Ռուսաստանի սերը նրա հանդեպ, որպես ռուս բոլոր բանաստեղծներից ամենահանճարեղի ու ամենաազնիվի»¹:

Մեծ ռուլյուցիոնների այս փայլուն ու ճշմարտացի գնահատականը ռուս ժողովրդի հանճարեղ երգչի, համաժողովրդական անհուն սիրո արժանացած ամենաազ-

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том XV, стр. 88.

նիւլ բանաստեղծի մասին ցույց է տալիս, որ դեռ իր կենդանության օրոք Նեկրասովն արդեն խորապէս սիրւած ու զնահատւած բանաստեղծ էր:

Նեկրասովն ապրել ու գործել է XIX դարի Ռուսաստանի ամենատառջավոր, լավագույն մարդկանց հետ, ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների փայլուն պլեադայի շրջանում: Բելինսկին, Չերնիշևսկին, Դորրոլյուբովը Նեկրասովի մարտական ու լավագույն բարեկամներն էին: Նրանց գաղափարներով ոգեշնչւած, նրանց զորեղ ազդեցութեամբ Նեկրասովը պոեզիայի մեջ հիմք է դնում մի նոր ուղղութեան՝ դառնալով ուսու մեծ ժողովրդի լիշտի, ցասման ու բողոքի անմահ երգիչը: Նրա հանդես գալը ուս գրականութեան մեջ պայմանավորւած էր Ռուսաստանում տեղի ունեցած պատմական նոր իրադարձութեաններով: Այդ իրադարձութեանների ամենաբնորոշ կողմն այն էր, որ Ռուսաստանի ռեուլյուցիոն շարժումները թեւկոխել էին զարգացման մի նոր էտապ, երբ, ինչպէս Լենինն էր ասում, «ամէլի լայնացաւ մարտիկների շրջանը, ավելի մոտ դարձաւ նրանց կապը ժողովրդի հետ»¹:

Նիկոլայ Ալեքսեևիչ Նեկրասովը ծնւել է 1821 թվականի դեկտեմբերի 10-ին. նրա մանկութեան անցել է Յարոսլավլի նահանգի Գրիշնևո գյուղում: Բանաստեղծի հայրը՝ Ալեքսեյ Սեբեևիչ Նեկրասովը, զինվորական էր. մայրի տնտիւհանում նա պաշտոնաթող էր եղել և, որպէս կալվածատեր, իր ընտանիքով ապրում էր սեփական կալվածքում՝ Վոլդայի գեղատեսիլ ավերին: Նա կոպիտ ու դաժան մարդ էր և իր ամբողջ ժամանակն անց էր կացնում ընթացողի, որսորդութեան ու զվար-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 18, էջ 20:

ճության մեջ: Հոր կատարյալ հակապատկերն էր բանաստեղծի մայրը՝ Ելենա Անդրեևնան, մի կրթված, մեղմ ու առաքինի կին:

Այազա մեծ բանաստեղծի դաստիարակության ու կրթության գործն ամբողջովին իր վրա էր վերցրել մայրը, որը ոչ մի ջանք չէր խնայում իր սիրելի որդու մեջ ամենալավ զգացումներ առաջացնելու դեպի կյանքը, մարդիկ, աշխատանքն ու աշխատավորը:

Նեկրասովի մանկության ու սպառնալիության տարիները խորն ու անջնջելի տպավորություն են թողել նրա նրբազգաց հոգում: Նա ասկանատես է եղել Ռուսաստանի ճորտատիրական ամենադաժան ու բիրտ կարգերի այլանդակություններին, տեսել ժողովրդի ստրկական վիճակը, Սիրիո արսուրվող ճորտ դյուղացիների մռայլ ու ցասումնալից հայացքները, Վոլգայի բուռլակների դաժան ու անդուժ ճնշումն ու շահագործումը: Եվ պատանի Նեկրասովն իր ըմբոստ հոգու ամբողջ կարողությամբ ատեց ստրկական այդ կարգերը, ատեց ճորտատերերին ու ժանդարմներին, անգամ իր հարազատ հորը, որը նույնպես շահագործում էր ուս աղնիվ և աշխատասեր մարդուն:

«Հայրենիք» բանաստեղծության մեջ Նեկրասովը բավական ցայտուն ու ճշմարտացի կերպով է պատկերում մանկության այդ ծանր օրերի տպավորությունները:

Ահա և նրանք՝ այն վաղածանոթ վայրերը կրկին,
Ուր իմ հայրենի կյանքն անցավ ամուլ, և՛ դատարկ, և՛ սին,
Քեֆերում, անմիտ անապարծության շարանում անվերջ
Կեղտոտ ցոփության ու բյուր մանր տիրանության մեջ:

Որտեղ հալածված, վհատ ճորտերի ամբոխն ահագին
 նախանձեց անդամ կալվածատիրոջ շների կյանքին:
 (Թարգմ. Ա. Գրաշի)

1832 թվականին Նեկրասովն ընդունվում է Յարոսլավլի գիմնազիան: Գիմնազիայում սովորելու տարիներին նա մի շարք սատիրական բանաստեղծություններ է գրում, որոնցով բորբոքում է գիմնազիայի վարչության անդամների վայրույթը և արժանանում նրանց թշնամական վերաբերմունքին: 1837 թվականի աշնանը նա ստիպված է լինում թողնել գիմնազիան և հոր կարգադրությամբ 1838 թվականին մեկնել Պետերբուրգ՝ զինվորական դպրոց ընդունվելու համար: Ոչ մի ցանկություն ու հակում չունենալով զինվորական դառնալու, Նեկրասովը պատրաստվում է քննություններ հանձնելու Պետերբուրգի համալսարանում: Քննությունները հաջողությամբ չեն ավարտվում, և նրան, որպես անպատ ունկընդորի, թույլատրվում է լսելու դասախոսություններ:

Հայրը տեղեկանալով, որ հակառակ իր կամքին որդին զինվորական դպրոցը թողած համալսարանում անպատ ունկնդիր է ընդունվել, խիստ վայրացած՝ նրան զրկում է իր խնամքից և նյութական ամեն մի օգնությունից: 17 տարեկան պատանի Նեկրասովի համար ստեղծվում են նյութական ծանր պայմաններ, բայց նա չի ընկճվում և, կյանքի այդ անողորմ պայմաններում համառորեն մաքառելով, պահպանում է իր գոյությունը: Շուտով նա ճաշակում է ռուսական կայսրության մայրաքաղաքի չքավորության դառնությունը: Նա չունի ձմեռային տաք հագուստ, ասրելու և աշխատելու համար հարմար բնակարան, նույնիսկ ամենօրյա կանոնավոր սնունդ: «Ուղիղ երեք տարի,— գրում է Նեկրասովը,— ես միշտ, ամեն օր

ինձ քաղցած էի ղգում: Ոչ միայն վատ էի կերակրվում, ոչ միայն կիսաքաղց մնում, այլև ոչ ամեն օր հաց զըտնում»: Այդ ծանր վիճակում Նեկրասովը սկսում է աշխատակցել Պետերբուրգի թերթերին ու ամսագրերին, նրանց էջերում հոդվածներ, բանաստեղծություններ, վոդեկիլներ, դրախտականներ տպագրելով, ինչպես և սրբագրական աշխատանքներ կատարելով ղանաղան խմբագրություններում: Այդ բոլորի հետ միասին նա հետևում է համալսարանի դասախոսություններին:

Ընկերների եռանդուն օժանդակության շնորհիվ 1840 թվականին Նեկրասովը լույս է ընծայում իր բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ «Երազանքներ և հնչյուններ» խորագրով: Պոետական առաջին այդ փորձերն իրենց վրա կրում էին ռոմանտիզմի և հատկապես Ժուկովսկու պոեզիայի ուժեղ ազդեցությունը: Մշուշապատ երազանքներն ավելի շատ էին այդ բանաստեղծությունների մեջ, քան առօրյա իրականությունը, շրջապատող կյանքը: Պոետի համար դեռ որոշ չէր գրական այն ուղին, որով պիտի ընթանար ինքը: Ահա թե ինչու Բելինսկին այնպես խիստ քննադատեց այդ ժողովածուն, նշելով նրա «կեղծ-ռոմանտիկական պաթոսը»: Ինչ խոսք, որ Նեկրասովի գրական հետագա գործունեության համար Բելինսկու այդ քննադատությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ:

Շուտով Նեկրասովը ծանոթանում է Բելինսկու հետ: Այդ ծանոթությունը և հետագա տարիների համատեղ աշխատանքը վճռական նշանակություն ունեցան ապագա մեծ բանաստեղծի իդեական ղարգացման գործում: «Իմ հանդիպումը Բելինսկուն՝ ինձ համար փրկություն

էր», — բազմիցս երախտագիտությամբ նշել է Նեկրասովը:

1845 թվականին Նեկրասովին հաջողվում է հրատարակել «Պետերբուրգի ֆիզիոլոգիան» ժողովածուն, իսկ 1846 թվականին՝ «Պետերբուրգյան ժողովածուն»: Դրանք մեծ հաջողություն են ունենում և նշանակալից դեր կատարում ռուս ռեալիստական գրականության զարգացման գործում: Այդ ժողովածուներում են տպագրվում Նեկրասովի մի շարք բանաստեղծությունները, ինչպես, օրինակ, նրա հայտնի «Օրորոցի երգը», «Զինովինիկը», «Ճանապարհին», «Հաճելի է տեսնել» և այլն: Նույն տարիներին նա գրում է «Ժամանակակից ներբող», «Հայրենիք» և մի շարք այլ բանաստեղծություններ:

Գերցենին ու Տուրգենևին ուղղած իր նամակներում Բելինսկին բարձր է գնահատում Նեկրասովի այդ շրջանի ստեղծագործությունները, հիացմունքի խոսքեր ասում նրանց գեղարվեստական կատարելության ու իդեական հարուստ բովանդակության մասին:

1847 թվականին Նեկրասովը Պանակի հետ միասին ձեռք է բերում «Սովրեմեննիկ» ամսագիրը: Ծավալուն ու մեծ թափ է ստանում Նեկրասովի խմբագրական գործունեությունը, որը 19-րդ դարի ռուս մամուլի պատմության ամենափայլուն ժամանակաշրջանն է հանդիսանում: Նեկրասովը, նախ Բելինսկու և ապա Զերնիշևսկու ու Դոբրոլյուբովի հետ միասին, «Սովրեմեննիկ» ամսագիրը դարձնում է ռեոլյուցիոն-դեմոկրատների մարտական օրգանը, որտեղ տպագրվում են ժամանակի առաջավոր գաղափարներով հագեցված հոդվածներ գրական, պատմության, փիլիսոփայության, բնական ու

հասարակական պիտույթունների, քաղաքական ու միջազգային իրադարձությունների վերաբերյալ:

Անսահման մեծ վիշտ է պատճառում Նեկրասովին Բելինսկու մահը, որը տեղի ունեցավ 1848 թվականի հունիսի 7-ին: 40-ական թվականների ռեպուբլիկոն-դեմոկրատական մտքի այդ տիտանի կորուստը ծանր է անդրադառնում ժամանակի առաջավոր մարդկանց տրամագրության վրա. նրանք զրկվել էին իրենց լավագույն զեկավարից ու մարտական զինակցից:

Դոբրոլյուբովի հետ ունեցած մի զրույցի ժամանակ Նեկրասովը հետևյալն է ասում Բելինսկու մասին. «Ցավում եմ, որ դուք ինքներդ չէիք ճանաչում այդ մարդուն... Նա ամեն տարի ավելի ու ավելի ուժգին եմ զգում, թե որքան անփոխարինելի է նրա կորուստն ինձ համար: Իս հաճախ տեսնում եմ նրան երազումս, և նա կենդանի կերպով պատկերանում է իմ աչքերի առջև: Պարզ մտաբերում եմ, թե ինչպես մենք երկուսով, մինչև գիշերվա ժամը մոտ երկուսը խոսում էինք գրականության և ուրիշ առարկաների մասին: Դրանից հետո ես միշտ հուզված տրամադրությամբ, երկար թափառում էի դատարկված փողոցներում, այնքան ինձ համար նոր բան էր լինում նրա արտահայտած մտքերի մեջ...»¹:

Իր ամբողջ կյանքում Նեկրասովը չէր մոռանում Բելինսկուն: Նա Բելինսկուն համարում էր Ռուսաստանի լավագույն մարդկանց ուսուցիչը, նրանց գաղափարական առաջնորդը: Բելինսկու պալծած հիշատակին նվիրած պոեմի մեջ Նեկրասովը գրում է.

¹ А. Я. Панаева, Воспоминания, Москва, 1948, стр. 317.

Օ՛, ինչքա՛ն, ինչքա՛ն ազատ հոգու տեր
 Որդիներ ունի հայրենիքը մեր,
 Ինչքա՛ն որդիներ՝ անկաշա՛ռ, մաքո՛ւր,
 Որ հավատարիմ նրան այս կյանքում,
 Մարդու մեջ՝ կզրոր սիրտ են նկատում,
 Չարը խարանում ու կրքոտ ատում,
 Ում սիրտը բա՛ց է ու միտքը պայծառ,
 Ում կարծիքը չեն նեղում՝ հնացյալ
 ժանգոտ շղթաներն առասպելների...
 Մի՛թե նա բոլոր այդ որդիների
 Ուսուցիչը չէր՝ վաղուց սպասված:
 (Թարգմ. Գ. Էմին)

Ինչպես հայտնի է, Վ. Գ. Բելինսկուց հետո Ռուսաստանի ուսուցչի տնային պարագլուխները դարձան Չերնիշևսկին ու Դոբրոլյուբովը: 1853 թվականին Նեկրասովը ծանոթանում է Չերնիշևսկուն, իսկ 1855 թվականին՝ Դոբրոլյուբովին: Այդ ծանոթությունը, ապա և միաստեղ աշխատանքը «Սովրեմեննիկի» խմբագրատանը լայն թափ են հաղորդում Նեկրասովի գրական-հասարակական գործունեությանը: Նեկրասովի ուսուցչի տնային-գեմոկրատական աշխարհայացքի հետագա զարգացումն ընթանում է իր ժամանակի այդ երկու խոշոր մտածողների ազդեցության տակ: Այդ տարիներին Նեկրասովի պոեզիայում ամփոփվում են հնչում ժողովրդի թշվառության ու բողոքի ձայները:

1855 թվականին Նեկրասովն ավարտում է «Սաշա» նշանավոր պոեմը և գրում է մի շարք բանաստեղծություններ, ինչպես, օրինակ, «Հայրենիքում», «Հիվանդանոցում», «Լուի՞ր դու մուսա, վշտի, վրեժի» և այլն, հաջողությամբ ավարտում է Բելինսկուն նվիրված պոեմը, որի մեջ պոետական բարձր ու հուզումնալից տողերով

պատկերված է ռեուլյուցիոն մեծ դեմոկրատի կերպարը:

1856 թվականին լույս է տեսնում Նեկրասովի բանաստեղծությունների ստվարածավալ ժողովածուն, որը բացառիկ մեծ հաջողություն է ունենում: Ժողովածուի մեջ գետեղված բանաստեղծությունները արտահայտում էին ռուս ժողովրդի ստրկական վիճակը, ռեուլյուցիոն բնդվումները: Նեկրասովի համբավը, որպես ռեուլյուցիոն պոետի, լայնորեն տարածվում է Ռուսաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Նեկրասովի բանաստեղծությունների այդ շտեմնված հաջողությունը լուրջ իրարանցում է առաջ բերում ցարական բարձրաստիճան շրջաններում: Նեկրասովին հետապնդում ու հալածում են: Գիրքն արագ կերպով սպառվում է, բայց նրա վերահրատարակությունը խստիվ արգելվում է: Դեռ ավելին, պատժվում ու հեռացվում է պաշտոնից այն գրաքննիչը, որը թույլ էր տվել Նեկրասովի բանաստեղծությունների այդ ժողովածուի տպագրությունը:

Նեկրասովի, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի պլսավորած «Սովրեմեննիկ» ամսագիրը հսկայական ազդեցություն է ունենում Ռուսաստանում ծավալված ռեուլյուցիոն շարժման վրա: Դա ժամանակի միակ առաջավոր պարբերականն էր, որի շուրջն էին համախմբված Ռուսաստանի լավագույն գրողներն ու քննադատները:

1860 թվականին «Սովրեմեննիկ» ամսագրի աշխատակիցների մեջ առաջանում են լուրջ տարաձայնություններ: Ամսագիրը թողնում են այն գրողներն ու հրապարակախոսները, որոնք համաձայն չէին Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի վարած ռեուլյուցիոն-դեմոկրատական ուղղությանը: Դրանք լիբերալ-ազնվական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներն էին, որոնք վա-

խենում էին ռևոլյուցիայից, գյուղացիական մասսաների լայն շարժումներից և կողմնակից էին միայն ռեֆորմների, որոնք պիտի կատարվեին վերևից, առանց դիպչելու ֆեոդալական-ճորտատիրական հասարակարգի կառուցվածքին, նրա հիմքերին։ Նրանք որոշակիորեն չէին ուղղում վատթարացնել իրենց հարաբերությունները ցարական իշխանավորներին հետ։

Այդ սուր և ծանր պայքարում Նեկրասովը կանգնում է Չերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական դիրքերի վրա։ Վ. Ի. Լենինը իր հոդվածներից մեկում, անդրադառնալով 60-ական թվականների ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների և լիբերալների միջև տեղի ունեցող պայքարին ու Նեկրասովի դիրքավորմանն այդ պայքարում, գրել է, որ Նեկրասովի ամբողջ համակրանքը Չերնիշևսկու կողմն է եղել։ «Սովրեմեննիկը» շարունակում է հաջողությամբ լույս տեսնել առանց նրանից հեռացած դրոփների։ Սակայն, ցարական կառավարության ագենտները բոլոր միջոցները գործադրում էին ամսագրի գործունեությունը խափանելու համար։ Նրանց սարքած մեքենայությունների շնորհիվ 1861 թվականին ձերբակալվում են «Սովրեմեննիկի» աշխատակիցներ Վ. Ա. Օբրուչևը և ռևոլյուցիոն սլոես Մ. Լ. Միխայլովը։

Նույն թվականի նոյեմբերի 29-ին մահանում է Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը։

Հանդես գալով Պետերբուրգի ուսանողների երեկոյին՝ նվիրված Դոբրոլյուբովի հիշատակին, Նեկրասովն ասում է. «Մենք մեր ողջ կյանքում չենք հանդիպել այդպիսի ուռա երիտասարդի, որ լինել այնքան մաքուր, հոգով անվեհեր, անձնազուհ»։ Նեկրասովը Դոբրոլյուբովի

հիշատակին նվիրում է մի սքանչելի բանաստեղծություն:

Չնայած «Սուլրեմեննիկը» ղրկվում է իր մի շարք փայլուն աշխատակիցներից, հատկապես Դոբրոլյուբովից, բայց Չերնիշևսկու և Նեկրասովի եռանդուն ջանքերով շարունակում է լույս տեսնել և կատարել պատմական իր խոշոր դերը ռուս հասարակական ու քաղաքական կյանքում:

1862 թվականին ցարական կառավարությունը մի քանի ամսով փակում է «Սուլրեմեննիկը» և նույն թվականի հուլիսի 7-ին էլ ձերբակալում ու բանտ նետում 60-ական թվականների ռևոլյուցիոն շարժման առաջնորդ Նիկոլայ Գավրիլովիչ Չերնիշևսկուն:

Այսպիսով, Նեկրասովը ղրկվում է իր մարտական ղինակիցներից և համարյա մնում մենակ, բայց չի նահանջում իր գաղափարական դիրքերից: Օրեցօր ուժեղացող ռեակցիայի դաժան պայմաններում նա համառորեն շարունակում է «Սուլրեմեննիկի» հրատարակման դժվարին գործը: 1863 թվականին Նեկրասովին հաջողվում է Պետրոպոլիովսկ բերդից դուրս բերել Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը և տպագրել «Սուլրեմեննիկի» էջերում: Դա մի շտեմանված հանդուգն քայլ էր, որ կարող էր կատարել միայն Չերնիշևսկու իսկական բարեկամը, նրա ռևոլյուցիոն գաղափարներին մինչև վերջ նվիրված մի անձ, որպիսին էր Նեկրասովը:

«Սուլրեմեննիկում» տպագրվում էին Նեկրասովի նոր ստեղծագործությունները, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց քաղաքական նպատակաւաղացությամբ և պոետական բարձր շնչով: «Դոբրոլյուբովի հիշատակին», «Երկաթուղին», «Ասպետ մեկ ժամով», «Ո՞վ է Ռուսիայում

լավ ապրում» պոեմի նախերգանքը և մի շարք այլ գործեր նեկրասովին դարձնում են իր ժամանակի ամենաժողովրդական ու ամենախոշոր պոետը, որի ամեն մի նոր երկը հնչում էր որպես պայքարի կոչ՝ ժամանակի ծանր ու դաժան իրականության դեմ: Բայց սև ու եակ-ցիան ամենուրեք հարձակման էր անցել ու շարունակում էր իր ավերածությունները, և ահա 1866 թվականի հունիսի 13-ին «նորին մեծության» հրամանով վերջ է տրվում «Սովրեմեննիկի» հրատարակությանը:

Փակելով «Սովրեմեննիկը», ցարական կառավարությանը չի հաջողվում լուեցնել նեկրասովին, խափանել նրա գրական-հրատարակախոսական գործունեությունը:

1868 թվականին նեկրասովին հաջողվում է ձեռք բերել «Օտեչեստվեննիս զապիսկի» ամսագիրը: Սալտիկով-Շչեդրինի հետ միասին նա այդ ամսագիրը դարձնում է ժամանակի առաջավոր գրողների օրգանը, շարունակելով «Սովրեմեննիկի» սկսած գործը: «Օտեչեստվեննիս զապիսկի» ամսագրի 1869 թվականի և հետագա տարիների համարներում տպագրվում է նեկրասովի «Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ապրում» պոեմը, որը ուսական պոեզիայի վարդապետ մեջ մի նոր շրջափուլ է նշանավորում:

Ամենօրյա լարված աշխատանքը, քաղաքական դաժան պայմանների հետևանքով ստեղծված ներվային վիճակը վերջնականապես քայքայում են նեկրասովի առողջությունը: Սանատորիական բուժումները ոչ մի արդյունք չեն տալիս, և 1878 թվականի հունվարի 8-ին մահանում է Նիկոլայ Ալեքսեևիչ նեկրասովը, իր ժամանակի մեծագույն բանաստեղծն ու քաղաքացին:

Ռուս հասարակական մտքի մեծանուն ներկայացուցիչները՝ Բելինսկին, Չերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը ստեղծեցին ու փայլուն կերպով մշակեցին ռևոլյուցիոն-գեմոկրատական էսթետիկան։ Նրանք գլխավին ջախջախեցին «արվեստը արվեստի համար» իդեալիստական ռեալիցիոն տեսությունը, որը նպատակ էր դնում կտրել արվեստը իրական կյանքից և գրողներին, նկարիչներին, երաժիշտներին ու արվեստի մյուս աշխատողներին հեռու պահել հասարակական կյանքի հրատապ հարցերից, ժողովրդի կյանքը ռեալիստորեն պատկերելու կարևորագույն խնդրից։

Բելինսկին խոսելով արվեստի հասարակական դերի մասին, նշում է. «Հասարակական շահերին ծառայելու իրավունքը արվեստից խլելը՝ նշանակում է շքարձրացնել, այլ նվաստացնել նրան, որովհետև դա նշանակում է զրկել նրան նրա ամենակենդանի ուժից, այսինքն՝ մտքից, դարձնել նրան ինչ-որ փափկամուկ վայելչության առարկա, պարապ ծուլների խաղալիք»¹։

Չերնիշևսկին և Դոբրոլյուբովը գրականության ու արվեստի հարցերին նվիրված իրենց հանձարեղ աշխատություններում է՛լ ավելի խորացրին ու զարգացրին Բելինսկու մատերիալիստական ուսմունքը արվեստի հասարակական դերի ու նշանակության մասին։

Նեկրասովը Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի լավագույն զինակիցն էր. նրանց հետ միասին նա աշխատել ու պայքարել է ճորտատիրական Ռուսաստանի ազատության համար։ Նեկրասովի գրական, հասարակական, հրապարակախոսական գործունեությունն

¹ Վ. Գ. Բելինսկի, Ընտիր երկեր, Երևան, 1948, էջ 467—468։

անբաժանելի է ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների այդ հոյակապ պլեադայի գործունեությունից:

Այն գաղափարները, որ ռևոլյուցիոն-դեմոկրատները քարոզում են գրականության, արվեստի, փիլիսոփայության, պատմության նվիրված իրենց հանճարեղ աշխատություններում, Նեկրասովը դարձնում է իր մարտաշունչ պոեզիայի լեյտամոտիվը: Տարբեր էին միայն գրական ժանրերը, իսկ իդեալական նպատակասլացությունը նույնն էր: Հենվելով Բեկինսկու և Չերնիշևսկու էսթետիկական հայացքների վրա՝ Նեկրասովն իր հոգևածներից մեկում գրում է. «Չկա գիտություն գիտության համար, չկա արվեստ արվեստի համար,— նրանք բուլդոն էլ զոյություն ունեն հասարակության համար, մարդուն վեհ ու վսեմ դարձնելու համար, նրան գիտելիքներով և կյանքի նյութական բարիքներով հարստացնելու համար»¹:

Բեկինսկու և Չերնիշևսկու ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական հայացքները գրականության և արվեստի մասին դառնում են և Նեկրասովի հայացքները: Զինված լինելով այդ հայացքներով, ինչպես և քննադատորեն յուրացնելով ռուս պոեզիայի լավագույն տրադիցիաները՝ ժողովրդայնությունը, գաղափարայնությունը, հումանիզմը, Նեկրասովը 19-րդ դարի պոեզիայի մեջ ստեղծում է մի նոր ուղղություն: Հանդես գալով ռուս հասարակական կյանքի վարդապետ մի նոր շրջափուլում, ռևոլյուցիոն-դեմոկրատիայի այդ հանճարեղ պոետը, Պուշկինից ու Լերմոնտովից հետո, ռուսական պոեզիան լարձրացնում է վարդապետ մի նոր աստիճանի: Նոր էր

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений и писем, том IX, Москва, 1950, стр. 296.

Նեկրասովի ոչ միայն թեմատիկան, այլև նոր էին նրա կերտած կերպարները, պոետական լեզուն, բանաստեղծական մտածելակերպը, պոետիկան:

Նեկրասովի պոեզիայի ուժը, հմայքը, վեհությունը նրա ժողովրդայնության մեջ է: Իրավագուրկ, ճնշված ռուս ժողովուրդն առաջին անգամ բազմակողմանի ու լայն կերպով պատկերված ենք տեսնում Նեկրասովի պոեզիայում: Պոետական մեծ շնչով, ճշմարտացիությամբ Նեկրասովը երգել է ռուս աշխատավոր գյուղացու վիշտն ու թախիծը, խինդն ու զայրույթը, խոհերն ու երազանքները: Նեկրասովի պոեզիան անսահման սեր է առաջացնում ժողովրդի հանդեպ և ատելություն՝ նրա բոլոր տեսակի թշնամիների նկատմամբ: Պատահական չէր, որ նրա ամեն մի նոր բանաստեղծություն իր վրա էր բևեռում ժամանակի առաջավոր մարդկանց ուշադրությունը և ծառայում որպես զենք ռևոլյուցիոն այն ընդհանուր պայքարում, որ մղվում էր ինքնակալության ու ճորտատիրական կարգերի դեմ: Նրիտասարգությունը միշտ էլ ոգեշնչվել է Նեկրասովի պոեզիայով, դաստիարակվել նրա մարտական ոգով:

Նեկրասովի կոչը՝

Դու գնա՛ այնտեղ՝
 Նվաստների մոտ,
 Զրկվածների մոտ,
 Դու պե՛տք ես այնտեղ...

դառնում է ռևոլյուցիոն տրամադրությամբ համակված երիտասարդության նշանաբանը: Պետերբուրգի ուսանողները Նեկրասովին ուղղած իրենց ուղերձում նշում են, որ ժողովրդի նկատմամբ իրենց տածած սիրո

համար սլարաւական են նրան՝ ռուս ժողովրդի վշտի ու տառապանքի անմահ՝ երգչին:

Բարձր է գնահատել Նեկրասովի պոեզիան մարդկության մեծագույն առաջնորդ Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը: Նա համախալի մեջբերումներ է կատարել Նեկրասովից, օգտագործելով նրա կերտած բնորոշ ու տիպական կերպարները ցարական Ռուսաստանի ճորտատիրական կարգերը մերկացնելու համար: Ն. Կրուպսկայան իր հուշերի մեջ պատմում է, որ Լենինը թե՛ աքսորավայրում և թե՛ էմիգրացիայում կարդում և կրկին կարդում էր Նեկրասովի երկերը: Լենինը նշել է Նեկրասովի պոեզիայի ժողովրդական, քննադատական ոգին, նրա ստեղծագործությունների խոշոր դերը Ռուսաստանի ճորտատիրական-կալվածատիրական կարգերի մերկացման գործում: Իր «Կոմս Գեյդենի հիշատակին» հոգվածում Լենինը գրում է. «Իհուհա Նեկրասովն ու Սալտիկովն էին ուսուցանում ռուս հասարակությանը ճորտատեր-կալվածատիրոջ կրթվածության հարթուկած ու շարժառարտաքինի տակ տարբերել նրա գիշատիչ շահերը, ուսուցանում էին ասել նմանօրինակ տիպերի երեսպաշտությունն ու անհոգիությունը...»¹:

Մեծ են Նեկրասովի փառքն ու հմայքը, նրա դերն ու նշանակությունը ռուս և համաշխարհային պոեզիայում: Նեկրասովի բարերար ազդեցությունը խոշոր է եղել ոչ միայն ռուս, այլև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների գրական-հասարակական կյանքում: Նա ստեղծագործական մեծ խանդավառություն է առաջ բերել այդ ժողովուրդների բանաստեղծների մեջ, ոգեշնչել նրանց,

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 13, էջ 54:

նոր լիցք և ուժգին մղումներ տվել հայրենի դրականության վարպետման համար: Նեկրասովյան պոեզիան նշանակալի դեր է ունեցել նաև հայ գրականության մեջ, որի ուսումնասիրությանն է նվիրված աշխատության այս գլուխը:

ՆԵԿՐԱՍՈՎՅԱՆ ՏՐԱԴԻՑԻԱՆԵՐԸ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պոեզիան խորապես կրել է նեկրասովյի բարերար ազդեցությունը: Հայ պոետների համար հարադատ են եղել նեկրասովյի պոեզիայի քաղաքացիական մոտիվները, ուսև ժողովրդի վիշտն ու ցասումն արտահայտող խորունկ երգերը, ճնշված ու իրավազուրկ ուսև գյուղացու դառը կյանքի բաղմակողմանի ու խոր պատկերումը: Հայ գրականության մեջ մեծ արձագանք են գտել հատկապես նեկրասովյի պոեզիայի հայրենասիրական մոտիվները:

* * *

Հայ կլասիկ պոեզիայի մեջ, որպես քաղաքացի-պոետ մեծ անուն է վաստակել Ռուսիայել Պատկանյանը: Իր գրական գործունեությունն սկսելով անցյալ դարի 50-ական թվականներին, նա 70—80-ական թվականներին դառնում է հայ պոեզիայի կենտրոնական դեմքը: Պատկանյանը հայտնի է որպես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մարտնչող երգիչ, օտար-երկրյա և հատկապես թուրքական բարբարոսությունների դեմ ծառացող քաղաքացի-բանաստեղծ: Նրա մի շարք բանաստեղծությունները դարձել են մարտական երգեր՝ իր անկախության համար սլաքարող ժողովրդի

րերանում: Նա միաժամանակ սատիրական սուր բանաստեղծություններով ոչնչացնող քննադատության է ենթարկել հայ հարուստներին, վաճառականներին, կեղծ հայրենասերներին: Պոետական մեծ շնչի տեր բանաստեղծ էր Ռափայել Պատկանյանը և, որպես այդպիսին, 70—80-ական թվականներին նրա պոետական ձայնը լայն արձագանք է գտնում ո՛չ միայն Հայաստանում, այլև հայաբնակ ամենահեռավոր վայրերում:

Ռափայել Պատկանյանն իր ամբողջ կյանքն անց է կացրել Ռուսաստանում: 50-ական թվականներին նա սովորել է Մոսկվայում, ապա տեղափոխվել Պետերբուրգ և 1860 թվականին ավարտել Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների բաժինը: Նա կատարելապես տիրապետել է ռուս լեզվին և հիմնովին ուսումնասիրել ռուս հարուստ գրականությունը: Պատկանյանը թողել է մի շարք արժեքավոր թարգմանություններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի են ընկնում Պուշկինի «Ոսկե ձկնիկ»-ի, Լերմոնտովի «Երեք արմավենի»-ի և մի քանի այլ թարգմանությունները:

Հայ գրական քննադատությունը վաղուց Պատկանյանի անունը կապել է Նեկրասովի անվան հետ, նշել ստեղծագործական այն ներշնչումները, որ ստացել է նա Նեկրասովի պոեզիայից: Պատկանյանը չի ժխտել ռուս պոեզիայի ազդեցությունն իր և մյուս հայ գրողների ստեղծագործությունների վրա: 1884 թվականին Փիլիպոս Վարդանյանին ուղղած նամակում, խոսելով երկու ժողովուրդների կուլտուրական փոխադարձ համագործակցության մասին, Պատկանյանը գրել է. «Մեր լեզվությունն ավելի մոտ լինելով նոցա (ռուսներին) և մենք անխղիղ կապեր ունենալով նոցա հետ, մեր ազ-

գովին լուսավորվելու միջոցները պիտի որոնենք նոցա մեջ»:

50—60-ական թվականներին ասլրելով Մոսկվայում և Պետերբուրգում, Պատկանյանը հետևել է ժամանակի գրական մամուլին, մասնակցել ռուս գրողների գրական հավաքույթներին: Նա մոտիկ ծանոթ է եղել «Սովրեմեննիկ»-ի խմբագիր Պանսևին և հաճախակի հանդիպումներ ունեցել նրա հետ: Հավանորեն «Սովրեմեննիկ»-ի խմբագրատանը նա հանդիպած լինի նաև Նեկրասովին, շնայած ուղղակի վկայություն չունենք այդ մասին: Պատկանյանը բարեկամական հարաբերություն մեջ է եղել նաև Գոնչարովի, Մայկովի, Պոլոնսկու և ռուս մյուս գրողների հետ:

Երբ 1856 թվականին լույս է տեսնում Նեկրասովի բանաստեղծությունների ժողովածուն, Պատկանյանը գտնվում էր Պետերբուրգում. նա այն երիտասարդ գրողներից էր, որոնք մեծապես ոգեշնչված էին Նեկրասովի պոեզիայով: Նույն 1856 թվականին և հետագա տարիներին Նեկրասովի հետևություններ Պատկանյանը գրում է մի շարք բանաստեղծություններ: Նեկրասովի սուր ու խորիմաստ տողերը էպիգրաֆ են ծառայել Պատկանյանի մի շարք բանաստեղծությունների համար:

Նեկրասովի «Բարոյական մարդը» բանաստեղծությունը 1856 թվականին վերափոխելով, Պատկանյանը գրում է «Անվնաս մարդը», որը լայն տարածում է գտնում հայ ընթերցողների շրջանում: Իր այդ բանաստեղծության համար որպես էպիգրաֆ Պատկանյանը գրել է Նեկրասովի հետևյալ տողերը.

Живя согласно с строгою моралью,
Я никому не сделал в жизни зла.

Պահպանելով Նեկրասովի բանաստեղծության հիմնական ուղղությունը, կառուցվածքային ձևը, Պատկանյանը որոշ մասերում հեռանում է Նեկրասովից և հայ իրականության հետ կապված սոցիալական նոր հարցեր առաջադրում: Եթե «Բարոյական մարդը» բանաստեղծության մեջ Նեկրասովը բավականանում է շորս օրինակով, ապա Պատկանյանը հայ իրականության մեջ շատ ավելի փաստեր է տեսնում նույնանման մարդու զաւրիկի արարքները մերկացնելու համար:

Մենք նշեցինք, որ Պատկանյանը Նեկրասովի բանաստեղծությունը վերափոխելով, այնուամենայնիվ, հիմնականում մնացել է բնագրի շրջանակներում: Այսպես, օրինակ, Նեկրասովը գրում է.

Приятель в срок мне долга не представил.
Я, намекнув по-дружески ему,
Закону рассудить нас предоставил:

Закон приговорил его в тюрьму.
В ней умер он, не заплатив алтына,
Но я не злюсь, хоть злиться есть причина!

Я долг ему простил того ж числа,
Почтив его слезами и печалью...
Живя согласно с строгою моралью,
Я никому не сделал в жизни зла¹.

Նեկրասովի այս տողերը Պատկանյանը վերափոխել է հետևյալ կերպ.

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том I, Москва, 1948, стр. 45.

Մի օր որդիս իրա կամքով, անհրաման,
 Սընդուկիցս հանեց հինգ թի վեց թուման.
 Նս իմացա, վըրա հասա ըրոնեցի,
 Ձեռքը կապած՝ դատավորին մատնեցի.
 Շատ չի անցավ, վախից խեղճը թույն կերավ.
 Ահա՛, էսպես միակ հույսը իմ կորավ:
 Հետեկելով միշտ օրինաց աշխարհի,
 Նս կյանքումս մարդու վընաս չի արի՛:

Այսպիսով, նույն ժլատ դրամատերի ղոհն է՝ մի գեպքում «բարոյական մարդու» բարեկամը, որը բանտ է նետվում, ուր և մահանում է, մյուս դեպքում «անվընաս մարդը» դատավորին է հանձնում հարազատ որդուն, որը թունավորվում և մահանում է: Նրկու դեպքում էլ հանցավոր դրամատերը բնորոշ սառնասրտությամբ կրկնում է.

Հետեկելով միշտ օրինաց աշխարհի,
 Նս կյանքումս մարդու վընաս չի արի:

Նեկրասովի այս տողերը Պատկանյանը նույնությամբ պահպանել է:

Նեկրասովի ազդեցությունը շատ ավելի ցայտուն կերպով արտահայտվել է Ռ. Պատկանյանի «Նրկու բանաստեղծ» վերնագիրը կրող բնորոշ բանաստեղծության վրա, որը նույնպես գրված է 1856 թվականին: Պոետը իրեն նպատակ է դրել ցույց տալու, որ իր բանաստեղծական դրոշի վրա ևս գրված է «նախ քաղաքացի և ապա պոետ» դեկլը: «Նրկու բանաստեղծ» ոտանավորի վերնագրի տակ փակագծում Պատկանյանը նշել է «նմանություն» և ապա որպես բնաբան բերել է Նեկրասովի հայտնի բանաստեղծությունից հետևյալ երկտողը.

¹ Ռ. Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1953, էջ 85:

Блажен незлобивый поэт,
В ком мало желчи, много чувства...

Պատկանյանն իր բանաստեղծության մեջ նույնպես պատկերում է երկու իրարամերժ պոետների կերպարները: «Քաղցրախոս» առաջին պոետը փախչում է հասարակական կյանքի դառնություններն ու շարիքները պատկերելուց: Նրա աչքին տմեն ինչ գեղեցիկ, ամեն ինչ խաղաղ ու լավ է երևում: Նա գինառատ խնջույք է սիրում, կանանց շրջապատ ու վարդ, ծաղիկներ: Պատկանյանը ոչնչացնող ծաղրի է հեթարկում «մաքուր արվեստի» այդ խղճուկ երկրպագուին և նրա կողքին պատկերում է քաղաքացի-պոետի վեհ կերպարը: Պատկանյանը ցույց է տալիս, որ «դառն էր վիճակը, դառն էր կոչումը» վերջինիս, որ նրա ճանապարհը փշոտ է ու դժվարին:

Բայց նա միշտ հպարտ՝ մընաց հաստատուն,
Հանճարն էր նորա միակ ձեռնածուն,
Անդողոց ոտքով անցավ այս աշխարհ,
Հոգին անվրդով, ճակատը պայծառ.
Եվ մինչև վերջին րոպեն իր կենաց
Սըրտից չի հանեց հառաչանք, ո՛չ լաց:
Բայց երբ որ նորա անշնչացած մարմին
Զաղրելի ոտնոց եղավ լոկ բաժին,
Եվ երբ շատ դարեր գընացին, անցան,
Լո՛կ այն ժամանակ մարդիկ իմացան
Այն ազնիվ սերը սըրտի մեջ փակած,
Որ կույր աչքերուն երևե՛ր շերեաց.
Իմացան, որ կար նաև այնպե՛ս սեր,
Որ հաստ փաթաթով ծաղրի պատած էր¹:

¹ Ի. Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1955, էջ 78:

Հիշենք, որ Նեկրասովի մոտ նույնպես քաղաքացի
պոետի մահից հետո նոր վզում են, թե ինչպես ատելով
նա միշտ սիրել է:

Со всех сторон его клянут
И, только труп его увидя,
Как много сделал он, поймут,
И как любил он — ненавидя!¹

Վերահիշյալ բանաստեղծությունները ցույց են տա-
լիս, թե որքան նշանակալի է եղել Նեկրասովի ազդեցու-
թյունը երիտասարդ Պատկանյանի ստեղծագործական
առաջին քայլերի վրա, թե ինչպես նա ոգեշնչել ու լիցք
է տվել հայ բանաստեղծին:

Ռ. Պատկանյանի քննադատներից մեկն իրավա-
ցիորեն նկատել է, որ նրա ստեղծագործությունների մեջ
առկա են ուս պրականության առողջ հատկանիշները:
Նա գրել է. «Ռափայել Պատկանյանը թողեց անթառամ
պսակ և փառք սերունդին և իր մուսայի զորությամբ
համեմատվելով ուս գրողների հետ, իբրև ոճի վերա-
նորոգիչ, նրան կարելի է անվանել հայ Պուշկին, իբրև
երգիծարան՝ հայ Գոգոլ և վերջապես իբրև ժողովրդա-
կան երգիչ՝ հայ Նեկրասով»²:

Նեկրասովը օգնել է Պատկանյանին քննադատորեն
պատկերելու հայ բուրժուազիայի ապականված ու աշ-
լանդակ բարքերը, դիմակազերծ անելու հայ վաճառա-
կանության մեթենայությունները: Պատկանյանը դայ-

¹ Н. А. Некрасов. Полное собрание сочинений, том I,
Москва, 1948, стр. 66.

² «Մշակ», 1902, № 42:

բուլջթով ու ցասումով լի երգեր է գրել սուլթանական Բուլբրիայի բարբարոսությունների դեմ:

Սակայն Պատկանյանի աշխարհայացքի հակասություններն արդելակեցին նրան հասնելու Նալբանդյանի և Նեկրասովի պոեզիայի իդեալական հստակության ու դեմոկրատական լայն ընդհանրացումների մակարդակին:

* * *

Ռուս ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների, հատկապես Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի ստեղծագործությունների նկատմամբ ակտիվ հետաքրքրություն է հանդես բերել 60-ական թվականների հայ անվանի բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը: Նա իր գրական գործունեությունն սկսել է «Հյուսիսափայլ»-ի էջերում, որի իշխող ոգին է եղել Միքայել Նալբանդյանը: Ս. Շահազիզը Նալբանդյանի ջերմ երկրպագուներից է և կրել է նրա ակընհայտ ազդեցությունը:

Երկար տարիներ շարունակ ապրելով Մոսկվայում, կատարելապես տիրապետելով ռուս լեզվին, շփվելով ռուս գրական առաջավոր շրջանների հետ, Շահազիզը որոշակիորեն կրել է ռուս 60-ականների բարերար ազդեցությունը և իր ստեղծագործություններում յուրովի արձագանքել նրանց գաղափարներին, մեջբերումներ է արել Չերնիշևսկու երկերից, հրապուրվել է Դոբրոլյուբովի ու Նեկրասովի պոեզիայով և թարգմանել այդ հեղինակներից որոշ բանաստեղծական ստղեր: Շահազիզը պատկանում է 60-ական թվականների հայ երիտասարդության այն թևին, որը եռանդուն կերպով հետևել է «Սովրեմեննիկին» և նրա մեջ արծարծվող գրա-

կան, քաղաքական ու հասարակական հրատարակչերին:

Ինչպես հայտնի է, թե՛ «Սովրեմեննիկի» և թե՛ սոս-
հասարակ այդ շրջանի ամենամեծ ռուս բանաստեղծը
Նեկրասովն էր, որով ողբեշնչվել և որի աղղեցությունը
կրել է Սմբատ Շահազիզը: Իր պոետական դավանանքը,
իր ըմբռնումը պոեզիայի հասարակական դերի ու նշա-
նակության մասին Նեկրասովը փայլուն կերպով ար-
տահայտել է իր «Պոետն ու քաղաքացին» բանաստեղ-
ծության մեջ:

Будь гражданин! служба искусству,
Для блага ближнего живи,
Свой гений подчиняя чувству
Всеобнимающей Любви...

Поэтом можешь ты не быть,
Но гражданином быть обязан.
А что такое гражданин?
Отечества достойный сын¹.

Նեկրասովի այս բանաստեղծությունը 50—60-ական
թվականների գրական սերնդի մանիֆեստն էր, ռևոլյու-
ցիոն-դեմոկրատական պոեզիայի ուղենիշը: Ամբողջո-
վին ժխտելով ռեակցիոն ու վերացական պոեզիան, Նեկ-
րասովն առաջադրում է ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական
պոեզիայի իր ծրագիրը: 60-ական թվականների իր
ստեղծագործություններում Շահազիզը որոշակիորեն

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том II, Москва, 1948, стр. 11—12.

արձագանքում է նեկրասովին, դառնալով քաղաքացիական պոեզիայի արտահայտիչներից մեկը հայ գրականության մեջ: «Բռնավոր սուլթան» բանաստեղծության մեջ Շահազիզը ջերմորեն արձագանքում է նեկրասովի «Պոետն ու քաղաքացին» բանաստեղծության գաղափարներին.

Եվ այժմ պոետն այլ երազում չէ,
Որ նա որդի էր վերին երկնի,
Եվ նորա հոգին պիտո է լռե.
Ուր բան էր վատթար խեղճության ազգի.
Եվ թե ծնել էր, որ լինի թարգման
Քաղցր մեղկության և անգործության.
Եվ, ոգևորված, քնարի հետ խոսեր,
Երբ նա երգում էր միայն գինի և սեր,—
Ո՛չ, նա փոխել էր այդ ծուռ գաղափար,
Նա բաժանորդ է ազգի ցավի հետ.
Եվ ահա այս խոսքս թնդում է Քնար,
Նա՛խ հաղափացի, և ապա՝ պոետ:

«Նախ քաղաքացի, և ապա՝ պոետ» դավանանքն ուղեցուց է եղել Շահազիզի համար: Այդ մասին է վկայում նրա «Լեռնի վիշտը և զանազան բանաստեղծություններ» ժողովածուն: «Պոետ, նյութապաշտ և քաղաքացի» բնորոշ վերնագիրը կրող բանաստեղծության մեջ Շահազիզը կրկին անդրադառնում է նույն հարցին, ընդգրծելով հասարակական կյանքում դրողի ներգործունեությունը.

Ե՛կ, պոետ, քաղաք, այնտեղ գո՛րծ գործիր,
Հասարակի բախտն ու օգուտն երգի՛ր,
Դու այն ժամանակ անդամ ես ազգի,

¹ Մ. Շահազիզ, Երեւոյ, Երևան, 1947, էջ 65—66:

Եվ արժանի ես մեր սուրբ հարգանքի—
Այս Քաղաքացին ասաց սլոնտին,
Շտապ քայլերով գնաց յուր գործին՝:

Նեկրասովի աղդեցության հետքերը պարզ կերպով
Այսինքն է նկատել Շահազիզի նաև այլ բանաստեղծու-
թյուններում, ինչպես և նրա նշանավոր «Լեոնի վիշտը»
պոեմում: Այդ պոեմի նախերգանքում Շահազիզը գրում
է, որ իր «մտածության նյութը» «հասարակական ծանր
պիտույքն» է: Անդրադառնալով տիրոջ կարգերի դեմ
բարձրացած մասսայական դժգոհություններին, ընդ-
վրդումներին, Շահազիզը կոչ է անում իր ժողովրդին,
նրա առաջավոր, լավագույն զավակներին.

Թո՛ղ քաղաքական մեծամեծ գործեր
Այսօր շանցանեն ձեզ համար ունայն...

Պատահական չէ, որ Շահազիզի «Լեոնի վիշտը»
բանաստեղծությունների ժողովածուի դեմ ելան ժամա-
նակի ուսակցիոն ուժերը, լրտեսագրեր գրեցին նրա մա-
սին, պահանջեցին արգելել այդ ժողովածուն, որպես
Նալբանդյանի գաղափարների ոգով գրված գիրք:

Շահազիզի հետևյալ տողերում որոշակի երևում է
Նալբանդյանի «Աղատություն» բանաստեղծության ար-
ձագանքը.

Ո՛վ աղատություն, սուրբ արտորական,
Զոհելու եմ քեզ իմ անձս հավիտյան,
Թո՛ղ ստրկացած դարերով մարդիկ
Դենեն իմ վերա նղովքի կնիք:
Թո՛ղ սրե շար լեզուն անգոր թշնամին,
Թափելով վերաս թունավոր սլաքներ,
Ես պիտի խնդրեմ, ա՛ղգ իմ լալագին,

¹ Ս. Շահազիզ, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 90:

Ունակոխ հղած քո իրավունքներ
 Ոչ որ չէ՝ կարող հոգուս նպատակ
 Ճնշել, խորտակել բռնության զենքով.
 Ոչ սո՛ւր, ոչ արյո՛ւն, ոչ բա՛նտ, ոչ կայծա՛կ,
 Ոչ նո՛ւյնիսկ գեհնն մշտավառ բոցով¹:

Շահազիզը դեմ էր, այսպես կոչված, «մաքուր» արվեստի տեսությանը: Իր ստեղծագործություններում նա ամենուրեք պնդել է, որ արվեստը պետք է ծառայի հասարակական կարիքներին, որ կյանքից դուրս չկա և չի կարող լինել իսկական արվեստ, իսկական գրականություն:

Իր ստեղծագործությունների մեջ նա ձգտել է պատկերել ժողովրդի կյանքը, երգել նրա քրտնաջան, արդար աշխատանքը.

Ես լսեցի խոր հառաչանք,
 Եվ վիշա հոգու, և դանդատ,
 Եվ լաց, և սուգ, և աղաչանք,
 Այն էր ա՛ղգ իմ հարագատ:
 Ես ուխտեցի լինել մշակ
 Հասարակաց պիտույքի.
 Երգե՛լ ուսա գործ և վաստակ,
 Արդար հացը այս կյանքի²,

Աշխատանքի ու աշխատավորի մոտիվը հայ պոեզիայի ամենաբնորոշ հատկանիշներից մեկն է: Այդ թեման Շահազիզը բարձրացնում է սոցիալական նոր պայմաններում, տալով նոր մեկնաբանություն:

Ռեակցիայի կատաղի հարձակումները 60-ական թվականների ռեյուզցիոն-դեմոկրատների վրա, վեր-

¹ Ս. Շահազիզ, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 41:

² Նույն տեղում, էջ 49:

ջիններին բանտարկությունն ու աքսորը, ինչպես շատ դեմոկրատ գրողների, Շահազիզին նույնպես ընկճում են, և նա հետզհետե նահանջում է դեմոկրատական դիրքերից, դառնում ավելի լուսկյաց, ավելի պասսիվ գրական-հասարակական ասպարեղում, միայն առանձին դեպքերում հիշեցնելով 60-ական թվականների վերելքի տարիների իր ստեղծագործությունները:

Շահազիզը հայ գրականության պատմության մեջ մնացել է որպես 60-ական թվականների հայրենասեր բանաստեղծ և որպես այդպիսին նա իր սրռակի ազդեցությունն է ունեցել հայ բանաստեղծների հետագա սերնդի վրա: Իզուր չէ, որ Շահազիզի հիշատակին նվիրած բանաստեղծության մեջ Հովհ. Հովհաննիսյանը գրում է.

Դու ներշնչեցիր մեզ մի հույս դողարիկ,
Թե մեր փրկության օրն էլ շուտ կգա.
Անկեղծ սիրեցիր դու քո հայրենիք,
Նա, աղնի՞վ երգիչ, քեզ չի մոռանա¹:

* * *

Անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին ինքնուրույն և թարգմանական բանաստեղծություններով «Հյուսիսափայլ»-ի էջերում հանդես է եկել Գևորգ Բարխուդարյանը: Լիրիկական բանաստեղծությունների կողքին Բարխուդարյանը թողել է նաև բաղմամբով թարգմանություններ եվրոպական և ռուս բանաստեղծների ստեղծագործություններից: Բարխուդարյանն առաջին հայ բանաստեղծն է, որ 60—70-ական թվականներին թարգ-

¹ Հ. Հովհաննիսյան, Բանաստեղծություններ, Վաղարշապատ, 1908, էջ 72:

մանել է հունդարական ռեուլյուցիոն բանաստեղծ Շան-դոր Պետեֆիի մի շարք բանաստեղծությունները: Բարխուդարյանի թարգմանությունները «Հյուսիսսփայլ»-ի էջերում տպագրվել են Պուշկինի լիբլիական երգերը: Նա հաջող կերպով թարգմանել է նաև Լերմոնտովի մի շարք բանաստեղծությունները, այդ թվում նաև նրա հայտնի «Երեք արմավենին», «Լենճը», «Դարչալի կիրճը» և այլն:

Լինելով «Հյուսիսսփայլ»-ի աշխատակիցն ու ջերմ սլաշտպանը, Բարխուդարյանը միաժամանակ եռանդուն կերպով հետևել է «Սուրեմենիկ» ամսագրին և նրա խմբագիր Նեկրասովի ստեղծագործություններին: 1878 թվականի սկզբներին Բարխուդարյանը «Փորձ» ամսագրում տպագրում է «...ցի հիշատակին» մի բանաստեղծություն, որի վերնագրի տակ փակագծում գրված է «Նմանություն Նեկրասովին»: Դժվար չէ կռահել, որ դա Նեկրասովի «Դորբոլյուբովի հիշատակին» վերնագիրը կրող բանաստեղծության վերափոխությունն է: Հեղինակը պահպանել է Նեկրասովի բանաստեղծության ընդհանուր ոգին, արտահայտչական որոշ ձևերը, կրկնել նույնիսկ առանձին տողեր: Երկու տասնյակ տարի հետո հրապարակելով իր «Բանաստեղծություններին» ժողովածուն և ղետելելով այնտեղ այդ բանաստեղծությունը, Բարխուդարյանն այս անգամ վերնագրում է այն «Մ: Ն....-ցի հիշատակին», այսինքն՝ «Միքայել Նալբանդյանցի հիշատակին»: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Բարխուդարյանն իր այդ բանաստեղծությունը նվիրել է Նալբանդյանին: Ռուսական մամուլը 70-ական թվականներին արդեն նշել է, որ Նալբանդյանը հայկական Դորբոլյուբովն է: Եվ, հետևելով Նեկրասովի «Դորբոլյուբովի հիշատակին» բանաստեղծու-

թյան օրինակին, Բարխուդարյանը, կարծես մի անգամ
ևս սիմվոլիկ կերպով ընդգծել է Դոբրոլյուբովի և Նալ-
բանդյանի գաղափարական հարազատությունը:

70-ական թվականների հայ պոեզիայի վրա Նեկ-
րասովի ունեցած ազդեցության ցայտուն արտահայ-
տություններից մեկն է Բարխուդարյանի «Մ. Ն...-ցի
հիշատակին» բանաստեղծությունը և ահա թե ինչու
մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել այն.

«Մ. Ն. ...ՑԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ»

(Նմանություն Նեկրասովին)

Մահկանացու աշխարհ՝ հկար,
Բայց երբ մեռար—անմահացար:
Քո հիշատակը թանկագին
Անջինջ և սուրբ է մեղ համար,
Քեզպաններին կարոտագին
Վաղուց սպասում էր հայ աշխարհ:
Բոլոր կյանքդ նվիրեցիր
Ճղբայրներիդ բարօրության,
Վստահաբար մաքառեցիր
Խավարի դեմ տգիտության.
Իրրև լույս աստղ երևեցար
Հորիզոնի վրա հայություն,
Ավետելով օրը պայծառ
Հայոց ազգի վերածնության:
Ափսոս, որ քեզ չէր վիճակված,
Տեսնել քո իղձը կատարված:
Անգույժ մահը անժամանակ
Հափշտակեց քեղ մեզանից,
Մինչ սուրբ դորժին տալ հաղթանակ
Սպասում էինք մենք քեզանից:
Մայր հայրենի՛ք, ողբա՛ և լա՛,
Որ նորա պես որդի կորցրիր.

Բայց սիրտդ թող հալարաւանա,
Որ նրա պեսին աշխարհ բերիր.
Որովհետեւ օտար մարդիկ
Կարծում էին, թէ հայ մայրեր
Ընդունակ չեն ծնել որդի,
Ազգի համար անձնանշներ¹:

Նեկրասովի նմանությամբ Բարխուդարյանը փորձել է գրել սատիրական բանաստեղծություններ: Դրանց մեջ համեմատաբար հաջող կարելի է համարել «Բարեսիրտ մարդը», որն ամբողջովին ներշնչված է Նեկրասովի «Բարոյական մարդը» և նրա սատիրական մշուս բանաստեղծություններին ոգով:

Ես քնում եմ տաք անկողնում,
Երբեք ցրտից չեմ կոնկոռնում,
Փորս կուշտ է, սիրտս ուրախ,
Երբեք քաշում չեմ ախ ու վախ:

Տունս պատրաստ գեղեցիկաշեն,
Կահ-կարասիքս թանկ արժեն,
Եվ ամեն օր խնջույք, երգ, պար
Չեն պակասում տանս իսկապա:

Բայց կան, որոնք շունին տար շոր,
Ման են զալիս բորիկ, տկոթ.
Չոր հացին էլ կարոտ են միշտ,
Նոցա կյանքն է անընդհատ վիշտ:

Բայց ո՞ր մեկին հաց տամ, օգնեմ.
Անշափ շատ են, ես կը հոգնեմ:
Շատ մտածել զուր է, չարժն'.
Նոցա հոգան էլ աստված քաշեմ²:

¹ «Փորձ», Բ. տարի, 1877—78, № 3, և Գ. Բարխուդարյան, Բանաստեղծություններ, Թիֆլիս, 1897, էջ 83:

² «Լուսն», 1902, № 1, էջ 66:

* * *

Իր գրական գործունեության առաջին շրջանում հայ մեծանուն վիպասան Բաֆֆին հանդես է եկել մեծ մասամբ որպես բանաստեղծ։ 1874 թվականին նա հրապարակում է իր բանաստեղծությունների առաջին հատորը՝ «Փունջ» վերնագրով։ Նույն թվականին լույս է տեսնում «Փունջ»-ի երկրորդ հատորը, որտեղ չափածո ստեղծագործությունների հետ միասին ղետեղված էին նաև արձակ երկեր։ Հետագա տարիներին ևս նա շարունակել է գրել բանաստեղծություններ, որոնց մի ղգալի մասը տպագրել է հայ պարբերական մամուլի էջերում 70—80-ական թվականներին։

Գրական քննադատությունը քիչ է խոսել Բաֆֆի-բանաստեղծի մասին. մեծ վիպասանը ստվերի մեջ է թողել բանաստեղծ Բաֆֆուն։ Բայց մեր կարծիքով չի կարելի ամբողջական պատկերացում ունենալ 60—70-ական թվականների հայ պոեզիայի մասին, առանց անդրադառնալու Բաֆֆու չափածո երկերին։

1852 թվականին Բաֆֆին ընդունվում է Թիֆլիսի ռուսական դիմնադրիան։ Գիմնազիայի տարիները Բաֆֆու համար խոշոր նշանակություն են ունենում։ Այդ տարիներին է, որ նա լարված ուսումնասիրում է ռուսերենը, հիմնովին ծանոթանում ռուս հարուստ գրականությանը։ Պուշկինը, Լերմոնտովը, Նեկրասովը, Տուրգենևը դառնում են նրա սիրելի գրողները։

Երբ 1858 թվականին Մոսկվայում նաղարչանի և Նալբանդյանի խմբագրությամբ սկսում է լույս տեսնել «Հյուսիսափայլ»-ը, Բաֆֆին կապ է հաստատում նրա խմբագրության հետ և «Հյուսիսափայլ»-ում տպագրում իր «Աղթամարա վանքը» աշխատությունը, որի մեջ էր

նաև «Զա՛յն տուր, ո՛վ ծովակ» նշանավոր բանաստեղծությունը: «Հյուսիսափայլ»-ի էջերում տպագրված Նալբանդյանի բանաստեղծությունները, հոդվածները, օրագրերը խոր տպավորություն են թողնում Բաֆֆու վրա և նա իր ամբողջ կյանքում անսահման երախտագիտություն է ցուցաբերում Նալբանդյանի գրական ժառանգության, նրա պայծառ հիշատակի հանդեպ: Պատահական չէ, որ Բաֆֆին իր առաջին վեպը՝ «Սալբի»-ն նվիրել է Միքայել Նալբանդյանի հիշատակին: Բաֆֆին գրել է. «Անմահ Մ. Նալբանդյանցի միշտ օրհնյալ հիշատակին խորին մեծադեմքով նվեր: Ինձ քաղցր էր այդ պաշտելի Տղամարդի հավիտենական հիշատակը հարգել՝ իմ աշխատությանց երախտյորիքը նորան ընծայելով: Թեպետ «Սալբի»-ի հեղինակը չէ ունեցել պատվելի հանգուցելու հետ խիստ մոտավոր ծանոթություն, բայց բանի կա և կապրի հայուց լեզուն և գրականությունը. Մ. Նալբանդյանցի անմահ հիշատակը միշտ կունենա լուր զգալի համակրությունքը ամեն մի հայի սրտում՝ մինչև դարերի վերջը»¹:

Բաֆֆին հանգես է բերել մեծ հետաքրքրություն ոչ միայն Նալբանդյանի, այլև ռուս ազատագրական շարժման, սեղլուցիոն-դեմոկրատական մտքի մեծ ներկայացուցիչներ՝ Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի նկատմամբ. իր գրական-հրապարակախոսական հոդվածներում հենվել է նրանց ստեղծագործությունների վրա, մեջբերումներ է կատարել նրանցից:

Քանի որ քննադատությունը չի անդրադարձել Բաֆֆու պոեզիային, ուստի և ուսումնասիրության նյութ չեն դարձել այդ պոեզիայի մի քանի առանձնահատկու-

¹ Բ ա ֆ ֆ ի. Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1953, էջ 52:

թյունները, նրա կրած ազդեցությունները: Բաֆֆին թե՛ իր բանաստեղծություններում և թե՛ իր քննադատական հոդվածներում որոշակի ընդգծել է պոեզիայի հասարակական դերն ու նշանակութունը. նա դեմ է եղել, այսպես կոչված, «մաքուր արվեստի» թեորիային և հենց «Փունջ»-ի առաջին հատորի առաջաբանում նշել է, որ նպատակ է դրել հասարակական կյանքի անարդարություններն ու այլանդակությունները քննադատելու: «Շո, գրում է Բաֆֆին,— ներկայացնում եմ ձեզ մի ալբոմ, ուր դու կտեսնես վանազան այլանդակված պատկերներ՝ յուրյանց բարոյական և մտավոր տգեղություններով.— դոքա մեր հասարակական կյանքի տիպերն են: Իսկ իմ երգերն—արձագանք են դառն հառաչանքի.... Գուցե ոմանք կդատապարտեն մեր բացասական ուղղությունը. չնկատելով որևիցե ուրախալի երևույթ մեր ներկայացրած պատկերների մեջ: Բայց թող մեր անձնախաբեությունը շմոլորեցնե մեզ, մենք ուրախալի ոչինչ չունենք»:

Իր բանաստեղծություններում ու պոեմներում Բաֆֆին անդրադառնում է սոցիալական անարդարություններին, հայ աշխատավորության ճնշված ու հալածված վիճակին, վերնախավերի աշխուղակ բարքերին, պատմական հերոսական անձանց պատկերմանը, ինչպես և օտարերկրյա հալածանքների դեմ ուղղված ցասումնալի անցքերին: Խոսելով հայ իրականության ծանր ու վատթար վիճակի մասին, Բաֆֆին իր մի բանաստեղծության մեջ 1871 թվականին գրել է.

Տիրում է խավար և աղքատություն,
Մշակը թշվառ գարծում է՝, գործում,
Աղան խլում է դառն աշխատանքը,
Նորա արյունը՝ քամում է, ծծում...:

¹ Բ ա ֆ ֆ ի, Փունջ, հատոր 1, Թիֆլիս, 1874, էջ 178:

Ռուս բանաստեղծները, հատկապես Պուշկինը, Լերմոնտովը, Նեկրասովը մեծապես նպաստել են բանաստեղծ Բաֆիու ստեղծագործական մտորումներին: Դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբներին ռուս գրական քննադատությունը նշել է, որ Բաֆին մեկն է հայ այն գրողներից, որ քաջ ծանոթ է ռուս գրականությանը: Այսպես, օրինակ, ռուս գրականագետ Ն. Ս. Նեկրասովյան Բաֆիու մասին կարգացած դասախոսության մեջ, ապա նաև 1892 թվականին տպագրած «Армянский писатель Раффи» ծավալուն հոդվածում գրում է, որ Բաֆին «շատ լավ գիտեր ռուսաց գրականությունը Պուշկինից սկսած և թարգմանել է Տուրգենևի «Արձակ բանաստեղծությունները»¹:

Ռուս գրողներից ուշագրավ ու հետաքրքիր է հատկապես Նեկրասովի ազդեցությունը բանաստեղծ Բաֆիու սովետական ստեղծագործությունների վրա: Բացի նեկրասովյան բնորոշ մոտիվները շոշափելուց, Բաֆին ոգեշնչվել է Նեկրասովի առանձին բանաստեղծությունների սոցիալական խորը բովանդակությամբ:

1872 թվականին Բաֆին գրում է «Դայակ» խորագրով ծավալուն մի բանաստեղծություն: Վերջինիս ստեղծման արվեստը ցույց է տալիս, որ դա Նեկրասովի «Песня Еремушке» բանաստեղծության վերափոխված թարգմանությունն է:

Նեկրասովի այդ բանաստեղծությունը ինչպես ռուս իրականության մեջ, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների առաջավոր շրջաններում լայն ընդունելություն գտավ: Բանաստեղծության էմոցիոնալ հսկայական ուժը, սոսկալիկ վառ գույները, հակացարական ուժեղ տրամա-

¹ „Мир божий“, 1892, № 2.

դրությունը, վարակիչ պարզությունը, այն դարձրին ունեւորացիոն երիտասարդութեան սիրելի երգը: Դոբրոլյուբովը հրճվանքով է նշել այդ երգի մեծ հաջողությունը և նպաստել, որ նա ավելի լայն տարածում գտնի ժողովրդի մեջ: Իր ծանոթներից մեկին ուղղած նամակում նա գրել է. «Նեկրասովի «Նրեմուշկայի երգը», որ տպագրւած է «Սովրեմեննիկի» սեպտեմբերի համարում, ասովորի բերանացի և հանձնարարի բոլորին, ում ճանաչում ես, որ նրանք նույնպէս բերանացի անեն... Հիշիր և սիրիր այդ բանաստեղծությունը, դա անշափ մոտ է երիտասարդութեան սրտին...»¹:

Բաֆֆին տեսնելով այդ հուղիչ երգի հասարակական լայն արձագանքը և ձգտելով իր ժողովրդին ևս նրան հաղորդակից դարձնել, հայացնում է այն, պահպանելով բանաստեղծութեան սյուսեն, բովանդակությունը, քաղաքական սրությունը: Նեկրասովի բանաստեղծութեան մեջ նկարագրւած անցորդը դիմելով կառապանին, ասում է, թե խիստ շոգ է և այլևս հնարավոր չէ ճանապարհը շարունակել, թե ողջ գլուղը դաշտում է և միայն.

У двора у постоялого
Только нянюшка сидит,
Закачав ребенка малого,
И сама почти что спит;
Через силу тянет песенку,
Да, зевая, крестит рот.
Сел я рядом с ней на лесенку,
Няня дремлет и поет².

¹ Н. Г. Чернышевский, Материалы для биографии Н. А. Добролюбова, том I, 1890, стр. 534.

² Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том II, Москва, 1948, стр. 56.

Րաֆֆու բանաստեղծութեան մեջ պառաւ գայակը, օրորոցի մօտ նստած, հորանջելով, համարյա նույն երգն է երգում: Որոշակի հետեւելով Նեկրասովի ալդ բանաստեղծութեանը, Րաֆֆին գրում է.

Ժամն էր կեսօրվա: Շնչաւորքն արդեն
Կըհանգստանային արեւի տոթեն:
Խըճիթի գրանը ճապով ուռնին
Թել թել ստերով սփռում էր հովանին:

Այնտեղ նստած էր պառաւ գայակը,
Եւ օրորում էր բնած զաւակը,
Մերթ հորանջելով և մերթ նիրհելով
Եղանակում էր երգը, երգելով.—¹

Նեկրասովի գայակը օրորոցի իր հին երգում խրատում է երեխային, որ հարկաւոր է պահպանել հնօրյա սովորութեւնները, կյանքում խոնարհ լինել, հարուստների, ուժեղների, մեծաւորների առաջ գլուխ թեքել, նրանց հետ խաղաղ ապրել, որպէսզի դառն շանցնեն սեփական օրերը:

Րաֆֆու բանաստեղծութեան մեջ պառաւ գայակը նույնպէս իր խրատներն ավարտում է համարյա նույն նանման մտքեր արտահայտող խոսքերով.

Երբ որ դու մտնելու լինես
Կյանքի մեջ աշխարհային,
Պատվե՛ ծերի դու ալիքը,
Հսե՛ նորա խրատին:
Պահպանի՛ր դու մեր պապերի
Սրենքն ու ավանդութուն,
Դուրսդ ծըռե քեզնից մեծին,
Չունենաս հպարտութուն:

¹ Բ ա Ֆ ֆ ի. Փռնճ, հատոր 1, Թիֆլիս, 1874, էջ 285:

Դոցանով դու կը վայելես
 Սրեր հանգիստ և պայծառ,
 Քնի՛, քնի՛, սիրուն թռչնակ,
 Քո մոր սրտին մխիթար:

Նեկրասովի անծանոթ ուղևորը մոտենալով դայակին, խնդրում է նրան քնել, իսկ երեխային օրորելը իրեն թողնել: Դայակը համաձայնում է, բայց խնդրում է ուղեկցին երգել, որպեսզի երեխան հանգիստ քնի: Ուղևորը պատասխանում է.

— Как не спеть! спую, родимая.
 Только, знаешь, не твою.
 У меня своя, любимая...
 «Баю-баюшки баю!...»

Բաֆֆու երիտասարդ ուղևորը նույնպես մոտենում է դայակին ու ասում նրան.

— Թո՛ղ ինձ, դայակ, ևս օրորեմ,
 Դու հոգնել ես, դու քնի՛:
 «Բայց դու տրդին նանիկ ասա՛»,
 Որ քնիցը չըզարթնի»:
 — Նանիկ կասեմ, դու հանգիստ կա՛ց,
 Բայց ոչ քո երգի նման:
 Պառավր նիրհեց: Ուղևորը
 Սկսեց օրորել տղան...

Նեկրասովի ուղևորը նոր խրատներ է տալիս երեխային, որպեսզի նա չհետևի հին սովորություններին, օրենքներին, այլ կյանք մտնելով պայքարի ազատության, եղբայրության, հավասարության համար, ընդդեմ ճնշման, կեղծիքի, հանուն արդար աշխատանքի, և այլն:

Բաֆֆուս ուղևորը նույնպէս օրորոցի երգում կրկնում է Նեկրասովի ուղևորի հանդուգն ու ազատամիտ խոսքերը, երբեմն վերափոխված, երբեմն էլ համարյա բառացի թարգմանութեամբ։ Ահա Բաֆֆուս երիտասարդ ուղևորի օրորոցի երգի խրատական խոսքերը.

— Մի՛ հետեիր դու փտած, հնացած՝
Հիմար պապերիդ ծուռ օրինակին,
Մի՛ հարմարիր ըս մանուկ ուժերը
Դու եւանդամուկ նոցա ճաշակին։

— Զի նոցա անշարժ մտքի ծնունդը
Խաւար կյանքի է արտադրութուն,
Ծաղկի՛ր նոր կյանքով, նոր հոգով, սրտով,
Տո՛ւր նորանց նոր ձև և նոր զորութուն։

— Մի՛ խեղդիր ըս մեջ ձգտողութունը
Մարդկային ազատ հառաջադիմութեան,
Տո՛ւր նորանց աճել, ազատ զարգանալ,
Պահանջմունքի հետ ազատ բնութեան։

— Առանց երկյուղի, համարձակ, վստահ,
Սորվե՛ իրական կյանքի պետքերին,
Դիտութուն, արհեստ կոշվում են նոքա,
Մի՛ զոհիր նորանց տխմար կրքերին։

— Եվ հերոսական դառն ատելութեամբ
Նախապաշարմանց դու փշրե՛ շղթան,
Հեռո՛ւ, վաղեմի սուտ ցնորքներին,
Պաշտպան կանգնի՛ր միշտ ճշմարտութեան։

— Կըլինես, այո՛, մի նոր երևույթ
Բո անբախտացած, խեղճ հայրենիքին,
Կըտաս մի նոր զարկ, զա՛րկ զեպի հառաջ
Թույլ—անշարժական նորա կյանքին։

Բացահայտ է, որ Բաֆֆին աղատ թարգմանելով Նեկրասովի «Песня Еремушке» բանաստեղծությունը, 70-ական թվականներին հայ իրականության մեջ որոշակի պայքարի կոչ է անում հին, փտած օրենքների, նախապաշարոսների, անարդարության դեմ և դիմում է երիտասարդ նոր սերնդին, որ նա փշրի շղթան անշարժական կյանքի ու վարկ տա հայրենիքի առաջադիմությանը:

Նեկրասովի «Երեմուշկայի երգը» բանաստեղծությունը հետևյալ տողերով է վերջանում.

И тогда-то... Вдруг проснулося
И заплакало дитя.
Няня быстро встрепелулася
И взяла его, крестя.

«Покормись, родимый, грудкою!
Сыт?... Ну, баюшки-баю!»
И запела над малюткою
Снова песенку свою...

Բաֆֆին այս տողերը համարյա բառացի թարգմանել է.

Ծվ այն ժամանակ... Ուղևորն յուր
Չավարտեց խոսքը: Հանկարծ Լրեխան
Ծրվաց ճշալով, դարթեցավ քնեն.
Դայակը կրկին օրորեց նորան,
Կրկին հին երգը սկսավ երգել,
Ծվ յուր գոգի մեջ փայփայել, գրկել:

Նեկրասովի ազդեցության որոշակի արտահայտությունները նկատելի են Բաֆֆու «Խրատ հայ բանաստեղծին», «Պոեմտ» և այլն բանաստեղծությունների վրա: Բայց առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա

«Մառա» պոեմը, որը գրված է Նեկրասովի «Մաշա» պոեմի նմանությամբ: «Մաշան» Նեկրասովի լավագույն գրվածքներից է: Գրական քննադատությունը վաղուց նշել է, որ այդ պոեմը ուսուցիչական պոեմի փայլուն նվաճումներից մեկն է: Ուշագրավ է հատկապես գեղջիկուհի Մաշայի կերպարը, որը ողբերգական ժամանակի առաջավոր գաղափարներով, ամբողջովին տառված է գյուղի հասարակական հոգսերով: Չնայած իր երիտասարդ տարիքին, նա խորապես պիտակցում է իրեն շրջապատող ճորտ գյուղացիության ծանր վիճակը, «աղքատների հետ նա մտերմանում» ու «սիրտում է նրանց»: Մաշան մարմնավորում է հայրենասեր կնոջ հմայիչ կերպարը և այդ կերպարի մեջ է, որ հետզհետե բացահայտվում են իր հայրենիքի հոգսերով մտահոգված ուսուցիչական կնոջ փայլուն հատկանիշները: «Մաշա» պոեմը հայրենասիրական հուզիչ մի երկ է, որ քննադատների վրա թողնում է անջնջելի տպավորություն:

Նեկրասովի այդ երկը ողբերգական է երիտասարդ Բաֆֆուն, և նա «Մաշա»-ի հետեւությունները գրել է իր «Մառա» պոեմը: Սյուժետային կառուցվածքը, կերպարների հոգեբանական վիճակները, բնության շատ տեսարաններ ուղղակի հիշեցնում են Նեկրասովի պոեմը: «Մառա»-ն նույն ձևով է սկսվում, ինչպես և «Մաշա»-ն: Իր պոեմի նախերգանքում Նեկրասովը նկարագրում է հերոսի վերադարձը հայրենիք:

Родина — мать! я душою смирился,
Любящим сыном к тебе воротился.

Բաֆֆուն հերոսը համարյա նույն խոսքերով է դիմում հայրենիքին.

Սո շատ տանջվեցա... հոգնեցա իսպառ....
Այժմ հաշտվում եմ բախտիս հետ թշվառ,
Դեպի քեզ, Պարսկաստան, հայրենիք անգին,
Տարագիր որդիդ դառնում է կրրկին:

Նեկրասովի հերոսուհին՝ Սաշան 16 տարեկան է,
նա դեռ չգիտե, թե ինչ են կյանքի դաժնություններն ու
ցավերը, դեռատի աղջիկը դեռ նոր է փթթում ու հասու-
նանում.

Но сохраняется дольше в глуши
Первоначальная ясность души.
Рдеет румянец и ярче и краше...
Мило и молодо дитятко ваше,—
Саша не знает забот и страстей,
А уж шестнадцать исполнилось ей...

Բաֆու հերոսուհին նույն տարիքն և նույն զգաց-
մունքներն ունի, ինչ որ Նեկրասովի Սաշան.

Որպես վայրենի՝ ճոխ, անփուլթ ծաղիկ
Աճում էր նոցա դեռահաս աղջիկ,
Նա շուներ կրրբեր, չգիտեր հոգսեր,
Նորան ծանոթ չէր՝ ինչ է արդյոք սեր,
Արդեն տասն և վեց լրացավ տարին,
Զբգիտեր աշխարհի նա «չարն ու բարին»...

Դժվար չէ նկատել, որ Բաֆու այս տողերը Նեկրա-
սովի վերը բերած տողերի աղատ թարգմանությունն է:
Սաշայի ասլրումները նկարագրելիս Նեկրասովը
գրում է.

Поле идешь — все цветы да цветы,
В небо глядишь — с голубой высоты...
Думает Саша: — безумно роптанье...
Жизни кругом разлитой ликование.

Բաֆֆու Սառան բնության ազատ գրկում նույն ձևով
է ընկալում իր շրջապատը.

Շնչում է ազատ Սառայի կուրծքը,
«Ինչ հրաշալի է աստուծո գործքը...»
Նայում է շուրջը—բոլորը ծաղկունք,
Անուշ ցնծությամբ երգում են թռչունք:

Նեկրասովի պոեմում կարգում ենք.

Только у мельницы злится река:
Нет ей простора.. неволя горька!
Бедная! как она вырваться хочет!
Брызжется пеной, бурлит и клокочет...

Նույնանման պատկեր մենք տեսնում ենք Բաֆֆու
պոեմում.

Պարկը շալակին դեռ նոր գյուղացին
Տանում է աղալու պարենն յուր հացին.
Գոռում է ջաղաց, թունդ ժայթքում է ջուր,
Եվ բամբակի նման սպիտակ փրփուր:

Երկու պոեմների մեջ շատ պատկերներ, նկարագրու-
թյուններ, հոգեբանական վիճակներ նույնանման են:
Բաֆֆու հերոսուհին դա նույն Սաշան է հայ իրականու-
թյան մեջ, հարմարեցրած տեղի սովորություններին ու
բարքերին: Սաշայի պես Սառան գործունյա է, արթուն
իր շրջապատի նկատմամբ, անհանգիստ: Գյուղի աշխա-
տանքի ետուն ժամին նա իր ծնողների մոտ է, օգնում է
ներանց, թեթևացնում նրանց ծանր աշխատանքը:

Նեկրասովի Սաշան ծանոթանում է ազնվական Լև
Ագարինին, նրանք բարեկամանում են և անվերջ զրու-
ցում.

Право, как песня слова выходили.
Господи! сколько они говорили!

Բաֆֆու Սառայի հետ ծանոթանում է գյուղի Մե-
լիֆի որդին և

Նստում են նոքա, խոսում են նոքա,
խոսում են... խոսում... բնավ վերջ չըկա:

Ի և Ագարինը մեկնում է գյուղից, և Սաշան դառ-
նում է մտախոհ, տխուր, անհանգիստ գիշերներ է
անցկացնում: Նույն ապրումներն է ունենում նաև Սա-
ռան, երբ Մելիֆի տղան մեկնում է «հեռու մի աշխարհ»:
Հետամնաց հայ իրականության մեջ Սառային հարկա-
դրում են ամուսնանալ շաիրաժ մարդու հետ. Սառան
ըմբոստանում է ծնողների կամքի, հին գյուղի բարքերի
ու սովորությունների դեմ և չի ուզում ամուսնանալ: Նա-
հապետական սովորությունների համաձայն դա ծանր
հանցանք էր, և ահա անբախտ աղջկան հարկադրում են
ամուսնանալ տանուտեր Մինասի որդու հետ: Սառան
թույն է խմում և եկեղեցում, ամուսնական ծիսակատա-
րության ժամանակ, մահանում: Սառային թաղում են, և

Քանի օրից և տ մի երիտասարդ
Սրտով վշտահար, դեմքով անզվարթ,
Գերեզմանի մի սև քարի վրա
Գրում է հետևյալ տխուր տողերը —

«Մինչ և՛րբ, դու խավար բռնակալություն,
Կրճնշես առտնին մեր ազատություն,
Մինչ և՛րբ մեզանից քո սև ճանկերը
Կըխլեն Սառայի նրման ղոհները...»

Բաֆֆու Սառան Նեկրասովի Սաշայի համեմատութեամբ դեռևս հետամնաց է, սահմանափակ: Նահապետական շրջապատն իր դաժան օրենքներով արգելք է հանդիսանում Սառայի ազատ, անկաշկանդ զարգացմանը, նրա երազանքների իրականացմանը, և, բնականորեն, նա չէր կարող հասնել Սաշայի իդեալական հասունությանը: Սառան զոհ է դառնում ասիական խավար ու բիրտ օրենքներին: Նրա մահը յուրովի ըմբոստացումն է տիրող կարգերի դեմ, կարգեր, որտեղ սերը, ազատությունը դեռևս շղթայված են ֆեոդալական կարծրացած օրենքներով:

Պետք է նշել, որ Բաֆֆին համարյա չի շոշափում Նեկրասովի պոեմում ծավալված իդեալական այն պայքարը, որ ի դեմս Լև Ադարինի, նա մղում է լիբերալիզմի դեմ. իդեալական այդ պայքարը դեռևս հող չունեի արևելյան հետամնաց այն իրականության մեջ, որտեղ գործում էին Բաֆֆու հերոսները:

Մենք անհրաժեշտ համարեցինք հանգամանորեն կանգ առնել Բաֆֆու «Դայակ» բանաստեղծության, ինչպես և «Սառա» պոեմի վրա, դրանց օրինակներով ցույց տալու համար, թե ուսմեծ բանաստեղծը ինչպիսի խոշոր ազդեցություն է թողել 60—70-ական թվականների հալ պոեզիայի վրա, թե ինչպես հայ բանաստեղծը, հետևելով Նեկրասովին, ստեղծել է սոցիալական լիարժեք ստեղծագործություններ հայ ընթերցողների համար:

* * *

Ռուս ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների վեհ դադափարներով խորապես ողեշնչվել, ստեղծագործական լիցք է ասացել հայ անվանի գրող-դեմոկրատ Ղազարոս Աղա-

յանը: Ռուս 60-ականների գործունեության ամենաեռուն շրջանում երիտասարդ Աղայանը գնում է Մոսկվա, ապա նաև Պետերբուրգ: Աղայանի մտավոր զարգացման, նրա դեմոկրատական հայացքների ձևավորման գործում վրձնաւան նշանակութուն են ունենում Մոսկվայում ու Պետերբուրգում անցկացրած տարիները: Այդ տարիները Աղայանը համարել է իր մտավոր զարգացման ոսկեդարը: Նա եռանդուն կերպով շփվում է ռուսացիոն տրամադրություններով համակված ռուս և լեհ երիտասարդության հետ, կլանված ընթերցում ամեն մի նոր գիրք, ուշադիր հետևում ժամանակի առաջավոր սարքերական հրատարակություններին: Խոսելով 60-ական թվականների Պետերբուրգում անցկացրած տարիների մասին, Աղայանը գրում է. «Իմ ինքնակրթության համար մենակ իմ ընդունակությանը չեմ սլարտական, այլ Պետերբուրգի մտավոր վերածնության շրջանին, այն բորբոքող և եռանդոտ կյանքին, որի մեջ չէի կարող չեփվել»¹:

Աղայանի վրա անջնջելի տպավորություն է թողնում 60-ական թվականների Պետերբուրգի մտավոր կյանքը: «Պետերբուրգի մտավոր կյանքի վերածնությունը,— գրում է Աղայանը,— նման էր մի հեղեղի»:

1902 թվականին, Ղազարոս Աղայանի դրական գործունեության 40-ամյակի առթիվ, Ստեփան Շահումյանը, հատուկ ճառով հանդես գալով, Աղայանին բնորոշել է որպես ժողովրդական, դեմոկրատ գրողի և հենց այդ կապակցությամբ էլ նա հանգամանորեն անդրադարձել է 60-ական թվականների ռուսացիոն-դեմոկրատների գործունեությանը:

¹ Ղ. Աղայան, Երկեր, հատոր 3, Երևան, 1940, էջ 83:

Աղայանի սոսկիայի, արձակի, հրապարակախոսության և մանկավարժական աշխատությունների վրա խոր կնիք են դրել ռուս ռեուլյուցիոն-դեմոկրատների գաղափարները: Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները և գրողի որդին՝ Մուշեղ Աղայանը, ռուս գրողներից Ղազարոս Աղայանն առանձնապես սիրում էր Նեկրասովին, Կոլցովին, Չերնիշևսկուն, Տուրգենևին, Գորկուն¹:

Անդրադառնալով բանաստեղծի հասարակական դերի ու նշանակության հարցին, Աղայանը իր մի հոդվածում գրում է. «Բանաստեղծի ցավը, վիշտը ժողովրդինն է, ինչպես և ժողովրդինը՝ նրանք: Նա ունի նույն հավատը, որ ունի ժողովուրդն անցյալի վերաբերությանմբ, նույն սերը, որ ունի ներկայումս և նույն հույսը, որ ունի ապագայի վերաբերությանմբ: Բանաստեղծը ժողովրդի լեզուն է, նրա սրտի հայտարարն ու թարգմանը: Վերջապես բանաստեղծը ժողովրդի ծնունդն է և ոչ ժողովուրդը բանաստեղծի»:

Այս սկզբունքով է ղեկավարվել Աղայանն իր ողջ գրական կյանքում: Նրա ստեղծագործության մեջ ցայտուն կերպով արտահայտվել են սերը դեպի ճնշված ու իրավազուրկ ժողովուրդը, նրա արդար աշխատանքը, նրա ըմբոստությունն ու բողոքը, ատելությունը դեպի շահագործողներն ու ճնշողները: Նեկրասովի «Ո՛վ է Ռուսիայում լավ ապրում» պոեմը, «Չհնձած արտը», «Սերմնացաններին» և այլ բանաստեղծություններ սիրելի ու հաճախ էին «Սերմնացանի» և «Ճախարակի» հեղինակ Աղայանին:

Նեկրասովը պարզ ու որոշակի նշում է, որ աշխա-

¹ «Նորհրդային գրականություն», 1939, № 3—4:

տավոր գյուղացու վաստակը թալանում են աջ ու ձախ,
խլում նրա ձեռքից ասլրուստի վերջին միջոցները:

Դու աշխատում ես մեն-մենակ,
Համա, հենց գո՛րծդ ավարտեցի՛ր՝
Կրգան հրեր փայտեցին՝
Աստվա՛ծ, ցա՛րն ու կալվածատեր:
Կա և չորրո՛րդը, հոգևառ,
Թաթարից չա՛ր մի անաստված —
Նա՛ հո՛ բաժին էլ չի տա քեզ,
Ամեն՛ բան կը լափի մենա՛կը:

Աղայանը նույն պատկերը տեսնում էր հայ գյուղում, ուր աղքատ գյուղացին գիշեր-ցերեկ աշխատում էր, բայց մի տուն լիքը երեխաները դարձյալ մերկ ու քաղցած էին:

Էլ ի՞նչ ասեմ, աստված, ինքըդ էլ լավ գիտես,
Թե ինչ պարտքի, պատուհասի մեջ եմ ես:
Գող-ավազակ մի կողմից են կողոպտում,
Պարտատերըս մյուս կողմից է ինձ խեղդում:
Դրանց ձեռքից եթե մի բան է մնում,
Այն էլ գայլի կամ ցալի է զոհ դառնում:
Մի տուն լիքը երեխեքս մերկ, քաղցած,
Տարին առատ, բայց ես չունիմ կորեկ հաց...²

Այսպես տրտնջում է հայ գյուղացին Աղայանի մոտ:
Նույն պատկերը մենք տեսնում ենք Աղայանի նշանավոր
«Ճախարակ» բանաստեղծության մեջ:

¹ Ն. Ա. Ն ե կ ր ա ս ո վ, Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ասլրում,
Թարգմ. Գ. Աբով, Երևան, 1946, էջ 54—55:

² Ա. Աղայան, Երկեր, հատոր 1, Երևան, 1947, էջ 53:

80-ական թվականների վերջերին հանգես է գալիս հայ բանաստեղծների մի նոր սերունդ՝ Հովհաննես Հովհաննիսյան, Ալեքսանդր Մատուրյան, Հովհաննես Թումանյան և ուրիշներ. այդ սերունդը շատ ավելի խորը, շատ ավելի լայն է ըմբռնում Նեկրաստովի հարուստ պոեզիայի էությունը, ոգին, նրա գեղարվեստական ձևերն ու առանձնահատկությունները:

Հայ կլասիկ բանաստեղծներից Հովհաննես Հովհաննիսյանը սերտ կապված էր ուսւ գրականության, ուսական պոեզիայի հետ և դաստիարակվել էր այդ պոեզիայի լավագույն տրադիցիաներով:

Նշանակալի է Հովհաննիսյանի դերը հայ իրականության մեջ Նեկրաստովի պոեզիայի մասսայականացման գործում: Նա առաջին նշանավոր հայ բանաստեղծն էր, որ թարգմանել է Նեկրաստովի երկերը:

Նեկրաստովի վիշտն ու թախիծը, որ պայմանավորված էին ցարական Ռուսաստանի դաժան իրականությամբ, խորթ չէին հայ առաջավոր պոետների նոր սերունդի և առաջին հերթին Հովհաննես Հովհաննիսյանի համար:

Հայ ժողովրդի կյանքը նույնքան ծանր էր, որքան և այն ժողովրդի կյանքը, որի տառապանքն ու պայքարը դարձել էին Նեկրաստովի պոեզիայի ոգին ու էությունը:

Հ. Հովհաննիսյանի վրա ուժեղ, անջնջելի տպավորություն է թողել Նեկրաստովի «Խորհրդածություններ շրամուտքի մոտ» բանաստեղծությունը, որի մեջ Նեկրաստովը հանձարեղ կերպով պատկերել է ուսւ ժողովրդի անհուն վիշտը, նրա հոգին մրկող հառաչանքը, հառաչանք, որը կարծես երգ էր դարձել ժողովրդի համար:

Բայց նախ լերհիշենք Նեկրասովի այդ բանաստեղծությունը:

Назови мне такую обитель,
Я такого угла не видал,
Где бы сеятель твой и хранитель,
Где бы русский мужик не стонал?
Стонет он по полям, по дорогам,
Стонет он по тюрьмам, по острогам,
В рудниках, на железной цепи;
Стонет он под овинном, под стогом,
Под телегой, ночуя в степи;
Стонет в собственном бедном домишке,
Свету божьего солнца не рад;
Стонет в каждом глухом городишке,
У подъезда судов и палат.
Выдь на Волгу: чей стон раздается
Над великою русской рекой?
Этот стон у нас песней зовется...¹

Ուշագրավ է, որ Հովհաննիսյանն իր ստեղծագործական հենց առաջին քալերից ուղեցույց է ունեցել Նեկրասովի պոեզիան: «Խորհրդածություններ շքամուտքի մոտ» բանաստեղծության նմանությամբ, դեռևս 1883 թվականին, նա գրում է «Տաճկահայի օրը» խիստ բնորոշ բանաստեղծությունը, որտեղ ցայտուն կերպով պատկերում է հայ աշխատավոր գյուղացու ստրկական վիճակը: Գրաքննության, կամ մեզ անհայտ այլ պատճառներով այդ բանաստեղծությունը չի տպագրվել ո՛չ 80-ական թվականներին և ո՛չ էլ հետագա տարիներին: Մենք բերում ենք այդ բանաստեղծությունն ամբողջությամբ,

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том II, Москва, 1948, стр. 54.

հաշվի առնելով նրա բացառիկ նշանակությունը վաղ
շրջանի Հովհաննիսյանի ստեղծագործական հետաքր-
քրությունների շրջանակները պարզելու տեսակետից,
ինչպես և ցույց տալու համար Հովհաննիսյանի իդեա-
լական հարազատությունը ռևոլյուցիոն-դեմոկրատիայի
մեծ բանաստեղծի հետ: Ահա այդ բանաստեղծությունը.

Յույց տուր մի վայր Հայաստանում
— Ես չեմ տեսել դե՞ք մի անկյուն,
Ուր սերմնացան մեր հրկրագործ
Մեղ կերակրող մեր հողագործ
Հայ մշակը, հայ գյուղացին
Զր հառաչեր խոր, թախծադին:

Հառաչում է մեջ դաշտերին,
Օտար հրկրում, ճանապարհին.
Հառաչում է մութ բանտերում,
Տարաշխարհի պանդոկներում:
Խոր հառաչում է հայ մըշակն
Երբ հո՞ր հո՞ր հո՞ր քրշում սալլական:

Հառաչում է յուր տան միջին,
Եվ ուրախ չէ աստծու լուսին.
Հեծում է յուր քաղաքներում,
Աստծու օրը քաշվում, տանջվում
Փաշալի մոտ, վալու դռան
Եվ նախատվում բարձր դռան:

Դո՛ւրս եկ ավր սուրբ Եփրատի,
Հայաստանի մայր մեծ գետի.
— Ո՛ւմ հառաչանքն է դաշտերում,
Վիշտ ու թախիժ հընչում, շընչում.
Այդ հառաչանքն «խաղ» են կոչում,
Նա, հայ մշակն է հողն հերկում:

Դու հայրենի Եփրատ, Եփրատ,
Գարնան՝ ջրերիդ են հորդառատ.
Բայց մեր դաշտերն դու այնպես
Չես ուռզո՞ւմ, ո՞չ. ինչպես
Որ մեր աշխարհն հայոց տուն
Վշտով է լի թաթավուն:

Բնական է, որ Նեկրասովի այս դպրոցն անցնելուց
հետո Հովհաննիսյանը պետք է պարզ ու որոշակի
հայտարարեր իր բանաստեղծական աշխարհի մասին.

Աղքատություն ես սիրեցի,
Խեղճի լացը, հառաչանք,
Ես քնարս նրվիրեցի
Վիշտ երգելու և տանջանք:

Տեսնելով հարազատ ժողովրդի դառը վիճակը, նրա
իրավազուրկ, ճնշված ու անմխիթսր դրությունը, Հով-
հաննիսյանը վշտացած գրում է.

Այնտեղ, ուր արցունք, շղթա և ավեր,
Ուր լսվում է լոկ հառաչանք լալագին,
Քո քնարիցը թող ուրախ ձայներ,
Ով թշվառ երգիչ, բնավ չլսվին:

Նեկրասովյան մոտիվները հարազատ ու մոտ են
եղել Հովհաննիսյանի սրտին, և այդ հարազատությունն
օգնել է հայ անվանի բանաստեղծին ավելի լավ ճանա-
չելու իր ժողովրդին, ավելի խոր զգալու նրա ցավերը ու
ավելի վառ արտահայտելու նրա մտորումներն ու երա-
վանքները:

* * *

Հայ պոետներից հատկապես Ալեքսանդր Ծատուր-
յանի ստեղծագործությունների մեջ շատ ավելի լայն,
128—25

ցատուհն ու բաղմախողմանի կերպով են արտահայտվել Նեկրասովի արադիցիաները, նրա ստեղծագործության հիմնական մոտիվները: Ծառուրյանը նույնպես անցել է կյանքի այն դաժան ու ծանր դպրոցը, ինչ որ Նեկրասովը: Նյութական կարիքը համարյա միշտ հետապնդել է դեմոկրատ բանաստեղծին: Վաղ հասակից վրկվելով ծնողներից, շունենալով ապրուստի ոչ մի միջոց, նա լիովին ճաշակել է նյութապես անապահով կյանքի բոլոր դառնությունները: Ծառուրյանն այն բանաստեղծներից է, որ մանուկ հասակից տեսել է հասարակ ժողովրդի նիստն ու կացը, նրա աշխատանքային ծանր պայմանները, նյութական զրկանքները, ամենօրյա կարիքն ու հոգսը: Հետագայում այդ բոլորն էլ հարուստ նյութ են ծառայել Ծառուրյանի ստեղծագործության համար:

1888 թվականին Ծառուրյանը տեղափոխվում է Մոսկվա, ուր և անց է կացնում իր ամբողջ կյանքը: Զկարողանալով բարձրագույն կրթություն ստանալ, նա ստիպված է լինում իր ուսման թերին լրացնել համառու քրտնաջան աշխատանքով: Մոսկվայում հիմնովին ուսումնասիրում է ռուս կլասիկ գրականությունը, հատկապես Պուշկինի, Լերմոնտովի, Կոլցովի, Նեկրասովի ստեղծագործությունները: Նա հիացած էր այդ մեծ բանաստեղծների պոետական բարձր թռիչքով, խոր իդեականությամբ, մարդասիրությամբ ու ժողովրդայնությամբ: Ահա թե ինչո՞ւ հենց այդ պոետները մեծ ազդեցություն ունեցան Ծառուրյանի ստեղծագործությունների վրա. ինքը՝ պոետը երախտագիտության խոր զգացումով է նշում այն բարերար ազդեցության մասին, որ ունեցել է ռուս գրականությունը հայ գրականության:

և հատկապես իր ստեղծագործությունների վրա: 1902 թվականին Յու. Վեսելովսկուն ուղղած նամակում Ծատուրյանը գրում է. «Ինչ վերաբերում է ռուս գրականության և հատկապես ռուսական պոեզիայի իմ վրա թողած ազդեցությանը, ապա այդ հսկայական է: Իմ համեստ քնարը շատ և շատ է պարտական այդ ազդեցությանը: Իմ կյանքի ծանր պայմանների և հանգամանքների պատճառով չստանալով լուրջ կրթություն, ես մտավորապես և հոգեպես աճել և զարգացել եմ, ամենից առաջ, իհարկե, մայրենի, ապա և ռուս գրականության շնորհիվ»¹:

Այս անկեղծ խոստովանությունից հետո Ծատուրյանը կանգ է առնում Պուշկինի և Լերմոնտովի, Նեկրասովի և Պլեչեևսկի ստեղծագործությունների, մասնավորապես նրանց այն երկերի վրա, որոնք հմայել ու հուզել են նրան, սկսած գրական գործունեության ամենավաղ շրջանից: Պոեզիայի հետ մեկտեղ Ծատուրյանը սիրել է և ռուսական հոյակապ աբձակը, նրա մեծագույն վարպետների՝ Գոգոլի, Տուրգենևի, Տոլստոյի, Սալտիկով-Շչեդրինի, Չեխովի, Գորկու ստեղծագործությունները:

Ծատուրյանը հայ անվանի այն բանաստեղծներից է, որոնք խորապես ներշնչված են եղել Նեկրասովի ստեղծագործությամբ: Նեկրասովի քաղաքական պոեզիան նրա համար միշտ եղել է բանաստեղծության այն բարձր գագաթը, որին նա ձգտել է հասնել իր ողջ կյանքում:

Նեկրասովի նման, իր «Պոետին» բանաստեղծության

¹ Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 28—29.

մեջ Մատուրյանը պահանջում է, որ պոետը լինի ժողովրդի հետ, չսպիրի նրա հոգսերով ու նրան հուզող հարցերով, օգնի «խավարի կապանքն անվախ փշրելու»։ Դիմելով պոետին, Մատուրյանը մատնացույց է անում ժողովրդին.

Ապրի՛ր նորա հետ, նորա տանջանքով,
Մի՛ զգվիր նորան ձեռքդ պարզելու.
Դու ուժ ներշնչիր նորան երգերով —
Խավարի կապանքն անվա՛խ փշրելու...

Նեկրասովի ազդեցությունը շատ ավելի ցայտուն արտահայտվել է Մատուրյանի «Բոի՛ր, ա՛յ իմ երգ...» բանաստեղծության մեջ, որտեղ ոչ միայն որոշակի է արտահայտված իր ժողովրդի հանդեպ բանաստեղծի ունեցած քաղաքացիական պարտքը, այլև մատնանշված է այն աշխարհը, ուր պիտի հնչի իսկական պոետի երգը։

Մատուրյանը երբեք չի նահանջել պոետին ներկայացված նեկրասովյան բարձր պահանջներից, այլ հաղթահարելով ամեն տեսակի դժվարություններ, ձգտել է իրականացնել այդ պահանջները։

Նեկրասովի պոեզիայի սուր տողերը էպիգրաֆ են ծառայել Մատուրյանի լավագույն բանաստեղծություններին։ Մատուրյանն ավելի է մոտենում Նեկրասովին, ավելի է հոգեկից դառնում նրան «Գրչի հանաքներ» սատիրական բանաստեղծությունների իր գրքով։ Պոետն անխնա մերկացնում է բուրժուական հասարակարգում իշխող կաշառակերությունը, կեղծիքը, դարձելի բարբերը, մարդուն ստորացնող, ճղճիմ ու ալանդակ սովորությունները։

Նեկրասովի «Որորոցի երգը» նշանավոր բանաստեղ-

ծուծյան ազդեցութեամբ, իսկ որոշ տեղերում նմանութեամբ, Մատուրյանը գրում է իր «Ժամանակակից օրորանք» բանաստեղծությունը: Օգտագործելով նեկրասովի վերոհիշյալ բանաստեղծության մոտիվը, գաղափարական նույն դիրքերից էլ Մատուրյանը մերկացնում է «Ժամանակակից օրորանքի» ողջ փիլիսոփայությունը.

Օր-օ՛ր-օ՛ր, բալա՛ս, օր-օ՛ր-օ՛ր, ջանի՛կ,
Կուգեմ քեզ կյանքում տեսնել երջանի՛կ:
Հերբդ հարուստ էր, հարուստ էլ մեռավ,
Ու՛մ փողեր ասես կյանքում չըկերավ:
Ժըլատ ու գըծուծ, մարդ չէր մեղքանում,
Խիղճը փողումն էր, հոգին—գրպանում:

Գրպանից զոռով կոպեկ հանելիս,
Հետն էլ հոգուց էր մի կտոր տալիս...
Ողորմի՛ հոգուն... էդ ճանապարհով
Քեզ լի գանձ թողեց ու կյանք ապահով:

Օր-օ՛ր-օ՛ր բալա՛ս, օր-օ՛ր-օ՛ր, ջանի՛կ,
Կուգեմ քեզ կյանքում տեսնել երջանի՛կ...

Կըվարձեմ դայակ ու դաստիարակ,
Մամգել ու մյուսիո, որ ազա՛տ, արա՛գ
Միտքըդ զարգացնեն, աչքըդ բաց անեն,
Կյանքի նորանո՛ր ճամփեքով տանեն...
Փորձ, շիկ ու ճաշակ շատ ունեն նրանք,
Անմեղ գառի պես, դու կյանք չես մտնիլ:
Կյանքի համ ու հոտ, գաղտնիքներ բոլոր
Նրբանք լա՛վ գիտեն... Որդի ջան, օ՛ր-օ՛ր...

Թվում է, այս հատվածն էլ բավական է լիովին հանդգնելու համար, թե ինչպես նեկրասովի «Օրորոցի երգը» օգնել է Մատուրյանին ստեղծելու իր «Ժամանա-

կակից օրորանք» սատիրական հոյակապ բանաստեղծությունը, որի մեջ այնքան վարպետորեն մերկացված են երեխաների բուրժուական դաստիարակության բարոյագիտական հիմքերը:

Հայ գեմոկրատական պոեզիայի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ալեքսանդր Ծատուրյանի ստեղծագործությունները ցույց են տալիս, թե որքան խոշոր է եղել Նեկրասովի դերը Հայ պոետ-քաղաքացու հոգևոր դաստիարակության, բանաստեղծական ճաշակի և գրական ու քաղաքական ըմբռնումների ձևավորման գործում:

* * *

Հայ ժողովրդի մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը սերտ կապված էր ուսու գրականության և հատկապես ուսական պոեզիայի հետ: Իր ստեղծագործական առաջին քայլերից նրա սիրելի ուսուցիչներն էին Պուշկինն ու Լերմոնտովը, ապա Նեկրասովը և մյուս մեծանուն ուսու բանաստեղծները: Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած նամակում Թումանյանը նույնիսկ ասում է. «Թուսաց բանաստեղծները, գլխավորապես Լերմոնտովը և Պուշկինը, միշտ ինձ ավելի հարազատ են թվացել, քան մեր հայոց բանաստեղծները (խոսքս իմ նախորդ շրջանի մասին է)»¹:

Իր հոգվածներում, ելույթներում, նամակներում Թումանյանը մեծ հիացմունքով է խոսում ուսական պոեզիայի ժողովրդայնության, հումանիզմի, գեղարվեստական բարձր արվեստի մասին: Նա ամենայն ա-

¹ Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատոր 5, Երևան, 1945, էջ 233:

կեղծությամբ հայտարարում է, թե գրել «ես սկսել եմ ռուսաց բանաստեղծների ազդեցության տակ»: Նեկրասովը ռուս այն մեծ բանաստեղծներից մեկն է, որ նույնպես ոգեշնչել է Թումանյանին:

Թումանյանն իր ստեղծագործությունները մեծ մասամբ նվիրել է հայ գյուղին, հայ աշխատավոր գյուղացիության ճնշման ու շահագործման, նրա վշտի ու հառաչանքի պատկերմանը:

Ահա թե ինչո՞ւ «Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ապրում» պոեմի հեղինակը չէր կարող մոտ ու հարազատ չլինել «Հառաչանք» պոեմը, «Գութանի երգը» ստեղծող հայ մեծ բանաստեղծին: Երկու բանաստեղծների զայրույթի ու ցասման խոսքերը, նրանց բողոքն ու ատելությունը հավասարապես ուղղված են ցարական բռնակալության դեմ:

* * *

Բացի մեր անվանի բանաստեղծներից, նեկրասովի պոեզիան ջերմորեն ընդունել, այդ պոեզիան տարբեր ձևերով ու միջոցներով մասսայականացրել են նաև հայ մյուս գրողները: Այդ տեսակետից լուրջ հետաքրքրություն են ներկայացնում բանաստեղծ-արձակագիր Հովհաննես Մալխասյանի գրական աշխատանքները:

Մալխասյանը գրական ասպարեզ է իջել անցյալ դարի 80-ական թվականներին: Հայ մամուլի էջերում նա հանդես է եկել ինքնուրույն ու թարգմանական բանաստեղծություններով, պատմվածքներով, վիպակներով: Իր ստեղծագործությունների մեջ նա պատկերել է հայ աշխատավոր գյուղացիության դառը վիճակը, ցարական չինովնիկների, գյուղական կուլակների, վաշխա-

ռուների ճիրաններում հյուծվող ու արյունաքամ եղող գյուղացիության քայքայումը: Մալխասյանն այն գրողներից է, որը մեծ ուշադրություն է դարձրել ժողովրդական բանահյուսությանը: Տարիներ շարունակ նա հավաքել է ժողովրդական առածներ, ասացվածքներ, երգեր, օգտագործել դրանք իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում, կազմել առանձին ժողովածուներ:

Մալխասյանը ևս դաստիարակվել է ռուս գրականության ղեմոկրատական տրագիցիաներով: Քաջ ծանոթ լինելով ռուս կլասիկ գրականությանը, նա այդ գրականության ջերմեռանդ պրոպագանդիստն է եղել հայ իրականության մեջ: Նա կատարել է մի շարք թարգմանություններ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Կուլցովի, Նեկրասովի ստեղծագործություններից, կազմել է դասագրքեր, որտեղ լայն տեղ է տվել ռուս առաջավոր գրականությանը:

1889 թվականին Մալխասյանը թարգմանում է Նեկրասովի «Внимая ужасам войны» բանաստեղծությունը: Իր կազմած դասագրքերում ղետեղում է Նեկրասովից կատարված մի շարք այլ թարգմանություններ: Բայց ամենից ուշադրալին այն է, որ Մալխասյանը Նեկրասովի «Խորհրդածություններ ջրամուտքի մոտ» բանաստեղծության օրինակով գրում է նույնանման մի բանաստեղծություն հայ իրականությանը վերաբերող: Այդպիսի մի հաջող փորձ 80-ական թվականների սկզբներին կատարել էր բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, բայց, ինչպես մենք նշել ենք արդեն, Հովհաննիսյանի այդ բանաստեղծությունը չի տպագրվել: Զի տպագրվել նաև Մալխասյանի բանաստեղծությունը: Զնայած դրան, Նեկրասովի պոեզիայի գաղափարական

ազդեցության տեսակետից, այդ փորձերը բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ իրականության մեջ և արժանի են ամենայն ուշադրության: Խորապես ծանոթ լինելով հայ գյուղին, հայ աշխատավոր գյուղացու ծանր վիճակին, Մալխասյանը կարողացել է նեկրասովի պոետական ձևերը հաջողությամբ կիրառելով ստեղծել հայ գյուղի ողբերգական պատկերը: Ահա Մալխասյանի այդ բանաստեղծությունը.

ՆՄԱՆԵՅՐԱՆ ՆԵԿՐԱՍՈՎԻՆ

(Размышления у парадного подъезда)

Շողը վերջին արեգական
 Փայլում է դեռ սարի վերան,
 Վերջին ամպիկը երկնքում
 Դողդողալով հառաջ գնում,
 Մի խումբ մարդիկ երկնքի տակ
 Վերջալույսի վառ ժամանակ
 Բերընավայր պառկած գետնին
 Ուշի-ուշով լսում մեկին.

—Աչք ածեցեք ձեր շորս բոլոր
 Հայ գյուղացին խեղճ ու մոլոր
 Ձեռքը ծոցին օր ու գիշեր
 Հալիս է բախտն յուր կարիվեր:
 Չունի ապրուստ նա երջանիկ,
 Նա անուսում, նա խեղճ, ռամիկ...
 Դալարապատ իմ հայրենիք,
 Յո՛ւյց տուր մի տեղ, ուր գյուղացիք
 Չըտանջըվեն, չհարչարվեն,
 Զարդված սրտից հառաչ չհանեն:

Եւ ո՞րտեղ նա չէ հառաչում.
 Սարո՞ւմ, ձորո՞ւմ, անտառներում,
 Քաղաքներո՞ւմ յուր ախրոջ մոտ —
 Տարիներով հեռու, կարոտ.
 Թե՞ հովիտում, սալի տակին,
 Հողմի առջև, ամռան շոգի՞ն...
 Դատարանի դռան առջև՞,
 Թե՞ սեփական հարկի ներքև...
 Այսօր մե՛կն է զարնում տանում,
 Վաղը մյո՞ւսը թալան անում...
 Սա ի՞նչ կյանք է, որ մեր վաստակ
 Խլի, առնի, ազան անհազ...
 Եթե լսենք մեր հներին,
 Նրանց անմիա խորհուրդներին
 Ինչ նա հայտնվեց, զրկվան բոլորից,
 Եւ հացի կարոտ մնացած գյուղացին
 Սև օրն էր լալիս, ձեռքերը ծոցին.
 Գյուղում շմնաց էլ կով ու կթան,
 Բոլորը խեց անկշտում ազան՝:

Մալխասյանի այս բանաստեղծությունը Նեկրասովի պոեզիայի ցայտուն արձագանքներից մեկն է հայ գրականության մեջ:

* * *

Նեկրասովի քաղաքացիական-ռևոլյուցիոն պոեզիան ոգեշնչել ու ստեղծագործական լիցք է տվել հայ պրոլետարական պոեզիայի հիմնադիր Հակոբ Հակոբյանին: Պատանեկտոն տարիներին գալով Բաքու, ռևոլյուցիոն տրամադրություններով համակված երիտասարդության ազդեցությամբ: Նա, ինչպես ինքն է վկայում, կլանված կարդում է ռուս գրողների ստեղծագոր-

¹ Դրականության և արվեստի թանգարան, Մալխասյանի ֆոնդ:

ծովթյունները և հատկապես տարվում է Բելինսկու, Չեր-
նիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Գերցենի, Նեկրասովի ստեղ-
ծագործություններով: «Արգելված գրքերից,— գրում է
Հակոբյանը,— մեծ ազահոլթյամբ կարդում էի Չերնի-
շևսկի, Դոբրոլյուբով և այլ գաղտնի գրքեր, որ ամառը
բերում էին Ռուսաստանից»¹:

Բնորոշ է, որ քսանամյա Հակոբյանը մի առանձին
սիրով տարվում է Նեկրասովի պոեզիայով, կարդում
հրապարակի վրա եղած նրա բոլոր գործերը, բերանացի
անում նրա մի շարք բանաստեղծություններ և ընկերների
շրջանում ոգեշնչված արտասանում դրանք: 1887 թվա-
կանին իր «Հիշատակարանում» Հակոբյանը գրում է.
«Բաքու ընկնելով սիրեցի ու կարդալուց հետո ամբող-
ջովին տարվեցի Նեկրասովով»²:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ խոր ու բազմա-
կողմանի ծանոթությունը Նեկրասովի պոեզիային և այդ
պոեզիայի որոշակի ազդեցությունը ուժեղացնում են դե-
մոկրատիզմն ու ռեալիզմը Հ. Հակոբյանի ստեղծագոր-
ծության մեջ: Նեկրասովի երկերում նա տեսնում է հայ-
րենասիրության, ժողովրդի վշտի ու տառապանքի միան-
գամայն նոր, ավելի հարազատ, բազմակողմանի ու ճիշտ
պատկերում, քան 80-ական թվականների ռուս այլ բա-
նաստեղծների երկերում: Ծանոթանալով Նեկրասովի և
ռուս առաջավոր գրողների ստեղծագործությանը, Հա-
կոբյանը նրանց մոտ գտնում էր «ժողովրդական վշտերի
արտահայտության ավելի հարազատ ու անսպառիակ
տարրեր»³:

¹ Հ. Հակոբյան, Երկեր, 1951, էջ 334:

² Հայկական ՍՍՌ Գրականության և արվեստի թանգարան,
Հ. Հակոբյանի ֆոնդ:

³ Հ. Հակոբյան, Երկեր, 1951, էջ 365:

Պատանի Հակոբյանի տեսագաղափարից չեն վրիպել նույնիսկ առանձին ու եզակի այն թարգմանությունները, որ 80-ական թվականներին կատարվել են Նեկրասովից։ Իր «Հիշատակարան»-ում 1885 թվականի հոկտեմբերի 23-ին նա գրում է. «Եվ ահա ես տեսա Նեկրասովի «ВНУМАЯ УЖАСАМ ВОЙНЫ»-ի թարգմանությունը հայերեն. ես կարդացի ու նմանություն գտա։ Ես մտածում էի, բայց ես երբեք պիտի մի թարգմանություն դեթ անեմ»¹։

Անսահման սերը դեպի 60-ական թվականների ուժեղացիոն-դեմոկրատները, հատկապես դեպի Նալբանդյանն ու Նեկրասովը, մեծ նշանակություն ունեցավ Հակոբյանի ստեղծագործությունների համար։ Հայ աշխատավոր մասսաների ճնշման ու շահագործման, վշտի ու տառապանքի աշխարհը դարձնելով իր ստեղծագործության բուն թեման և շարունակելով Նեկրասովի տրագիցիաները, Հակոբյանը հասարակական նոր իրադարձությունների պայմաններում վճռականորեն հայտարարում է.

Եվ որքան դուխոզ լինի ձեր հմայք,
Երկինք ու աստղեր,
Կա՛ մի քրտնալի, կարիքի աշխարհ,—
Ճնշված ու լքված՝
Նրան եմ քնորում,
Այնտեղ վիշտ, դրկանք իրար հետ գրկված՝
Մի ելք են փնտրում...

Հակոբյանը Նեկրասովի դեմոկրատական-ուժեղացիոն պոեզիայի իսկական շարունակողն էր հայ գրականության մեջ. նրան առաջինը վիճակվեց, աշխատա-

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Լ. Հակոբյանի ֆոնդ։

վոր լայն մասսաների վշտի ու տառապանքի երգերից բացի, ստեղծել այդ մասսաների պայքարի, հաղթանակի ու մեծ ազատության ռևոլյուցիոն հերոսական երգերը:

* * *

Հայ պրոլետարական արձակի հիմնադիր Մովսես Արազին իր հիշողություններում ու առանձին հոդվածներում բազմիցս անդրադարձել է Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի ստեղծագործություններին, նրանց ռևոլյուցիոն գործունեությանը: Նեկրասովի մասին գրած հոդվածում Արազին հատուկ ընդգրծում է նրա ստեղծագործությունների ռևոլյուցիոն ոգին: «Նեկրասովի սլոնզիայի մեջ, — գրում է նա, — մուժիկն ու բարինը, տերերն ու ճորտը հավիտենական անհաշտ թշնամիներ են: Մանկությունից ականատես լինելով ժողովրդի անհուն տառապանքին, այնուհետև միանալով Բելինսկու, Չերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական դադափարներին, Նեկրասովը ռևոլյուցիայի մեջ էր տեսնում ժողովրդի փրկության ուղին»¹:

Իր «Այրվող հորիզոնը» վեպում Արազին նկարագրում է Պետերբուրգի ռևոլյուցիոն երիտասարդության կյանքը 1905 թվականի ռևոլյուցիայի նախօրյակին: Այդ տարիներին Արազին սովորում էր Պետերբուրգում և ակտիվ մասնակցում ուսանողական շարժումներին: Վեպի բազմաթիվ էջեր ինքնակենսագրական բնույթ ունեն: Արազին նկարագրում է, թե ինչպես ռևոլյուցիոն մի ցույցի ժամանակ ոստիկանությունը զինվորների օգնությամբ շրջապատում ու ձերբակալում է ցուցարար-

¹ «Գրական թերթ», 1953, № 1:

ներին, որոնց մեծ մասը ուսանողությունն էր՝ Նրանց հավաքում են մի լայն բակի մեջ ցուցակագրելու և ապա բանտերն ուղարկելու համար: «Հանկարծ բոլորի ձայները խլացրեց մի հզոր բարիառն,— գրում է Արազին:— երգողը ռուս մուժիկի դեմքով մի ուսանող էր, լայն մորուրով: Թիկնեղ ու պնդակալմ: Նա բարձրացել էր սեղանի վրա ու երգում էր իր հուժկու ձայնով Նեկրասովի ստուկերը»:

Դա «սուրհրդածություններ շքամուտքի մոտ» բանաստեղծության երգի վերածված այն հատվածն էր, որտեղ հանձարեղ բանաստեղծը պատկերում է ռուս մուժիկի ծանր վիճակը այն իրականության մեջ, ուր ամենուրեք նրա բերնից միայն հառաչանք է լսվում:

«Երգչին միանում են հետզհետե բոլորը,— շարունակում է Արազին,— ասես վտակներից գոյանում է մի վիթխարի գետ, որն իր անդիմադրելի հոսանքով ծփում է անծայր դաշտերի մեջ... Երգը ցնցում է սրտերը, միացնում բազմալեզու այս հասարակությունը մի խոր զգացումով, մի ընդհանուր տառապանքից բխած երգով...»¹:

Հզոր երգը ցնցում է նաև զինվորներին, որոնց հարբեցրել ու բերել էին ձնշելու ցույցը: Դրանցից մեկի մասին Արազին գրում է. «Հանկարծ նրա աեանջին հընչում է ուսանողի հուժկու ձայնը... ասես շատ վաղուց ծանոթ ու սրտից բխող մի երգ է լսում... նրա ներսը կարծես ինչ որ հալվում է... չէ՛, սրանք լավ մարդիկ են,— մտածում է նա,— «հոգեկան» մարդիկ են... չէ, էստեղ մի ուրիշ բան կա, որ ես չեմ հասկանում...»

Ու նա լսում է երգը մի ծարավի զգացումով, որպես ամուսն դետիներ ծծում է անձրևի ջուրը... ինչ որ լավ

¹ Արազի, Այրվող հորիզոնը, Երևան, 1940. էջ 166--167:

բան է մտնում իր էության մեջ. «Ինչ որ լա՛վ է... լա՛վ է»...

Նրան սթափեցնում է ուսանող Պետրովը, որը մոտենում է Լևոնյանի հետ.

— Հը, բրատեց, ո՞նց է, հասկանո՞ւմ ես երգը... Հա՛, իմացի՛ր, դա մեր ժողովրդի մասին է...

Հա, շատ լավն է, սրտաշարժ երգ է...»¹:

Նեկրասովի պոեզիայի ազդեցությունը մենք Վգու՛մ ենք սովետահայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների մեջ: Նրանք ջերմ սիրով լի, հուզիչ տողեր են նվիրել Նեկրասովին: Վարսենիկ Աղասյանը, որին խորապես հուզել են ուսկանանց նվիրած Նեկրասովի ստեղծագործությունները և որոնց օրինակով ինքը դեռևս ունեցուցիայից առաջ բանաստեղծություններ է գրել հայ կանանց ճնշված ու իրավազուրկ վիճակի մասին, հանդես է եկել մի շահածո ձոնով՝ նվիրված Նեկրասովի պայծառ հիշատակին: Այդ բանաստեղծության մեջ Աղասյանը պատկերում է երկու իրարամերժ աշխարհ՝ մի կողմից Նեկրասովի պատկերած ճորտատիրական Ռուսաստանը, մյուս կողմից ազատ սովետական երկիրը: Բանաստեղծուհին այսպես է բնորոշում Նեկրասովին.

Դու երգել ես տառապանքը գյուղացու,
Քո տողերում շարել արցունքը նրա,
Ապրել նրա կսկիծներով մահացու,
Որ հեռավոր՝ կարիքն առած գիրկն իրա:

¹ Արա Կ ի, Այրվող հորիզոնը, Երևան, 1940, էջ 167:

Դու երգել ես մանուկներին դալկադեմ,
Հարուստների դռների մոտ քարշ եկող,
Ոնց մարգարե կանգնել ես դու նրանց դեմ
Ու կարգացել նրանց հոգին տառապող:

Դու ատել ես շղթաները արյունոտ,
Ըմբոստացել կարգերի դեմ այն դաժան,
Դու խոսել ես ժողովրդից քո ցավոտ,
Որի սրտում կար տխրություն անսահման:

Դու տառապած մայրերից ես խոսել միշտ,
Եվ ռուս կնոջ արցունքներից հորդահոս,
Քո երկիրը ունեւ այնքան խորունկ վիշտ,
Իսկ դու, պոետ, նրա ճամփին—մի փարոս:

Ամեն անգամ դու գրիչդ շարժելիս,
Ասլորում էիր լույս գալիքը այսօրվա.
Արդարամիտ քո երգերը հյուսելիս,
Տեսնում էիր այդպապը այսօրվա:

Հայ դեմոկրատական պոեզիան որոշակիորեն զարգացել է Նեկրասովի ազդեցությամբ: Տարբեր պոետներ տարբեր ձևով են ընկալել Նեկրասովի պոեզիան, տարբեր է եղել և՛ նրանց կրած ազդեցության ու ոգեշնչման աստիճանը, բայց այդ ազդեցությունը եղել է, և մենք պարտավոր ենք նշել այն, որպես ռուս ժողովրդի մեծ պոետի ծառայությունը հայ պոեզիային:

Հայ առաջավոր, դեմոկրատական պոեզիայի լավագույն ներկայացուցիչներին հարազատ են եղել Նեկրասովի բանաստեղծական հումիլու ձայնը, վշտի մորմոքները, պայքարի ու ազատության ուժեղ և դերող երգերը:

Ն. Ա. ՆԵԿՐՍՍՈՎԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
 ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Թարգմանական գրականության հարուստ փորձ ունի հայ ժողովուրդը: Դեռևս հեռավոր անցյալում հայերը թարգմանել են հունական, հռոմեական և արևելյան հին ժողովուրդների կլասիկ գրականության լավագույն նմուշները: Ռուս գրականության հուշարձանների հայերեն առավել հնագույն թարգմանությունները կատարվել են 13-րդ դարում: Հետագայում առանձին թարգմանությունների հանդիպում ենք 17—18-րդ դարերում: Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին լուրջ դարկ տվեց նաև թարգմանական գրականության զարգացմանը: Հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանն առաջիններից մեկն էր, որ թարգմանեց ռուս բանաստեղծներ Խեմնիցների, Դմիտրիևի, Կռիլովի ստեղծագործությունները: Նա փաստորեն հիմք դրեց ժողովրդին հասկանալի, նրա լեզվով կատարված թարգմանական գրականության: Այդ ասպարեզում Աբովյանը նույնպես հանդես եկավ որպես նորարար:

Պուշկինի ու Լերմոնտովի բանաստեղծություններն ու պոեմները թարգմանվել են հայերեն դեռևս նրանց կենդանության օրոք:

Ռևուլյուցիոն-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը 50-ական թվականներին թարգմանում է Պուշկինի ու Լերմոնտովի առանձին բանաստեղծությունները:

«Հյուսիսասիայ»-ի էջերից հայ ընթերցողը ծանոթանում է Պուշկինի ու Լերմոնտովի բանաստեղծություններին: Այդ ամսագրում է տպագրվում Լերմոնտովի «Դեր»՝ Մանուկ Սադաթյանի տաղանդավոր թարգմանությամբ:

60-ական թվականների հայ մամուլի էջերում ավելի հաճախ ենք հանդիպում ուսւ պոեզիայի նմուշների: Այնպէս որ հայ գրականությունը ուստական պոեզիայի թարգմանութեան զգալի փորձ ուներ, երբ նա զիմեց Նեկրասովի պոեզիային: Մեծ չէր այդ փորձը, բայց դա մի կարեոր էտապ էր թարգմանական պոեզիայի հետագա զարգացման համար:

Նեկրասովի անունը, որպէս ուսւ մեծ բանաստեղծի, ծանոթ էր հայ ինտելիգենցիայի լայն շրջաններին: Հայ պոետները նրա բանաստեղծությունների տոհերը էպիգրամի են դարձրել իրենց ստեղծագործություններին: Ինչպէս տեսանք, Ռ. Պատկանյանը, Ս. Շահագիրը և մյուսները Նեկրասովի հայտնի բանաստեղծությունների օրինակով կամ նրանց նմանութեամբ երգեր են գրել:

Նեկրասովի երկերի թարգմանությունն ունի տոանձնահատուկ դժվարություններ: Բնագրին հարադատ գեղարվեստական թարգմանությունը շատ ավելի դժվար է, քան դրա նմանութեամբ երգեր գրելը: Հայ գրականութեան մեջ Նեկրասովի պոետական հոչակի տարածման առաջին շրջանը եղել է Նեկրասովին հետեւելու, նրա առանձին երկերի նմանութեամբ երկեր գրելու շրջան, որին արագ հաջորդել է Նեկրասովի ստեղծագործությունների փոխադրությունների շրջանը, ընդ որում այդ փոխադրությունների ժամանակ երբեմն բաց էին թողնվում բնագրից առանձին քառյակներ, ավելացվում էին նորերը, փոխվում էր կառուցվածքը, չափը: Բայց մի բան արդեն պարզ էր, որ Նեկրասովի տրագիցիաները որոշակիորեն ներթափանցում էին հայ գրականութեան մեջ:

Առաջին թարգմանությունները Նեկրասովից կա-

տարվել են դեռևս հեղինակի կենդանության օրոք: Մեզ հայտնի առաջին թարգմանությունը պատկանում է Խորեն Ստեփանեսի գրչին: Ժամանակակիցները վկայում են, որ դեռևս Մոսկվայի համալսարանում ուսանելու տարիներին Ստեփանեն թարգմանել է Պուշկինի, Օգարևի, Միխայլովի, Պլեշչեևի և ռուս այլ բանաստեղծների ստեղծագործությունները: Դրանց մի մասը տպագրվել է 60-ական թվականներին «Հայկական աշխարհ» ամսագրում: Նույն «Հայկական աշխարհի» 1870 թվականի 3-րդ համարում տպագրվում է Նեկրասովի «Հարսանիք» բանաստեղծությունը Կոմս դը Լատուրի թարգմանությամբ: Ինչպես հայտնի է, Կոմս դը Լատուրը դա նույն Ստեփանեն էր, որ իր խմբագրած «Հայկական աշխարհում» տպագրում էր զանազան թարգմանություններ «Իշխան Բաղրատունի», «Կոմս դը Լատուր», «Ստեփանեն» և այլ ստորագրություններով:

«Հարսանիք» բանաստեղծության թարգմանությունը բնագրին մոտ է, պահպանված է նաև բանաստեղծության շափր: Բայց թարգմանության լեզուն սահուն չէ, սյուտիկները տեղ-տեղ դժգույն են, ոչ արտահայտիչ: Նեկրասովի լեզվի ձկունությունն ու գունեղությունը չի զգացվում հայերենի մեջ: Չնայած դրան, «Հարսանիք» բանաստեղծության թարգմանությունը մի ուշադրավ փաստ էր 70-ական թվականներին: Այդ գործում Նեկրասովը պատկերել է ռուս կնոջ ստրկական վիճակը, որ խորատես համահնչուն էր հայ կնոջ վիճակին, և պատահական չէ, որ թարգմանիչն ընտրել է հենց «Հարսանիքը»: Ստեփանեն լավ ծանոթ էր ռուսական կյանքին և պիտի առեր, որ ընդհանուր առմամբ նա կարողացել է Նեկրասովի այդ բանաստեղծության բովանդա-

կությունը հասցնել հայ ընթերցողին: Ահա Ստեփանեի
թարգմանությունից մի հատված.

Քեզ շատ դառն և սաստիկ նախատինքն են սպասում,
Եւ դժվար շատ օրեր և մենակ գիշերներ:
Եւ հիվանդ քո մանուկ կսկսես օրորել,
Չար հոգի ամուսնիդ տուն գալուն ըսպասել,
Կաց լինել, աշխատել, այլ միշտ մտածել,
Թե կյանքը նորահաս արդյոք ի՞նչ է տվել,
Կամ ի՞նչ է պարգևել, կամ պիտի ի՞նչ տա քեզ.
Խեղճ ստեղծված, լավ կլինի ապագան չնայես...¹

Նեկրասովի մահը, որը տեղի ունեցավ 1878 թվա-
կանի հունվարի 8-ին (նոր տոմարով), խոր կսկիծ սլա-
ճառեց ոչ միայն ռուս ժողովրդին, այլև Ռուսաստանի
ճնշված ու իրավազուրկ մյուս ժողովուրդներին, որոնց
քաղաքական ազատության ջերմ պաշտպանն էր մեծ
բանաստեղծը: Նեկրասովի մահվան կապակցությամբ
հայ մամուլի էջերում տպագրվեցին մի շարք հոդված-
ներ՝ նվիրված բանաստեղծի կյանքին ու ստեղծագործու-
թյանը: Այդ հոդվածներում խնդիր դրվեց թարգմանելու
Նեկրասովի բանաստեղծությունները, ծանոթացնելու
հայ ընթերցողին Նեկրասովի պոեզիայի լավագույն
նմուշներին: Փափաքելի էր, — կարդում ենք այդ հոդ-
վածներից մեկում, — որ ազգային ճարտարագույն գրիչ
մը, թե ոչ բելոր՝ գոնե ըստ մասին ընտրանալ թարգ-
մանելով՝ մեր հայերեն վսեմ ու ճոխ լեզվով հարստաց-
ներ հայկական մատենագրությունը»²:

Հոդվածադիր Բ. Քուլներյանն ինքը թարգմանում ու
տպագրում է Նեկրասովի «Վերջին երգեր»-ի շարքից եր-

¹ «Հայկական աշխարհ», 1870, № 3:

² «Բաղմավեպ», 1878, հատոր 12:

ՀԱՐՍԱՆԻՔ (Նէկրասովից)։

Մրտնումեմ ես տաճար։ Վառված են կանթեղներ,

Եւ կարծես ակումայ տխուր լոյս են տալի,

Մթին են ահագին տաճարի անկիւններ։

Բարձր լուստիւտներ կամ խաւարով են լի,

Կամ յտնկարծ լոյս ստանում կանթեղների լոյսով։

Կամ թէ չէ, դողդոջուն ձայն տալով են շարժում,

Իսկ զըմբէթ ծածկված է այնպիսի խոր մթնով,

Որ այնտեղ նայելիս դողումես, զարսպում։ . .

Եւ սառն քարերից, կիսամութ պատերից

Խոնաւ հոտ է փչում, իսկ միւս կողմ յետևից

Սիրտ ժակող ձայն հանող դռներ են կախարած. . .

Դատարկ է, մարդ չկայ։ Չկայ և պառուրագ—

Հարսանիք է այժմ։ Եւ մարդիկ հասարակ

Պատկւում, Եւ ահա կանգնած է խիստ բանւորն,

Չեւք դրած նա մէջքին դէպի ինձ է նայում,

Իսկ երես կարմրած նա երբեմն ցածացնում—

Երևի այլ կարգի որդի է նա եղել

Եւ ահա նորահարսն։ Այնպիսի դառներես,

Դեղնագոյն դէմքին ինձ շատ ծանր է նայել. . .

Իսկո՞՞ն աղջիկ, արդեօք ինչ մօտեցրեց ձեզ այդպէս։

Ն. Ա. Նեկրասովից կատարված հայերեն առաջին թարգմանութիւնը («Հայկական աշխարհ», 1870)։

կու բանաստեղծութիւն՝ «1876—1877 թվականների երգերի նախերգանքը» և «Առ սերմնահանա» բանաստեղծութիւնները: Քուշներյանը Տարաս Շեչենկոյի առաջին թարգմանիչն է: Նրա գրչին են պատկանում նաև Կոնյովից, Պուշկինից, Լերմոնտովից, Միխայլովից կատարած մի շարք թարգմանութիւններ: Բովական լավ ծանոթ լինելով ուստ գրականութեանն ու լեզվին, ճիշտ բարձունելով Նեկրասովի պոեզիայի գրական ու հասարակական նշանակութիւնը, նա հաջողութեամբ թարգմանել է Նեկրասովի վերահիշյալ բանաստեղծութիւնները, բայց գրանք անմատչելի էին ընթերցողների լայն շրջանների համար, որովհետև կատարւած էին գրաբար լեզվով:

80-ական թվականներին հայ բանաստեղծների նոր սերունդը Պուշկինի, Լերմոնտովի երկերի հետ միասին ձեռնամուխ է լինում նաև Նեկրասովի բանաստեղծութիւնների թարգմանութեանը, որոնք աչքի էին ընկնում զեղարվեստական բարձր արժանիքներով: Տաղանդավոր բանաստեղծները ջանք չէին խնայում ուստ մեծ պոետի հանձարեղ երկերը դարձնելու հայ ժողովրդի սեփականութիւնը: Նրիտասարդ հայ պոետների այդ սերնդի առաջին ներկայացուցիչը Հովհաննէս Հովհաննիսյանն էր: Դեռևս Մոսկւայի Լազարյան ճեմարանում ուսանելիս նա ոչ միայն հանգամանորեն ուսումնասիրել էր Նեկրասովի ստեղծագործութիւնները, այլև 1882 թվականին թարգմանել նրա լավագույն բանաստեղծութիւններից մեկը, ցանկանալով այն զետեղել իր երկերի յառաջին ժողովածուի մեջ (1887), բայց ցարական գործնութիւնը, հայրենասիրական մի շարք այլ բանաստեղծութիւնների հետ միասին դրա տպագրութիւնն ևս արգելել էր:

Զայրացած գրաքննության դաժան ճնշումից, Հովհաննիսյանը 1887 թվականին արգելված այդ բանաստեղծությունները, դրանց թվում նաև Նեկրասովից կատարած թարգմանությունը, ուղարկում է Մարտելում հրատարակվող հայկական «Արմենիա» թերթին, որը 1887 թվականի սեպտեմբերի ու հոկտեմբերի համարներում սիրով տպագրում է դրանք, կցելով հետևյալ ծանոթությունը. «Այս օրեր անցան մեր ձեռք պր. Հովհաննիսյանի տնտիպ բանաստեղծությունները ևս, որոցմե մի քանիսն իրրև ճաշակ ավելորդ չենք համարիր հրատարակել «Արմենիայի» մեջ հետզհետե, ցույց տալու համար, թե որչափ ավելի եռանդոտ և գեղեցիկ կլինին բանաստեղծի մտքի և սրտի արտահայտություններն, երբ կարենան ազատ աստարեզ զուրս գալ՝ չենթարկվելով գրաքննության ճնշումներին»¹:

Հովհաննիսյանի այդ թարգմանությունը սահուն է, պոետական և հարազատ բնագրին: Ահա Նեկրասովի բանաստեղծությունը և Հովհաննիսյանի թարգմանությունը.

Что ни год — уменьшаются силы,
Ум ленивее, кровь холодней...
Мать-отчизна! дойду до могилы,
Не дождавшись свободы твоей!

Но желал бы я знать, умирая,
Что стоишь ты на верном пути.
Что твой пахарь, поля засевая,
Видит ведряный день впереди:

¹ «Արմենիա», 1887, № 9:

Чтобы ветер родного селенья
Звук единый до слуха донес,
Под которым не слышно кипенья
Человеческой крови и слез¹.

Մաշվում է իմ կյանք, հալվում ամեն ց'ամ.
Տըկար է միտքըս, սառչում է արյուն...
Ես, մա'յր-հայրենիք, կիջնեմ զերեզման՝
Զրտեսած քա'ղցր քո ազատություն:

Բայց ես կուզեի—զեթ իմ օրհասին
Դու ոտ կոխեիր հաստատ ճանապարհ,
Տանջանքից հետո դու քո առաջին
Տեսնեիր բացված քո օրը սլայծառ:

Կուզեի—զե'թ այժմ հասցենք քամին
Հայրենի գյուղից մի ձայնիկ միայն,
Որ ինձ չըբերեր նոր բոթ ցավագին
Դառն արտասուրի, ծովացած արյան...²

Բնորոշ է, որ Հովհաննիսյանը թարգմանելու համար բնորոշ է նեկրասովի հենց այդ բանաստեղծությունը, որի մեջ հեղինակը երազում է տեսնել իր հայրենիքն ազատ ցարական դաժան կարգերից, տեսնել աշխատավոր մարդու ազատության «սլայծառ օրը»: Նույն երազանքն է ունեցել Հովհաննիսյանն իր հայրենիքի, ճնշված ու հալածված իր ժողովրդի նկատմամբ: Նեկրասովի հայրենասիրական այս սքանչելի բանաստեղծությունը Հովհաննես Հովհաննիսյանը ոչ միայն սիրել ու թարգմանել է, այլև դրանով ոգեշնչված, գրել.

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том II, Москва, 1948, стр. 107.

² Հ ո վ հ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Բանաստեղծություններ, Վարդապատ, 1908, էջ 183:

(Կէ Գրաստի)

Անչափ շտապ, կարճ ամէսը,
Անչափ մեղք, ամառի արեւ...
Ան, մայր-նայր էի, չ'ընէի զիսկիս.
Զիսկիս քաղցի քան քան քան:

Քայլիս չ'ընէի- զիսկիս քաղցի
Պառ ար չ'ընէի քաղցի քաղցի,
Պառ չ'ընէի քաղցի քաղցի
Պառ չ'ընէի քաղցի քաղցի:

Պառ չ'ընէի քաղցի քաղցի
Պառ չ'ընէի քաղցի քաղցի
Պառ չ'ընէի քաղցի քաղցի,
Պառ չ'ընէի քաղցի քաղցի:

1882. Մարտ

Ն. Ա. Նեկրասովի «Նոր տարի» րանաստեղծության
չոփն. չոփաննիսյանի Թարգմանության ձեռագիրը,
որն արգելել է ցարական ցենզուրան:

Եվ թող ևս գրկած կուրծքը մայրենի,
Քո ազատ կուրծքը, սիրո՞ւն հայրենիք,
Քրնանամ մինչև տկանջիս հասնի
Քո ազատության անուշ ավետիք¹:

* * *

Նեկրասովի պոեզիան հայ հասարակությանը լայնորեն ծանոթացնելու մեծ պատիվը պատկանում է անվանի բանաստեղծ Ալեքսանդր Ծատուրյանին: Ծատուրյանը ուսսական պոեզիայի լավագույն ու վարպետ թարգմանիչներից մեկն է: Թե՛ մինչ Ծատուրյանը և թե՛ նրանից հետո հայ անվանի բանաստեղծներից և ոչ մեկն աչքբան չի գրազվել ուսսական կլասիկ պոեզիայի թարգմանությամբ, որքան Ծատուրյանը: Նա ծրագրած է եղել մոտ 4—5 հատորով հրատարակել իր թարգմանությունները: 1905—1906 թվականներին հաջողվում է հրատարակել միայն երկու հատոր՝ «Ռուս բանաստեղծներ» ընդհանուր խորագրով: Այդ հատորներում ղետեղված են Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Կոլցովի, Նիկիտինի, Պլեչեևի ստեղծագործություններից կատարած թարգմանությունները:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից սկսած Ալեքսանդր Ծատուրյանը թարգմանել է Նեկրասովի պոեզիայի լավագույն նմուշները: Չնայած ցարական ցենզուրան Նեկրասովից կատարած մի շարք թարգմանություններ արգելել էր տպագրելու, իսկ տպագրվածներից էլ առանձին տողեր կրճատելով՝ աղավաղել, թուլացրել էր այդ բանաստեղծությունների սոցիալական նպատակասլա-

¹ Հ ո վ հ. Հ ո վ հ ա ն ի ո յ ա ն, Բանաստեղծություններ, Վաղարշապատ, 1908, էջ 91:

ցությունը, բայց, այնուամենայնիվ, Ծատուրյանը կարողացել էր հայ ընթերցողին հասցնել նեկրասովի պոեզիայի առանձին հոյակապ նմուշներն իր վարպետ թարգմանությամբ: Այսպես, նա թարգմանել է նեկրասովի «Սիրուն հայրենիք», «Նրազ», «Ժամանակակից ներքող», «Օ՛, երգեր, երգեր», «Գիշեր է», «Երանի անչար այն բանաստեղծին», «Մայրը», «Մուսա», «Անձրեկից առաջ», «Անցնում են տարիք», «Էլեգիա», «Ծերուկ», «Հիվանդանոցում», «Անցնում են օրեր», «Սերմնացաններին», «Ականջ դրած», «Խաղաղություն» և բազմաթիվ այլ բանաստեղծություններ: Բնագրին հարազատ, սահուն ու պատկերավոր են Ծատուրյանի կատարած թարգմանությունները: Նրան որոշակի հաջողվել է հայ ընթերցողին հասցնել նեկրասովի պոեզիայի ոգին, նրա սոցիալական խորը բովանդակությունը: Ծանոթանանք Ծատուրյանի բազմաթիվ թարգմանություններից միայն մի փոքրիկ նմուշի հետ.

П Р О С Т И

Прости! Не помни дней падения,
Тоски, унынья, озлобления,—
Не помни бурь, не помни слез,
Не помни ревности угроз!

Но дни, когда любви светило
Над нами ласково восходило
И бодро мы свершали путь,—
Благослови и не забудь!¹.

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том I, Москва, 1948, стр. 169.

Ն Ն Ր Ի Ր

Ների՛ր... Մի՛ հիշիր դու օրերն անկման,
 Օրերը վշտի և վհատության.
 Մի՛ հիշիր ոչ ցավ, ոչ դառն արտասուք,
 Ո՞չ խանդոտ սրբաի զայրույթ ու հուզմունք:

Բայց, ա՛խ, այն օրերն, երբ ոսկեպսոսակ
 Մեզ փաղաքում էր գարնան արեգակ,
 Երբ մեր ուղին էր պայծա՛ռ, լուսավա՛ռ,—
 Այն օրերն օրհնի՛ր և մի՛ մոռանար:

Նեկրասովի բանաստեղծությունների հայերեն թարգմանությունները 80—90-ական թվականներին է՛լ ավելի են արմատավորել հայ գրականության մեջ ուսու պոեզիայի առողջ տրագիցիաները և օգնել հայ երիտասարդ բանաստեղծների նոր սերնդին, ուսու պոետների օրինակով, արտացոլելու իրենց հարազատ ժողովրդի կյանքը, նրա դուռը վիճակը, վիշտն ու թախիծը: Առաջավոր գրական քննադատությունն իր ժամանակին նշել է Ծատուրյանի խոշոր ծառայությունը ուսու պոեզիայի լավագույն նմուշները հայ ընթերցողներին ծանոթացնելու գործում, նշել այդ թարգմանությունների բարձր որակը: «Թարգմանության մասին շատ ասելիք չունենք,—գրում է «Գեղարվեստ» հանդեսը.— Ծատուրյանն այս թարգմանությունների մեջ ևս արտահայտել է իր բանաստեղծական շնորհքը: Դյուրին և երաժշտական հանդեր, սահուն և կոկ լեզու, որ ըստ չափու կարողության աշխատում է բնագրի լեզվի ոգին արտահայտել»¹:

¹ «Գեղարվեստ», 1908, № 2, էջ 102:

Երազ

(Նեկրասովից)

1911:

Չեխովսկի Գաղափարներ

Երազ էր... Զայաի գաղափարն էր...
Ես ապա թե՛ ինչ ծախս չեղի էր.
Հանկարծ ինչ Երազ էր ինչպիսիք ինչ.
Ես ապա չեղի էր ինչպիսիք ինչ.
„Չեխովսկի Գաղափարն էր գաղափար Երազ.
„Ես ինչպիսիք էր ինչպիսիք ինչ.
„Չեխովսկի Գաղափարն էր գաղափար Երազ.
.. „Թե՛ ինչպիսիք ինչպիսիք էր գաղափար Երազ.
„Երազ ինչպիսիք էր գաղափար Երազ.
„Երազ ինչպիսիք էր գաղափար Երազ.
„Երազ ինչպիսիք էր գաղափար Երազ.
„Երազ ինչպիսիք էր գաղափար Երազ.
„Երազ ինչպիսիք էր գաղափար Երազ.

Չեխովսկի Գաղափար 1891/90.

Չեխովսկի Գաղափար.

Ն. Ա. Նեկրասովի «Երազ» բանաստեղծության
Ա. Մատուռյանի թարգմանության ինքնագիրը:

Նեկրասովի բանաստեղծությունների թարգմանությունամբ հանդես է եկել հայ ժողովրդի ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Ժուկովսկու, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Կոլցովի ստեղծագործություններից Թումանյանի կատարած թարգմանությունները թարգմանական սրտելիալի կլասիկ օրինակներ են հանդիսանում: Անդրադառնալով Թումանյանի թարգմանություններին՝ Վալերի Բրյուսովը գրել է. «Գերում է զարմանալի խորաթափանցությունը բնագրի ոգուն, թարգմանական երկի բուն էությունը կռահելու ընդունակությունը»¹:

Ինչպես իր ինքնուրույն երկերի, այնպես էլ թարգմանությունների հանդեպ Թումանյանը ցուցաբերել է բացառիկ խիստ պահանջկոտություն: Բազմիցս մշակելով դրանք, Թումանյանն ամեն կերպ ձգտել է մոտենալ բնագրին, հասնել կատարելության: Իր հոգվածներից մեկում Թումանյանը գրում է. «Զէ՞ որ բանաստեղծության թարգմանությունը, էն էլ առանձին համ ու հոտ, շունչ ու ոճ ունեցող բանաստեղծության թարգմանությունը շատ է դժվար ու հազվագյուտ բան: Բանաստեղծության նույնիսկ լավ թարգմանության համար ասված է, թե նա մի վարդ է, որ ապակու տակ է դրված: Այսինքն թե՛ ձեր կտեսնես, բայց բուրմունքը չես զգալ: Ինչքա՞ն շնորհք է հարկավոր, որ ոչ միայն հարազատ ձեր ցույց տա, այլև ինքնուրույն բուրմունքը հաղորդի: Եվ շնորհքի հետ ինչքա՞ն սեր...»²:

¹ «Поэзия Арменин», под редакцией В. Брюсова, Москва, 1916, стр. 79.

² «Թումանյանը — բնագետ», Երևան, 1939, էջ 340:

Այդպիսի մեծագուշն սիրով է թումանյանը ձեռնամուխ եղել ուսա պոեզիայի՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի ստեղծագործությունների թարգմանությամբ: 1894 թվականին նա թարգմանում է Նեկրասովի «Внимая ужасам войны» բանաստեղծությունը:

Նեկրասովի այդ բանաստեղծությունը բացառիկ լայն ընդունելություն է գտել իրենց անկախության համար պայքարող փոքր ու ճնշված ժողովուրդների գրականության մեջ: Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին բուլղարական հռչակավոր գրող Իվան Վազովն այն թարգմանել է բուլղարերենի, 1884 թվականին Թ. Պալյանի թարգմանությամբ այն լույս է տեսնում հայերեն, իսկ վրացերեն լույս է տեսել դեռևս 60-ական թվականներին: Մինչև Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիան Նեկրասովի «Внимая ужасам войны» բանաստեղծությունը վեց անգամ թարգմանվել է հայերեն (1884, 1889, 1896, 1903, 1905, 1916): Տարբեր հեղինակների կատարած այդ թարգմանությունները բազմիցս արտատպվել են դպրոցական դասագրքերում, գրական ժողովածուներում, մամուլի էջերում:

Նեկրասովի հիշյալ բանաստեղծության ջերմ ընդունելությունը պայմանավորված էր հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակով: Իր այդ լիրիկական ստեղծագործության մեջ Նեկրասովը պատկերել է մոր վիշտն ու զգացմունքները պատերազմի դաշտում ընկած զավակի հանդեպ: Հայտնի է, որ հայ ժողովուրդն իր դարավոր ազատագրական պայքարում կորցրել է հազարավոր հերոս զավակներ, հայ կինը վշտի կոշմորային օրեր է ապրել և հասկանալի է, թե ինչու Նեկրասովի բանաստեղծու-

թյունն այդպիսի մեծ արձագանք պետք է գտներ հայ իրականության մեջ:

Հովհաննես Թումանյանը տեսնում էր նեկրասովի այդ բանաստեղծության գտած արտակարգ հաջողությունը և, չնայած նրա հայերեն մի քանի թարգմանությունների առկայությանը, ինքը նորից է թարգմանում այն: Քննադատությունը ժամանակին նշել է, որ Թումանյանի թարգմանությունը բնագրին հավասար գեղարվեստական արժեք ունի, և նա չէր սխալվում: Ահա նեկրասովի այդ բանաստեղծությունը և Թումանյանի թարգմանությունը.

Внимая ужасам войны,
При каждой новой жертве боя
Мне жаль не друга, не жены,
Мне жаль не самого героя...
Увы! утешится жена,
И друга лучший друг забудет;
Но где-то есть душа одна —
Она до гроба помнить будет!
Средь лицемерных наших дел
И всякой пошлости и прозы
Одни я в мире подсмотрел
Святые, искренние слезы —
То слезы бедных матерей!
Им не забыть своих детей,
Погибших на кровавой ниве,
Как не поднять плакучей иве
Своих поникнувших ветвей...¹

Հսկով կովի արհալիրքների,
Ամեն մի բնկած նոր զոհի մասին,

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том 1. Москва, 1948, стр. 148.

Ես չեմ ամոստում կնոջն, ընկերին,
 Եվ ոչ էլ նույնիսկ իրան՝ հերոսին...
 Կըմխիթարվի, ո՛հ, կինը մի օր,
 Ընկերն ընկերին կանի մտահան.
 Բայց մի հոգի կա մի տեղ սգավոր—
 Նա հիշելու է մինչև գերեզման...
 Այս մեր կեղծավոր, ստոր աշխարհքում,
 Այսքան դարշելի գործերի շարքում
 Ես անկեղծ և սուրբ մի բան տեսա միայն—
 Թշվառ մայրերի արտասուքն է այն:
 Նրանք չեն մոռանալ իրենց զավակին,
 Որ խորտակվել է արյունոտ արտում,
 Որպես սգավոր ուռենին կրկին
 Չի բարձրացնելու ճյուղերը արտում¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Ծատուրյանը, Հովհ. Թումանյանն իրենց սերը պեսի ռուս ժողովրդի մեծ պոետ Նեկրասովը դրսևորել են նաև այն փայլուն թարգմանություններով, որ կատարել են նրանք վերջինիս ստեղծագործություններից: Թարգմանական այն կլասիկ օրինակները, որ տվել են հայ պոեզիայի նշանավոր վարպետները, ամուր հիմք դրին Նեկրասովի ստեղծագործությունների թարգմանություն ղծվարին, բայց կարևոր ու պատվավոր գործին:

1889 թվականին սկսում է լույս տեսնել հայկական լավագույն պարբերականներից մեկը՝ «Մուրճը»: Ազգային ինքնուրույն գրականությանը ղուգընթաց «Մուրճը» զարկ է տալիս նաև թարգմանական գրականությանը: Թարգմանվում են ռուսական, եվրոպական, Ռուսաստանի ժողովուրդների գրականության լավագույն

¹ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն, Երկերի ժողովածու, հատոր 1, Երևան, 1950, էջ 359:

նմուշները: Ռուս գրականությունից «Մուրճը» մայրենի լեզվով ապագրում է Պուշկինի, Լեոմոնտովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, Տոլստոյի, Սալտիկով-Շչեգրինի, Կորոլենկոյի, Զխտովի ստեղծագործությունները: Մաքսիմ Գորկու պատմվածքների հայերեն առաջին թարգմանությունը ևս այդ ամսագրում է տպագրվել: «Մուրճը» 90-ական թվականներին իր էջերում լայն տեղ է տալիս նեկրասովի ստեղծագործություններին:

«Մուրճի» էջերում հաճախակի հոդվածներ են տպագրվում թարգմանական արվեստի առանձին հարցերի մասին: 90-ական թվականներին լուրջ բանավեճ է սկսվում թարգմանական գրականության նպատակների ու սկզբունքների շուրջը: Այդ բանավեճի ժամանակ ընդարձակ հոդվածով հանդես է գալիս «Մուրճի» խմբագիր Ավետիք Արասխանյանը: Սկզբունքային բանավեճի մեջ մտնելով գրող, գրականագետ Արշակ Զուպանյանի հետ, Արասխանյանը գրում է. «Մինչդեռ թարգմանական գրականության մեջ դուք ոճ դարգացնելու միջոց եք տեսնում, մենք՝ դեռ այդ թարգմանական գրականությունը նախ և առաջ ազգի կրթության օժանդակ միջոց ենք ընդունում: Մեր հայացքների մեջ այդ մասին ահագին տարբերություն կա. ձեր տեսությունը տանում է դեպի թարգմանություններն անխտիր. ձեր տեսությունը ձևված է գրագետներին ոճի մեջ կրթելու համար, մերը՝ թարգմանությունները ծողովիդի պահանջներին ծառայեցնելու համար: Զեղ համար կարելի է ասել, թե ժողովուրդ չկա, այլ կա «գրագետների» դասակարգ. դուք ավելի սորանով եք զբաղված, քան ժողովրդի կարիքների խնդրով»¹:

¹ «Մուրճ», 1899, № 4—5:

Թարգմանական գրականության ասպարեզում այսպիսի առողջ, դեմոկրատական սկզբունքներով Արասխանյանը ոչ միայն պայքարել է դեկադենտական, սիմվոլիստական ամեն տեսակի «տեսությունների» դեմ, այլև այդ առողջ սկզբունքները բավական հետևողականությամբ կիրառել է իր խմբագրած ամսագրի էջերում: Անդրադառնալով թարգմանական գրականության ասպարեզում ամսագրի հետապնդած նպատակներին, Արասխանյանը պարզ ու որոշակի գրել է. «Ամսագիրը, ուրեմն, որպես առհասարակ, նաև թարգմանական գրականության նկատմամբ ոչ այնքան իբր շտեմարան պիտի ծառայի, որքան դրդիչ և ուղեցույց օրգան. յուր հրատարակած թարգմանական վեպերը, զրույցները, դրամաները պետք է ունենան դրդիչ կողմեր, նայած թերթի դիտավորություններին՝ յուր ժամանակվա սերնդի և գրականության նկատմամբ: Ամսագիրը ոչ այնքան գրականությունը հարստացնելու է գալիս, որքան մըտքերը պատրաստելու ու գրականությունն ուղիղ ճանապարհի վրա դնելու, այն հարստացնելու ուղին հաղթելու համար»¹:

Խորապես գիտակցված ու բազմակողմանիորեն իմաստավորված այն քաղաքականությունը, որ վարել է Արասխանյանը թարգմանական գրականության ասպարեզում, ունեցել է իր արդյունավետ հետևանքները: Տարիների ընթացքում «Մուրճի» էջերում տպագրվում են ռուս ռեալիստական, հումանիստական, հայրենասիրական, ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական գրականության, ինչպես և համաշխարհային գրականության լավագույն երկերը:

¹ «Մուրճ», 1899, № 4—5.

Արտախանյանը մենակ չէր. այդ խնդրում նրան արձագանքում են ժամանակի հայ հրապարակախոսները, գրական քննադատները: Այսպես, օրինակ, Ալեքսանդր Մատուրյանի «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորին նվիրված իր հոդվածում Հ. Ճաղարբեգյանը գրում է. «Գաղափարը մեր աչքում էական նշանակություն ունի. միտք տալ, զգացմունքներ շարժել, գործի հրավիրել, ահավասիկ ինչ բաների վրա ենք ուշք դարձրել մենք ռուսահայերս: «Արվեստը արվեստի համար» տեսությունը մեզ համար մի անհասկանալի, եթե կուզեք նույնիսկ ծիծաղելի պահանջ է: Ամեն ինչ, այդպես և գրականությունը, այդպես և նրա բանաստեղծական ճյուղը կյանքի վրա ազդելու, հառաչադիմության մղելու, բարոյապես բարձրացնելու գործին ոլորտի ծառայեն»¹:

Այդ կապալեցությունը անդրադառնալով Ռ. Պատկանյանին, քննադատը գրում է, ահա թե «ինչու՞ մեր նշանավոր ազգային բանաստեղծը — Գամառ-Քաթիպան, ռուսական քնարերգության մեծագույն ներկայացուցիչներից թողած՝ Նեկրասովիցն է թարգմանությունների ու նմանողությունների տալիս»²:

Պոեզիայի ասպարեզում՝ ընդունելով Նեկրասովի ուղղությունը, Արտախանյանը ոչ միայն լայն տեղ էր տալիս նրանից կատարված թարգմանություններին, այլև նրա ազդեցությամբ, նրա նմանությամբ գրված ստեղծագործություններին: 900-ամյա թվականների սկզբներին «Մուրճը» տպագրում է բանաստեղծ-թարգմանիչ Կ. Կրասիլնիկյանի՝ Նեկրասովից կատարած մի շարք թարգմանությունները, այդ թվում նաև նշանավոր

¹ «Լուսմա», 1899. Գիրք երկրորդ:

² Նույն տեղում:

«Խորհրդածութիւններ հանդիսամուտքի առաջ» բանաստեղծութիւնը: 1905 թվականի ռեուլյուցիայի նախօրյակին առանձնապէս ուժգին է հնչում Նեկրասովի բանաստեղծական ձայնը հայ իրականութեան մեջ: Ալ. Ծատուրյանի, Կ. Կրասիլնիկյանի թարգմանութիւնների կողքին երեւում են Նեկրասովից կատարւած ուրիշ թարգմանութիւններ ևս:

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ հայ իրականութեան մեջ գոյութիւն ունեցող բուրժուական ալլանդակ բարքերի դեմ պայքարելու լավագոյն միջոցներից մեկը հայ գրողները համարում են Նեկրասովի սատիրական ոճի օգտագործումը: Այսպէս, Կ. Կրասիլնիկյանը տպագրում է «Նեկրասովի նմանութեամբ» գրված «Օրորոցի երգը» բանաստեղծութիւնը, որը վկայում է Նեկրասովի սատիրական ոճի հարատեւ կենսունակութեան մասին: Ահա այդ բանաստեղծութիւնը.

Օ Ր Ո Ր Ո Տ Ի Ե Ր Գ Ը

(Նմանություն Նեկրասովի)

Քնի՛ր, դու մանուկ, անմեղ տակավին,
 Քնի՛ր դու անդորր,
 Խաւարը տիրեց նիրհող աշխարհին,
 Քեզ օրո՛ր, օրո՛ր
 Ծա քեզ չեմ պատմի անուշ հեքիաթներ,
 Այլ ճշմարտութիւն.
 Իսկ դու քո՛ւն եղիր, քո սեռով աչքեր
 Խո՛ւփ արա, նախշուն:
 Քո հարազատ մոր երգը չէ հնչում
 Օրորոցիդ քով,
 Դայակն է, ալա՛ղ, քեզ նանիկ կանչում
 Իր օտար հոգով:

Խորթ է քեզ համար մայրենի երգը,
 Տխու՛ւր, սգավոր.
 Քո՛ւն եղիք, հոգիս, խո՛ր է այդ վերբը,
 Քեզ օրո՛ւր, օրո՛ւր:

Հեռո՛ւ երկիրներ քո հայրը գաղթեց
 Գյուղից հայրենի,
 Եվ նենգ միշտցով շատ փող վաստակեց՝
 Դարձավ անվանի:
 Իր պերճ պալատում փարթամ, երջանիկ
 Ապրում է այսօր.
 Նա էլ չի հիշում ազգ ու հայրենիք,
 Քեզ օրո՛ւր, օրո՛ւր:

Դու կըմեծանաս անհոգ և անմիշտ
 Կյանքի մեջ փափուկ,
 Եվ ֆրանսուհու կրթության ընդմիջում
 Կըմնաս ստորուկ:
 Դու չես թոթովի մայրենի լեզվով
 Քեզ անկարևոր,—
 Քնի՛ր, խեղճ մանուկ, քնի՛ր անխռով,
 Քեզ օրո՛ւր, օրո՛ւր:
 Հորդ մահից ետ կըլնիս ժառանգ
 Դու օրինական,
 Իսկույն կսկսես վարել մի ղեղիս կյանք՝
 Ի՛սկ անասնական...
 Ու կանհետանա՝ քո հոր վաստակած
 Ոսկին թունավոր...
 Քնի՛ր, հա՛յ մանուկ, ընդմիջում խորթացած,
 Քեզ օրո՛ւր, օրո՛ւր:

Աշխարհից աշխարհ միշտ կըթափառես
 Ունայն ու անմիտ,
 Եվ պարծենալով դու բեզ կանվանես
 Հա՛յ կոսմոպոլիտ...

Ա՛յդպիս դու կանցնես անօգուտ, դատարկ
 Քո կյանքը բոլոր,
 Եվ մահ կգտնես օտար երկնի տակ,
 Քեզ օրո՞ր, օրո՞ր¹:

1906 թվականին լույս է տեսնում Ալ. Ծատուրյանի «Ռուս բանաստեղծներ» ժողովածուի երկրորդ գրքույկը, որի մեջ գերակշռում էին Նեկրասովի ստեղծագործություններից կատարված թարգմանությունները: Ժողովածուն լայն ընդունելություն է գտնում: Լույս տեսած դրախտսակուն-հողվածները մի անգամ ևս ընդգծում են Նեկրասովի պոեզիայի բացառիկ նշանակությունը XIX դարի ռուս և մյուս ժողովուրդների գրականության դարդաքման գործում: Առաջավոր դրական քննադատությունը օգտագործում է Նեկրասովի ու Պլեշչեևի ստեղծագործություններից Ծատուրյանի կատարած այդ թարգմանությունները ցարիզմի, «ռեակցիայի ու բռնության» դեմ մղվող պայքարում: Ի հակադրություն ռեակցիայի տարիներին իշխող դեկադենտական, անկումային գրականության, քննադատությունը, ողջունելով Ծատուրյանի թարգմանությունները, միաժամանակ կոչ էր անում թարգմանել ռուս բանաստեղծների, հատկապես Նեկրասովի և Պլեշչեևի ըմբոստ, ռեուլյուցիոն երգերը: «Դժվար է իհարկե,— գրում է քննադատ Հ. Սոլովյանը,— փոքրիկ կտորներից մի ամբողջություն հանել: Մանավանդ Նեկրասովի և Պլեշչեևի մասին մի դադափար կազմել մի քանի կտորներով՝ անկարելի է: Այդ երկու հսկա բողոքող բանաստեղծներին պատկերացնելու համար պետք էր բերել քիչ ավելի: Օրինակ, Նեկրասովից չեն թարգմանված „Размышления у парадного

¹ «Մուրճ», 1901, № 6:

подъезда“, „Песня Еремушке“, „Крестьянские дети“, մանախանդ. „Кому на Руси жить хорошо“ պոեման: Այս գրվածքներն են, որ գլխավորապես բնորոշում են Նեկրասովի բոլորը զեխություն, բռնության և ստրկության դեմ: Այս բաղաբաղի-բանաստեղծի հյուսվածքներից ցանկալի էր ավելի շատ կտորներ թարգմանել, մանավանդ, եթե աչրի առաջ ունենանք այն հանգամանքը, որ Նեկրասովի ռուս լեզվով հրատարակություններն էլ անմատչելի են շատերին...»¹:

Ռեակցիայի տարիներին սլահանջ դնել թարգմանելու Նեկրասովի վերոհիշյալ բանաստեղծությունները, հատկապես «Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ապրում» պոեմը, նշանակում էր պայքարել դրականության ժողովրդանության, հայ գրականության մեջ նեկրասովյան տրագիցիաները ամուր կերպով արմատավորելու համար:

Նեկրասովի բանաստեղծությունների թարգմանությունամբ հանդես է եկել նաև Աթաբեկ Խնկոյանը՝ մանկական գրականության լավագույն վարդապետներից մեկը: Խնկոյանը ևս ռուս բանաստեղծներից կատարել է հաջող թարգմանություններ, որոնք լայնորեն օգտագործվել են դպրոցական դասագրքերում: 1914 թվականին նա թարգմանում է Նեկրասովի «Չհնձած արտը» և տպագրում այն «Հասկեր» մանկական պատկերազարդ ամսագրում: Այդ թարգմանությունն արժանանում է Թումանյանի հավանությանը: Դեռևս 1889 թվականին Ջ. Բալուղյանը աշխատել է ժողովրդական համապատասխան գարձվածքներով տալ Նեկրասովի այդ նշանավոր բանաստեղծության հայերեն համահնչուն թարգմանությունը, նրան որոշակի հաջողվել է Նեկրասովի

¹ «Գեղարվեստ», 1908, № 2, էջ 101:

որոշ սլատկերներ հասցնել հայ ընթերցողին, միայն չգիտենք, թե ցենզուրական կամ այլ ինչ նկատառումով դուրս է մնացել այդ թարգմանությունից «Զննած արտի» վերջին ութ տողը¹:

Աթաբեկ ինկոյանի թարգմանությունից էլ դուրս են մնացել նույն տողերը: Ինկոյանը փոխել է բնագրի չափը և մանուկներին դյուրըմբռնելի, կարճ ու սահուն տողերով տվել Նեկրասովի այդ բանաստեղծության սքանչելի թարգմանությունը, որը բազմիցս տպագրվել է նախասովետական և սովետական դպրոցական դասագրքերում: Ինկոյանի թարգմանության մասին համարձակ կարելի է ասել, թե «կարծես Նեկրասովը հայերեն է գրել»: Մանոթանանք այդ թարգմանությանը:

ՉԶՆՁԱԾ ԱՌՏՐ

Աշուն է խորին,
Հավքերը շկան,
Ծառը մերկացավ,
Տերևներն ընկան:

Մերկ դաշտում միայն
Մի արտ կա անքաղ,
Կարծես անցնողից
Խնդրում է մանգաղ:

Հասկերը կարծես
Ասում են իրար.
— Մեզ աշնան քամին
Արավ ցրտահար:

¹ «Աղբյուր», 1889, № 12:

Հերիք է նա մեզ
Տա գետնե-գետին,
Մեր հատիկները
Շաղ գան, փոշոտին:

Նույնն է մեզ համար
Վաղը թե այսօր,
Քամու առաջին
Դողում ենք անզոր:

Մուկն է մեզ կտրում
Գիշեր ու ցերեկ,
Ո՞ւր է մեր տերը,
Զին տվե՛ր, բերե՛ր:

Ու՞մ համար վարեց,
Ու՞մ համար ցանեց,
Զե՞ որ մեզ քամին
Յիր ու ցան արեց:

Պատասխան տվեց
Քամին այդ հարցին.
— Ձեր տերն հիվանդ է,
Գլուխը բարձին¹:

Հետագայում Աթաբեկ ինկոյանը նորից դիմում է Նեկրասովի ստեղծագործություններին: Այս անգամ նա թարգմանում է «Գյուղացի երեխաները» շարքից այն նշանավոր հատվածը, որտեղ պատմվում է մի փոքրիկ գյուղացի երեխայի մասին, որը օգնում է իր հորը անտառից փայտ կրելու: Այդ հատվածը միշտ էլ օգտագործվել է, որպես ինքնուրույն բանաստեղծություն գրական

¹ «Հասկեր», 1914, № 9—12:

դանազան ժողովածուներում, դասագրքերում, դպրոցական ընթերցարաններում: Խնկոյանը հաջողությամբ թարգմանել է այդ հատվածը, վերնագրելով այն «Փոքրիկ գյուղացին»: Պահպանելով Նեկրասովի ժողովրդական ձևերը, Խնկոյանը ձգտել է պատկերել փոքրիկ գյուղացուն հայ դուռի բնական պայմաններում, վերջինիս անունն անգամ փոխել՝ Վլասը դարձրել է Պողոս: Եվ պետք է ասել, որ ընթերցողը մի պահ մոռանում է, որ դա թարգմանություն է, որ դեպքը տեղի է ունենում ռուսական գյուղում: Դա, անկասկած, թարգմանության հաջողության մասին է վկայում: Գոգոլն իր մի նամակում պահանջում է հենց այդպիսի թարգմանություն. «Բնագրին մոտ մնալու համար հարկավոր է հեռանալ բնագրի բառերից»¹, — ասում է նա:

Աթաբեկ Խնկոյանի թարգմանությունները, Հովհաննիսյանի, Մատուրյանի, Թումանյանի կատարած թարգմանությունների հետ միասին, մեր թարգմանական դրականության լուրջ նվաճումներն են:

Սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում լայն ու աննախընթաց հնարավորություններ ստեղծեց հայ իրականության մեջ մայրենի լեզվով ռուս կլասիկ դրականության տարածման համար: Սովետական ժողովուրդների կուլտուրական ընդհանուր համագործակցության ասպարեզում հսկայական նշանակություն ունեն ռուս կլասիկ դրականությունից կատարված թարգմանությունները: Սովետական շրջանում ռուս գրողների ստեղծագործությունների թարգմանությունը ազգային լեզուներով դառնում է ժողովրդական ու պետական առաջնակարգ գործ:

¹ Н. В. Гоголь, О литературе, Москва, 1952, стр. 54.

Սովետական շրջանի ամենամեծ հայ բանաստեղծը՝ Նդիշե Չարենցը, մեծագույն սիրով ու երախտագիտությամբ է խոսել Նեկրասովի ստեղծագործությունների մասին։ Նեկրասովի պոետական տողերը ո՛չ միայն էպիգրաֆ են ծառայել նրա առանձին բանաստեղծություններին, այլև իր ստեղծագործությունների ամբողջ ժողովածուն («Էպիգրական լուսարաց») Չարենցը բաց է անում Նեկրասովի ուղեցույց քառյակով։

И Музе возвращу я голос,
И вновь блаженные часы
Ты обретишь, собирая колос
С своей несжатой полосы.

Չարենցը սովետահայ պոետներից առաջինն էր, որ թարգմանեց Նեկրասովի բանաստեղծությունները։ Նրա գրչին է պատկանում Նեկրասովի «Նրկաթուղին» բանաստեղծության երկրորդ մասի հոյակապ թարգմանությունը։ «Գեղարվեստական երկի նույնարժեք թարգմանությունը, — գրում է Չարենցը, — հավասար է ինքնուրույն ստեղծագործության»։ Հանգիստ խղճով կարելի է ասել, որ Չարենցի թարգմանություններն իսկապես ինքնուրույն ստեղծագործություններին հավասարարժեք գործեր են։ Նա կարողացել է պահպանել բանաստեղծության շարժ, ժողովրդական խոսակցական լեզվի առանձնահատուկ դարձվածքները, մեկոդիկ հնչեղությունը։ Պոետական մեծ վարպետությամբ կատարված այդ թարգմանությունը լիովին տալիս է բնագրի հմայքը, պաթոսը, իդեական նպատակասլացությունը։ Ահա մի հատված այդ թարգմանությունից.

Դու նայիր՝ այդ մեջքը, որ հիմա կռացած է,
Չի շտկել նա դեռ իր օրում.

Լուռ կանգնած՝ աշխատում է, ժանդոտած բահով իր
նա հողն է փորում ու փորում:

Նրանից այդ սերը դեպի աշխատանքը
Մեզ է՛լ է հարկավոր սովորել.
Դե, օրհնի՛ր դու, Վանյա, այդ ազնիվ աշխատանքը,
Սովորի՛ր մոեժիկին սիրել:

Եվ մի՛ վհատիր մոեժիկի համա՛ր դու.
Ինչքա՛ն շարչարանք է արդեն նա կրել,—
Կրել է նաև այս երկաթ ճանապարհը,
Եվ ինչքա՛ն է, ինչքա՛ն է կրելու նա դեռ:

Կիրի նա ամբողջը,— և կրծքով իր համա՛ր նա
Կհարթի ճանապարհ լուսադես,—
Բայց ափսո՛ս որ, Վա՛նյա, գեղեցիկ կյանքին այդ
Չենք հասնի ոչ դու և ոչ ե՛ս¹:

Չարենցը թարգմանել է նաև Նեկրասովի սոցիա-
լական խորիմաստ, սուր ու ազդու քառյակներին որոշ
կտորներ: Նա ծրագրել էր թարգմանել ռուս ժողովրդա-
կան մեծ պոետի մի շարք գործերը, բայց, ցավոք սրտի,
այդ ծրագրերը մնացին անկատար:

Բանաստեղծ Հայրասլետ Հայրապետյանը մանուկ-
ների համար թարգմանել է Նեկրասովի «Գեներալ Տապ-
տիլինը» ու «Մազայ սլապը և նապաստակները», որոնք
բավականաչափ հաջող են և մի շարք անդամ վերա-
հրատարակվել են: Փորձառու մանկագիրը ջանք չի խնա-
յել իր թարգմանությունները հղկելու, սահուն ու երեխա-
ներին դուրըմբռնելի դարձնելու համար:

Սովետական շրջանում Նեկրասովի ստեղծագործու-

¹ Ե. Չարենց, Երկեր, Երևան, 1932, էջ 238:

թյունների հետևողական պրոպագանդայով հանդես է եկել բանաստեղծ Գևորգ Աբովը: Նա թարգմանել է Նեկրասովի մի շարք բանաստեղծությունները և ապա «Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ապրում» պոեմը, որը նշանակալից երևույթ էր հայ դրականության մեջ: Հայ ընթերցողն իր մայրենի լեզվով ծանոթացավ ռուս ժողովրդի հանճարեղ պոետի ամենախոշոր ստեղծագործության հետ: Իր ամբողջության մեջ վերցրած այդ թարգմանությունն ունի նաև որոշ թերություններ, որ չէր էլ կարող շունենալ, նկատի ունենալով գործի բացառիկ գեղարվեստը: Այդպիսի մի գործի թարգմանությունը երկար տարիների քրտնաջան, ոգեշնչված բանաստեղծական մեծ աշխատանք է պահանջում: Նեկրասովի մի շարք բանաստեղծությունների, ինչպես և «Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ապրում» պոեմի առանձին գլուխների հաջող թարգմանությունը ցույց է տալիս, որ Աբովը լավ զգում ու հասկանում է Նեկրասովի պոեզիայի ոգին, նրա պոետիկայի առանձնահատկությունները:

Նեկրասովի բանաստեղծությունների թարգմանությունամբ հանդես է եկել բանաստեղծուհի Վարսենիկ Աղասյանը: Այդ թարգմանությունների մեջ իր պոետական հնչեղությամբ աչքի է ընկնում հատկապես «Զինվորի մայր Արինան»: Բանաստեղծուհին կարողացել է ռուս կնոջ զգացմունքները, նրա հոգեվիճակի պատկերը հաջողությամբ հասցնել հայ ընթերցողին:

Մեր խնդրանքով, իր կյանքի վերջին տարիներին, Նեկրասովի լիրիկական բանաստեղծություններից երկու փոքրիկ կտոր թարգմանել է Ալեքսիք Իսահակյանը: Ինչպես հայտնի է, Իսահակյանն առհասարակ թարգմանություններ քիչ է կատարել, բայց այն մի քանի բանա-

ստեղծությունները, որ նա թարգմանել է ռուսերենից, արժանի են մեծագույն ուշադրության: Նեկրասովն Իսահակյանի սիրելի բանաստեղծներից մեկն է եղել: Նրա ժողովրդական մոտիվները համահնչուն են հայ մեծ բանաստեղծի նույնպիսի մոտիվներին: Իսահակյանի այդ թարգմանությունները դեռևս չեն մտել նրա երկերի ժողովածուների մեջ, ուստի մենք սիրով մեջ ենք բերում այստեղ.

Երեկ ժամը վեցին մենակ,
Անցնում էի ես Սեննայով,
Այնտեղ մասադ մի գեղջկուհու
Մեծում էին խարաղանով:

Ձայն չէր ելնում խեղճի կրծքից,
Հոկ մտրակն էր շաշում ազատ...
Ես ասացի իմ մուսային.—
«Տե՛ս, սա քույրն է քո հարազատ»:

Կան այս բանաստեղծության մի քանի այլ թարգմանություններ ևս, բայց Իսահակյանի թարգմանությունը, բացի բնագրին հարազատ լինելուց, խորապես պոետական է, մեկտգիլ ու հուզիչ: Ուշագրավ է նաև Իսահակյանի երկրորդ թարգմանությունը.

Մայրաքաղաքում ճառեր շոնդալից,
Բանակով է բուռն, կատաղի.
Իսկ այնտեղ հիմա, Ռուսիայի խորքում,
Խաղաղություն է դարավոր այնտեղ.
Միայն հողմն է, որ հանգիստ չի տալիս
Ճամփու եղերքի ուռենիներին.
Եվ կորանում են աղեղի նման
Հասկերը անծայր, անվերջ արտերի,
Եվ համբուրվում են մայր մեր հողի հետ:

Ահա այս բանաստեղծության բնագիրը.

В столицах шум, гремят витии,
Кипит словесная война,
А там, во глубине России —
Там вековая тишина.
Лишь ветер не дает покою
Вершинам придорожных ив,
И выгибаются дугою,
Целуясь с матерью — землею,
Колосья бесконечных нив...¹

Նեկրասովի այս բանաստեղծությունն առաջին անգամն է թարգմանվում հայերեն և, ինչպես տեսնում է ընթերցողը, Իսահակյանի գրչի տակ նա դարձել է բնագրին հավասարազոր պոետական մի երգ:

Նեկրասովի ստեղծագործություններից թարգմանություններ են կատարել սովետահայ մի շարք բանաստեղծներ: Տարբեր է այդ թարգմանությունների որակը: Բայց ահնհայտ է, որ սովետահայ բանաստեղծները ջանք չեն խնայել հայ ընթերցողին ներկայացնելու Նեկրասովի պոեզիայի լավագույն նմուշները: Նախասովետական շրջանում կատարված թարգմանությունների փորձը արժանի է լուրջ ուսումնասիրության: Բանաստեղծներ Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Ալեքսանդր Շատուրյանի, Ավետիք Իսահակյանի, Նզիշև Չարենցի և մեր մյուս անվանի գրողների թարգմանությունները ցույց են տալիս, թե ինչպիսի մեծ նվաճումներ են ձեռք բերել նրանք Նեկրասովի ստեղծա-

¹ Н. А. Некрасов, Стихотворения, т. I, Ленинград, 1956, стр. 210.

² ¹
 Բնայրախաղախո՛ւ շա՛ղկալից ճա՛տի.
 Բանախաղ է ծուռ, կաջաղի.
 Իսկ աշխիշ հիմա, Ռոսիայի խորքում
 Խաղաղաբաց է հասարակ աշխիշ.
 Ռիայն հաղթ է ոչ հանգիստ չի տալիս.
 Ճանհոս խելովի ուսուցիչներ.
 Եվ կոթունում թռ աշխիշ ճան
 Ռապի՛րը ածայր, աշխիշ արջի.
 Եվ համեմատելու՝ ինչ որ հողի հետ

1857թ. Բայնի Ամ. Երանիկ

Ն. Ա. Նեկրասովի «Մայրաքաղաքում ճառեր շոնդալից...»
 բանաստեղծության Ավ. Իսահակյանի թարգմանության
 ինքնագիրը:

գործությունների խարգմանության աստարեզում: Լուրջ ու քննադատորեն օգտագործելով նրանց փորձը, սովետահայ բանաստեղծները պետք է թարգմանական արվեստի կուլտուրան բարձրացնեն մի նոր, ավելի բարձր աստիճանի, ստեղծեն նեկրասովի երկերի բնագրերին հարավատ, լիարժեք թարգմանություններ:

Ն. Ա. ՆԵԿՐՍՍՈՎԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍԸ

Հայ արվեստի նշանավոր վարպետները մեծագույն սիրով են վերաբերվել դեպի ռուս ժողովրդի մեծ ու հարուստ կուլտուրան: Այդ սերն իր ցայտուն արտահայտությունն է դտել հայ թատրոնի, երաժշտության, կերպարվեստի սկանավոր գործիչների ստեղծագործությունների մեջ:

19-րդ դարի հայ արվեստը խորապես կապված էր ռուս առաջավոր կուլտուրայի, զրականության ու արվեստի հետ: Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Շղիշե Թադևոսյանը, Հովհաննես Աբելյանը, Ալեքսանդր Թամանյանը, Լերմեն Տիգրանյանը, Մարտիրոս Սարյանը և հայ արվեստի նշանավոր շատ վարպետներ դաստիարակվել են ռուս առաջավոր կուլտուրայի լավագույն տրագիցիաներով, մտերմական հարաբերությունների ու շփման մեջ են եղել ռուս գրողների, նկարիչների, երաժիշտների հետ: Ստեղծագործական կապի շատ օրինակներ կան երկու ժողովուրդների արվեստի պատմության մեջ: Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, Նեկրասովի, Տոլստոյի, Չեխովի, Գորկու պայծառ կերպարներն իրենց արտացոլումն են դտել հայ արվեստագետների ստեղծագործություններում:

Նեկրասովր ռուս այն գրողների թվին է պատկանում, որոնց կյանքն ու գործունեությունը մեծ ու բազմակողմանի հետաքրքրություն են առաջացրել հայ հասարակական կյանքում, հայ գրողների ու արվեստագետների շրջանում: Տարբեր ուղիներով ու տարբեր ձևերով են նրա ստեղծագործությունները տարածվել հայ իրականության մեջ:

Նեկրասովի բանաստեղծությունները մեր իրականության մեջ մասսայականացնելու գործում նշանակալից դեր են կատարել հայ բեմի ականավոր վարպետները: Դեռևս անցյալ դարի 60—70-ական թվականներից սկսած ռուսերեն ու հայերեն լեզուներով նրանք արտասանել են մեծ պոետի հանձարեղ բանաստեղծությունները և ունկնդիրների լայն շրջաններում առաջացրել չեւոմ հետաքրքրություն ուսական պոեզիայի, հատկապես Նեկրասովի ստեղծագործությունների նկատմամբ:

Բեմից արտասանվել են Նեկրասովի տարբեր ժանրերի բանաստեղծությունները: Առանձին հետաքրքրություն են առաջացրել հանդիսականների մեջ Նեկրասովի սատիրական բանաստեղծությունները, որոնց մեջ հեղինակը մերկացրել է բուրժուական շրջանների բարքերն ու սովորությունները, աշխատավոր գյուղացիության շահագործման խորամանկ միջոցները: Ուշագրավ է այդ տեսակետից Նեկրասովի «Осторожность» բանաստեղծությունը, որը, ինչպես հայտնի է, փայլուն կերպով օգտագործել է Վ. Ի. Լենինն իր քաղաքական պայքարում: Այդ բանաստեղծությունն արտասանվել է հայ բեմից դեռևս անցյալ դարի 60—70-ական թվականներին: Նրա մի հատվածը իր ժամանակին արժանացել է հայ մամուլի ուշադրությանը:

У солидного папаши
 Либералка вышла дочь
 (Говорят, журналы наши
 Все читала день и ночь),
 Жениху с хорошим чином
 Отказала, осердясь,
 И с каким-то армянином
 Обвенчалась, не спросясь.
 В свете это сплошь бывает,
 Это тиснуть мы могли б,
 Но ведь это посягает
 На родительский принцип!
 За подобную оплошность
 Не постигла б нас беда?
 Осторожность, осторожность,
 Осторожность, господа!¹

Այս բանաստեղծության մասին «Հայկական աշխարհ» հանգեսը գրել է, որ 1870 թվականի մարտի 12-ին, Ներսիսյան դպրոցի դահլիճում, համերգի ժամանակ դերասան Հովհաննիսյանը կարդաց Նեկրասովի «Осторожность» բանաստեղծությունը և որ դերասանի կողմից առանձնապես ընդգծվեցին բանաստեղծության հետևյալ տողերը. «И с каким-то армянином обвенчалась, не спросясь»².

Նեկրասովի բանաստեղծությունների արտասանության մեջ հանդես է եկել հայ բեմի մեծահռչակ վարպետ Պետրոս Աղամյանը։ Անցյալ դարի 80-ական թվականներին Աղամյանը հանդամանորեն ուսումնասիրում է ռուսական դրամատուրգիան, արձուկն ու պոեզիան.

¹ Н. А. Некрасов, Полное собрание сочинений, том II, Москва, 1948, стр. 240—241.

² «Հայկական աշխարհ», 1870, № 3.

Աղամյանի ասմունքի վարպետությամբ հիանում են հասարակական լայն շրջանները, հայ և ռուս բեմի նշանավոր գործիչները:

Ռուսաստանում կատարած գաստրոլների ժամանակ Աղամյանը շատ ավելի մոտիկից ծանոթանում է ռուսական կուլտուրային, արվեստին ու գրականությանը: Նա ուսումնասիրում է ժամանակի նշանավոր գրողների ստեղծագործությունները, վիճում Տուրգենևի հետ Համլետի մեկնաբանության հարցում, թարգմանում ու արտասանում է ռուս բանաստեղծների լավագույն ստեղծագործությունները: Այդ ժամանակ էլ Աղամյանը ծանոթանում է Նեկրասովի ստեղծագործություններին, որոնք պոեզիայի մի նոր աշխարհ են բացում նրա առաջ:

Առանձնապես ուժեղ ու անջնջելի տպավորություն է թողնում Աղամյանի վրա Նեկրասովի «Դոբրոյուլոբովի հիշատակին» բանաստեղծությունը, որը և 1885 թվականին Տագանրոգում թարգմանում է ու հայ հասարակության համար կազմակերպված գրական-գեղարվեստական երեկոներին ոգեշնչված արտասանում: Այդ թարգմանությունը չի զետեղված ո՛չ Աղամյանի կենդանության օրոք և ո՛չ էլ մահվանից հետո լույս տեսած նրա բանաստեղծությունների ժողովածուում: Ինչ-ինչ պատճառով նա մնում է ձեռագիր վիճակում և լույս է տեսնում միայն Աղամյանի մահվանից տասը տարի հետո, 1902 թվականին¹:

Ահա այդ թարգմանությունը.

Խիստ էիր դու երիտասարդ հասակում,
Խելոք կերպիվ գիտցար կրօնից տալ ընկճում,

¹ «Տարազ», 1902, № 37:

Ուսուցիր՝ վասն ազատութեան, փառքերու
 Համար ասորիլ, ևս առավել մեռնելու
 Եւ մերժեցիր խղճի մըտոք, այդ սատր
 Հաճույքները, պահելով անձդ անպղտոր.
 Ու ծարաված սրտիդ մի սնունդ չի տւելիր,
 Այլ իբրեւ կին, հայրենիքիդ լոկ սիրեցիր.
 Խոկմունք, հույսերդ ու ջանքդ նրան նվիրելով:
 Վասն Հայրենյաց զսպեցիր քո սիրան ազնիւ.
 Կոչելով նրան ի նոր կյանս, և ի տես
 Լուսեղեն դրախտ, մարգարիտների պըսակին
 Պատրաստեցիր քո անաչառ հարսնեկին:
 Այլ շատ կանուխ հնչեց վերջին քո լուսն,
 Պատգամախոս գրիչըդ ինկավ քո ձեռքն.
 Ի՞նչ լուսավոր խելք էր, ավա՞ղ որ շիջա՞ւ,
 Եւ ո՞հ, ի՞նչ սիրտ բաբախելուց դադրեցաւ.
 Անցան տարիք, և մարեցան իսկ կրքեր,
 Եւ սլացա՞ր դու բարձրանալով յերկինս վեր:
 Լա՞ց, Հայաստան, այլեւ այնպես հպարտացի՞ր:
 Քանի որ կաս, երկնքի տակ լայնածիր,
 Դեռ կյանք չե՞ս տված այսպիսի մեկ զավակի,
 Դեռ այնպիսին չես կրած ի ծոց մայրենի.
 Գտնձ հազվագյուտ. գեղեցկութեանց հոգեկան
 Նորա մեջ խառն, միացալ գեղով ազնւական.
 Ո՞վ մայր բնութիւն, եթե երբեմն դու քաղցրիկ
 Զուգարկիր մեզ հոգիներ այդպիսիք՝
 Կենաց արար շուտ կըցամբեր խաբուսիկ:

Ընթերցողը նկատում է, որ Ադամյանն իր թարգ-
 մանութեան մեջ հիմնականում հարազատ է մնացել
 քնագրին, միայն բանաստեղծութեան հինգերորդ տունը,
 ուր ասված է.

Плачь, русская земля! но и гордись —
 С тех пор, как ты стоишь под небесами...

Ադամյանը թարգմանել է.

Լա՛ց, Հայաստան, այլև այնպես հպարտացիր:
Քանի որ կաս երկնքի տակ լայնածիր...

Բանաստեղծության մեջ «Плачь, русская земля» — թարգմանելով «Լա՛ց, Հայաստան», մեր կարծիքով, Ադամյանը Դորբոլյուբովի մահը այսպիսով դիտել է որպես նաև հայ ժողովրդի մեծ կորուստ: Նա համոզված էր, որ Ռուսաստանի հետ միասին Հայաստանն էլ պիտի ողբա և նրա հետ միասին հպարտանա, որ Դորբոլյուբովի սկսած զավակ է ունեցել:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Նեկրասովի «Դորբոլյուբովի հիշատակին» բանաստեղծությունը սովորական մի բանաստեղծություն չէր և ոչ էլ Ադամյանը՝ սոսկ մի թարգմանիչ: Անցյալ դարի 80-ական թվականներին, երբ ցարական ռեակցիան ամենուրեք հարձակման էր անցել, երբ փակվում էին հայկական դպրոցները և հետապնդվում հայ ազատագրական շարժումը, Ադամյանի թարգմանությունը մի նշանակալից երևույթ էր և, ըստ էության, ուղղված էր ցարական ռեակցիայի դեմ, և պատահական չէ, որ այդ թարգմանությունն իր ժամանակին չի տալագրվել:

Նեկրասովի բանաստեղծությունների ժողովածուից ընտրելով այդ բանաստեղծությունը և թարգմանելով այն հայերեն, Ադամյանը դրանով, անկասկած, դրսևորել է իր դեմոկրատական առաջավոր հայացքները ժամանակի խալվար ու ծանր պայմաններում: Ուշագրավ է, որ թե՛ մինչ Ադամյանը և թե՛ նրանից հետո, ընդհուպ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը, Նեկրասովի հայ թարգմանիչներից և ոչ մեկը չի թարգմանել ուս-

մեծ քննադատի հիշատակին նվիրված այդ բանաստեղծությունը:

Նեկրասովի հիշյալ բանաստեղծության հայերեն թարգմանության տեքստը վկայում է նաև այն մասին, որ Ադամյանը ճիշտ է ըմբռնել այդ բանաստեղծության խոր իմաստը, նրա սոցիալական հագեցվածությունը, նրա նշանակությունն ու տեղը ռուս հասարակական կյանքում: Թարգմանելով այն հայերենի, Ադամյանը մեծ ծառայություն է մատուցել մեր ժողովրդին, տալով նրան ռուս մեծ բանաստեղծի քաղաքական ամենաուժեղ երկերից մեկը:

1895 թվականին Ֆրիդրիխ Էնդելսի մահվան առթիվ դրած ընդարձակ հոդվածի ճակատին Լենինը դնում է Նեկրասովի «Դոբրոլյուբովի հիշատակին» բանաստեղծության հետևյալ երկու տողը.

Какой светильник разума угас!
Какое сердце биться перестало!¹

Այս տողերի օգտագործումը Լենինի կողմից պատմական այդպիսի մի կարևոր հոգվածում լավագույն գնահատականն է Նեկրասովի վերոհիշյալ բանաստեղծության:

Նեկրասովի տեքստերով զրկված երգերը լայն տարածում են գտել հայ իրականության մեջ: Այդ երգերը բերանացի գիտեին ոչ միայն Ռուսաստանում սովորող հայ ուսանողները, այլև հայ երաժիշտները, արտիստները, գրողները, ինչպես, օրինակ, Ղազարոս Աղայանը,

¹ В. И. Ленин, Сочинения, том II, стр. 5.

Հովհաննես Թումանյանը, Հակոբ Հակոբյանը և շատ ուրիշներ: Երաժշտագետ Մուշեղ Աղայանը իր հոգվածներից մեկում անդրադառնալով Հովհաննես Թումանյանի վերաբերմունքին երաժշտության հանդեպ, գրում է. «Թումանյանը սիրում էր և հմայված էր Պուշկինի հանճարով և շատ հաճախ արտասանում էր նրա «Հողմը» և զմայլված էր նրա երաժշտությամբ: Սիրում էր Նեկրասովին և ժողովրդական երգերը Նեկրասովի տեքստերով, Ստենկա Ռադինի, Վոլգային նվիրված երգերը, բիլինաները և հեղափոխական երգերը»¹:

Մի այլ հոգվածում, խոսելով Ղազարոս Աղայանի և Հովհաննես Թումանյանի բարեկամության մասին, Մ. Աղայանը շատ ավելի որոշակի է նշում, թե Նեկրասովից ինչ երգեր էին նրանք սիրում ու երգում: «Երկուսն էլ,— գրում է Մ. Աղայանը,— սիրում էին ռուսական ժողովրդական երգերն ու ոտանավորները: Նրանց վրա խոր տպավորություն էր թողնում Նեկրասովի «Укажи мне такую обитель» երգը, հրբ երգում էինք՝

Волга, Волга!... Весной многоводной
Ты не так заливаешь поля,
Как великою скорбью народной
Переполнилась наша земля!

երկուսն էլ հուզմունքից արտասովում էին, այնքան իօրն էին ապրում նրանք այդ երգը»²:

Նեկրասովի հուզիչ երգերը ջերմորեն սիրել է Հակոբ Հակոբյանը: Մի առանձին սեր ունենալով դեպի ռուսական ժողովրդական երգերը, Հակոբյանը վերջին-

¹ «Գրական թերթ», 1938, № 14:

² «Խորհրդային գրականություն», 1939, № 3—4:

ների լավագույն նմուշները գրի է առել իր «Հիշատակարանում», գրել իր տպավորությունները դրանց մասին: Այսպես, օրինակ, 1890 թվականի հոկտեմբերի 13-ին նա իր «Հիշատակարանում» արտագրում է Նեկրասովի «Коробейники» պոեմի առաջին 24 տողը. ինչպես հայտնի է, 70—80-ական թվականներին Նեկրասովի պոեմի այդ հատվածը գետեղված էր ռուսական երգարաններում և սիրված ու տարածված ռուսական երգերից մեկն էր այդ ժամանակաշրջանում: Հակոբյանի «Հիշատակարանում» կարդում ենք. «Ահա և երկրորդ երգը Նեկրասովի, որի կրակոտ, այրող եղանակի և խոսքերի ազդեցության տակից երկար ժամանակ չէի կարողանում փրկվել.

Ой, полна, полна коробушка,
Есть и ситцы и парча.
Пожалей, моя зазнобушка,
Молодецкого плеча!

Выди, выди в рожь высокую,
Там до ночки погожу,
А завижу черноокую —
Все товары разложу.

Цены сам платил немалые,
Не торгуйся, не скупись:
Подставляй-ка губы алые,
Ближе к милому садись!

Вот и пала ночь туманная,
Ждет удалый молодец.
Чу, идет! — пришла желанная,
Продает товар купец.

Катя бережно торгуется,
 Все бонится передать.
 Парень с девицей целуется,
 Просит цену набавлять.

Знает только ночь глубокая,
 Как поладили они.
 Распрямись ты, рожь высокая,
 Тайну свято сохрани!

Ահա այդ սիրտ փշրող, վշտացնող ու թախծալի տողերը, որոնք ևս երգում էի մենակ, բնության լռություն մեջ¹:

Ժամանակակիցները վկայում են, որ Հակոբյանը մինչև իր կյանքի վերջին օրերն էլ սիրով կատարում էր նեկրասովի տեքստերով գրված երգերը:

Դուրս գալով ժողովրդի ծոցից, դեմոկրատ գրողներ Աղայանն ու Թումանյանը, ինչպես և ռեռլյուցիոն պոետ Հակոբ Հակոբյանը, բնականորեն պետք է սիրեին մի բանաստեղծի, որի հանձարեղ ստեղծագործություններն ամբողջովին համալրված էին ժողովրդական անսահման մշտի ու զայրույթի, սոցիալական բողոքի ու ընդվզումի տրամադրություններով:

Հայ կոմպոզիտորները, դեռևս Հոկտեմբերյան Մեծ ռեռլյուցիայից շատ առաջ, ռուս բանաստեղծների, այդ իվում նաև նեկրասովի տեքստերով երգեր են գրել: Հայտնի են Ալեքսանդր Սպենդիարյանի մի ամբողջ շարք վոկալ ստեղծագործությունները գրված Պուշկինի, Լերմոնտովի, Շևչենկոյի, Մայկովի, Ջեխովի, Գորկու տեքստերով:

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Հակոբյանի ֆոնդ:

Ալեքսանդր Սպենդիարյանն իր ստեղծագործական կյանքի մեծ մասն անց է կացրել ռուս կոմպոզիտորների շրջանում, խորապես ծանոթ է եղել ռուս երաժշտական կուլտուրային, նրա խոշոր ներկայացուցիչներին: «Նա ինձ հաշվում եմ ռուսական այն դպրոցի հետևորդը, — գրում է նա, — որը ստեղծել են Գլինկան, Բալակիրեն, Բորո-դինը, Ռիմսկի-Կորսակովը և ուրիշներ: Այդ կոմպո-զիտորների, ինչպես նաև Գլազունովի և Լյադովի ստեղ-ծագործություններն ամենից ավելի էին համապատաս-խանում իմ ճաշակին, բայց և այնպես իմ իդեալն այն կոմպոզիտորն էր, որն իր գործունեության ոլորտը չի սահմանափակում ստեղծագործության որևէ մեկ բնա-գավառով, այլ հավասարապես հիանալի է ստեղծագոր-ծում սիմֆոնիկ, օպերային և կամերային երաժշտու-թյան բնագավառում: Այդ իմաստով էլ չեմ խոսում Բեթհովենի և Մոցարտի մասին, ինձ թվում է, իդեալին ամենից ավելի մոտ են կանգնած ռուս կոմպոզիտոր-ներից Չայկովսկին, իսկ օտարերկրյա կոմպոզիտոր-ներից՝ Թեռևս Սեն-Սանսը»¹:

900-ական թվականների սկզբին Նեկրասովի «Զհնձած արտը» բանաստեղծության խոսքերով Սպեն-դիարյանը գրում է իր լավագույն վոկալ ստեղծագործու-թյուններից մեկը: «Զհնձած արտը» էլեգիան գրված է խառն խմբի և բասի սոլոյի համար, օրկեստրի նվագակ-ցությամբ: Նեկրասովի այդ բանաստեղծության բովան-դակության լիակատար բացահայտման նպատակով կոմպոզիտորը ստեղծել է լայն երգային մելոդիա, որն իր բնույթով համապատասխանում է ռուսական ժողո-վրդական երգի առանձնահատկություններին: Խմբերգի

¹ «Советская музыка», 1938, № 4.

մեղուգիլի ու գեղեցիկ, խորն ու հուզական ամբողջությունը, սուրճի արտահայտիչ միջամտությունը մեծ հաջողությամբ բացահայտում են Նեկրասովի տեքստի ոգին, սոցիալական խոր հագեցվածությունը: Առհասարակ պիտի նշել, որ Նեկրասովի «Չհնձած արտը» բանաստեղծությունը բացառիկ մեծ ընդունելություն է վրտել հայ իրականության մեջ: Այդ բանաստեղծության մեջ շոշափված գաղափարը չէր կարող խորապես չհուզել ճնշված ու իրավազուրկ մի ժողովրդի, ինչպիսին էր հայ ժողովուրդը: Ահա թե ինչու հայ պոետները սիրով թարգմանել են այդ բանաստեղծությունը, հայ նկարիչները նկարազարդել այն, հայ կոմպոզիտորները այդ տեքստով հուղիչ երգեր գրել:

1902 թվականին Պետերբուրգում առանձին գրքով լույս է տեսնում Սպենդիարյանի «Չհնձած արտը» էլեպիան և լայն տարածում գտնում Ռուսաստանի ամենահեռավոր անկյուններում: Այսօր էլ Սպենդիարյանի այդ ստեղծագործության կատարումն ուժեղ տպավորություն է գործում ունկնդիրների վրա: Նեկրասովի տեքստերով երգեր են գրել նաև հայ մյուս կոմպոզիտորները:

Նեկրասովի ստեղծագործությունները, նրա պայծառ կերպարը կենդանի հետաքրքրություն են առաջ բերել հայ նկարիչների ու քանդակագործների շրջանում: Առաջին հայ պոմանկարիչը, որին հուզել է Նեկրասովի կերպարն իր պոետական հմայիչ աշխարհով, դա Հարություն Շամշինյանն է: Շամշինյանն ավարտել է Պետերբուրգի Գեղարվեստական ակադեմիան, սովորել է ռուս հռչակավոր նկարիչ Վ. Վերեշչագինի մոտ: Նրա աշխատանքների գեղարվեստական արժանիքների մա-

Посвящается
Николаю Николаевичу
АМАН.

НЕСЖАТАЯ ПОЛОСА

для смешанного хора и баса-сола

с сопровождением оркестра

Слова Н. НЕКРАСОВА

Музыка

А. Спендиарова

Op. 8.

Партитура net. 1 р. 60 к.
Оркестровые голоса 3 р. —
Оркестровые добавочные по. — 25 к.
Хоровые голоса С.А.Т.В. по net — 10 к.
Клавир-ауценгг. 1 р. 50 к.

~~Сопровождение для рояля и органа~~

В. БЕССЕЛЬНИКЪ

Поставщикомъ Двора Е. И. ВЕЛИЧЕСТВА

С. ПЕТЕРБУРГЪ

Невскій, 54.

МОСКВА

Петровка 12.

Ա. Սպենդիարյանի «Չնձած արաւը» էրեղիայի.
առանձին հրատարակութեան շապիկը:

սին գովասանական խոսքեր են ասել ողւս անվանի նկարիչներն ու գեղարվեստագետները:

Տաղանդավոր նկարիչն աշխատել է նաև օֆորտի ասպարեզում: Նա մեծ հաջողութեամբ պատկերել է Ա. Պուշկինի, Խ. Արովյանի, Ն. Նեկրասովի, Պ. Պռոշյանի, Պ. Զիստյակովի և շատ ուրիշ դրողների, նկարիչների ու երաժիշտների դիմանկարները: Այդ աշխատանքներն իրենց կատարման վարպետութեան տեսակետից յաշքի ընկնող տեղ են գրավում հայ գրաֆիկ նկարչութեան մեջ:

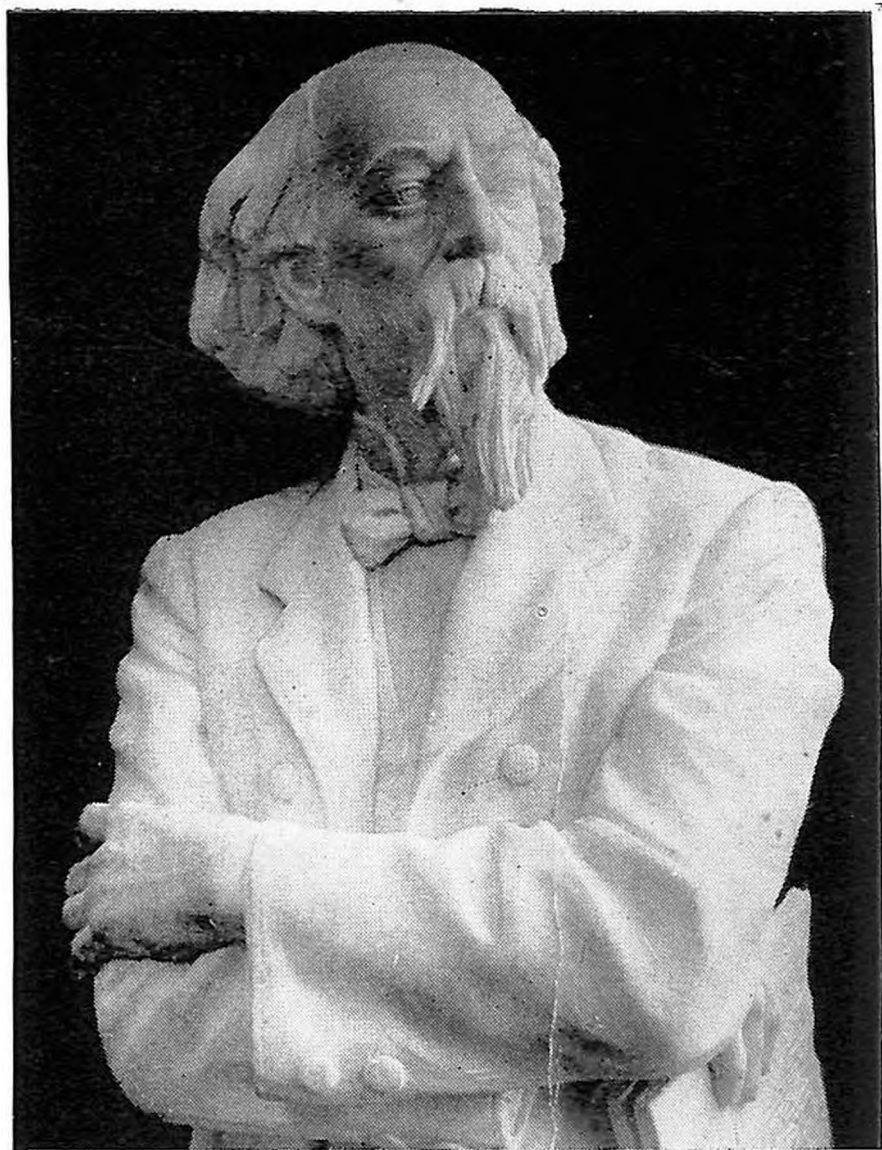
1880 թվականին Հ. Շամշինյանը նկարում է Նեկրասովի դիմանկարը: Արտաքին պարզութեանն ու կերպարի կենդանի ընդթափումը մի առանձին գրավչութեան են տալիս այդ դիմանկարին: Նկարիչին լիովին հաջողվել է պատկերել ժողովրդի հոգսերով մտահոգված, ազատատենչ ու մարտնչող բանաստեղծի կերպարը:

Հ. Շամշինյանի պատրաստած Նեկրասովի դիմանկարը տպագրվել է հայ մամուլի էջերում և արժանացել լայն ընդունելության ու բարձր գնահատականի:

1950 թվականին Համամիութենական Գեղարվեստական ցուցահանգեստում տաղանդավոր քանդակագործ Ն. Նիկողոսյանը ցուցադրում է Նեկրասովի մարմարե կիսանդրին, դրը երկար ժամանակ այցելուների ուշադրութեան կենտրոնումն էր:

Նիկողոսյանը երիտասարդ քանդակագործ է, բայց նրա ստեղծագործություններն արդեն հայտնի են ողջ Միութեան մեջ, ինչպես նաև նրա սահմաններից դուրս:

Նիկողոսյանի քանդակած Լև Տոլստոյը, Ալեքսի Իսահակյանը, Մանուկ Աբեղյանը, մարշալ Իվան Բող-

Ն. Ա. Ներսիսյան — Քանդակ
Գործ՝ Ն. Ներսիսյանի

րամյանը և ուրիշներ կերպարվեստի հոյակապ ու մնացուն ստեղծագործություններ են:

Այդ գործերի մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Նեկրասովի քանդակը: Մեծ քանստեղծի կյանքի ու ստեղծագործության բազմակողմանի ու խոր ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տվել Նիկողոսյանին իր քանդակում արտահայտել Նեկրասովի կերպարի համար ամենաբնորոշ ու տիպական դժերը: Նեկրասովի արձանի համար հայտարարված Համամիութենական կոնկուրսում, 1950 թվականին, հատուկ ուշադրության արժանացավ Նիկողոսյանի գործը. մամուլը նշեց տաղանդավոր քանդակագործի ստեղծագործական մեծ հաջողությունը:

Քանդակագործը Նեկրասովին պատկերել է ձեռքերը կրծքին խաչաձև, աջ ձեռքին Բելինսկու հատոր-յակը, որը մի տեսակ սիմվոլիկ ձևով ընդգծում է Նեկրասովի աշխարհայացքի և գաղափարի հիմնական ուղղությունը:

Պոետի դեմքը խրոխտ է, վեհ, հայացքը զարմանալի իմաստուն ու արտահայտիչ: Կարծես կենդանի Նեկրասովն ահա կխոսի, կարտասանի իր վշտի ու վրեժի բանաստեղծությունները: Նիկողոսյանի գիմանկարային քանդակների համար առհասարակ բնորոշ է ոչ միայն արտաքին նմանությունը, այլև կերպարի հոգեկան աշխարհի յուրովի բացահայտումը:

Նեկրասովի կերպարը ոգեշնչել է շատ հայ նկարիչներին: Դեռևս նախառևոյուցիոն հայ մամուլի էջերում մենք հանդիպում ենք Նեկրասովի գրավուրային գիմանկարներին, սր կատարել էին հայ նկարիչները: Սովետական տարիներին Նեկրասովի ստեղծագործու-

թյունների հայերին առանձին հրատարակությունների համար սովետահայ նկարիչները պատրաստել են Նեկրասովի յուզաներկ ու դրավյուրային դիմանկարները, պատկերազարդել են նրա ստեղծագործությունները: Այդ ասպարեզում առանձին ուշադրության արժանի են Կ. Ֆրասուրյանի, Հ. Մնացականյանի և մի շարք այլ նկարիչների աշխատանքները:

Նեկրասովի դրամատուրգիան նույնպես որոշակի հետաքրքրություն է առաջացրել հայկական շրջաններում: Դեռևս 1846 թվականին Թիֆլիսում բեմադրվել է Նեկրասովի «Պապի թուփակը» պիեսը ռուսերեն, որն աշխույժ հետաքրքրություն է առաջացրել հայ հանդիսականների լայն շրջաններում: Հայ մամուլի էջերում մենք հանդիպում ենք առանձին հաղորդումների Նեկրասովի մյուս պիեսների բեմադրության մասին: Այսպես, օրինակ, «Տարալ» շաբաթաթերթը 1902 թվականին գրել է, որ Թիֆլիսի ռուս դրամատիկ արտիստների խումբը Նեկրասովի մահվան 25-ամյակի կապակցությամբ խստացել է «Աշնանային ձանձրույթ» պիեսը, իսկ երկրորդ րաժնում արտասանվել են Նեկրասովի բանաստեղծությունները¹:

Տարեցտարի հայ արվեստի վարպետներն ավելի ու ավելի են խորանում Նեկրասովի հուզիչ կերպարի, նրա անմահ ստեղծագործությունների բազմակողմանի ուսումնասիրության մեջ: Նեկրասովի ստեղծագործական հարուստ նյութ է տալիս հայ արվեստագետներին, և նրանք ջանք չեն խնայի ուղղյուցիոն դեմոկրատիայի մեծ պոետի անմահ ստեղծագործություն-

¹ «Տարալ», 1902, № 50:

ները հայ իրականության մեջ լայնորեն պրոպագանդելու գործում:

Ն. Ա. ՆԵԿՐԱՍՈՎԻ ՊՈԵԶԻԱՆ ՀԱՅ
ԳՐԱՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Նեկրասովի անունը, որպես ուռա մեծ բանաստեղծի, տարբեր ժամանակ ու տարբեր առիթներով բազմիցս հիշատակվել է հայ մամուլի էջերում, դեռևս նրա կենդանության օրոք: Հատուկ հոգվածներ նվիրված Նեկրասովի կյանքին ու ստեղծագործությանը տպագրվում են նրա մահվան կապակցությամբ, 1878 թվականին: Ուշագրավ ու հետաքրքիր են այդ հոգվածները. նրանց մեջ չլայնորեն քննարկվում են Նեկրասովի կյանքի, գրական ու հասարակական գործունեության մի շարք հարցերը:

Առաջին ծավալուն հոգվածը տպագրում է «Մշակ» թերթը: Այդ հոգվածը ավատ թարգմանություն էր Թիֆլիսում հրատարակվող «ՕՆՅՕՐ» թերթից: Այդ առթիվ «Մշակի» խմբագրությունը գրում է. «Թիֆլիսում հրատարակվող «ՕՆՅՕՐ» լրագրի 2-րդ համարի ֆելետոնական բաժնում մի բավականին հետաքրքրական հոգված է հրապարակված, որի մեջ հանգուցյալ Նեկրասովի թե՛ օրագրական գործունեությունը և թե՛ բանաստեղծական ստեղծագործությունները մի՞ անաչառ բանաքննության են ենթարկվում: Մենք հարմար ենք համարում մեր ընթերցողաց ծանոթացնել այդ հոգվածի պարունակության հետ»¹:

¹ «Մշակ», 1878, № 2:

Հետաքրքիր է, թե ինչու Նեկրասովի մահվան առթիվ ուսական մամուլում տպագրված բազմաթիվ հոդվածներից «Մշակը» հատկապես ընտրել է այդ հոդվածը: Դուրս եկավ նրա անհայտ հեղինակն ինքն է առաջարկել իր հոդվածը «Մշակին» տպագրելու, կամ մի ուրիշ գրող-դապառճառ է եղել: Անկախ այդ հանդամանքներից, Նեկրասովի մասին «Մշակում» ղեկավարած հոդվածը լուրջ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Նրա հեղինակը քաջ ծանոթ է եղել 60-ական թվականների գրական-հասարակական կյանքին ու պայքարին, նա մի առանձին սիրով ու համակրանքով է խոսել Բելինսկու, Զերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի մասին:

Խոսելով Նեկրասովի 40-ական թվականների գրական գործունեության մասին, հոդվածագիրն առաջին հերթին բնորոշում է «Պետերբուրգյան ժողովածուի» նրշանակությունը ուս պրականության, ինչպես և մեծ բանաստեղծի ապագա գործունեության համար: Հոդվածի հեղինակը գրել է. «Այդ միջոցներում նրա հրատարակած «Պետերբուրգյան ժողովածու» ասված գիրքը մի նոր երևույթ է դառնում: Դրա մեջ տեղավորված էին Դոստոևսկու «Բշխում մարդիկ» կոչված հեղինակության հետ Տուրգենևի «Կալվածատեր», Օդոևսկու «Մարտին-գալ» գրվածքները և Կրոնենբերգի թարգմանած «Մակբեթը»: Մյուս հոդվածները բաղկացած էին Իսկենդերի և Բելինսկու ստեղծագործություններից: Այդ գրքի ունեցած հաջողությունը անսպասելի էր և մինչև այդ օրը չտեսնված բան էր: Այդ հաջողությունը վճռական ազդեցություն ունեցավ Նեկրասովի բախտի վրա»¹:

¹ «Մշակ», 1878, № 2.

Հոգվածում առանձնապես ընդգծվում է այն խոշոր դերը, որ ունեցել է Նեկրասովի կյանքում Բելինսկին: Ինչպես հայտնի է, Նեկրասովն իր ամբողջ կյանքում սրբությամբ պահպանել է ռուս հասարակական մտքի այդ հսկայի թողած մարտական տրադիցիաները և երախտադիտությամբ նրա հիշատակին նվիրել մի սքանչելի պոեմ:

Այնուհետև հոգվածագիրն առանց անունը տալու հիշում է Չերնիշևսկուն, Նեկրասովի և նրա մտերմությունը, նրանց միացյալ աշխատանքը «Սովրեմեննիկը» ժամանակի առաջավոր պարբերականը դարձնելու գործում:

1861 թվականի նոյեմբերին մահանում է Դոբրոլյուբովը, 1862 թվականի հուլիսին ձերբակալվում է Չերնիշևսկին և, ինչպես հոգվածագիրն է նշում, Նեկրասովը զրկվում է իր «ամենից ընտիր ու տաղանդավոր աշխատակիցներից»: Խոսելով Նեկրասով-խմբագրի մասին, հոգվածի հեղինակը գրում է. «Որպես մատենագիր, Նեկրասովը գիտեր իր շուրջը ժողովել այնպիսի անձինք, որոնք առաջադեմ մտքերի ամենից երևելի գործիչներն էին»:

Բացառիկ է Նեկրասովի դերը 19-րդ դարի ռուս հասարակական մտքի պատմության մեջ. նա հսկայական ազդեցություն ունեցավ ռուս գրականության զարգացման ընթացքի վրա, կազմակերպեց այդ գրականությունը և կատաղի պայքարի բռնով այն հասցրեց զարգացման բարձր աստիճանի: Խոսելով ռուս գրականության ու գրողների շրջանում Նեկրասովի ունեցած ազդեցության մասին, հոգվածագիրը գրում է. «Նրկար ժամանակ Նեկրասովը կարողացավ այնպիսի զորեղ

ազդեցություն ունենալ ոռւս հեղինակների վրա, որ թե՛ իրանից թույլ գրողները և թե՛ հակառակորդները վախենում էին նրա հետ բանակովության մտնել: Նա այնպիսի մի ուժ էր, որ ամենից նշանավոր և ըստ երևույթին անկախ խմբագիրները, որպիսին էր կեղծ-աներկյուղ Սուվորինը, ուղղակի խոստովանում էին, որ չեն համարձակվում ոչ միայն նրա հետ մարառել, այլև դիպել անգամ»¹:

Առաջին պլանի վրա դնելով Նեկրասով-գրական-կազմակերպչի ու խմբագրի գործունեությունը, հաջողությամբ լուսաբանելով այդ ասպարեզում նրա հսկայական դերը, հողվածագիրը չի կարողանում բացառահայտել Նեկրասովի սոեդիայի առանձնահատկությունները, նրա բանաստեղծական գպրոցի հեղաշրջող նշանակությունը: Գուցե հողվածագիրն անհրաժեշտ է համարել Անդրկովկասում հրատարակվող բազմաթիվ թերթերի ու հանդեսների խմբագիրներին ու աշխատակիցներին հատկապես հիշեցնել այն հոյակապ տրագիցիաները, որ թողել է Նեկրասովը, որպես խմբագիր ու հրատարակախոս: Այսպիսի հարցադրումը հավանորեն իր նշանակությունն ուներ Անդրկովկասի և ոչ միայն Անդրկովկասի մամուլի համար: 70-ական թվականների Անդրկովկասի առաջավոր մամուլը մասամբ նահանջել էր ռուսացիոն-դեմոկրատների թողած մարտական տրագիցիաներից, հետևապես անհրաժեշտ էր նրան հիշեցնել 50—60-ական թվականների «Սովրեմեննիկի» գործունեությունը: Բայց հողվածը շատ ավելի լայն արձագանք կունենար, եթե նրա հեղինակը զուգահեռա-

¹ «Մշակ», 1878, № 2:

բար ցույց տված լինելու նաև ժողովրդական մեծ պոետի դերն ու նշանակությունը:

Այս բացը հաջողությամբ վերացնում է երկրորդ հոգվածը, որ ուղարկվել էր Պետերբուրգից ու տպագրվել «Բազմավեսում», 1878 թվականին: «Նեկրասով ազգային բանաստեղծն Ռուսաց» վերնագիրը կրող այդ հոգվածն ամբողջովին նվիրված է Նեկրասով-բանաստեղծի ստեղծագործությանը: Հոգվածի հեղինակը՝ բանաստեղծ-թարգմանիչ Քերուրե Քուշներյանը, երկար տարիներ ապրելով Ռուսաստանում, լավ ծանոթ է եղել ռուս գրականությանը, հատկապես ռուսական պոեզիային: Նա մասնակցել է Նեկրասովի հուղարկավորությանը և իր հոգվածը գրել է այն թարմ տպավորությունների տակ, որ ստացել էր Նեկրասովի մահվան առթիվ արտասանված ճառերից և երիտասարդության ցուցաբերած կրքոտ սիրուց դեպի ժողովրդի մեծ բանաստեղծը:

Իր արժեքավոր հոգվածում Քուշներյանը նշում է, որ հանձին Նեկրասովի Ռուսաստանն ուներ մի «գերահանճար քերթող», մի բանաստեղծ, որի անսպասելի կորուստը «ազգային սուգ» առաջացրեց ողջ Ռուսաստանում:

Քուշներյանը Նեկրասովին բնորոշում է որպես ռուս ժողովրդի վիշտն ու տառապանքը արտահայտող, կեղեքումն ու ճնշումը պատկերող, ցարական օրենքները մտրակով խիլախ բանաստեղծի, որի «ողելից տողերը» ժողովուրդը մեծագույն «ցնծությամբ» է ընդունել, որովհետև այդ տողերը ճշմարտացիորեն ու ցայտուն կերպով արտահայտել են ճնշված ու հարստահարված ռուս ժողովրդի «հասարակաց զգացումը» ու «մտատան-

ջող ձգտումները»։ «Հարմարագույն միջոց էր,— գրում է Քուշներյանը,— ճարտար հեղինակի մը համար՝ սուր զրիչն ուղղել զեպի ապօրենն և անխիղճ վարիչս և առ կեղեքիչս ժողովրդյան. չփախուց Նեկրասով այս միջոցը, բոլորովին նվիրեց յուր հանձարը և զրիչը ժողովրդւոյն նկուն և հարստահարյալ մասին, պաշտպանելով զնոսա և ողբալով և հանդիմանելով զհարստահարիչս։ Արդեն ժողովրդյան մեծագույն մասը հակամետ Նեկրասովի նկատմանց՝ ծափաձայն ցնծությամբ գովեց նորա ողելից տողերը։ Նեկրասովն առաջինն եղաւ, որ համարձակորեն կրցաւ բացատրել զրով՝ այն ալ ոտանավոր չափմամբ, հասարակաց զգացումը, և այն մտատանջ ձգտումները, որ զագգը կը խլրտեին, ողորկ և ողելից տողերու տակ ամփոփեց. ագգը այս տողերով զմայլած՝ զրողին ոտից ներքև այնպիսի պատվանդան մը դրաւ, որո հասնիլը կարելի չէ»¹։

Աշխարհի մեծագույն բանաստեղծների հետ է համեմատում Քուշներյանը Նեկրասովին։ Նա գտնում է, որ Նեկրասովն ուներ Դանթեի մեծ միտքն ու թռիչքը, նրա բմբոստ պոռթկումներն ու կատաղի զայրույթը։ Բայց Դանթեի համեմատությամբ նա ժողովրդի ընդերքից էր դալիս, ոեւալ կյանքի խոր ճանաչողությամբ, այդ կյանքը կաշկանդող դարավոր շղթաները խորտակելու ու տչն հիմնովին վերափոխելու պատմական մեծ նպատակադրումով։ Քուշներյանը գրում է. «Ինչպես որ այս բանաստեղծին ոտանավորներուն զազափարները նոր էին, նույնպես ոճին և լեզվին ալ նոր ձև տվաւ։ Ի բաց առջաջ անձին սեփական, ցատկոտ և հանդիմանիչ և մաղձոտ

¹ «Բազմավեստ», 1878. հատոր 1, 2.

ոճը, նորա մուսայն շատ հետևողներ ունեցալ, բայց նորա բարձր և խոր զղացմանց և վսեմության չկա ցայսօր հավասարող մը: Նեկրասով, «Աստվածային Տեսլաբանաց» հեղինակին նման, երբ մուսայն դառնացալ 'ի նա կը շնչե, ահավոր բանաստեղծություններ հղկյալ, շափյալ և հանգյալ՝ հրաբուխորեն դուրս կը ժայթքե, իրաւ նա Տանդէի նման յերկինս չի վերանար և ի սանդարս չիջներ, և մտացածին պատիժներ չի հանճարեր՝ զանօրէնությունս խայտառակելու և պատժելու համար, այլ գեղերու, տնակներու մեջ կը բանա նա դժոխքը, նույն Պետերպուրկի ազնւականաց դահլիճներուն մեջ կը դնե. ի՞նչ գեղեցիկ, ի՞նչ սրտագին և միանգամայն ահավոր է այս ոճով գրւած իր «Հայրիկ» ոտանավորը, և քա՛նի ողբոց արժանի անօրէն հայրիկին թշւառ դըստերիկը՝ Նատաշա»¹:

Ծիշտ մեկնաբանելով Նեկրասովի պոեզիայի բնորոշ մի քանի առանձնահատկությունները, այնուհետև Քուլներյանն անցնում է Նեկրասովի գեղարվեստական խոսքի հսկայական ազդեցությանը, այդ խոսքի ազնիւութեւ արդարացի հնչեղությանը: «Մոլությանց հակառակամարտ գրիչ է Նեկրասովը, առաքինության գեղեցկությունը ընթերցողը պետք է ինքը աշխատի և հետևաբար դուրս հանե: Կազդե նա մարդու սրտին խորերը, ոսկորները զող կհանե, բայց, տվա՛ղ, չի հանգչեցներ: Առ մայրն դրած ոտանավորը իր վերջին և ընտրելագույն դրվածքներեն է, որում փափկության հետ ի միասին դառնությունը, վիշտը, և տագնապը, մի քան դմի երեւելքնեն: Կը խոստովանի, որ յուր բարձր և ազնւական

¹ «Բաղմավեպ», 1878, հատոր ԼԶ:

զգալիութունը, սեր զեղեցիկ դարության, ճաշակ Տանգեի և Շեքսպիրի մորմեն անցեր են իրեն ժառանգությունք»¹։

Այս արժեքավոր հոգւածը հեղինակն ավարտում է մարդարեւորեն նշելով այն ապագան, որ սպասւում է Նեկրասովին. նա կանխագուշակում է, որ պիտի գան այն երաւած ժամանակները, երբ մոժիկը պիտի կարգա ու հասկանա Նեկրասովի բանաստեղծությունները և սրբալուծ մահարձաններ» պիտի կանգնեցնի մեծ բանաստեղծի հիշատակին։ Պատմությունը եկաւ հաստատելու, թե որքան ճշմարտացի էր հոգւածի հեղինակը։

Ցարական ցենզուրայից խույս տալու համար Քուշներյանն իր հոգւածն ուղարկել էր արտասահմանյան հայ մամուլին՝ տպագրելու։ Այդ հոգւածը 70-ական թվականների հայ իրականության համար ուշադրաւ մի երևույթ էր։ Նա ընդհուպ մոտենում է Նեկրասովի հարուստ ստեղծագործությունների մի շարք կողմերի ճիշտ ըմբռնմանն ու մեկնաբանմանը։

80-ական թվականներին հայ գրական քննադատությունը քաջալերում է Նեկրասովի բանաստեղծությունների թարգմանությունը, առանձին գրական-հասարակական հարցերին նվիրւած հոգւածներում մեջբերումներ է կատարում Նեկրասովի բանաստեղծություններից, ջերմորեն պաշտպանում նրա գրական վեհ տրագիցիաները։ Ուշադրաւ է հատկապես այն փաստը, որ հայ գրական քննադատությունը հաճախակի անգրագաւորում է Նեկրասովի այն ստեղծագործություններին, որոնք նվիրւած են ռուս ռեւոլյուցիոն-դեմոկրատների հիշատակին։ Այսպես, օրինակ, 1889 թվականին «Արձագանք»

¹ «Բաղմավեպ», 1878, հատոր 12։

շաբաթաթերթն իր հունիսի 18-ի առաջնորդող հոդվածում, անդրադառնալով հայ ուսանողության անելիքներին, նշում է այն հսկայական դերը, որ ունի ուսանողությունը հայ հասարակական կյանքի վերափոխման ու զարգացման գործում: Առաջնորդողում օրինակ է բերվում Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարանների ուսանողության եռուն գործունեությունը: Ասլա՝ քննադատելով հայ ուսանողության այն հատվածին, որ օտարություն մեջ հետզհետե մոռանում է մայրենի լեզուն, անտարբեր է դառնում դեպի իր ժողովրդի կուլտուրան, առաջնորդողի հեղինակն ավարտում է իր հոդվածը հետևյալ ուշադրավ տողերով. «Եթե չփոխվի այդ տխուր երևույթը, կշարունակվի և նորա լինասակար և կորուստաբեր հետևանքը: Գրականությունը չի բարձրանալ, եթե շարունակվի մեր ուսանողության այժմյան ընթացքը: Մամուլը չի ազնվանալ, երբ նորա պաշտոնյաները անծանոթ են կյանքին և դիտության: Մենք հուսով ենք, որ մի օր այդ կլինի. ուստի և թող հեռու լինի մեզանից տարակուսանքը, հոռետեսությունը... Եթե այդ հույսն էլ կորցնենք, այն ժամանակ, նեկրասովի խոսքով ասած.

Заглохла б нива жизни...¹

Այս տողն, ինչպես հայտնի է, վերցված է նեկրասովի «Դոբրոլյուբովի հիշատակին» նշանավոր բանաստեղծությունից:

Նեկրասովի պոետական խոսքը լայնորեն օգտագործվում է Բելինսկու ու Դոբրոլյուբովի մասին զրած հոդվածներում: Քննադատ Հ. Սպենդիարյանը Բելինսկու

¹ «Արձագանք», 1880, № 23:

մահւոյան 50-ամյակի առթիւ՝ զրաժ իր հոգւածի համար
իրբեք բնաբան գրել է Նեկրասովի նշանաւոր բանաստեղ-
ծությունից հետեւյալ երեք տողը.

Молясь твоей многострадальной тени,
Учитель! перед именем твоим
Позволь смиренно преклонить колени.

Հանգամանորեն անգրադառնալով Բելինսկու կյան-
քին ու գործունեությանը, ինչպէս և նրա գերին ու նշա-
նակությանը ուսւ գրականության զարգացման գործում,
հեղինակն իր հոգւածն ավարտում է Նեկրասովի նույն
բանաստեղծության հետեւյալ տողերով.

Ты нас гуманно мыслить научил,
Едва-ль не первый вспомнил о народе,
Едва-ль не первый ты заговорил
О равенстве, о братстве, о свободе...

Ուշադրաւ ու ընորոշ են Նեկրասովի բանաստեղ-
ծական այս տողերը, որ հայ քննադատները տարրեր
առիթներով ու տարրեր սլարադաներում մեջ են բերել
իրենց հոգւածներում: Այդ տողերն օգնել են ավելի
զիւլուկ, ավելի ցայառն դարձնելու նրանց միտքը, ավե-
լի որոշակի՝ նրանց գաղափարական նպատակասլացու-
թյունը:

80—90-ական թվականներին Նեկրասովի կյանքին
ու գրական գործունեությանը նվիրւած հոգւածներից
առանձին ուշադրության է արժանի թարգմանիչ-քննա-
դատ Տիգրան Հովհաննիսյանի հոգւածը: Տիգրան Հով-
հաննիսյանը ուսւ գրականության դեմոկրատական-
ռեալիստական տրադիցիաների լաւագույն պրոպագան-

գիտություններից մեկն էր հայ իրականության մեջ: 90-ական, ինչպես և 900-ական թվականների նրա հոգվածները ռուս գրականության մասին արժանի են ամենայն ուշադրության: Բայց Տ. Հովհաննիսյանը հայ գրականության մեջ շատ ավելի հայտնի է որպես ռուս ռեալիստական գրականության վարպետ թարգմանիչներից մեկը: Նրան են պատկանում Տուրգենևից, Տոլստոյից, Գարշինից, Չեխովից, Գորկուց կատարված լավագույն թարգմանությունները: Լև Տոլստոյի «Հարություն» վեպի Հովհաննիսյանի թարգմանությունը մինչև այսօր էլ մնում է որպես թարգմանական գրականության մի ուշագրավ նմուշ: Տ. Հովհաննիսյանն ավարտել էր Մոսկվայի համալսարանը և խորապես ծանոթ էր ռուս գրականությանը և արվեստին, ռուս հասարակական մտքի առաջավոր ներկայացուցիչների ստեղծագործություններին: Մի առանձին հիացմունքով է Հովհաննիսյանը խոսում ռուս 60-ականների, նրանց դերի ու նշանակության մասին: Նեկրասովի մահվան քսանամյակի առթիվ տպագրած իր հոգվածում Հովհաննիսյանը գրում է. «Ուղիղ քսան տարի առաջ, 1877 թ. դեկտեմբերի 27-ին, մեռավ ռուս ազգի ամենամեծ զավակներից մեկը՝ բանաստեղծ Նեկրասովը, որի գրվածքները բարերար ազդեցություն են ունեցել և մեր գործիչներից շատերի վրա: Այսօր Ռուսաստանի վանազան քաղաքներում մեծ բանաստեղծի և մեծ քաղաքացու տաղանդի և գործունեության բազմաթիվ համակրողները հարգելու են նրա հիշատակը գրական հանդեսներով»¹:

Հանդամանորեն ու ոգեշնչված է Հովհաննիսյանը խոսում Նեկրասովի պոեզիայի, նրա բանաստեղծական

¹ «Մշակ», 1897, № 152:

դարձրոցի մասին: Նա առանձնապես շեշտում է Նեկրասովի ստեղծագործութեան սոցիալական նշանակութեանը, ազատագրական ոգին, ժողովրդական կյանքի խոր պատկերումը: «Իբրև բանաստեղծ,— գրում է Հովհաննիսյանը,— Նեկրասովը նշանավոր տեղ է բռնում ռուսաց գրականության մեջ թե՛ իր տաղանդով, թե՛ իր ուղղությամբ: Տաղանդի կողմից միայն երկու պոետներ կան նրանից բարձր՝ Պուշկին և Լերմոնտով, իսկ ինչ վերաբերում է ուղղության՝ ոչ մի ռուս բանաստեղծի մուսան այնքան ուժով չէ արտահայտել ազատասիրական ձգտումներ և այնքան ջերմ կերպով չէ պաշտպանել թշվառներին, քաղցածներին ու հալածվածներին, որքան Նեկրասովի «վրեժխնդրության և վշտի մուսան»»¹:

Հովհաննիսյանն անգրագառնում է նաև Նեկրասովի հասարակական, հրապարակախոսական գործունեությանը, ընդգծում է այն խոշոր դերը, որ նա կատարել է ցարական Ռուսաստանի ամենադաժան պայմաններում, ռուս հասարակական մտքի և մամուլի պատմության մեջ: «Իբրև հասարակական գործիչ,— գրում է Հովհաննիսյանը,— Նեկրասովը հայտնի է նրանով, որ փայլուն գրության է հասցրել հաջորդաբար երկու մեծ ամսագիր, նախ «Սովրեմեննիկ», հետո «Օտեչեստվեննիե դապիսկի», որոնք նրա խմբագրության օրով լուրջ արժատական ուղղության օրգան են եղել: Սրանից քսաներեսուն տարի առաջ Ռուսաստանում անշեղ կերպով աջակցի ուղղությամբ ամսագրեր հրատարակելու և միևնույն ժամանակ օրինավորության սահմաններից չանցնելու համար պետք էր ունենալ Նեկրասովի ընդու-

¹ «Իշահ», 1897, № 152:

նակությունները, եռանդը, ճարպիկությունը, կենսական տակտը...»¹։

Իր արժեքավոր հոդվածով Տ. Հովհաննիսյանը հայ ինթելեկտուալ լայնորեն ծանոթացնում է Նեկրասովի կյանքին, եռուն գործունեությանը, անմահ ստեղծագործությունների հարուստ ու ուսանելի աշխարհին։

1901 թվականին «Մշակ» թերթը տպագրում է մի ամբողջ հոդվածաշարք հայ մեծանուն բանաստեղծ Ռափայել Պատկանյանի մասին։ Հոդվածաշարքի անհայտ հեղինակը Պատկանյանի ստեղծագործությունը գնահատելիս անդրադառնում է համաշխարհային և հատկապես ռուս գրականության մեջ կատարված այն խոշոր փոփոխություններին, որ տեղի են ունեցել սոցիալ-տնտեսական զարգացման և ազատագրական պայքարի հետևանքով, ցույց է տալիս ռուս գրականության պրոգրեսիվ նշանակությունը։ Խոսելով 19-րդ դարի ռուս գրականության մասին, հեղինակը հատկապես նշում է նրա գաղափարայնությունն ու հումանիզմը, ժողովրդական ու հասարակական բնույթը. «Նայեք ռուսաց գրականության, որ ավելի մոտիկից, ավելի անմիջապես էր ազդում հայ դրողների վրա։ Պուշկինի ժամանակից այդ գրականությունն արդեն ժողովրդական, բուն ազգային դույն, համ ու հոտ էր ստացել։ Նկատվում էր ուրիշ մեծ տաղանդ—Գոգոլը, և գրականությունը մի հսկա քայլ էլ արավ։ Նա դարձավ բնական, իրական, իջավ ժողովրդի մեջ և այնտեղ սկսեց որոնել ոգևորության աղբյուրներ։ Նա դարձավ հասարակական գրականություն և շքեղ ծաղիկներ արձակեց. վեպը Տուրգենևի, Տոլստոյի,

¹ «Մշակ», 1897, № 152։

Գոնչարովի դրչի տակ, բանաստեղծությունը Նեկրասովի քնարի վրա, երգիծաբանությունը Սալտիկովի սկես մինչևանավոր ներկայացուցիչի ձեռքով, հրապարակախոսությունը Գերցենի ոգևորությամբ ու ազնիվ ձգտումներով թևավորված, քննադատությունը Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի առաջնորդությամբ հասարակական կարգերն էին փորփորում, ծաղրում, հարվածում, ներկայացնում նրանց ամբողջ մերկությունը: Հասարակական դրականությունն աճում է, վարդանում է, միակ տրդար ու ճշմարիտ հոսանք է համարվում. գեղարվեստական գրվածքների մեջ որոնվում է ոչ միայն գեղարվեստ. ավելի մեծ չափով որոնվում են նրա մեջ դավաիրներ, առաջնորդող հայացքներ»¹:

Ռուս գրականության այս բնութագրումից հետո հեղինակն անցնում է Նեկրասովի հրապարակախոսական գործունեությանը, նրա պոեզիայի քաղաքական-հասարակական դերի ու նշանակության քննությանը: Նա նշում է այն կապը, որ կա Նեկրասովի և Պատկանյանի պոեզիայի միջև: «Առանձնապես մենք անվանեցինք Նեկրասովին, — գրում է հեղինակը, — և ահա ինչո՞ւ: Ռափայել Պատկանյանը դեռ ուսանողության ժամանակ ամենից շատ այդ բանաստեղծով էր ոգևորվում: Դրա ասացուցիչն են երկու ոտանավորներ, մեկը՝ «Նրկու բանաստեղծ» վերնագրով, որ փոխադրություն է Նեկրասովից, մյուսը՝ «Հետևելով միշտ օրինաց աշխարհի»՝ նմանողություն է Նեկրասովին: Հայտնի է, թե Նեկրասովն ի՞նչ առանձնահատուկ տեղ է բռնում ռուսաց գրականության մեջ: Դա հրապարակախոս էր, նախ աշխատակից մի ամսագրի, ապա խմբագիր մի այլ ամսագրի, որի

¹ «Մշակ», 1901, № 223:

շուրջը բոլորված էին ժամանակի լավագույն, առաջավոր գրական գործիչները: Բայց հրապարակախոս-խրմբագիրը, առաջադիմական օրգանի գլխավոր ղեկավարը գրում էր և ոտանավորներ: Նա գիտեր, որ «վշտի տարիներում ամոթ է երգել հովիտների, երկնքի և ծովի գեղեցկությունները, սիրականի քնքշությունները»: Եվ նա դարձավ հասարակական ցավերի, թշվառության, հեծեծանքների երգիչ... Ո՞վ է այդ հրապարակախոս-բանաստեղծի նման երգել ուս ժողովրդի դարդերը, նրա հեծեծանքները, ո՞վ է նրա պես ողբացել, հարվածել, ծաղրել այդ վշտերի ու ցավերի պատճառները: Զերմ հալիշտակությամբ էր նա սիրում իր հայրենիքը. բայց ինչպե՞ս. — սիրում էր տեսնել նրան բարեկարգ ու առաջադեմ, սիրում էր տեսնել ժողովուրդը ազատ, իր աշխատանքի տեր, կրթված, գիտակից: Նա սիրում էր ատելով»¹:

Բաժանելով Զերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի հայացքները գրականության հասարակական դերի ու նշանակության մասին, ընդարձակ մեջբերումներ անելով նրանցից, հեղինակը հաջողությամբ ցույց է տալիս «գրականությունը ժողովրդի համար» կոչի բացառիկ նշանակությունն ընդհանրապես և հայ գրականության համար՝ մասնավորապես: Տեսական այդ ընդհանուր սկզբունքներից ելնելով էլ նա քննարկում է Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործությունները:

Հայ մամուլի էջերում մի շարք հոդվածներ են տպագրվում Նեկրասովի մահվան 25-ամյակի կապակցությամբ: Այդ հոդվածների մեջ առանձնապես ուշադրության արժանի է Ա. Տեր-Պողոսյանի ընդարձակ ուսումնասիրությունը՝ նվիրված մեծ բանաստեղծի կյանքին

¹ «Մշակ», 1901, № 225:

ու ստեղծագործությանը: Պետք է նշել, որ նախառնույնացիոն շրջանի հայ մամուլում տպագրված հոդվածներից դա ամենի շատ նյութ է տալիս հայ ընթերցողին բանաստեղծի մանկության ու պատանեկության, ինչպես և հետագա տարիների կյանքի ու գործունեության մասին: Հոդվածի հեղինակն իրավացիորեն գտնում է, որ Նեկրասովի կյանքը «յուր բոլոր կողմերով շատ խրատական և ուսանելի է մեզ համար»:

Հանգամանորեն անդրադառնալով Նեկրասովի ստեղծագործություններին, հեղինակը փորձում է բացահայտել դրանց սոցիալական իմաստը: Հոդվածի հիմքում դնելով Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի գրական սկզբունքները և նրանց ասույթները Նեկրասովի մասին, Ա. Տեր-Պողոսյանը բավականին արժեքավոր դիտողություններ է անում Նեկրասովի ստեղծագործությունների մասին, ցույց տալիս նրանց գեղարվեստական ու իդեալական արժանիքները: Հոդվածագիրն անդրադառնում է Նեկրասովի այն դորժերին, որոնց մեջ ամենի ցայտուն, ամենի որոշակի ձևով են արտահայտվել հասարակական կյանքի անարդարությունները, սոցիալական բողոքը, ազատության երազանքներն ու տենչը: «Չհնձած արտը», «Վոլգայի ափին», «Խորհրդածություններ շքամուտքի մոտ», «Դյուդակա՛ն երեխաներ» և բազմաթիվ այլ բանաստեղծություններ, ինչպես և «Ո՛վ է Ռուսիայում լավ ապրում» պոեմը լիովին բացահայտում են Նեկրասովի, որպես ժողովրդական բանաստեղծի, հումանիզմը, ըմբոստ ոգին, ջերմ հայրենասիրությունը: Ա. Տեր-Պողոսյանը հատկապես անդրադառնում է Նեկրասովի աշխարհայացքի ձևավորման և նրա իդեալական դաստիարակության հարցերին և ցույց է

տալիս այդ գործում Բեկինսկու ունեցած հսկայական ազդեցութիւնը: «Բեկինսկու հումանիստական գաղափարներով և առաջադեմ լայն սկզբունքներով ղեկավարվող դպրոցը յուր խոր կնիքն է դնում Նեկրասովի հոգու և մտքի վրա. ռուս ժողովրդին զիտակցաբար ծառայելու մղումը նա այդտեղից է ստանում. այդ դպրոցում, այդ շրջանում է ծնունդ առնում այն գաղափարը, թե դրականութիւնը ժողովրդի և նրա կյանքի բազմակողմանի գծերը՝ զսոսազան ելեւէջներն արտահայտողը պիտի լինի. բուն, կենդանի ժողովուրդը պիտի իբրեւ աղբյուր ծառայէ գրականութեան համար»¹, — կարդում ենք այդ հոդվածում:

Հոդվածի աչքի ընկնող արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նրա հեղինակն ամենուրեք ջանում է իր ամբողջութեան մեջ տեսնել Նեկրասովին, ցույց տալ նրան որպէս բանաստեղծի ու քաղաքացու, ստեղծագործողի ու պայքարողի: «Մի արի և քաջամարտիկ մտքի զորավար էր նա, — գրում է հեղինակը, — որ յուր փայփայած գաղափարների համար ինքնամոռացութեան հասնող ոգևորութեամբ կռիվ էր մղում, շատ անգամ նույնիսկ վայելչութեան սահմաններից դուրս գալով: Սակայն ժամանակի «ոգին» էր նրան այդպէս, երբեմն հախուռն կերպով, առաջ վարողը. նա չէր կարող անվրդով հոգիով և հանգիստ սրտով նկատել ու նկարագրել այն ամենը, ինչ որ իրական կյանքը նորա առաջն էր դնում.

Мне борьба мешала быть поэтом,
Песни мне мешали быть бойцом.

¹ «Արարատ», 1903, № 2—3:

տողերը լավ բնորոշում են նորա թե՛ գործունեության հղանակը, թե՛ բանաստեղծության բնավորությունը. Նեկրասովը սոսկ բանաստեղծ կամ սոսկ մարտիկ չէր, այլ երկուսը միասին: Զուր տեղը չէ, որ նա յուր մուսային «Թախծի և վրեժի» անուն էր տվել. Թախիծ, տառապանք, թշվառություն ու նեղություն էր երգում և վրեժ լուծել աշխատում նրա կորովի գրիչը: Եվ անհետևանք չանցան բանաստեղծի ջանքերը...»¹:

Այս հոդվածը, ինչպես և նախառեկլյուցիոն շըրջանում ռուս և հայ մամուլում տպագրված շատ հոդվածներ իրենց արժանիքների հետ միասին դեռևս լիովին չէին բացահայտում Նեկրասովի ստեղծագործությունների բաղմաղանությունը, նրա ռեկլյուցիոն բովանդակությունը, գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Նրանց մեջ դեռևս այս կամ այն ձևով տեղ էին գտնում լիբերալ-բուրժուական և պահպանողական քննադատության ստեղծած «թեորիաների» արձագանքները Նեկրասովի բանաստեղծական տաղանդի, նրա ստեղծագործությունների գեղարվեստական արժանիքների ու ինքնատիպության մասին: Միայն քննադատների հետագա սերունդներին, ավելի ճիշտ մարքսիստ քննադատներին վիճակվեց տալ Նեկրասովի ստեղծագործությունների ամբողջական ու ճշմարտացի գնահատականը, նշել նրա բացառիկ տեղը ռուս գրականության դարգացման գործում:

* * *

Մարքսիստական հայ գրական քննադատությունը չեքոմ հետաքրքրություն է հանդես բերել Նեկրասովի

¹ «Արարատ», 1903, № 2—3:

ստեղծագործության հանդեպ: Ստեփան Շահումյանը, Սուրեն Սալանդարյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Արտաշես Կարինյանը և մյուսներն իրենց գրական ու քաղաքական պայքարում լայնորեն օգտագործել են նեկրասովի բանաստեղծական խոսքը, բարձր գնահատել նրա գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը:

Շահումյանը խորապես ծանոթ էր նեկրասովի պոեզիային և բարձր էր գնահատում նրա նշանակությունը ուսումնականության զարգացման գործում: Լենինի օրինակով Շահումյանը ևս իր գրական-հրապարակախոսական հոգիվածներում օգտագործել է նեկրասովի բանաստեղծական տողերը: Մաքսիմ Գորկու մասին գրած իր հոգիվածում Շահումյանը նշում է. «Մաքսիմ Գորկին երբեք չի գտնվել կյանքի արդի տերերի բանակում, երբեք չի եղել «հրճվողների, սլարապ շաղակրատողների շարքերում»»¹:

Մեջ բերելով նեկրասովի «Ասպետ մեկ ժամով» բանաստեղծության այս տողերը, Շահումյանը մի անգամ ևս ընդգծում է ռևոլյուցիոն մեծ բանաստեղծի դիպուկ բնութագրումները, նրա պոեզիայի սոցիալական խոր իմաստն ու հագեցվածությունը:

Ինչպես հայտնի է, Սալանդարյանը սովորել է Մոսկվայի համալսարանում և քաջ ծանոթ էր նրա ռևոլյուցիոն տրադիցիաներին: Իր հոգիվածներից մեկում նա գրում է, որ Մոսկվայի համալսարանը «...տվել է փայլուն գիտնականների, գրողների, ճշմարտությունն անխոնջ կերպով որոնողների, կյանքն ու բնությունը հարցասեր հետազոտողների մի ամբողջ պլեադա... Ստան-

¹ Ստ. Շահումյան, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 18:

կէիշը, Բելինսկին, Գերցենը, Օգարևը, Գրանովսկին, Կոխլովը և ուսումնական կյանքի ուրիշ շատ ու շատ ջահեր կյանք են մտել Մոխովայա փողոցի վրա գտնվող շենքից և իրենց սրտի արյունը, իրենց ջղերի հյութը ի սպաս են դրել իրենց երկրի լուսավորութեան ու ազատութեան գործին»¹։

Սպանդարյանը որոշակի շեշտում է, որ ճորտատիրական Ռուսաստանի խաւարի ու ճնշման պայմաններում, արդարութեան, առաջադիմութեան, ազատութեան ջահակիրներն էին Բելինսկին, Գերցենը, Օգարևը և ուրիշները։

Մարքսիստական գրական քննադատութեանը շարունակել է ուսումնական-դեմոկրատների հոյակապ արագ զարգացումը, գրականութեանը մարտական դերը ծառայեցնելու տրագիկաները։ Ցարական կարգերը, բուրժուական ալլանդակ բարքերը, հեղձուցիչ իրականութեանն ամօքի ցայտուն, ամօքի դիպուկ մերկացնելու համար Ս. Սպանդարյանը, ինչպէս և Շահումյանը իրենց քաղաքական պայքարում լայնորեն օգտագործել են Պուշկինի, Գոգոլի, Նեկրասովի, Շչեգրինի, Տոլստոյի, Գորկու կերտած անմահ կերպարները։ Սպանդարյանն անսահման հիացմունքով է խոսել ուսումնականների հումանիզմի, հայրենասիրութեան և ազատասիրութեան, նրանց ստեղծագործութեանների իդէականութեան և գեղարվեստական վարպետութեան մասին։

Սպանդարյանի սիրելի բանաստեղծն է եղել Նեկրասովը։ Իր հոգիածներում նա վարպետորեն օգտագործել է Նեկրասովի խարաղանդ ու մերկացող տողերը ուղղված դարիդմի դէմ։ Նա ցավով ու վախով է նշել,

¹ Ս. Սպանդարյան, Հոգիածներ, Երևան, 1949, էջ 18։

որ ճնշման, խաւարի, դաժանութեան ու ոստիկանական սանձարձակութեան պայմաններում ձախողման են ենթակա հասարակական ամեն մի լավ ձեռնարկում, ժողովրդի կյանքի բարելավման ամեն մի միջոցառում: «...Մեղանում,— գրում է Սպանդարեանը,— խորտակվում են բոլոր ձեռնարկութեանները, այսպես մեղանում եռանդ չի պակասում միայն խոսքեր շռայլելու համար, այսպես մեղ «վիճակված են միայն բարի ձգտումներ, իսկ կատարել ոչինչ չենք կարող»»¹:

Նեկրասովի «Ասպետ մեկ ժամով» նշանավոր բանաստեղծութեան այս տողերը մեջ բերելով, Սպանդարեանը ցույց է տալիս, որ դրանք ճշմարտացի ու բնորոշ էին ինչպես իր ժամանակի, այնպես էլ ռուս իրականութեան հետագա տասնամյակների համար, իրականութեան, որտեղ ամեն մի կենդանի խոսք ենթակա էր հետապնդման ու ճնշման «հրձիւղների ու պարապ շաղակրատողների կողմից»:

«Ասպետ մեկ ժամով» բանաստեղծութեանը Ռուսաստանի ռուլլոյիոն երիտասարդութեան մեջ տարածված, ջերմորեն սիրված բանաստեղծութեաններից մեկն էր: Բոլշևիկ զբաղանազեւտներն իրենց ելույթներում ու հողւածներում լայնորեն օգտագործել են Նեկրասովի այդ բանաստեղծութեան իմաստաւից տողերը:

Իր աշխատութեւններում խոսելով Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի գործունեութեան մասին, Մլասնիկյանն անդրադառնում է նաեւ Նեկրասովի ստեղծագործութեանը: Ակտիւ պայքարի դուրս գալով այսպես կոչված «արվեստը արվեստի համար» ռեակցիոն տեսութեան դեմ, Մլասնիկյանը բուրժուական էսթետների կատաղի հար-

¹ Ս. Սպանդարեան, Հողւածներ, Երեւան, 1940, էջ 145:

վածներից իր ջերմ պաշտպանության տակ է յառնում Նեկրասովի քաղաքական պոեզիան: Հատուկ հոգւած նվիրելով Յու. Այխենվալդի «Բանաստեղծներ և բանաստեղծուհիներ» գրքին և ցույց տալով նրա ռեակցիոն էությունը, Մյասնիկյանը գրում է. «Եւ մենք հիրավի տեսնում ենք, թե նա ինչպե՞ս կողմնակի կերպով հաշում է Նեկրասովի վրա, որը իր «ոչ միշտ սահուն» երգերը «հորինում էր» (անպատճառ «հորինում էր») «քաղաքացիական մոտիվներով»: Նեկրասովին հակադրվում են իսկական բանաստեղծները—Ֆետը և Տյուտչևը»¹:

Այդ պայքարը նոր չէր, բայց հասարակական կյանքի տարրեր էտապներում տարրեր երանգավորում էր ստանում: Այդ պայքարը Մյասնիկյանը դիտում է որպէս քաղաքական պայքար և նա որոշակիորեն հայտարարում է. «Այստեղ չենք պատրաստվում գրական քննադատություն կամ հակաքննադատություն գրելու: Մենք պնդում ենք զուտ քաղաքական խնդիր, կամ ավելի ճիշտը—մենք քաղաքական պատասխանի ենք կոչում»²:

Փրականության հարցերը Մյասնիկյանը քննարկել է լենինյան պարտիականության դիրքերից և պաշտպանել է գրականության հասարակական խոշոր նշանակությունը, նրա բարձր իդեականությունը:

Նեկրասովի ստեղծագործությանը նվիրված հատուկ ակնարկում Կարինյանը 19-րդ դարի ողջ հասարակական կյանքի լայն ֆոնի վրա հաջողությամբ ցույց է տալիս Նեկրասովի գրական-հրապարակախոսական գործունեության խոշոր նշանակությունը, նրա պոեզիայի սոցիալական խոր իմաստը:

¹ «Նոր աշխարհ», Թիֆլիս, 1922, № 2:

² Նույն տեղում:

Անդրադառնալով ռեոլյուցիոն երիտասարդության վրա Նեկրասովի ստեղծագործությունների ունեցած հրաշալիան ազդեցության հարցին, Կարինյանը գրում է. «Նախառեոլյուցիոն տարիներին նեկրասովյան երգերը շատ անգամ քննարկվում էին որպես բռնակալության և դասակարգային շահագործման դեմ ուղղված ռեոլյուցիոն պատգամներ և կոչեր»¹:

Հոկտեմբերյան ռեոլյուցիայից հետո Նեկրասովի ստեղծագործությունները դառնում են գրական լայն հասարակայնության ուսումնասիրության առարկա: 1918 թվականին Եվգենև-Մաքսիմովի և Պիկսանովի խմբագրությամբ լույս է տեսնում սովետական առաջին «Նեկրասովյան ժողովածուն»: Այդ ժողովածուի մեջ արժեքավոր մի շարք հոդվածների հետ միասին տպագրվում է նաև Ս. Տեր-Միքայելյանի կազմած «Նեկրասովի մասին եղած հիշողությունների բիրլիոգրաֆիան»: Հմտորեն մշակված այդ բիրլիոգրաֆիան մինչև այսօր էլ պահպանել է իր գիտական արժեքը: Նեկրասովագետներն իրենց աշխատություններում բազմիցս նշել են, որ Ս. Տեր-Միքայելյանի կազմած և անոտացիաներով լրացված բիրլիոգրաֆիական աշխատությունը լայնորեն նպաստել է Նեկրասովի կյանքի ու ստեղծագործությունների բազմակողմանի ուսումնասիրության պատվավոր գործին²:

Սովետահայ գրական քննադատությունը բավականին աշխատանք է կատարել ռուս առաջավոր գրակա-

¹ Ա. Կարինյան, Գրական արձագանքներ, Երևան, 1955, էջ 133:

² М. М. Гин, В. Е. Евгеньев-Максимов, Семинарий по Некрасову, Ленинград, 1955, стр. 96.

նությունը հայ իրականության մեջ պրոպագանդելու գործում: Այդ քննադատությունը ջերմորեն արտահայտվել է նաև ռեդյուցիոն-դեմոկրատիայի մեծ բանաստեղծի մասին: Սովետական տարիներին Նեկրասովի պոեզիան ռսումնասիրել ու արժեքավոր հոգևածներով հանդես են եկել Ա. Կարինյանը, Ս. Արեշյանը, Գ. Աբովը, Հ. Մելիքյանը, Ռ. Հովհաննիսյանը, Ա. Ոսկերչյանը, Հ. Սալախյանը, Ռ. Վարդադարյանը և շատ ուրիշներ:

Թարգմանվել ու տպագրվել են հայերեն ռուս գրականագետներ Կ. Չուկովսկու, Նվգենև-Մաքսիմովի, Վ. Կիրսուտինի, Մ. Դոբրինինի, Վ. Ժդանովի, Մ. Յունովիչի, Դ. Գրեբենշչիկովի հոգևածները Նեկրասովի կյանքի ու ստեղծագործությունների մասին: Այդ հոգևածներն իրենց փաստական տվյալներով ու տեսական ընդհանրացումներով է՛լ ավելի հարստացրին հայ ընթերցողի գիտելիքները Նեկրասովի պոեզիայի ու նրա ստեղծած բանաստեղծական դպրոցի մասին:

Հայ գրական քննադատությունը, բացի Նեկրասովի կյանքի ու ստեղծագործության ընդհանուր հարցերը շոշափելուց, անդրադարձել է նաև հայ պոեզիայի վրա Նեկրասովի ունեցած ազդեցության հարցին: Քննադատներ Գ. Աբովը, Վ. Թերզիբաշյանը, Ռ. Զարյանը, Ռ. Հովհաննիսյանը, Ա. Բաբայանը և ուրիշներ իրենց հոգևածներում ցույց են տվել, թե ինչպիսի ազդակներ են ստացել հայ բանաստեղծները Նեկրասովի պոեզիայից, ինչպիսի բարերար ազդեցություն է ունեցել մեծ բանաստեղծը հայ պոեզիայի վրա, ինչպիսի թարգմանություններ են կատարվել նրանից: Թերթի էջերում հրապարակված այդ փոքրիկ հոգևածները հիմք դրին մեծ թեմայի ռսումնասիրությանը:

Ռուս իրականության մեջ, գրական ու գիտական շրջաններում Նեկրասովը և հայ գրականության հարցերն առաջին անգամ բարձրացրել է գրականագետ Ս. Արեշ-յանը¹։ Նրան են պատկանում նաև բաղմաթիվ արժեքավոր ուսումնասիրություններ՝ նվիրված 19 և 20-րդ դարերի ռուս-հայ գրական կապերին։

«Նեկրասովյան ժողովածուի» մեջ ծավալուն հոդվածով հանդես է եկել գրականագետ Կ. Գրիգորյանը²։ Հետաքրքիր այդ հոդվածում ի մի են բերված բաղմաթիվ փաստեր Նեկրասովի և հայ պոեզիայի վերաբերյալ և կատարված են ուշագրավ ընդհանրացումներ։

Սովետահայ գրական քննադատները Նեկրասովին նվիրած իրենց հոդվածներում աշխատել են ցույց տալ ժողովրդական մեծ բանաստեղծի բացառիկ նշանակությունը ռուս գրականության, ինչպես և սովետական ժողովուրդների գրականության զարգացման գործում։ Հայ ընթերցողների լայն շրջաններում նրանք անհուն սեր ու ջերմ հետաքրքրություն են առաջացրել հանճարեղ բանաստեղծի նկատմամբ։ Նեկրասովի թողած փայլուն տրագիցիաները նրանք օրինակ են ծառայեցրել հայ բանաստեղծների երիտասարդ սերնդի համար, ցույց են տվել, թե ինչպես է անմահ բանաստեղծն ու քաղաքացին իր ամբողջ կյանքը նվիրաբերել իր հայրենիքի ազատության մեծ գործին, նրա պայծառ ասպարեային։

¹ Н. А. Некрасов, Научный бюллетень Ленинградского госунта, № 16—17, Ленинград, 1947, стр. 104—109.

² «Некрасовский сборник», том I, Ленинград, 1951, стр. 117—132.

«Նեկրասովը և հայ պոեզիան» թեմային վերաբերող բազմաթիվ փաստերի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն խոր համոզման, որ Նեկրասովի պոեզիան բացառիկ լայն ընդունելութուն է գտել հայ իրականության մեջ: Այդ փաստերը վկայում են, որ հայ պոեզիայի դեմոկրատական տրադիցիաների բազմակողմանի զարգացման գործում մեծ դեր է կատարել Նեկրասովը: Նրա պոեզիան արգաստվոր հող է գտել ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի գրականության մեջ: Հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական վիճակը որոշակիորեն մղել է նրա բանաստեղծներին դեպի Նեկրասովի պոեզիան, որի մեջ նրանք տեսել են իրենց երազանքների, իղձերի, մտորումների բանաստեղծական փառ արտահայտությունները, հուզող գաղափարները, պայքարի կոչերն ու ուղիները: Ճնշված ու իրավազուրկ բոլոր ժողովուրդների, ինչպես և հայ ժողովրդի բանաստեղծների համար Նեկրասովը եղել է իսկական ժողովրդական տոաջին մեծ բանաստեղծի օրինակ: Ոչ մի բանաստեղծի խոսք ժողովրդի համար ու ժողովրդի անունից այնպես բարձր, անկեղծ, ճշմարտացի ու հարադատ չի հնչել, ինչպես Նեկրասովի պոետական խոսքը: Նեկրասովը գրել է.

Ես հեղ ազդիս նվիրեցի իմ քնար.

Դուցի մեռնեմ նրան անհայտ ու օտար,

Բայց ես նրան ծառայեցի, և խաղաղ,

Հանգիստ խրղճով կրողջունեմ ցուրտ դագաղ:

(Թարգմ. Ալ. Մատուռյան)

Ժողովրդին ծառայելու և քնարը նրան նվիրաբերելու բարձր պատվին աշխատել է արժանանալ ամեն մի բանաստեղծ, որ ծնվել է Ժողովրդի ծոցից և տեսել նրա ստրկական ծանր վիճակը: Նալբանդյանի, Շահազիզի, Հովհաննիսյանի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Չարենցի և հայ մյուս բանաստեղծների ստեղծագործությունների մեջ խոր արձագանք է գտել Ժողովրդին ծառայելու Նեկրասովի կոչը: Դրանցից ամեն մեկն իր ուրույն ուղիով, իր տաղանդին հատուկ ստեղծագործական երանգներով ձգտել է արտահայտել հայ Ժողովրդի «երգն ու վերքը», վիշտն ու թախիծը, դայրույթն ու ցասումը:

Նեկրասովը կատաղի ու անհաշտ պայքար ծավալեց այսպես կոչված «արվեստը արվեստի համար» ռեակցիոն տեսության դեմ և, ելնելով Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի էսթետիկական հայացքներից, արվեստը, գրականությունը, պոեզիան հայտարարեց Ժողովրդի համար և իր բանաստեղծական պրակտիկայով գլխավորեց մի հզոր հոսանք, ստեղծեց պոետական մի դպրոց, որն ամենից մոտ ու հարազատ էր XIX դարի երկրորդ կեսի ճնշված, իրենց ազատության համար պայքարող Ժողովուրդներին, այդ թվում նաև հայ Ժողովրդի բանաստեղծների համար: «Մաքուր արվեստի» թեորիան ոչ մի հող չունեւ հայ իրականության մեջ և ի տարբերություն ռուս գրականության, նա չկարողացավ ստեղծել քիչ թե շատ աչքի ընկնող մի բանաստեղծ հայ գրականության մեջ, որը կարողանար հակադրվել Նեկրասովյան ուղղությունը ջերմորեն պաշտպանող բանաստեղծների հզոր բանակին: Պոեզիայի բարձր իդեալականությունը և նրա քաղաքական-հասարակական նըպատակասլացությունը, Նալբանդյանից սկսած մինչև

Չարենցը, հիմնականում եղել է հայ պոեզիայի զարգացման տենդենցը:

Հնագույն ժամանակներից մինչև Սայաթ-Նովան և Սայաթ-Նովայից մինչև Նալբանդյանը հայրենասիրական երգերը լայն տեղ են գրավել հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների մեջ: Բայց Նալբանդյանից սկսած հայրենասիրական պոեզիան ստանում է սոցիալական ավելի պարզ, քաղաքական ավելի շեշտված բովանդակություն: Նեկրասովը հայ պոեզիայի վրա ազդել է առանձնապես իր հայրենասիրական մոտիվներով: Նվ պատահական չէ, որ ոչ միայն հայ, այլև փոքր ու ճնշված մյուս ժողովուրդների բանաստեղծները աստ-ջին հերթին թարգմանել են Նեկրասովի հայրենասիրական բանաստեղծությունները, խանդավառվել դրանց ազատաշունչ տրամադրություններով:

Էական նշանակություն են ունեցել Նեկրասովի սատիրական ստեղծագործությունները հայ պոեզիայի մեջ այդ ժանրի զարգացման համար: Նեկրասովի սատիրական պոեզիան ոչ միայն թարգմանվել, այլև օրինակ է ծառայել հայ բանաստեղծների համար՝ նույն տիպի երկեր ստեղծելու: Սատիրական բաղմաթիվ բանաստեղծությունների վերնագրերի տակ դրված են՝ «Ըստ Նեկրասովի», «Նեկրասովի նմանությամբ» և այլն: Արևելահայ պոեզիայի մեջ սատիրական ժանրը զարգացել է Նեկրասովի տրագիցիաներով, պահպանելով նրա դադափարական նախադասաչափությունն ու քաղաքական սրությունը:

Շարունակելով ռուս կլասիկ պոեզիայի տրագիցիաները, Նեկրասովն է՛լ ավելի մոտեցրեց գրական խոսքը ժողովրդին, դարձրեց նրան մատչելի, հարազատ:

ու օգտակար: Նեկրասովի լեզվի պարզութունը, արտահայտչական ձևերը, էպիտետներն ու դարձվածքները, այդ բոլորը հետապնդել են մի նպատակ՝ պոեզիայի ժողովրդայնություն: Նա գրականության մեջ մտցրեց բանաստեղծական նոր երանգ ու շունչ, սյուժեներ ու պատկերներ, բանաստեղծական մտածողության հարուստ եղանակներ: Թարգմանությունները հնարավորություն են տվել հայ գրողներին հանգամանորեն ծանոթանալու Նեկրասովի բանաստեղծական վարպետությանը, բանաստեղծական պատկերների կառուցվածքին և ողջ ստեղծագործական լաբորատորիային: Այդ բոլորը, անշուշտ, խոշոր ազդակ է հանդիսացել հայ դեմոկրատական պոեզիայի զարգացման համար:

Աշխատանքն ու աշխատավորը Նեկրասովի պոեզիայի շունչն ու ոգին են կաղմում: Աշխատավոր գյուղացին իր մտածողությամբ, աշխատանքով, կենցաղով, հոգսերով ու երազանքներով, ստրկական վիճակով ու ըմբոստ ոգով առաջին անգամ լայնորեն հանդես է եկել Նեկրասովի պոեզիայում: «Վշտի ու վրեժի» անուն կրող այդ պոեզիան լայն տարածում ու արձագանք է գտել մյուս ժողովուրդների գրականության մեջ, օգնել ու ոգեշնչել է այդ ժողովուրդների բանաստեղծներին համարձակ կերպով պատկերելու իրավազուրկ, ճնշված, դաժանորեն շահագործվող գյուղացու արդար վաստակը, լսելու նրա հառաչանքը, դառնալու նրա պայքարի ու ազատության երգիչը:

Խոսելով հայ պոեզիայի վրա Նեկրասովի ունեցած ազդեցության մասին, պետք է նշել, որ հայ բանաստեղծները չեն հանդիսացել Նեկրասովի պոեզիայի մեխանիկորեն կրկնողներ, սոսկ ընդօրինակողներ: Սովոր-

րելով Նեկրասովից, ոգեշնչվելով նրա պոեզիայի իդեա-
կան ու գեղարվեստական բարձր հատկանիշներով, հայ
բանաստեղծները մնացել են ինքնատիպ, պահպանել
նտեղծագործական ավգային բնորոշ երանգները, հոգե-
բանական ուրույն առանձնահատկություններն ու մտա-
ժողովթյունը:

Նեկրասովյան տրագիցիաները խորապես հարըս-
տացրել են հայ պոեզիան թե՛ բովանդակության, թե՛ ար-
տահայտչական ձևերի տեսակետից: Այդ պոեզիան՝ դա-
լով դարերի խորքից, ոչ միայն չի խորշել, այլ սիրով ու
ստեղծագործորեն ներառել է իր մեջ այն լավը, առաջա-
դիմականը, որ եղել է մյուս ժողովուրդների պոեզիայի
մեջ: Այդ վկայում է ոչ թե նրա թուլության, այլ ուժի,
կենսունակության, ստեղծագործական անսպառ կարո-
ղության մասին: Հայ պոեզիան, հանձինս Նարեկացու,
Քուչակի, Սայաթ-Նովայի, Թումանյանի, Իսահակյանի,
Չարենցի անմահ երգերի, իր լուման է մուծել համաշ-
խարհային պոեզիայի ոսկե ֆոնդը: Հանրահայտ է, որ
ժողովուրդների կուլտուրական փոխադարձ համագոր-
ծակցության պայմաններում է՛լ ավելի հարստանում, է՛լ
ավելի հզորանում են ամեն մի ժողովրդի ազգային կուլ-
տուրան, զրականությունն ու արվեստը: Նվազ գործում
միշտ էլ եղակի է եղել մեծ գրողների ու արվեստագետ-
ների դերը:

Ռուս ժողովրդի մեծ բանաստեղծ Նիկոլայ Ալեք-
սեևիչ Նեկրասովը պատկանում է այդ եղակի հանճար-
ների թվին:

ՌՈՒՍ ԳՐՈՂԵՐԻ ԵՐԿԵՐԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԲԻԲԼԻՈԳՐԱԳԻԱՆ

Հալ թարգմանական գրականության բիրլիոգրաֆիան զեռես կազմված չէ: Թարգմանական գրականության տրադիցիաներն ու փորձը հալ իրականության մեջ այնքան մեծ են, որ այդպիսի բիրլիոգրաֆիա ստեղծելու անհրաժեշտությունը դառնում է հրատապ ու անհրաժեշտ:

Մենք կազմել ենք միայն այն ղեղինակների երկերի թարգմանությունների բիրլիոգրաֆիան, որոնց հատուկ գլուխներ են նվիրված այս աշխատության մեջ: Բիրլիոգրաֆիան կազմելիս ղեկավարվել ենք այն սկզբունքներով, որ օգտագործման տեսակետից համարվում է ազնվի ընդունելի և համեմատաբար ավելի գիտական: Բերված են բոլոր թարգմանությունները, որոնք լույս են տեսել առանձին գրքերով, ինչպես Անդրկովկասում և Ռուսաստանում, այնպես էլ արտասահմանյան երկրներում: Բացի գրքերից, ժամանակագրական կարգով ներշնչված են հալ պարբերական մամուլում, զանազան ժողո-

վածուններում, դասադրքներում առաջարկած թարգմանութլունները:

Աշխատանքի պրոցեսում պարզվեց, որ հալ թարգմանիչները, որոշ նկատառումներով, հաճախակի փոխել են բնագրերի վերնագրերը և ստացվել է այնպես, որ միևնույն երկր լույս է տեսել տարբեր վերնագրերով: Մենք աշխատել ենք բոլոր թարգմանութլունների վերնագրերը ճշտել և փակագծում ցույց տալ, թե հեղինակի ո՞ր երկն է դա:

Բիրլինգրաֆիան կազմված է ըստ աշխատութլան գլուխների:

ԳՈԳՈՂ ՆԻԿՈԼԱՅ ՎԱՍԻԼԵՎԻԶ
(1809—1852)

1. ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տարաս Բուլբա („Тарас Бульба“): Համառոտ վոդադրու-թյուն Մ. Հակոբյանց, Շուշի, 1891 թ., 61 էջ:
2. Տարաս Բուլբա („Тарас Бульба“): Թարգմ. Մ. Աբեղյան, Թիֆլիս, 1892 թ., 161 էջ:
3. Վազեմի կալվածատերեր („Старосветские помещики“): Թարգմ. Հ. Աթանասյանց, Պետերբուրգ, 1892 թ., 32 էջ:
4. Ամուսնություն („Женитьба“): Աղատ Թարգմ. Պերճ Պոռյան, Թիֆլիս, 1894 թ., 83 էջ:
5. Վերաքննիչ („Ревизор“): Թարգմ. Լ. Տ., Վաղարշապատ, 1895 թ., 165 էջ:
6. Տարաս Բուլբա („Тарас Бульба“): Թարգմ. Ա. Բակունց, Երևան, 1934 թ., 165 էջ:
7. Քիրը („Нос“): Թարգմ. Ա. Աթայան, Երևան, 1934 թ., 50 էջ:
8. Մեռած հոգիներ („Мертвые души“): Թարգմ. Դ. Դեմիրճյան և Ա. Փալանջյան, Երևան, 1950 թ., 475 էջ:
9. Տարաս Բուլբա („Тарас Бульба“): Թարգմ. Ա. Բակունց, Երևան, 1950 թ., 155 էջ:

10. Ռեիզոր («Ревизор»): Թարգմ. Լ. Քալանթար, Երևան, 1952 թ., 125 էջ:

11. Երկերի ժողովածու վեց հատորով (Собрание сочинений в шести томах): Հատոր առաջին: Թարգմ. Հ. Մազմանյան: Խմբագրությամբ պրոֆ. Լ. Ա. Քալանթարի: Հայպետհրատ, Երևան, 1953 թ., 484 էջ:

Բովանդակություն.— Երեկոցներ Գիկանկայի մերձակա խուտորում («Вечера на хуторе близ Диканьки»):

12. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր երկրորդ: Թարգմ. Ա. Բախուչ, Ա. Փալանջյան: Խմբագրությամբ պրոֆ. Լ. Ա. Քալանթարի: Հայպետհրատ, Երևան, 1953 թ., 326 էջ:

Բովանդակություն.— Հնաշխարհի կալվածատերեր («Старосветские помещики»), Տարաս Բուլբա («Тарас Бульба»), Վիյ («Вий»), Վեսլ այն մասին, քե ինչպես գծովեցին Իվան Իվանովիչը ու Իվան Նիկիֆորովիչը («Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»):

13. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր երրորդ: Թարգմ. Հ. Մազմանյան: Խմբագրությամբ պրոֆ. Լ. Ա. Քալանթարի: Հայպետհրատ, Երևան, 1954 թ., 326 էջ:

Բովանդակություն.— Նեսկի պրոսպեկտը («Невский проспект»), Քիրը («Нос»), Գիմանկարը («Портрет»), Շինելը («Шинель»), Կոլյասկա («Коляска»), Խելագարի հիշատակարանը («Записки сумасшедшего»), Հռոմ («Рим»):

14. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր չորրորդ: Թարգմ. Լ. Ա. Քալանթարի: Հայպետհրատ, Երևան, 1954 թ., 408 էջ:

Բովանդակություն.— Ռեիզոր («Ревизор»), Ամուսնություն («Женитьба»), Խաղամուկներ («Игроки»), Գործարար մարդու առավոտը («Утро делового человека»), Դատավեճ («Тяжба»), Լակեյսկան («Лакейская»), Հատված («Отрывок»), Թատրոնի նախաարանում Նոր կոմեդիայի ներկայացումից հետո («Театральный разъезд после представления новой комедии»):

15. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր *Հինգերորդ:* Թարգմ. Դ. Դեմիրճյան, Ա. Փալանջյան: Խմբագրությամբ պրոֆ. Լ. Ա. Քալանթարի: Հայպետհրատ, Երևան, 1952 թ., 498 էջ:

Բովանդակություն.— Մեռած հոգիներ (Мертвые души),

16. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր *վեցերորդ:* Թարգմ. Հ. Մաղմանյան: Խմբագրությամբ պրոֆ. Լ. Ա. Քալանթարի: Հայպետհրատ, Երևան, 1955 թ., 552 էջ:

Բովանդակություն.— Հոդվածներ (Статьи), *Ընտիր նամակներ* (Избранные письма):

17. Մայիսյան գիշեր (Майская ночь), *պատմվածքներ:* Թարգմ. Հ. Մաղմանյան, Աշ. Փալանջյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1960 թ., 274 էջ:

Բովանդակություն.— Հնաշխարհիկ կալվածատերեր (Старосветские помещики)։ Թե ինչպես գծովեցին Իվան Իվանովիչն ու Իվան Նիկիֆորովիչը (Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем)։ Մայիսյան գիշեր կամ ջրանեղծ աղջիկը (Майская ночь, или утопленница)։ Վիյ (Вий)։ Քիրը (Нос)։ Շինելը (Шинель)։

II. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ, ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ, ԴԱՍԱԳՐԵՐՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Դնեպր (Днепр)։ Թարգմ. Հովհ. Նազարյանց, «Ընտիր հատվածներ» (Երեստոմատիա), Ա. մաս, Տփլիս, 1883 թ.։
2. Պլյուշկին (Плюшкин)։ (Հատված «Մեռած հոգիներից»)։ Թարգմ. Մ. Նազարյանց, «Մուրճ», 1892 թ., № 5։
3. Դնեպր (Днепр)։ Թարգմ. Հովհ. Նազարյանց, «Ընտիր հատվածներ» (Երեստոմատիա), Ա. մաս, Տփլիս, 1892 թ.։
4. Վաղեմի կալվածատերեր (Старосветские помещики)։ Թարգմ. Հ. Աթանասյանց, Պետերբուրգ, «Արաքս», Ա. գիրք, 1892 թ.։
5. Դնեպր (Днепр)։ Թարգմ. Հար. Թումանյանց, «Տարագ», 1895 թ., № 20։

6. Քիր („Нос“): Թարգմ. Գր. Աղաջանյան, «Նոր-Դար», 1898 թ., № 146, 149, 150, 152, 154:
7. Դնեպր („Днепр“): Թարգմ. Հովհ. Նազարյանց, «Ընտիր հատվածներ» (քրեոտոմատիա), Ա. մաս, Թիֆլիս, 1899 թ.:
8. Կինը (Женщина): Թարգմ. Հ. Մեղնիկյան, «Տարազ», 1899 թ., № 11:
9. Խելագարի օրագիրը („Записки сумасшедшего“): Թարգմ. Զ., «Տարազ», 1902 թ., № 7:
10. Կյանք („Жизнь“): Թարգմ. Տ. Վարդանյան, «Նոր-Դար», 1902 թ., № 11:
11. Ուկրաինյան գիշեր („Украинск. ночь“): Թարգմ. Հար. Թուսմանյան, «Տարազ», 1909 թ., № 3:
12. Փանդակագործություն, նկարչություն և երաժշտություն („Скульптура, живопись и музыка“): Թարգմ. Չ (Գ. Լեփոնյան), «Գեղարվեստ», 1909 թ., № 3:
13. Անդրիի մահը („Смерть Андрия“): (Հատված «Տարաս Բուլբայից»): Թարգմ. Ա. Սարուխանյան, «Շող», Պոլիս, 1911 թ.:
14. Քաղաքիկայի երաժշտի ողբույրը („Тарас Бульба“): (Հատված «Տարաս Բուլբայից»): Թարգմ. Ա. Սարուխանյան, «Շող», 1911 թ.:
15. Տարաս Բուլբա („Тарас Бульба“): Թարգմ. Մ. Արեղյան, «Գիր և կյանք» (դասագիրք), Թիֆլիս, 1911 թ.:
16. Դնեպր („Днепр“): Թարգմ. Հար. Թուսմանյան, «Գիր և կյանք» (դասագիրք), Թիֆլիս, 1911 թ.:
17. Կյանք („Жизнь“): Թարգմ. Զ. Տեր-Գրիգորյան, «Տարազ», 1913 թ., № 1:
18. Պլյուշկին („Плюшкин“): (Հատված «Մեռած հողիներին»): Թարգմ. Պ. Հովվյան, «Հայոց լեզու», Թիֆլիս, 1914 թ.:

III. ԱՆՏԻՊ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խելագարի ճիշտակարանը („Записки сумасшедшего“): Թարգմ. Հ. Տեր-Գրիգորյան, Թիֆլիս, 1880 թ. (տե՛ս այդ մասին «Մշակ», 1880 թ., № 79): Զեռագիրը չի պահպանվել:

2. Վերաբնիշ („Ревизор“): Թարգմ. Կ. Տեր-Աստվածատրյան, Թիֆլիս, 1881 թ. (տե՛ս այդ մասին «Մշակ», 1881 թ., № 133): Ձեռագիրը գտնվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում:
3. Ամուսնություն („Женитьба“): Թարգմ. Հ. Տեր-Հովհաննիսյան, Թիֆլիս, 1881 թ. (տե՛ս «Ամուսնություն», 1882 թվականի հունվարի 11-ի բեմադրություն ծրագիրը՝ Գրականության և արվեստի թանգարանում): Ձեռագիրը չի պահպանվել:
4. Ամուսնություն („Женитьба“): Թարգմ. Կոլմանյան, Թիֆլիս, 1885 թ. (տե՛ս այդ մասին «Մեղու Հայաստանի», 1885 թ., № 29): Ձեռագիրը չի պահպանվել:
5. Խելագարի օրագիրը („Записки сумасшедшего“): Թարգմ. Շիրվանզադե, Թիֆլիս (տե՛ս այդ մասին Պ. Աղամյանի 1886 թ. նոյեմբերի 28-ի ելույթի ծրագիրը՝ Գրականության և արվեստի թանգարանում): Ձեռագիրը չի պահպանվել:
6. Խելագարի օրագիրը („Записки сумасшедшего“): Թարգմ. Կարինյան, Թիֆլիս, 1889 թ. (տե՛ս այդ մասին «Մշակ», 1900 թ., № 189): Ձեռագիրը չի պահպանվել:
7. Վերաբնիշ („Ревизор“): Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան, Թիֆլիս, 1901 թ.: Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանվել է միայն այդ թարգմանություն սկզբի մասերը:
8. Վերաբնիշ („Ревизор“): Թարգմ. Կոլմանյան (տե՛ս այդ մասին «Տարազ», 1909 թ., № 3): Ձեռագիրը չի պահպանվել:
9. Վերաբնիշ („Ревизор“): Թարգմ. Հ. Գենջյան, 1910 թ., Թիֆլիս: Ձեռագիրը գտնվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում:

ՋԵՐՆԻՇՆՎԱԿԻ ՆԻԿՈԼԱՅ ԳԱՎՐԻԼՈՎԻՉ
(1828—1889)

1. ԱՌԱՆՁԻՆ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ի՞նչ անել („Что делать?“): *Փարզմ. Հ. Սառիկյան, Նախարանը Վ. Կիրպոտինի, Պետհրատ. Երևան, 1838 թ., 575 էջ:*
2. Փիլիսոփայական ընտիր Երկեր (Избранные философские сочинения): *Հայդետհրատ, Երևան, 1949 թ., 447 էջ:*

Բովանդակություն.— Մարդաբանական սկզբունքը փիլիսոփայության մեջ („Антропологический принцип в философии“), Բանավեհային գեղեցկություններ („Поэтические красоты“), Մարդկային գիտելության բնույթը („Характер человеческого знания“), Համայնական հոգատիրության հակառակ փիլիսոփայական մախապաշարմունքների քննադատություն („Критика философских предрассудков против общинного владения“), Փիլիսոփայական երե ուսմունքների ատրիբուտական զարգացումը հերանուսական հավատալիքների զարգացման առնչությամբ („Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований“),

Ակնակ գիտական հասկացողությունների ընդհանուր պատմության մի բանի հարցերի վերաբերյալ («Очерк научных понятий по некоторым вопросам всеобщей истории»), Ռասսաների մասին («О расах»), ժողովուրդների տարբերության մասին ըստ ազգային բնավորության («О различиях между народами по национальному характеру»), Պրագրեն առաջացնող տարրերի ընդհանուր բնույթը («Общий характер элементов, производящих прогресс»), Նամակ Ա. Ն. և Մ. Ն. Չերնիշևսկիներին 8 մարտի 1878 թ. («Письмо к А. Н. и М. Н. Чернышевским 8 марта 1878 г.»), Նամակ Ա. Ն. և Մ. Ն. Չերնիշևսկիներին 6 ապրիլի 1878 թ. («Письмо к А. Н. и М. Н. Чернышевским 6 апреля 1878 г.»):

3. Էսթետիկա («Эстетика»): Թարգմ. Հ. Ազատյան, Հ. Թուրշյան, ներածական հոդված Ա. Սոկերչյանի: Հայպետհրատ, Երևան, 1953 թ., 375 էջ:

Բովանդակություն.— Արվեստի էսթետիկական հարաբերությունը իրականության հետ — գիտությունացիա («Эстетические отношения искусства к действительности» — диссертация), Արվեստի էսթետիկական հարաբերությունը իրականության հետ — *ինքնառեցենզիա* («Эстетические отношения искусства к действительности» — авторецензия), Արվեստի էսթետիկական հարաբերությունը իրականության հետ — 3-րդ հրատարակություն առաջաբանը («Эстетические отношения искусства к действительности» — предисловие к 3-му изданию), Բննադատական հայացք արդի էսթետիկական հասկացողությունների մասին («Критический взгляд на современные эстетические понятия»), Վեր և կոմիկականը («Возвышенное и комическое»), Պոեզիայի մասին («О поэзии»):

4. Ուսու գրականության գոգոլյան շրջանի ուրվագծեր («Очерки гоголевского периода русской литературы»): Թարգմ. Հ. Ազատյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1953 թ., 559 էջ:
5. Ի՞նչ անել («Что делать?»): Թարգմ. Հ. Սառիկյան, նախաբանը Հ. Սալախյանի: Հայպետհրատ, Երևան, 1953 թ., 510 էջ:

ԴՌՐՐՈՅՈՒԹՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԵԻՍԱՆԴՐՈՎԻՉ
(1836—1861)

1. ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ալեքսանդր Գափազցի քահանան և իր քարոզները («Отец Александр Гавацин и его проповеди»): Թարգմ. Դ. Մկրտումյանց: Պետերբուրգ, 1902 թ.:
2. Քննադատական հոդվածներ (Критические статьи): Երևան, 1947 թ.:

Բովանդակութիւնը.—Նախանգական ուրվագծեր («Губернские очерки»), Ի՞նչ է օրլոմովչիւնան («Что такое обломовщина?»), Խափարի քաղաքութիւնը («Темное царство»), Ե՞րբ է գալու իսկական օրը («Когда же придет настоящий день?»), Կույսի շողը խափարի քաղաքութիւնի մէջ («Луч света в темном царстве»), Խեղճացած մարդիկ («Забывтые люди»):

3. Փիլիսոփայական ընտիր Երկեր (Избранные философские сочинения): Հատոր առաջին: Թարգմ. Մ. Չաքարյան: Երևան, 1948 թ., 282 էջ:

Բովանդակութիւնը.—Նամակ Վ. Վ. Լավրսկուն («Письмо к В. В. Лаврскому»), Դատախարարութիւնի մէջ հեղի-

նակության նշանակության մասին («О значении авторитета в воспитании»), Սոկրատի ուսմունքն քսո Քսենոֆոնի, խոսակցական ձևով, չորս գրքով («Сократово учение по Ксенофону, в виде разговоров, в четырех книгах»), Ժողովրդայնության մասնակցության աստիճանը ռուսաց գրականության զարգացման մեջ («О степени участия народности в развитии русской литературы»), Մանմեղի կյանքը («Жизнь Магомета»), Ֆիզիոլոգիական-հոգեբանական համեմատական հայացք կյանքի սկզբնավորության և վախճանի նկատմամբ («Физиологическо-психологический сравнительный взгляд на начало и конец жизни»), Մարդու օրգանական զարգացումը նրա մտավոր և բարոյական զարմունեության առնչությամբ («Органическое развитие человека в связи с его умственной и нравственной деятельностью»), Գաղափարների նշմարողության կամ մարդկային գիտելիքների արժանահավատության մասին («Об истинности понятий или достоверности человеческих знаний»), Մի շատ սովորական պատմության առիթ («По поводу одной очень обыкновенной истории»), Ռոբերտ Օուենը և նրա հետևորդական ռեֆորմների փորձերը («Роберт Оуэн и его попытки общественных реформ»), Փորձական հոգեբանության հիմունքները («Основания опытной психологии»):

4. Փիլիսոփայական ընտիր երկեր (Избранные философские сочинения): Հատոր երկրորդ: Երևան, 1950 թ., 326 էջ:

Բովանդակություն.— Չենսկու խնամախոսությունը կամ մտտերիալիզմ և իդեալիզմ: Իդեալիզմի առիտափելությունը Յու. Սավիչի մտտերիալիզմի մեջ («Сватовство Ченского или материализм и идеализм. О неизбежности идеализма в материализме Ю. Савича»), Մոսկվայից մինչև Լայպցիգ («От Москвы до Лейпцига»), Ժողովրդական գործ: Զգաստության ընկերությունների տարածումը («Народное дело. Распространения обществ трезвости»), Ներքին տեսություն («Внутреннее обозрение»), Իվան Նիկիտինի բանաստեղծությունները («Стихотворе-

ния Ивана Никитина"). Բարեմտություն և գործունեություն („Благонамеренность и деятельность“), Գծեր ևսն հասարակ ծագության բնութագրման համար („Черты для характеристики русского простонародья“), Տուրի-նից („Из Турина“), Նամակ Ս. Տ. Սլավուտինսկուին („Письмо С. Т. Славутинскому“), Ռուսական քաղաքակրթությունը, երկրենց պ. փերեցով („Русская цивилизация, сочиненная г. Жеребцовым“):

II. ՊԱՐԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒԹՅԱՆ ԺԱՂԱՎԱՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՏՊԱԳՐԱԾ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Երգ մեռանալ հայրենասիրի („Милый друг, я умираю“): *Աղատ թարգմ. Ս. Շահադիյ: «Լեռնի վիշապ», Մոսկվա, 1865 թ.:*
2. Հայր Ալեքսանդր Գալպցցի և երաժարողները („Отец Александр Гаваци и его преноведи“): *Թարգմ. Փ. Վարդանյան, «Հայկական աշխարհ», 1867 թ., Ա.Ա. 4—5, 6—7:*
3. Քանի մի խառ պատիարակություն վերա („О значении авторитета в воспитании“): *Թարգմ. Լ. Թուսիկյան, «Հայկական աշխարհ», 1868 թ., № 9—11, 1869 թ., № 1—2:*
4. Սախակ („Соловей“): *Թարգմ. Ն. Տեր-Ավետիսյան: «Քնար խոսնակ», Շուշի, 1881 թ.:*
5. Մանկան բողբոռ („Жалоба ребенка“): *Թարգմ. Գ. Մկրտումյան: «Կովկասյան ցենդությունների արխիվ», Թիֆլիս, 1890 թ.:*
6. Բանաստեղծին („Поэту“): *Թարգմ. Վ. Նորենց, «Խորհրդային գրականություն», 1936 թ., № 2:*
7. Երբ է գալու խկական օրը („Когда же придет настоящий день?“): *Թարգմ. Հ. Լեռնյան, «Խորհրդային գրականություն», 1936 թ., № 2:*

ՆՆԿՐԱՍՈՎ ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԵՔՍԵԵՎԻՉ (1821—1878)

1. ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մոսի ապեր և ճապատակները („Дедушка Мазай и зайцы“): *Փոխադրեց Հ. Հայրապետյան, Երևան, 1936 թ., 14 էջ:*
2. Բրդոտ զենեքալը („Генерал Тонгыгин“): *Թարգմանեց Հ. Հայրապետյան, Երևան, 1940 թ., 16 էջ:*
3. Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ապրում („Кому на Руси жить хорошо?“): *Թարգմ. Գ. Աբով, Երևան, 1946 թ., 366 էջ:*
4. Բանաստեղծություններ (Стихотворения): *Առաջարանը Գ. Հովհաննիսյանի: Թարգմանեցին՝ Հովհ. Հովհաննիսյան, Ալ. Ծատուրյան, Հովհ. Թումանյան, Աթ. Խնկոյան, Ե. Չարենց, Վ. Աղասյան, Կ. Մելիք-Շահնազարյան, Գ. Աբով, Ն. Զարյան, Հ. Հայրապետյան, Գ. Սարյան, Ս. Տարոնցի, Ա. Գրաշին, Հր. Հովհաննիսյան, Պ. Միքայելյան, Դ. Էմին, Վ. Գրիգորյան, Աղավնի, Ս. Սուքիասյան, Թ. Հուրյան, Վ. Դավթյան, Մ. Կորյուն:*

Բովանդակություն. — Ժամանակակից ներքող („Современная ода“), Երգ աղբրալի („Когда из мрака заблуж-

деция»), Օրորոցի երգը («Колыбельная песня»), Եռածին
 («Тройка»), Հայրենիք («Родина»), Անձրիից առաջ («Пе-
 ред дождем»), Թե՛ քայլում եմ եւ մութ փողոցն ի վեր
 («Еду ли ночью по улице темной»), Բարոյական մարդ
 («Нравственный человек»), Երեկոյան ժամը վեցին («Вче-
 рашний день, часу в шестом...»), Գող («Вор»), Խելա-
 միտ չեմք մեկն, ուզած վայրկյանին («Мы с тобой бес-
 толковые люди»), Մուսա («Муза»), Մաշա («Маша»),
 Երանի տեղւոր այն բանաստեղծին («Блажен незлобивый
 поэт»), Չեմձած տրտը («Несжатая полоса»), Մի տրտեղա-
 նափորիք քո ումբըր դու («Ничего! гони во все лопатки»),
 Սաշա («Саша»), Աննայտ եմ («Безвестен я»), Հիվանդա-
 նոցում («В больнице»), Վ. Գ. Բելինսկի («В. Г. Белин-
 ский»), Մայրը («Внимая ужасам войны»), Մենդա-
 վայրում («На родине»), Որտե՞ղ է քո քույր դեմքը ծրու-
 տուն («Где ты, личико смуглое»), Լսիր դու, մուսա
 վշտի, վրեժի («Замолкни, муза мести и печали») Որքան
 եւ խոնարհ, որքան եւ դու ճեզ («Как ты крошка, как ты
 послушна»), Գարացական («Школьник»), Պոետն ու քա-
 ղաքանցին («Поэт и гражданин»), Երիր («Прости»), Խա-
 ղաղարարուն («Тишина»), օ՛, երգեր, երգեր («Стихи мои!
 Свидетели живые»), Խորհրդածուրդուններ շրմուռի
 մոտ («Размышления у парадного подъезда»), Գիշեր է
 («Ночь»), Վարդայի տփին («На Волге»), Մանուկների
 լացը («Плач детей»), Ասպետ մեկ ժամով («Рыцарь на
 час»), Շեչենկոյի մանր («На смерть Шевченко»), Ինչ
 տալի («Что ни год — уменьшаются силы»), Փորրիկ
 գյուղացին («Крестьянские дети»), Ազատություն («Сво-
 бода»), Աղքատ նաճփորդի երգը («Песня убогого стран-
 ника»), Կանաչ աղմուկ («Зеленый шум»), Վարխարատ
 («Каллистрат»), Զինվորի մայր Արինան («Орина, мать
 солдатская»), Գարրույուրովի նիշտաւիին («Памяти Доб-
 ролюбова»), Երկարուղին («Железная дорога»), Վերա-
 դարձ («Возвращение»), Երգ («Песня»), Գեներալ Տապ-
 տիգին («Генерал Топтыгин»), Մայրը («Мать»), Մանր է
 չունենալ բախտ, ազատություն («Душно без счастья и

воли"), Տանն ավելի լավ է („Дома—лучше"), Վերջապես անտառի հրդեհը կանգ առավ („Наконец, не горит уже лес"), Մազայ պապը և ճապատակները („Дедушка Мазай и зайцы"), Խփում է սիրտն անհանգիստ („Бьется сердце беспокойное"), Առավոտ („Утро"), Ն. Դ. Չերնիշևսկի („Н. Г. Чернышевский"), Էլեգիա („Элегия"), Մ. Ե. Սալտիկովին („М. Е. Салтыкову"), Պապովկա („Здравствуй, умная головка"), Կնցնում են օրեր („Дни идут"), Արմատակներին („Сеятелям"), Զինային („Зине"), Ո՞վ է Ռուսիայում լավ ապրում („Кому из Руси жить хорошо?"), Բանաստեղծին („Поэту"), Փրփր-օրոր („Баюшки-баю"), Մերուկ („Старость"), Աշուն („Осень"), Երազ („Сон"):

- Ֆ. Բանաստեղծություններ (Стихотворения): Թարգմանեցին — Վ. Աղասյան, Վ. Դրիգորյան, Պ. Միրջայևյան, Թ. Հուրյան, Պ. Սևակ, Մ. Կորյուն, Ա. Հուսեյնյ: Հայկեսոհրատ, Երևան, 1953 թ., 44 էջ:

Բովանդակություն. — Վոլգայի ափին („На Волге"), Սոխակները („Соловьи"), Դպրոցականը („Школьник"), Մանուկների լացը („Плач детей"), Չհնձած արտը („Несжатая пшеница"), Կանաչ աղմուկ („Зеленый шум"), Կալիստրատ („Калистрат"), Մոռացված գյուղը („Забывтая деревня"), Զինվորի մայր Արինան („Орина, мать солдатская"), Խորհրդածություններ շքամուտքի առաջ („Размышления у парадного подъезда"), Սառնամանիք—արքան („Не ветер бушует над бором..."):

II. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ, ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ, ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Հարսանիք („Свадьба"): Թարգմ. Կոմս զը Լատուր, «Հայկական աշխարհ», 1870 թ., № 3:
2. Առ սերմանահան („Сеятелям"): Թարգմ. Բ. Բուշներյան, «Բաղմավեպ», 1878 թ., հատոր 1, 2:
3. Սկիզբն վերջին երգոց („Вступления"): Թարգմ. Բ. Բուշներյան, «Բաղմավեպ», 1878 թ., հատոր 1, 2:

4. Մոր արտասուքը («Внимая ужасам войны»): Թարգմ. Թ. Պալյան, «Արարատ», 1884 թ., № 6:
5. Նոր տարի («Что ни год—уменьшаются силы»): Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան, «Արմենիա», 1887 թ., № 16:
6. Չննձած արտը («Несжатая полоса»): Թարգմ. Զ. Բալուդյան, «Աղբյուր», 1889 թ., № 12:
7. Երագ («Сон»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Մուրճ», 1891 թ., № 6:
8. Ներիր («Прости»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Տարաղ», 1891 թ., № 27:
9. Ներուկ («Старость»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Տարաղ», 1891 թ., № 27:
10. Օ՛, Երգեր, Երգեր... («Стихи мои! Свидетели живые»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Տարաղ», 1893 թ., № 7:
11. Նոր տարի («Что ни год—уменьшаются силы»): Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան, «Արարատ», 1896 թ., № 1:
12. Մայր («Внимая ужасам войны»): Թարգմ. Հովհ. Թումանյան, «Տարաղ», 1896 թ., № 6:
13. Սերմնացուններին («Сеятелям»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Թատրոն», 1899 թ., № 2:
14. Գող («Вор»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Մուրճ», 1901 թ., № 2:
15. Հիվանդանոցում («В больнице»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Թատրոն», 1901 թ., № 2:
16. Օ՛, Երգեր, Երգեր... («Стихи мои! Свидетели живые»): Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան, «Մուրճ», 1901 թ., № 2:
17. Խորհրդածություններ հանդիսամուտի առաջ («Размышления у парадного подъезда»): Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկյան, «Մուրճ», 1901 թ., № 6:
18. Ժամանակակից ներքող («Современная ода»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Մուրճ», 1901 թ., № 12:
19. Լռիր հավեռ... («Замолкни, муза мест и печали»): Թարգմ. Հ. Մ. Թ., «Տարաղ», 1901 թ., № 48:

20. Խիստ էիր դու երիտասարդ հասակում («Памяти Добролюбова»): Թարգմ. Պ. Աղամյան, «Ճարադ», 1902 թ., № 37:
21. Երանի՜ անչար այն բանաստեղծին («Блажен незлобивый поэт»): Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, «Մուրճ», 1903 թ., № 1:
22. Օրհներգ («Гимн»): Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, «Մուրճ», 1903 թ., № 1:
23. Էլեգիա («Элегия»): Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, «Մուրճ», 1903 թ., № 1:
24. Ականջ դրած... («Внимая ужасам войны»): Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, «Մուրճ», 1903 թ., № 1:
25. Դիշեր է («Ночь»): Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, «Մուրճ», 1903 թ., № 10:
26. Բարոյական մարդ («Нравственный человек»): Թարգմ. Կ. Կ. Մ.-Շահ., «Ճարադ», 1904 թ., № 10:
27. Առ սերմանահոնս («Сеятелям»): Թարգմ. Բ. Քուչներյան:
28. Սկիզբն վերջին երգոց («Вступление»): Թարգմ. Բ. Քուչներյան: «Առաջը, ծաղկաբաղ և ինքնաղիւրք», Բ. Քուչներյանի, Վենետիկ, 1904 թ.:
29. Ի լուր աղետից գոռ պատերազմին («Внимая ужасам войны»): Թարգմ. Հովհ. Պալյան, «Բաղմավես», 1905 թ., № 7.—8:
30. Ռուս բանաստեղծներ: Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, երկրորդ գրքույկ, Մոսկվա, 1906 թ.: Նեկրասովից ղետեղված են հետևյալ բանաստեղծութունները.—Երազ («Сон»), Ներիր («Прости»), Սիրուն հայրենիք («Свобода»), Փամանակալից ներքող («Современная ода»), Օ՛, երգեր, երգեր («Стихи мои! Свидетели живые»), Երբ աղետալի («Когда из мрака заблуждения»), Դիշեր է («Ночь»), Երանի անչար այն բանաստեղծին («Блажен незлобивый поэт»), Մայր («Мать»), Մուսա («Муза»), Տենգալայրում («На родине»), Անձրևից առաջ («Перед дождем»), Գող («Вор»), Անցնում են տարիք («Что ни год — уменьшаются силы»),

Էլեգիա („Элегия“), Օրոր-օրոր („Баюшки-баю“), Մերուկ („Старость“), Օրհներգ („Гимн“), Հիվանդանոցում („В больнице“), Անցնում են օրեր („Дни идут“), Սերմնա-
ցաններին („Сеятелям“), Ականջ դրած („Внимая ужа-
сам войны“), Խաղաղություն („Тихина“):

31. Նոր տարի („Что ни год — уменьшаются силы“): Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյանի ՏԵ՛ս Հովհ. Հովհաննիսյան, Բանաստեղծություններ, Վաղարշապատ, 1908 թ.:
32. Ականջ դրած („Внимая ужасам войны“): Թարգմ. Ալ. Ծա-
տուրյան: ՏԵ՛ս Հ. Մալխասյան և Նար-Դոս, «Գիր և կյանք»,
Թիֆլիս, 1911 թ.:
33. Չհնձած արտը („Несжатая полоса“): Թարգմ. Աթ. Խնկոյան,
«Հասկեր», 1914 թ., № 9—12:
34. Լսելով կռիլի սև սարսափները („Внимая ужасам войны“):
Թարգմ. Հ. Խանլարյան, «Արև», 1916 թ., № 230:
35. Երեխայի լացը («Плач детей»), «Կարմիր արև», Երևան,
1930 թ.:
36. Երկարուղին („Железная дорога“): Թարգմ. Ե. Չարենց,
«Գրականության դասընթաց», պրակ 1-ին, Երևան, 1931 թ.:
37. Մայրը („Внимая ужасам войны“): Թարգմ. Հովհ. Թուման-
յան, տե՛ս Հովհ. Թումանյան, Գեղարվեստական երկեր,
Երևան, 1934 թ.:
38. Դորբոյությունի հիշատակին („Памяти Добролюбова“):
Թարգմ. Վ. Նորենց, «Խորհրդային գրականություն»,
1936 թ., № 2:
39. Մայրը („Внимая ужасам войны“): Թարգմ. Հովհ. Թու-
մանյան, «Հայոց լեզվի և գրականության դասագիրք»,
5-րդ դասարան, Երևան, 1936 թ.:
40. Օ՛, երգե՛ր, երգե՛ր („Стихи мои! Свидетели живые“), Երանի՛
անշար այն բանաստեղծին („Блажен незлобивый поэт“),
Մուսա („Муза“), Անցնում են տարիք („Что ни год —
уменьшаются силы“), Էլեգիա („Элегия“): Թարգմ.
Ալ. Ծատուրյան: ՏԵ՛ս Ալ. Ծատուրյան, «Ընտիր բանա-
ստեղծություններ», Երևան, 1937 թ.:

41. Նոր տարի («Что ни год — уменьшаются силы»): Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան: Ցե'ս Հովհ. Հովհաննիսյան, «Երկերի ժողովածու», հատոր 1-ին, Երևան, 1937 թ.:
42. Հայրենիք («Родина»): Թարգմ. Ա. Գրաշի, «Կոմունիստ», 1938 թ., № 6:
43. Մտորումներ շրադուս մոտ («Размышления у парадного подъезда»): Թարգմ. Սամվել (Գրիգորյան), «Կոմունիստ», 1938 թ., № 6:
44. Օրորոցի երգը («Колыбельная песня»): Թարգմ. Գ. Ստամբուլյան, «Գրական թերթ», 1938 թ., № 6:
45. Կանաչ աղմուկ («Зеленый шум»): Թարգմ. Գ. Աբով, «Խորհրդային գրականություն», 1938 թ., № 1:
46. Աղբառ ծերուկի երգը («Песня убогого странника»): Թարգմ. Գ. Աբով, «Գրական թերթ», 1938 թ., № 2:
47. Կալիստրատ («Каллистрат»): Թարգմ. Գ. Աբով, «Գրական թերթ», 1938 թ., № 2:
48. Չհեծած արուք («Несжатая полоса»): Թարգմ. Գ. Աբով, «Գրական թերթ», 1938 թ., № 6:
49. Խորհրդածություններ շրամուսքի մոտ («Размышления у парадного подъезда»): Թարգմ. Գ. Աբով, «Խորհրդային Հայաստան», 1938 թ., № 6:
50. Անցնում են տարիք («Что ни год — уменьшаются силы»): Սերմագացներին («Сеятелям»): Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, «Խորհրդային Հայաստան», 1938 թ., № 6:
51. Հայրենիք («Родина»): Թարգմ. Ա. Գրաշի, «Գրական թերթ», 1938 թ., № 2:
52. Մայրը («Внимая ужасам войны»): Թարգմ. Հովհ. Թումանյան, «Խորհրդային գրականություն», 1938 թ., № 1:
53. Նոր տարի («Что ни год — уменьшаются силы»): Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան, «Խորհրդային գրականություն», 1938 թ., № 1:
54. Մուսա («Муза») Թարգմ. Ալ. Մատուրյան, «Խորհրդային գրականություն», 1938 թ., № 1:

55. Օրորոցի երգը («Колыбельная песня»): Թարգմ. Վ. Սիմոնյան, «Պրոլետար», 1938 թ., № 6:
56. Առավոտ («Утро»): Թարգմ. Ա. Գրաշի, «Խորհրդային գրող», 1938 թ., № 1:
57. Ազատություն («Свобода»): Թարգմ. Ա. Գրաշի, «Խորհրդային գրող», 1938 թ., № 1:
58. Զինվորի մայր Արինան («Орина, мать солдатская»): Թարգմ. Վ. Աղասյան, «Խորհրդային գրող», 1938 թ., № 1:
59. Երեկ էր, ես ծամր վեցին («Вчерашний день, часу в шестом»): Թարգմ. Ա. Գրաշի, «Խորհրդային գրող», 1938 թ., № 1:
60. Երգ («Песня»): Թարգմ. Ա. Գրաշի, «Խորհրդային գրող», 1938 թ., № 1:
61. Շեչեկոյի մահը («На смерть Шевченко»): Թարգմ. Ս. Սուքիասյան, «Խորհրդային գրականություն», 1939 թ., № 3—4:
62. Օրինակելի նորար («Про холопа примерного—Якова верного»): Թարգմ. Ն. Զարյան: Տե՛ս «Հավերժական դազաթներ», Երևան, 1939 թ.:
63. Չհեծած արտը («Несжатая полоса»): Թարգմ. Աթ. Խնկոյան: Տե՛ս Աթ. Խնկոյան, «Ընտիր երկեր», Երևան, 1940 թ.:
64. Սավելին սրբառու բոգատիրը («Савелий, богатырь савторусский»): Թարգմ. Գ. Արով, «Սովետական գրականություն», 1942 թ., № 3:
65. Մազայ պապն ու նապատակները («Дедушка Мазай и зайцы»): Թարգմ. Հ. Հայրապետյան: Տե՛ս Վ. Օրդոյան, «Հայոց լեզվի ընթերցարան», Երևան, 1944 թ.:
66. Փոքրիկ գյուղացին («Крестьянские дети»): Թարգմ. Աթ. Խնկոյան, «Պիոներ կանչ», 1946 թ., № 33:
67. Երեխաների լացը («Плач детей»): Թարգմ. Մ. Կորյուն, «Պիոներ կանչ», 1946 թ., № 33:
68. Առավոտ («Утро»): Թարգմ. Աղավնի, «Գրական թերթ», 1946 թ., № 35:

69. Տանն է ամենից լավը («Дома — лучше»): Թարգմ. Վ. Գրիգորյան, «Գրական թերթ», 1946 թ., № 35:
70. Դպրոցականը («Школьник»): Թարգմ. Վ. Գրիգորյան, «Գրական թերթ», 1946 թ., № 36:
71. Թե անցնում եմ գիշերը փողոցով մթին («Еду ли ночью по улице темной»): Թարգմ. Ա. Դրաշի, «Գրական թերթ», 1946 թ., № 36:
72. Կալիստրատ («Калистрат»): Թարգմ. Գ. Աբով, «Գրական թերթ», 1946 թ., № 36:
73. Օրոր-օրոր («Баюшки-баю»): Թարգմ. Բ. Կարապետյան, «Գրական թերթ», 1946 թ., № 36:
74. Երեկ էր ժամը վեցին («Вчерашний день, часу в шестом»): Թարգմ. Հ. Ղուկասյան, «Սովետական դրականություն», 1946 թ., № 11:
75. Երգ («Песня»), Լոիր դու, մուսա վշտի, վրեժի («Замолкни, муза мести и печали»), Ներիր, ներիր և մի հիշի («Прости»), Տարի ու տարի ուժն է հատում իմ («Что ни год — уменьшаются силы»), Բանաստեղծություններ, վկաներ իմ կենդան («Стихи мои! Свидетели живые»), Մայր («Мать»): Թարգմ. Ա. Դրաշի, «Սովետական դրականություն և արվեստ», 1946 թ., № 11:
76. Երազ («Сон»), Ներիր («Прости»), Սիրուն հայրենիք («Свобода»), Փամանակակից ներքող («Современная ода»), Օ՜, երգեր, երգեր («Стихи мои! Свидетели живые»), Գիշեր է («Ночь»), Երանի անշար այն բանաստեղծին («Блажен незлобивый поэт»), Մայր («Мать»), Մուսա («Муза»), Ծննդավայրում («На родине»), Անձրիից առաջ («Перед дождем»), Դող («Вор»), Անցնում եմ տարիք («Что ни год — уменьшаются силы»), Էլեգիա («Элегия»), Օրոր-օրոր («Баюшки-баю»), Ծերուկ («Старость»), Օրհներգ («Гимн»), Հիվանդանոցում («В больнице»), Անցնում եմ օրեր («Дни идут»), Սերմնացաններին («Сеятелям»), Ականջ դրած («Внимая ужасам войны»), Խաղաղություն («Тихина»): Թարգմ. Ալ. Ծառուբյան: Տե՛ս Ալ. Ծառուբյան, «Երկեր», Երևան, 1948 թ.:

77. Վ. Գ. Բելինսկի («В. Г. Белинский»): Թարգմ. Գ. Էմին, «Գրական թերթ», 1918 թ., № 21:
78. Երգ («Песня»), Թե անցնում եմ գիշերը փողոցով մրին («Еду ли ночью по улице темной»), Լոկր դու. մուսա («Замолкни, муза мести и печали»), Ներիր-նեիր («Прости»): Թարգմ. Ա. Գրաշի: Տե՛ս Ա. Գրաշի. «Եղբայրական աստղի տակ», Երևան, 1949 թ.:
79. Մայրը («Внимая ужасам войны»): Թարգմ. Հովհ. Թումանյան: Տե՛ս Հովհ. Թումանյան, «Երկերի ժողովածու», հատոր առաջին, Երևան, 1950 թ.:
80. Վոլգայի ափին («На Волге»): Թարգմ. Պ. Միքայելյան, «Գրական թերթ», 1953 թ., № 1:
81. Չրնգած արտը («Несжатая полоса»): Թարգմ. Ա. Լուսինյ, «Գրական թերթ», 1953 թ., № 1:
82. Գորոյուբովի նիշատակին («Памяти Добролюбова»): Թարգմ. Յ. Շողենյ, «Գրական թերթ», 1953 թ., № 1:
83. Գեներալ Տապտիգին («Генерал Топтыгин»): Թարգմ. Հ. Հայրապետյան, «Պիոներ կանչ», 1953 թ., № 3:
84. Չինային («Зине»): Թարգմ. Գ. Սարյան, «Ավանդարդ», 1953 թ., № 4:
85. Մանր է չունենալ բախտ, ազատություն («Душно! без счастья и воли»): Թարգմ. Վ. Աղասյան, «Ավանդարդ», 1953 թ., № 4:
86. Ն. Գ. Չերնիշևսկուն («Н. Г. Чернышевскому»): Թարգմ. Վ. Դավթյան, «Ավանդարդ», 1953 թ., № 4:
87. Մ. Ե. Սալտիկովին («М. Е. Салтыкову»): Թարգմ. Վ. Դավթյան, «Ավանդարդ», 1953 թ., № 4:
88. Խաղաղություն («Тишина»), Անցնում եմ տարիք («Что ни год—уменьшаются силы»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Կայծ», 1953 թ., № 5:
89. Հայրենիքում («На родине»): Թարգմ. Ալ. Ծատուրյան, «Բանվոր», 1953 թ., № 5:
90. Նոր տարի («Что ни год—уменьшаются силы»): Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան, «Բանվոր», 1953 թ., № 5:

91. Փոքրիկ գյուղացին («Крестьянские дети»): Թարգմ. Աթ. Խնկոյան, «Բանվոր», 1953 թ., № 5:
92. Երեկոյան ժամը վեցին («Вчерашний день, часу в шестом»): Թարգմ. Ս. Տարոնցի, «Բանվոր», 1953 թ., № 5:
93. Զրննձած արտը («Несжатая полоса»): Թարգմ. Մ. Կորյուն, «Պիոներ», 1953 թ., № 1:
94. Փոքրիկ գյուղացին («Крестьянские дети»): Թարգմ. Խնկո Ապեր, «Պիոներ», 1953 թ., № 1:
95. Պոետն ու քաղաքացին («Поэт и гражданин»): Թարգմ. Հր. Հովհաննիսյան, «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր), 1953 թ., № 1:
96. Նոր տարի («Что ни год—уменьшаются силы»): Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյան, «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր), 1953 թ., № 1:
97. Զինային («Зинне»): Թարգմ. Գ. Սարյան, «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր), 1953 թ., № 1:
98. Խորհրդածուրյուններ շքամուտքի մոտ («Размышления у парадного подъезда»): Թարգմ. Վ. Դրիդորյան, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1953 թ., № 1:
99. Սառնամանիք արքան («Не ветер бушует над бором»), Կանաչ աղմուկ («Зеленый шум»): Թարգմ. Ա. Լուսենց, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1953 թ., № 1:
100. Տրոյկա («Тройка»), Անհայտ եմ... («Безвестен я. Я вам не стяжал»): Թարգմ. Պ. Միքայելյան, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1953 թ., № 1:
101. Թե քայլում եմ ես մութ փողոցն ի վեր («Еду ли ночью по улице темной»): Թարգմ. Հր. Հովհաննիսյան, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1953 թ., № 1:
102. Զինային («Зинне»): Թարգմ. Յ. Շողենց, «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1953 թ., № 1:

103. Մայրաքաղաքում նառեր շոնդալից («В столицах шум, гремят витни»), Երեկ ժամը վեցին մեճակ (Вчерашний день, часу в шестом): Թարգմ. Ա. Իսահակյան: Տե՛ս Գ. Հովնան, Ճեհերասովը և հայ պոեզիան, 1956 թ., Երևան:
104. Դորբոլյուբովի հիշատակին («Памяти Добролюбова»): Թարգմ. Ա. Վարդանյան: Տե՛ս Ա. Վարդանյան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1956 թ.:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբելյան Ա.— 250, 253.
Աբելյան Հ.— 148, 150, 152—
154, 158, 159, 161, 434.
Աբեղյան Մ.— 172, 448, 485, 488.
Աբով Գ.— 380, 430, 474, 495,
501—503.
Աբովյան Գ.— 225.
Աբովյան Խ.— 36—39, 44, 58—
61, 67, 68, 225, 401, 448.
Ադապյան Ա.— 318—321.
Ադամյան Պ.— 138, 140—145,
169, 306, 436—441, 489, 499.
Ադելյան Ա.— 255—257.
Ադատյան Հ.— 285, 491.
Աթայան Ա.— 485.
Աթանասյան Զ.— 174, 485, 487.
Ալամդարյան Հ.— 19, 36.
Ալիխանյան Ի.— 157—159.
Ալսվերդյան Գ.— 61, 62, 84, 132.
Ակսակով Ս.— 186.
Աղայան Ղ.— 44, 169, 170, 224,
265, 378—381, 441, 442, 444.
Աղայան Մ.— 380, 442.
Աղաջանյան Գ.— 488.
Աղասյան Վ.— 399, 430, 495, 497,
502, 504.
Աղավնի.— 495, 502.
Աճեմյան Հ.— 135
Ամատունի Ն.— 166.
Ամիրջյան Ս.— 144.
Այսենվալդ Յու.— 472.
Այվազյան Ա.— 124, 157.
Այվազովսկի Հ.— 41, 42, 52—
56.
Անանուն Դ.— 270.
Անդրեև-Բուռլակ Վ.— 141, 142.
Ասրյան Ա.— 162.
Ավետիսյան Ա.— 160—162.
Ավետյան Գ.— 148, 153—155,
158, 159, 318.
Ավետով Ս.— 213, 217, 218, 220.
Արաղի Մ.— 116—118, 264, 286,
397—399.
Արասխանյան Ա.— 202, 231—
233, 317, 418—420.
Արաքսյան Պ.— 148, 150, 152,
154, 159,
Արեշյան Ս.— 35, 226, 286, 474,
475.
Արծրունի Գ.— 86, 87, 310.
Արմենյան Ա.— 162.
Արշարունի Ա.— 35, 39.

- Բաթայան Ա.— 474.
 Բալակիրև Մ.— 445.
 Բալդակ Ս.— 96, 191.
 Բալուդյան Զ.— 424, 498.
 Բակունին Մ.— 275.
 Բակունց Ա.— 118—120, 183, 485, 486.
 Բաղրամյան Ի.— 448.
 Բայրոն Զ.— 6.
 Բարբուս Հ.— 6
 Բարխուդարյան Գ.— 74, 361—364.
 Բեբել Ա.— 231.
 Բենիտտի Լ.— 445.
 Բելինսկի Վ.— 13—15, 29, 39, 40, 42, 49, 50, 52, 53, 55, 57, 62, 63, 66, 71, 77, 83, 118, 126, 140, 141, 167, 171, 186, 187, 189, 190, 193, 207, 208, 250, 264—266, 270, 271, 273—275, 283, 293, 297—300, 304, 305, 308, 310, 316—318, 320, 322, 325, 327, 334, 337—340, 345, 346, 366, 395, 397, 449, 452, 453, 459, 460, 464, 466, 467, 470, 471, 477.
 Բեհրուտով Վ.— 20.
 Բեստուժև-Մառլինսկի Ա.— 27, 30, 56, 71.
 Բերնշտամ Ֆ.— 215, 216.
 Բզնունի Ա.— 281.
 Բոտկին Մ.— 53.
 Բորատինսկի Ն.— 43.
 Բորոգին Ա.— 445.
 Բրանդեն Գ.— 31.
 Բրյուսով Վ.— 6, 13, 414.
 Բուլգարին Ֆ.— 82.
 Բուրջայան Ա.— 160
 Գաբրիելյան Բ.— 162.
 Գաբրիելյան Գ.— 162.
 Գաբրիելյան Ն.— 258.
 Գադարին Գ.— 28, 29, 129.
 Գալացցի Ա.— 296, 299, 300, 308, 492.
 Գարագաշյան Վ.— 138.
 Գարիբալդի Զ.— 299, 300.
 Գարշին Վ.— 112, 461.
 Դենշյան Հ.— 178, 179, 489.
 Դերցեն Ա.— 16, 167, 187, 258, 267, 275, 283, 286, 297, 298, 299, 327, 338, 395, 452, 464, 470.
 Դլազունով Ա.— 445.
 Դլինկա Մ.— 16, 34, 445.
 Դլինկա Ս.— 14, 34, 56.
 Դոգով Ն.— 7, 13, 16, 42, 49—194, 222, 264, 276, 315, 355, 387, 418, 427, 434, 463, 470, 485—489.
 Դոնշարով Ի.— 180, 310, 316, 317, 320, 327, 351, 464.
 Դոնշարովա Ն.— 42, 43.
 Դորկի Մ.— 6, 7, 13, 14, 42, 91, 160, 259, 260, 276, 380, 387, 418, 434, 444, 461, 469, 470.
 Դորյան Հ.— 281.
 Դրանովսկի Տ.— 470.
 Դրաշի Ա.— 336, 495, 501—504.
 Դրեբենշիկով Դ.— 474.
 Դրեշ Ն.— 82.
 Դրիբոնդով Ա.— 19—21, 38, 57, 86, 94, 96, 126, 129, 131, 132, 135, 140, 148, 160, 166.
 Դրիգորյան Կ.— 282, 475.

Գրիգորյան Ս.— 501.

Գրիգորյան Վ.— 495, 497, 502,
503, 505.

Գունո Շ.— 88.

Դանթե.— 456—458.

Դաշտոյան Ռ.— 260, 262.

Դավիդով Դ.— 24—27, 56.

Դավթյան Վ.— 495, 504.

Դարվիլ Զ.— 318.

Դեմիրճյան Դ.— 103, 106—111,
164, 183—185, 485, 487.

Դերժավին Դ.— 38, 71.

Դիմիտրով Դ.— 262, 263.

Դիմիտրիկ Ի.— 43, 44, 401.

Դոբրինին Մ.— 474.

Դոբրոլյուբով Ն.— 7, 15, 17, 50,
70, 71, 187, 203, 224, 250,
264—268, 271, 280, 283, 286,
291—329, 334, 338, 340—343,
345, 356, 362, 366, 369, 395,
397, 437, 440, 452, 453, 459,
454—466, 471, 477, 483, 492
—494.

Դոստոևսկի Ֆ.— 169, 327, 452.

Ենիկոլոպով Ի.— 21.

Եվգենև-Մաքսիմով Վ.— 473, 474.

Երզնկյան Ա.— 260, 262.

Երմոլով Ա.— 25.

Զաբել.— 145, 146.

Զարյան Ն.— 495, 502.

Զարյան Ռ.— 21, 474.

Զաքարյան Մ.— 492.

Զոլա Է.— 191.

Զոհրաբյան Լ.— 162.

Զորյան Ս.— 111—115, 172.

Էնգելս Ֆ.— 15—17, 32, 231, 232,
240, 271, 291, 292, 441.

Էմին Գ.— 340, 495, 504.

Էմին Մ.— 40, 41.

Թադևոսյան Ն.— 434.

Թադևոսյան Մ.— 35, 36.

Թաթանյան Ա.— 434.

Թերզիբաշյան Վ.— 24, 474.

Թումանյան Հար.— 487, 488.

Թումանյան Հովհ.— 30, 44, 46,
163, 382, 390, 391, 414—417,
424, 427, 432, 442, 444, 477,
480, 495, 498, 500, 501, 504.

Թումանով Գ.— 201, 202, 205, 206.

Թումանյան Լ.— 302, 494.

Թուրշյան Հ.— 491.

Ժամսեն.— 158.

Ժդանով Վ.— 474.

Ժուկովսկի Վ.— 38, 42, 43, 49,
71, 186, 414.

Իբսեն Հ.— 258

Ինճիկյան Ա.— 285.

Իսահակյան Ա.— 101—105, 110,
430—433, 448, 477, 480, 506.

Լալայան Ս.— 144.

Լասսալ Ֆ.— 231, 232.

Լաֆարգ Պ.— 16.

Լեբեդև Մ.— 42, 43.

Լենին Վ. Ի.— 17, 18, 130, 199,
200, 238—240, 250, 262, 270,
271, 325, 334, 342, 348, 435,
441, 469.

- Լեռ.— 251, 252.
 Լեվոնյան Գ.— 154, 488.
 Լեվոնյան Հ.— 494
 Լերմոնտով Մ.— 40, 43, 56, 57,
 74, 90, 91, 96, 112, 117, 129,
 140, 141, 148, 160, 163, 167,
 181, 305, 306, 346, 350, 362,
 365, 368, 385, 387, 390, 392,
 401, 406, 410, 414, 415, 418,
 434, 444, 462.
 Լիբկնեխտ Վ.— 231.
 Լիսիցյան.— 146, 147.
 Լիսիցյան Ս.— 24.
 Լյադով Ա.— 445.
 Լոմոնոսով Մ.— 39.
 Լունաչարսկի Ա.— 281.
 Լուսինյ Ա.— 497, 504, 505.

 Խանլարյան Հ.— 500.
 Խառատյան Ա.— 249.
 Խաչատուրովա Ս.— 227, 228.
 Խաչիկով.— 212.
 Խեմնիցեր Ի.— 38, 43, 401.
 Խերասկով Մ.— 39, 71.
 Խենկոյան Ա.— 424—427, 495,
 500, 502, 505.
 Խոնդկարյան Գ.— 284.
 Խորենաչի Մ.— 33.
 Խումարյան Ա.— 261.

 Մատուրյան Ա.— 44, 97, 98, 100,
 120, 163, 382, 385—390, 410—
 413, 417, 420—423, 427, 432,
 476, 495, 498—501, 503, 504.

 Կամո.— 260—262.
 Կանայան Ս.— 225.

 Կանժինսկի Ա.— 218—220.
 Կավենյակ Դ.— 279
 Կարամզևին Ն.— 38, 60, 61
 Կարալյան Հ.— 125.
 Կարապետյան Բ.— 503.
 Կարապետյան Ռ.— 286.
 Կարինյան Ա.— 263, 276—280,
 469, 472—474.
 Կարինյան Հ.— 145, 489.
 Կարինյան Հ.— 138
 Կեոբչյան Հ.— 43.
 Կիրպոտին Վ.— 474, 490.
 Կյոփսելբեկեր Վ.— 30.
 Կնյաժնին Յա.— 39.
 Կոզմին Բ.— 284.
 Կոլմանյան.— 145, 147, 168, 489.
 Կոլցով Ա.— 320, 380, 386, 392,
 410, 414.
 Կորյուն Մ.— 495, 497, 502, 505.
 Կորոլենկո Վ.— 418.
 Կոիլով Ի.— 38, 42—44, 112,
 401, 470.
 Կրասնիիկյան Կ.— 420, 421,
 498.
 Կրասովսկի Ա.— 20, 27.
 Կրոմկով Վ.— 283.
 Կրուպսկայա Ն.— 199, 200, 238,
 348.
 Կրուտով.— 42, 43.

 Հախումյան Տ.— 24.
 Հակոբյան Հ.— 318, 394—396,
 442—444.
 Հակոբյանց Մ.— 485.
 Համազասպյան Հ.— 43.
 Հայկունի.— 242—244, 249, 305.

Հայրապետյան Հ.— 429, 495,
502, 504.

Հասմիկ.— 158, 160, 162.

Հարությունյան Մ.— 122.

Հարությունյան Ս.— 24.

Հարությունով Ս.— 55, 56.

Հեգիլ Գ.— 275.

Հյուզո Վ.— 6.

Հովհաննիսյան Հովհ.— 44, 90—
93, 156, 157, 163, 316, 317,
361, 382—385, 392, 406—410,
417, 427, 432, 477, 495, 498,
500, 501, 504, 505.

Հովհաննիսյան Հր.— 495, 505.

Հովհաննիսյան Ռ.— 24, 39, 474.

Հովհաննիսյան Ս.— 157.

Հովհաննիսյան Տ.— 163, 460—
463, 489.

Հովսեփյան Գ.— 281.

Հովսյան Պ.— 488.

Հուրյան Ռ.— 495, 497

Հաղարյան Ե.— 310—312.

Հաղարյանց Մ.— 487.

Հուկասյան Հ.— 503.

Ճաղարբեկյան Հ.— 420.

Մաղաթով Վ.— 20.

Մաղմանյան Հ.— 486, 487.

Մաղմանյան Մ.— 285.

Մալինովսկի Կ.— 214, 215.

Մալխասյան Հ.— 391—394, 500.

Մամիկոնյան Ա.— 154, 158.

Մամիկոնյան Հ.— 286.

Մամիկոնյան Վ.— 295.

Մալիով Վ.— 39, 351, 444.

128—33

Մայսուրյան Օ.— 157—159.

Մանգիրյան Ա.— 132, 133.

Մանգիրյան Ս.— 74, 75, 132, 133,
138.

Մանվելյան Լ.— 94—97.

Մանվելյան Հ.— 162.

Մառ Ն.— 5.

Մարի-Նվարդ.— 138.

Մարքս Կ.— 15—17, 30, 32, 231,
232, 240, 271, 291, 292, 318.

Մեղինսկի Ե.— 283

Մեդնիկյան Հ.— 283, 488.

Մելիքյան Ա.— 145, 147, 281.

Մելիքյան Հ.— 283, 474.

Մելիք-Շահնազարյան Կ.— 495,
499.

Մելքումովա Ս.— 226.

Մելքումովա Ֆ.— 219.

Մենդելեև Դ.— 14.

Միլլ Ջ.— 207, 318.

Միխայլով Մ.— 342, 403, 406.

Սիբայելյան Պ.— 495, 497, 504,
505.

Մկրյան Հ.— 36.

Մկրտումյան Գ.— 306, 308, 492,
494.

Մյասնիկյան Ա.— 263, 273—276,
326, 469, 471, 472.

Մնակյան Մ.— 138.

Մնացականյան Հ.— 450.

Մուլիեր Ժ.— 96, 154, 167.

Մոչկով Վ.— 28.

Մոցարտ Վ.— 445.

Մուսորգուսկի Մ.— 14.

Մուրադյան Ն.— 282.

Մուրադյան.— 110, 115.

Յակոբովիչ Ա.— 30.

Յուզին Պ.— 213, 214.

Յունովիչ Մ.— 474.

Նազարյան Հ.— 167, 168, 487, 488.

Նազարյան Ս.— 63—65, 84, 365.

Նալբանդյան Մ.— 44, 65—70, 73, 84, 115, 224, 273—276, 280, 282, 283, 285, 294, 293, 299, 303, 304, 310, 326, 355, 359, 362, 363, 365, 366, 401, 477, 478.

Նար-Ղուս.— 110, 163, 500.

Նարեկացի Գ.— 480

Նեկրասով Ա.— 334.

Նեկրասով Ն.— 7, 13, 70, 90, 91, 96, 98, 120, 141, 203, 208, 224, 251, 276, 286, 297, 298, 304—306, 308, 322, 327, 333—480.

Նեկրասովա Ն.— 368.

Նեմիրովիչ-Գանչենկո Վ.— 157.

Ներսիսյան Հ.— 160.

Ներսիսյան Մ.— 30, 33, 282.

Նիկողոսյան Ն.— 448, 449.

Նորենց Վ.— 494, 500.

Շաղուրի Վ.— 21, 30.

Շահաղիզ Ն.— 313—315.

Շահաղիզ Ս.— 70—73, 84, 293—296, 324, 356—361, 402, 477, 494.

Շահազարյան Հ.— 321—323,

Շահումյան Ս.— 18, 36, 94, 117, 255, 260—273, 276, 326, 379, 469, 470.

Շամշինյան Հ.— 446, 448.

Շեվչենկո Տ.— 121, 122, 406, 444.

Շերվինսկի Ս.— 59, 60.

Շիրսպիր Վ.— 135, 141, 167, 458.

Շիրկեր Ֆ.— 63.

Շիրվանզադե Ա.— 86—90, 100, 110, 115, 142, 145, 150, 163, 168, 169, 253—255, 268, 315, 489.

Շչեպկին Մ.— 76, 81, 132, 152, 186.

Ոսկանյան Գ.— 282.

Ոսկերչյան Ա.— 281, 286, 474, 491.

Ջալովսկի Ի.— 14, 445.

Ջարենց Ն.— 183, 428, 429, 432, 477, 478, 480, 495, 500.

Ջևսով Ա.— 7, 13, 42, 91, 160, 163, 167, 180, 276, 387, 418, 434, 444, 461, 483.

Ջերնիշևսկի Ա.— 219

Ջերնիշևսկի Ն.— 7, 13, 15, 17, 50, 51, 65, 66, 70—72, 187, 199—287, 291—293, 297—299, 303, 304, 308, 315, 316—318, 320, 325, 327, 329, 333, 334, 338, 340—343, 345, 346, 356, 366, 369, 380, 395, 397, 452, 453, 464—466, 471, 477, 490, 491.

Ջերնիշևսկայա Ս.— 217, 219, 226—229, 286.

Ջերնիշև.— 128.

Զխտյակով Պ.— 448.

Զմշկյան Դ.— 74.

Զոսյանյան Ա.— 89, 100, 418.

Զուխաջյան Տ.— 85, 135—137.

Զուկովսկի Կ.— 474.

Պալյան Բ.— 415, 498.

Պալյան Հ.— 499.

Պանահա Ա.— 339.

Պանահ Ի.— 338, 351.

Պանով Վ.— 53.

Պասով Ա.— 220.

Պասիկիչ Ի.— 22.

Պավլով Ի.— 14.

Պավլով Տ.— 194.

Պարոնյան Հ.— 84—86, 103.

Պարսամյան Վ.— 21, 30.

Պատկանյան Մ.— 207.

Պատկանյան Ռ.— 40, 41, 252,
253, 349—356, 402, 420, 463—
465.

Պետեֆի Շ.— 362.

Պետրոս Մեծ.— 221

Պետրոսյան Դ.— 138, 148, 150,
151, 152, 154, 159.

Պիկսանով Ն.— 473.

Պիպին Ա.— 216, 221, 333.

Պիպինա Յու.— 215.

Պիսաբե Դ.— 205, 264, 266,
283, 304, 310, 317, 318.

Պլեխանով Դ.— 238, 240, 271,
333.

Պլեշչեն Ա.— 90, 297—299, 387,
403, 410, 421.

Պլեմեն Պ.— 56.

Պոդոլինսկի Ա.— 71.

Պոլոնսկի Յա.— 351.

Պոռչյան Պ.— 44, 66, 67, 176,
178, 448, 485.

Պուշկին Ա.— 13, 16, 21, 22,
24, 40—43, 52, 56, 57, 71,
74, 90, 91, 95, 96, 112, 117,
163, 180, 181, 186—189, 191,
264, 276, 306, 346, 350, 355,
362, 365, 368, 385, 387, 390,
392, 401, 403, 406, 410, 414,
415, 418, 434, 442, 444, 448,
462, 463, 470.

Պուշկին Մ.— 30.

Ջանումով Ի.— 222.

Ջանումով Ա.— 222.

Ջանումովա Վ.— 222, 223.

Բախմանով.— 220.

Բասին Փ.— 39.

Բեսսին Ի.— 14.

Բլան.— 317.

Բիմսկի-Կորսակով Ն.— 445.

Բյուրեկով Բ.— 284.

Բոլլան Ռ.— 6.

Սադաթյան Մ.— 163, 401.

Սադովսկի Պ.— 132, 133.

Սալախյան Հ.— 284, 285, 474,
491.

Սալտիկով-Շչեդրին Մ.— 16, 163,
168, 255, 298, 310, 312, 315,
320, 327, 344, 387, 418, 464,
470.

Սալաթ-Նովա.— 61, 478, 480.

Սանթրոսյան Մ.— 286.

Սադիկյան Հ.— 246, 247, 282,
490, 491.

- Սարգսյան Մ.— 260
 Սարգսյան Մ.— 29.
 Սարյան Դ.— 120—122, 495, 504, 505.
 Սարյան Մ.— 434.
 Սարուխանյան Ա.— 488.
 Սենկովսկի Օ.— 82.
 Սեն-Սանս Կ.— 445.
 Սեվակ Պ.— 497.
 Սեվուսյան Օ.— 157—159.
 Սերով Վ.— 14.
 Սիմոնյան Վ.— 502.
 Սոլոգուբ Վ.— 129, 131.
 Սոլովյան Հ.— 423.
 Սպանդարյան Ս.— 271, 326, 469—471.
 Սպինդիարյան Ա.— 434, 444—447.
 Սպինդիարյան Հ.— 459.
 Սպինսեր Դ.— 318.
 Ստամբուլյան Դ.— 501.
 Ստանիսլավսկի Կ.— 157.
 Ստանկեիշ Ն.— 469.
 Ստեփանն Խ.— 74, 75, 403, 404.
 Սուխովո-Կոբելին Ա.— 74, 148.
 Սումարոկով Ա.— 39.
 Սունդուկյան Դ.— 75—84, 86, 89, 100, 103, 115, 132, 165, 166.
 Սուվորին Ա.— 454.
 Սուրիկով Վ.— 14.
 Սուքիազով Բ.— 220.
 Սուրիասյան Ս.— 495, 502.
 Վաղով Ի.— 415.
 Վալենտինով Ն.— 239.
 Վալիխանով Ջ.— 200, 201.
 Վաղարշյան Վ.— 160—162.
 Վարդազարյան Բ.— 474.
 Վարդանյան Ա.— 506.
 Վարդանյան Ս.— 259.
 Վարդանյան Վ.— 21.
 Վարդանյան Տ.— 488.
 Վարդանյան Փ.— 297, 299, 350, 494.
 Վարդապետյան Ղ.— 283.
 Վեբեր Դ.— 218.
 Վեսելովսկի Յու.— 101, 102, 249, 294, 387, 390.
 Վերնշտեյն Վ.— 446.
 Վլաստա Ժ.— 315.
 Վորոնցով Մ.— 128, 129.
 Վրույր Ա.— 146—148.
 Տարոնցի Ս.— 495, 505.
 Տեր-Աստվածատրյան Կ.— 166, 489.
 Տեր-Ավետիքյան Ն.— 306, 494.
 Տեր-Գրիգորյան Հ.— 138, 488.
 Տեր-Գրիգորյան Ջ.— 488.
 Տեր-Դավթյան Դ.— 138, 148, 159.
 Տեր-Հովհաննիսյան Դ.— 67, 68, 115, 167.
 Տեր-Հովհաննիսյան Հ.— 489.
 Տեր-Միքայելյան Ս.— 473.
 Տեր-Պողոսյան Ա.— 465, 466.
 Տերյան Վ.— 6, 163, 179—181.
 Տերտերյան Ա.— 257.
 Տիգրանյան Ա.— 434.
 Տիգրանյան Ս.— 39, 40.
 Տիրատուրյան Կ.— 450.
 Տեմիրյազև Կ.— 14.
 Տյուտչև Զ.— 472.
 Տոլստոյ Լ.— 7, 13, 17, 88, 91,

264, 387, 418, 434, 448, 461,
463, 470, 483.

Տրեդյակովսկի Վ.— 39.

Տուրգենև Ի.— 17, 88, 91, 112,
163, 243, 264, 275, 298, 310,
312, 316, 320, 327, 338, 365,
368, 380, 387, 418, 434, 437,
452, 461.

Րաֆֆի.— 44, 110, 241—252,
268, 304, 305, 365—378.

Ուսպենսկի Դ.— 255.

Փալանջյան Ա.— 185, 485—487.

Փալիադյան Վ.— 249, 257, 258.

Փոթեյան Վ.— 91, 92, 156.

Քալանթար Լ.— 160, 486, 487.

Քալանթարյան.— 145, 147.

Քոչար Հ.— 286.

Քուչնեբյան Ք.— 404, 406, 455—

458, 497, 499.

Քուչակ Ն.— 480.

Օդարև Ն.— 275, 299, 403, 470.

Օրբուշև Վ.— 342.

Օդոևսկի Ա.— 30, 452.

Օդերով Վ.— 39.

Օստրովսկի Ա.— 95, 135, 140,

148, 160, 169, 303, 312, 315,

316, 320, 327.

Օրդույան Վ.— 502.

Ֆեոդորով Կ.— 211.

Ֆեո Ա.— 472.

Ֆլերովսկի Ն.— 16.

Ֆոյերբախ Լ.— 275.

Ֆրանս Ա.— 6.

ԲՈՎԼԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից 5

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

XIX դարի առաջին կեսի ռուս գրականության մուտքը
հայ իրականության մեջ

Գլուխ I. Ժամանակաշրջանի գրական-կուլտուրական հարաբերությունները	11
Գլուխ II. Ն. Վ. Գոգոլը և զոգոլյան տրագիցիաները հայ գրականության մեջ	47

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ռուս 60-ականները և հայ մտավորականությունը

Գլուխ III. Ն. Գ. Զերնիշևսկին և հայ գրական-հասարա- կական միտքը	197
Գլուխ IV. Ն. Ա. Գորբուլյուկովը և հայ հրապարակախո- սությունը	289
Գլուխ V. Ն. Ա. Նեկրասովը և հայ պոեզիան	331

ՀԱՎԵԼՎԱՆ

1. Ռուս գրողների երկերի հայերեն թարգմանություննե- րի բերլիոզրաֆիան	483
2. Անձնանունների ցանկ	507

ԳԻՆԵՐԵՆՆ ԴԵՐԵՍՆՈՎ ԶՈՎՈՐԱՆ
Гурген Персесович Овнан

ՌՈՒՍ-ՀԱՅ ԳԻՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
XIX-XX ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Գատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ
Վերստահող սրբագրիչ՝ Ի. Ս. ԲՐՈՒՏՅԱՆ

ՎՃ 06001, Գատվեր 128, Հրատ. 1851, ԽՀԽ 624, Տիրած 3000

Հանձնված է արտադրության 27/VI 1960 թ., ստորագրված է տպագրության 26/XII 1960 թ., տպագր. 32,5 մամուլ + 8 ներդիր, հրատ. 18 մամուլ, թուղթ 84 X 108^{5/16}

Գինը կազմում է 1 ռ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ. տպարան, Երևան,
Բարեկամության 24

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0020612

ЦЕНА

11
8257